
ՎԱՐԱԶԴԱՏ ՏԵՐՈՅԱԼ
ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1887–1938 թթ.)

Ժամանակի վաստակաշատ մտավորական, գիտական, հասարակական գործիչ Վարազդատ Տերոյանի (Դերոյան) անունը, ցավոք, ներկայիս հասարակությանը գրեթե անհայտ է մնացել:

Գիտական-հասարակական ասպարեզ մտնելով XX դարի սկզբին՝ նա իր կարճատև կյանքի ընթացքում զբաղվել է բազմաթիվ ու բազմաբնույթ բարդ խնդիրներով:

Ստանալով փայլուն կրթություն, կատարյալ տիրապետելով ֆրանսերեն ու գերմաներեն լեզուներին՝ նա բարձր էրուդիցիա ունեցող, զարմանալի աշխատասիրությամբ օժտված բազմակողմանի հետաքրքրությունների տեր գիտական գործիչ էր:

Վ. Տերոյանը թողել է ուշադրավ ու արժեքավոր մի շարք ուսումնասիրություններ՝ նվիրված փիլիսոփայության ու գրականության բարդ հարցերին, թարգմանել է փիլիսոփայության դասականների կարևորագույն աշխատությունները (բնագրից): Նա զբաղվել է նաև գիտական-կազմակերպչական աշխատանքներով, որոնց շարքում հատուկ տեղ են գրավում Հայ փիլիսոփայական ընկերություն հիմնելու, հայերեն-գերմաներեն-ֆրանսերեն լեզուներով փիլիսոփայական բառարանները ստեղծելու ծրագրերը: Մտահոգվել է դասագրքեր պատրաստելու, Հայաստանում գրքերի ամբողջական հավաքածու ստեղծելու, Մխիթարյան միաբանության հետ գրքափոխանակությամբ զբաղվելու հարցերով և այլն, և այլն:

Հարազատ ժողովրդի և Հայրենիքի նկատմամբ ունեցած ջերմ սերն ու նվիրվածությունը չէին կարող Վարազդատ Տերոյանին թողնել

Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող դրամատիկ իրադարձութ-
յունների սառնասիրտ դիտորդի դերում: Ինչպես Հայ մտավորակա-
նության շատ ներկայացուցիչներ, նա ևս իր ուժերը ներածին չափով
աշխատում է օգնել բզկտված, ծանրագույն վիճակում գտնվող Հայ-
րենիքին:

1915 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Վ. Տերոյանը մասնակցել է Վա-
նի Այգեստան թաղամասի ինքնապաշտպանական մարտերին:

1916–1920 թթ. ընթացքում Տերոյանը Հասարակական-քաղաքակա-
կան և կազմակերպչական լայն գործունեություն է ծավալում: Մաս-
նակցել և ղեկավարել է Հայ գաղթականությունը նվիրված Համագու-
մարները, գրել է մի շարք հոդված-ծրագրեր Հայրենիքի վերաշիննութ-
յան, գաղթականության խնդիրների վերաբերյալ:

Ազգային շահերը ամեն ինչից վեր դասող, պետականորեն մտածող
այս գործիչը նվիրյալ քաղաքացի էր բառիս բուն իմաստով և մեծ
Հայրենասեր:

* * *

Պրպտումների ընթացքում Հայտնաբերել ենք մի շարք փաստաթղ-
թեր և նյութեր, որոնք լույս են սփռում Վ. Տերոյանի 1905–1935
թթ. գործունեության վրա:

Վարազդատ Մկրտչի Տերոյանը ծնվել է 1887 թ. փետրվարին Վան
քաղաքի Այգեստան թաղամասում: Նա Հայ ազգային-ազատագրական
շարժման գործիչներ, ՀՅԴ անդամներ Վազգեն (Տիգրան)¹ և Ժենյա
(Զարուհի)² Տերոյանների կրտսեր եղբայրն էր:

Վ. Տերոյանը նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում:
Նրա պատանեկության մասին Հայ ազատագրական շարժման ականա-
վոր գործիչ, Վանի 1915 թ. ինքնապաշտպանության կազմակերպիչ
Արամ Մանուկյանի հուշերում կա հետևյալ վկայությունը. «Մենք
հաճախ էինք գնում Վազգենի մայրիկի մոտ, որ ամենքիս մայրիկն
էր: ... Այն ժամանակ մայրիկը մի աղջիկ ուներ՝ օր. Սաթենիկ... և մի
փոքրիկ տղա՝ Վարազդատը, դեռ պատանի, 13-15 տարեկան, որ հա-
ճախում էր Երամյան դպրոցը. հանդարտ, փափրիկ, սիրուն տղա էր,

¹ Տե՛ս Թուրքեն Սահակյան. Վազգէն (Տիգրան Տերոյան). Նահատակութեան 100
ամեակի առթիւ. – «Դրօշակ», 26 մարտ – 8 ապրիլ 1998, թիւ 6, էջ 22–27:

² Վասպուրական. Վան-Վասպուրականի ապրիլեան հերոսամարտի տասնեւհինգ-
ամեակին առթիւ, 1915–1930. Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1930, էջ 324–325:

աչքաբաց...: Նա Ահարոնյանի Վազրիկն էր³ և, ինչ ասել կուզե, որ թունդ դաշնակցական էր: Նա էր մեր և Երամյան դպրոցի ուսուցիչների միջի կապը»⁴:

Վ. Տերոյանը 1905 թ. ընդունվել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը: Այստեղ նրա հետ միասին ուսանում էին մեկ տասնյակ վասպուրականցիներ՝ Համազասպ Բաղեչյանը, Ղևոնդ Մելոյանը, Արտակ Դարբինյանը, Հայկակ Կոսոյանը, Արսեն Հացադործյանը և ուրիշներ: Ուսանողական ելույթներին մասնակցելու պատճառով Վ. Տերոյանը հեռացվել է ճեմարանից: Նույն թվականին նա վերադարձել է Վան, ուր դասավանդել է «Երամյան» և «Սանդխտյան» դպրոցներում:

Վանեցիները գումար են տրամադրում Վ. Տերոյանին՝ արտասահմանում բարձրագույն կրթություն ստանալու համար: 1909 թ. նա մեկնում է Փարիզ և ընդունվում Սորբոնի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետը, որն ավարտում է 1912 թ.: Այնուհետև, ինչպես գրում է Վ. Տերոյանն իր ինքնակենսագրությունում. «ուսումնաշարունակել եմ նաև գերմանական մի քանի համալսարաններում: Ամեն տեղ էլ փիլիսոփայական ֆակուլտետներում»⁵, եղել է նաև Ավստրիայում և Իտալիայում:

Սորբոնի համալսարանում Վ. Տերոյանի ավարտական թեզն էր «La biologie d’Au Comte» (Օ. Կոնտի կենսաբանությունը), իսկ Բեռլինում փիլիսոփայական գիտությունների դոկտորի աստիճան ստանալու համար պատրաստել էր «Die Soziologischen Grundlagen der Erkenntnis» (Իմացության սոցիոլոգիական հիմունքները) թեզը: Ցավոք, վրա հասած Առաջին համաշխարհային պատերազմը հնարավորություն չի տալիս պաշտպանել դոկտորական թեզը: 1914 թ. ամռան վերջին Վ. Տերոյանը վերադառնում է Վան: Ծննդավայրում նա դասավանդում է Կեդրոնական վարժարանում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին օսմանյան թուրքիայի կառավարությունն իրականացնում է կայսրության տարածքում բնակվող հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը: Մի շարք վայրերում հայերը դիմում են ինքնապաշտպանության: Երիտթուրք

³ Տե՛ս Ա. Ահարոնյան. Ժողովածու երկերի, հատոր Հինգերորդ, Ազատության ճանապարհին, Քրիստափոր Միքայելյան, Անդրանիկ, Վազրիկ. Բոստոն, 1948, էջ 163–171:

⁴ Արամը. մահվան հիսուն ամյակի առթիվ. Լիբանան, Բեյրութ, 1969, էջ 284:

⁵ Տե՛ս Դերոյանների ընտանեկան արխիվ:

ելուզականերին առաջին դիմադրությունը ցույց է տալիս Վան-Վասպուրականի Հայությունը: 1915 թ. ապրիլի 7-ին Վան քաղաքի Հայկական թաղամասերի՝ Այգեստանի և Քաղաքամեջի Հայ բնակչությունը կազմակերպում է ինքնապաշտպանություն: Երիտթուրքական իշխանությունները նրանց դեմ կենտրոնացնում են զգալի թվով կանոնավոր զորամասեր, քրդական ջոկատներ, հրետանի և զնդացիներ: Դիմադրական մարտերը ղեկավարելու համար ստեղծվում է «Վանի Հայ ինքնապաշտպանության Զինվորական Մարմին»⁶: Վ. Տերոյանն ընդգրկվում է «Հայկական Կարմիր խաչ» մարմնի կազմում, որի հիմնական խնդիրն էր. «անմիջական օգնություն հասցնել դիրքերում ընկած վիրավորներին»⁷:

Հայ բնակչության հերոսական դիմադրության և ուսսական գորքերի ու Հայ կամավորական ջոկատների առաջխաղացման շնորհիվ Վանի Հայկական թաղամասերի ինքնապաշտպանությունն ավարտվում է հաղթանակով:

1915 թ. մայիսի 7-ին ուսսական հրամանատարությունը Արամ Մանուկյանին, Վ. Տերոյանի բնորոշմամբ՝ «Վասպուրականի հասարակական հսկային», նշանակում է Վանի և նահանգի ազատագրված գավառների ժամանակավոր նահանգապետ⁸: Արամի անմիջական ղեկավարությամբ և մասնակցությամբ կազմակերպվում են նահանգային կառավարման մարմիններ՝ նահանգային վարչություն, տնտեսական մարմին, ոստիկանական տեսչություն, դատարան և այլն:

Մեզ չհաջողվեց պարզել, թե Վ. Տերոյանը վերը նշված մարմիններից, որում է ընդգրկվել, սակայն Հաջողվեց Հայտնաբերել նահանգա-

⁶ Վանի Հայության ինքնապաշտպանության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ռ. Օ. Սահակյան, 1915 թ. Վանի հերոսամարտը օտար աղբյուրներում. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1989, №8, էջ 54-63: Նույնի՝ Վասպուրականի Հայության գոյամարտը 1915 թվականին. «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1995, №1, էջ 19-30: Նույնի՝ Վան քաղաքի Հայության ինքնապաշտպանությունը 1915 թվականին. «Հայկական բանակ», 1996, №1, էջ 15-24:

⁷ Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը-75: Ժողովածու, կազմող Հ. Դ. Փափազյան. Ե., 1990, էջ 32: Վասպուրական. Վան-Վասպուրականի ապրիլյան հերոսամարտի տասնեվհինգամյակի առթիվ, էջ 32:

⁸ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. Ս. Ասրյան, Արամ Մանուկյան, կյանքը և գործը (Ազատագրական շարժման և անկախ պետականության վերականգնման ուղիներում). Ե., 2005, էջ 121-143: Ռուբեն Սահակյան, Ոստիկանության ծառայության կազմակերպումը և գործունեությունը Վանի նահանգապետության շրջանում. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» (այսուհետև՝ ԲՀԱ), №2, 2003, էջ 153-161:

յին վարչությանն ուղղված քաղաքի և գավառների բնակչության զանազան բովանդակությամբ դիմումներ, որոնց վրա կային Վ. Տերոյանի մակագրությունները⁹: Մի քանի փաստաթղթեր էլ կազմվել են անձամբ նրա կողմից: 1915 թ. մայիսի 7–22-ը նախանգական և գավառական զանազան մարմիններում կատարված փոփոխություններից հետո, Վ. Տերոյանը կազմել է այդ մարմինների ղեկավար անդամների ցուցակները և վարած պաշտոնները, հաշվառել է ոստիկանների և քաղաքի ու գավառների պաշտոնյաների մոտավոր թվաքանակը¹⁰:

Վ. Տերոյանը հաշվառել է նաև նախնագային վարչության դիվանում ստացվող խնդրագրերի քանակը և նշել, որ «դիվանատունը օրական մինչև 200 խնդրագրերի ընթացք է տվել, բայց միայն պատկանյալ իշխանությանց հղելու համար: Բացի այդ, մոտավորապես 112 մարդ ստացել են ներքին և արտաքին անցագիր, և մոտավորապես 132 մարդ՝ զենք կրելու իրավունք, բացի ոստիկաններից, թեև իրականության մեջ ավելին է (զենք ունեցողների թիվը – Ռ. Ս.), քան տրված արտոնագրերի թիվը»¹¹:

Փաստաթղթերից երկուսը (որոնցից մեկն ուղղված է «Տների Հանձնախմբին», իսկ մյուսը՝ ռուսերեն լեզվով «Մառեղեր» սիստեմի ատրճանակ կրելու իրավունք է, թվագրված մայիսի 16 և 20-ով)¹², Վ. Տերոյանը, հավանաբար որպես լիազորված անձ, ստորագրել է Վանի նախնագապետի փոխարեն¹³:

Վանի 1915 թ. հուլիսյան նախնաջից հետո Վ. Տերոյանը գաղթականների մի մասի հետ գալիս է Թիֆլիս: Նույն թվականին Բաքվի «Հայոց մարդասիրական ընկերություն հանուն Ս. Գրիգոր Լուսավորչի» մշակութային, կրթական և բարեգործական հասարակական կազմակերպության կողմից նա հրավիրվում է Բաքու՝ դասավանդելու քաղաքի հայկական թաղամասի հայ գաղթական երկսեռ ծխական դպրոցում¹⁴:

⁹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 242, ց. 1, գ. 5, թ. 9–11, 13–42, 44–92:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 39, թ. 6–9:

¹¹ Նույն տեղում, գ. 39, թ. 9:

¹² Նույն տեղում, թ. 10:

¹³ Նույն տեղում, թ. 2:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 2, գ. 1951, թ. 9. ֆ. 27, ց. 1, գ. 281, թ. 2:

1916 թ. ապրիլի 20-ին Բաքվի Հայ գաղթականների ժողովը Վ. Տերոյանին լիազորում է «Հայոց մարդասիրական ընկերութունում» լինել իրենց ներկայացուցիչը¹⁵:

Որպես Բաքվի Հայ գաղթականներից ընտրված պատգամավոր, նա մասնակցում է 1916 թ. մայիսի 10–13-ը Պետրոգրադում կայացած Առաջին Հայկական Համագումարին: Այստեղ հավաքվել էին փախստականներին օժանդակող 29 կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, Պետական դոմայի և Պետական խորհրդի ազգութամբ Հայ անդամները¹⁶:

1918 թ. Վ. Տերոյանին հրավիրում են դասավանդելու Թիֆլիսի «Փայանյան օրիորդաց դպրոցում»: Նույն թվականին, դպրոցի մանկավարժական կոլեկտիվը նրան ընտրում է տնօրեն: Այդ պաշտոնում, սակայն, Վ. Տերոյանը երկար չի մնում, և 1918 թ. վերջին գալիս է Երևան «որովհետև ուսուցչական կազմը (Փայանյան դպրոցի – Ռ. Ս.) արձակեցին, վրացիները հալածում էին հայերին...»¹⁷:

1919 թ. հունվարի 9-ին Երևանում կայացած Հայ գաղթականների ներկայացուցչական ժողովի կողմից Վ. Տերոյանը ընտրվում է Արևմտահայերի 2-րդ Համագումարը նախապատրաստող կոմիտեի կազմում: Նույն թվականի փետրվարի 6–13-ը Երևանում տեղի ունեցած Արևմտահայերի 2-րդ Համագումարում նա Հանդես է գալիս գեկուցմամբ, ապա ընտրվում է գործադիր կոմիտեի նախագահ¹⁸:

1919 թ. ապրիլի 20-ին և 22-ին կայացած Արևմտահայ գործադիր կոմիտեի նիստերի որոշմամբ Վ. Տերոյանը ապրիլի 24-ին մեկնում է էջմիածին՝ հարթելու ՀՀ կառավարության և գեներալ Անդրանիկ Օզանյանի միջև ծագած տարաձայնությունները¹⁹:

¹⁵ Նույն տեղում, ֆ. 27, ց. 1, գ. 286, թ. 1–6, 16. ֆ. 1191, ց. 2, գ. 1951, թ. 9:

¹⁶ Նույն տեղում, ֆ. 27, ց. 1, գ. 286, թ. 22. ֆ. 57, ց. 5, գ. 116, թ. 5–7: Համահայկական խորհրդակցություններ (1912–1920 թթ.). փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու. պատասխանատու խմբագիր Ա. Վիրաբյան. Ե., 2004, էջ 117–158:

¹⁷ Տե՛ս ՀՀ կառավարությանն առընթեր ազգային անվտանգության ծառայության արխիվ, կարճված գործերի ֆոնդ (այսուհետև՝ ԱԱՄԱ, ԿԳՖ), գ. 3336, թ. 45:

¹⁸ Տե՛ս Համառոտ տեղեկագիր Արևմտահայ երկրորդ Համագումարի և կազմակերպիչ կոմիտեի հաշիվը. Թիֆլիս, 1919: Համահայկական խորհրդակցություններ, էջ 293–306:

¹⁹ Отчет представителя исполнительного органа западных армян о результатах переговоров с Андраником и правительством Республики Армении о формировании частей для обеспечения иммиграции беженцев из Западной Армении. Տե՛ս Андраник Озанян.

1919 թ. Վ. Տերոյանը ծառայութեան է անցել Մերձավոր Արևելքի Օգնութեան ամերիկյան կոմիտեոյում (Ամերկոմ), ուր տնօրինել է ուսումնական Հաստատութեանները, որբանոցները և Հիվանդանոցները:

Վ. Տերոյանը վիճակագրական տվյալներ է հավաքում Արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում, Թիֆլիսում և Բաթումում ապաստանած արևմտահայ գաղթականներից: Նա կազմում է Համապատասխան տեղեկագրեր, ուր արձանագրվում են փախստականների «ոչ միայն ընթացիկ, այլև 1915-ից առաջ ունեցած սոցիալ-տնտեսական կացութեանը»²⁰, և այդ բոլոր վիճակագրական տվյալները նա զետեղում է Ա-Դօյի (Հ. Տեր-Մարտիրոսյան) 1912 թ. լույս տեսած Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի նահանգներին նվիրված աշխատութեան²¹ Համապատասխան էջերում: Նշված գրառումներն ուսումնասիրած Գ. Բաղալյանի կատարած հաշվարկի համաձայն, Վ. Տերոյանի «կողմից գրանցված 600 բնակավայրերից 205-ը բաժին է ընկնում Վանի, 270-ը՝ Բիթլիսի, իսկ 125-ը՝ Էրզրումի վիլայեթներին»: Ինչպես նշում է Գ. Բաղալյանը, Վ. Տերոյանի կողմից Վանի նահանգում հիշատակած 50 բնակավայրերը բացակայում են Ա-Դօյի հաջորդ աշխատութեանում՝ «Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թվականներին» (Ե., 1917): Բացի Հայերից, Վ. Տերոյանը վիճակագրական տեղեկութեաններ է հաղորդում նաև ասորիների մասին:

Գ. Բաղալյանի համոզմամբ. «Վ. Տերոյանի տվյալները, որպես կանոն, ունեն սկզբնաղբյուրային նշանակութեան, քանի որ շատ հաճախ լրացնում են Ա-Դօյին»²²:

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Վ. Տերոյանը Հայաստանի Հեղկոմի կողմից նշանակվում է լիազոր Ամերկոմում²³: Վ. Տերոյանի վկայութեամբ, այդ նշանակումը կատարվում

Документы и материалы, ԲՀԱ, № 1-2, 1991, էջ 343-349: Այս հրատարակման մեջ, չնայած արդեն 1991 թվականին էր, չի հիշատակվում, որ Անդրանիկի հետ բանակցութեաններ վարողը Վ. Տերոյանն էր. տես Ռ. Սահակյան. Վ. Տերոյանի գեղույցները Արևմտահայ գործադիր մարմնին, ՊԲՀ, № 2, 2003, էջ 287-291:

²⁰ Գեղամ Բաղալյան. Վարազդատ Տերոյանի վիճակագրական նյութերն Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերի վերաբերյալ. ԲՀԱ, № 1, 2005, էջ 212:

²¹ Ա-Դօ. Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները. Ե., 1912:

²² Գ. Բաղալյան, նշվ. հոդվածը, էջ 213:

²³ Մեկ այլ փաստաթղթում Վ. Տերոյանը նշում է, որ 1920-1921 թթ., մոտ վեց ամիս եղել է ՀնՍՀ Արտգործողկոմատի ներկայացուցիչը Ամերկոմում: Տես Ա.Ա.ՄԱ, ԿԳՖ, գ. 3336, թ. 23 հավ.:

է այն նպատակով, «որպեսզի բանակցութիւններ վարեմ փախչող Ամերկոմի հետ, որպեսզի նրանք (ամերիկացիները – Ռ. Ս.) մնան և Հայաստանում աշխատեն»²⁴:

Հիրավի, Հայաստանի Հեղկոմի ղեկավարութիւնը, հանձին նախագահ Սարգիս Կասյանի և արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ալեքսանդր Բեկզադյանի գիտակցելով, որ Ամերկոմի աշխատակիցների հեռանալուց հետո խորհրդային պետութիւնն ի գորու չի լինի ապահովել բազմազաղար որբերի տարրական կենսապայմանները, 1920 թ. դեկտեմբերի 14-ին հատուկ ուղերձով դիմում են Ամերկոմին: Ուղերձում ասվում էր. «Ընդունելով Մերձավոր Արևելքի Օգնութեան կոմիտեի գործունեութիւնը գաղթականական, որբական և ընդհանրապես խնամատարական գործում օգտակար և անհրաժեշտ խորհրդային Հայաստանում, Հ.Ս.Ս.Հ. Հեղկոմը (ընդգծումը՝ տեքստում – Ռ. Ս.) նրա գործունեութեան շարունակութիւնը և ընդարձակումը համարելով անպայման ցանկալի, խոստանում է նրան իր լիակատար աջակցութիւնը և առաջարկում է Հ.Ս.Ս.Հ. բոլոր քաղաքացիական և զինվորական իշխանութիւններին ցույց տալ նույն կոմիտեի վարիչներին հարկ եղած աջակցութիւնը իրենց գործունեութեան ընթացքում»²⁵:

1921 թ. փետրվարի 1-ի շրջաբերական նամակով ներքին գործերի ժողկոմ Իսահակ Դովլաթյանը խստորեն պատվիրում է Հայաստանի գալառային հեղկոմներին ստեղծել բոլոր նպաստավոր պայմանները Ամերկոմի գործունեութեան համար²⁶:

1921 թ. նոյեմբերի 21-ին իր ծանոթ Հերուկյանին ուղղված նամակում Վ. Տերոյանը հայտնում է. «Այժմ ես դարձյալ ամերիկացիների մոտն եմ և տանում եմ դպրոցական գործը՝ որպես վերատեսուչ: Մյուս բոլոր բաժանմունքները հանձնեցի չորս ամերիկացիների, որոնք բավական մեծ խանդոտութիւն դրին մի գործի մեջ, որին իրենք կապված են շատ թույլ կապերով»²⁷: Նույն անձնավորութեանն ուղղված մեկ այլ նամակում գրում է. «(Ամերկոմում – Ռ. Ս.) ինձ մնաց միայն կրթական բաժինը: Կազմակերպել եմ շատ մեծ դպրոցներ Երևանի և Ալ.-պոլի (Ալեքսանդրապոլի, այժմ՝ Գյումրի – Ռ. Ս.) մեջ՝

²⁴ Նույն տեղում, թ. 45:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 171, թ. 4:

²⁶ Նույն տեղում, ֆ. 116, ց. 3, գ. 1, թ. 78:

²⁷ Տես՝ Դերոյանների ընտանեկան արխիվ:

3500 այստեղ (Երևանում – Ռ. Ս.) և 4200 որբերով այստեղ (Ալեքսանդրապոլում – Ռ. Ս.)²⁸:

1922 թ. Վ. Տերոյանին նշանակում են Ամերկոմի ուսումնական մասի վարիչ, իսկ ավելի ուշ՝ ուսումնական Հաստատությունների վերատեսուչ²⁹:

Խորհրդային տարիներին պետական կազմակերպությունների Հանձնարարությունում գրել է մի ծավալուն աշխատություն Ամերկոմի գործունեության մասին՝ «Միսիոներաբարեգործական կազմակերպությունների աշխատանքը Մերձավոր Արևելքում և Անդրկովկասում» խորագրով, որն անհայտ պատճառներով չհրատարակվեց և մնաց անտիպ:

1930–1931 թթ. աշխատել է ՀԽՍՀ Գրապալատում՝ որպես միջազգային գրքափոխանակման բաժնի վարիչ: Այդ պաշտոնում նամակագրական կապ է հաստատում Մխիթարյան միաբանության և նրա պարբերական «Հանդես ամսօրեայ»-ի խմբագրության հետ: Նա հատկապես կարևոր էր համարում Հայաստանում լույս տեսած Հայագիտական բնույթի գրականություն Միաբանությանը ուղարկելու գործը: 1931 թ. համար կազմված աշխատանքային ծրագրի հուշագրում Վ. Տերոյանն ի թիվս մյուսների նախատեսել էր. «Մխիթարյանների պաՀանջած 1928–1930 թթ. մեր հրատարակությունները հավաքել և ուղարկել: Մխիթարյանների պաՀանջած Հայերեն ու Հայագիտական գրքերը՝ լույս տեսած Միություն (Խորհրդային Միության – Ռ. Ս.) մեջ, հավաքել և ուղարկել: Մխիթարյանների ուղարկած գրքերը պաՀպանել և գիտական մշակման ենթարկել»³⁰:

²⁸ Տե՛ս Դերոյանների ընտանեկան արխիվ, Վ. Տերոյանի նամակը Հերուկյանին :

²⁹ Ա.Ա.Մ.Ա., ԿԳՖ, գ. 440, թ. 16, գ. 3336, թ. 145: Հետագա տարիներին Ամերկոմի նկատմամբ խորհրդային իշխանությունների վերաբերմունքը կտրուկ փոխվեց: Դա իր արտացոլումը գտավ խորհրդահայ հետազոտողների աշխատություններում: Այսպես, նշվում է, որ «Ալեքսանդրապոլում Ամերկոմի աշխատակիցները ոչ միայն հրահրում էին հոգևորականությանը խորհրդային իշխանությունների դեմ բացահայտելու թիվ, այլև լայնորեն օգտագործում էին որպես լրտեսներ՝ իրենց հետաքրքրող տեղեկությունները ստանալու համար...»: Տե՛ս Н. А. Апяян, Органы государственной безопасности Советской Армении в период строительства социализма (1920–1934 гг.). Е., 1986, с. 177–178. Տե՛ս նաև՝ Արմենակ Մանուկյան. Հայ առաքելական եկեղեցու բռնադատված հոգևորականները 1930–1938 թթ. (ըստ ՊԱԿ-ի փաստաթղթերի). Ե., 1997, էջ 46–47:

³⁰ Սուլյն փաստաթուղթը վերնագրված է. «1931 թ. համար միջազգային փոխանակման բաժնում նկատի են առնվում հետևյալ գործերը»:- տե՛ս Դերոյանների ընտանեկան արխիվ:

Վ. Տերոյանը, դիմելով ՀԽՍՀ Լուսժողովոմատին, տեղեկացրել է. «Ընթացիկ աշխատանքների ժամանակ պարզվեց, որ մեր գիտական հիմնարկներից ոչ մեկը չունի խորհրդային հրատարակութունների ամբողջական կոմպլեկտը»: Այդ բացը լրացնելու համար նա կազմել է 12 կետից բաղկացած առաջարկութուններ: Վ. Տերոյանը, սակայն, չի բավարարվում միայն ահազանգելով, այլև ձեռնամուխ է լինում գրքերի ցուցակներ կազմելու, որով նպատակ ուներ լրացնել Գրապալատի գրադարանում եղած գրականութայն պակասը:

1931 թ. հունիսի 31-ին Վ. Տերոյանին՝ որպես «անբարեհույս տարր» ազատում են ՀԽՍՀ Գրապալատում զբաղեցրած պաշտոնից: Լուսժողովոմատը Վ. Տերոյանին աշխատանքի է տեղավորում «Նոր ուղի» ամսագրի խմբագրութունում՝ որպես տեխնիկական քարտուղար: Ինչպես գրում է Վ. Տերոյանը իր ՆԳԺԿ-ին տված ցուցմունքում. «Ծառայեցի ընդամենը հինգ օր («Նոր ուղի» ամսագրի խմբագրութունում – Թ. Ա.), որից հետո ձերբակալվեցի»³¹:

Բանտարկութունից ազատվելուց հետո, 1933 թ. նա դիմել է Լուսաշխին կից գիտաշխատողների սեկցիայի նախագահութայնը՝ խնդրելով իրեն ընդունել որպես գիտաշխատող: Ընտանիքի գոյությունը պահպանելու համար Վ. Տերոյանը ստիպված է եղել աշխատել նաև որպես սրբագրիչ Պետհրատում և վարել օտար լեզուների մասնավոր դասեր:

* * *

Առավել հետաքրքրական է Վ. Տերոյանի գիտական ժառանգությունը, որը մինչև օրս, չնչին բացառությամբ, հնարավոր չի եղել ներկայացնել մեր հասարակութայնը: Նրա գիտական աշխատություններից հիշատակելին են. «Բերգսոնի էվոլյուցիոն թեորիա»-ի մասին, «Կանտի պրագմատիզմը», «Սոցիոլոգիայի տեղը փիլիսոփայության մեջ», «Պանգերմանիզմը և պատմափիլիսոփայությունը», «Սոցիալիզմ և Սոցիալիզմ», «Intuition և Einflüß որպես գեղարվեստական մոնիզմի հիմունքը», «Ռեգուլատիվ գաղափարները և գաղափարների ռեգուլատիվ դերը կյանքի մեջ»: Թարգմանել է փիլիսոփայության դասականներին. Իմ. Կանտ՝ «Զուտ բանականության քննադատութ-

³¹ Ա.Ա.ՄԱ., ԿԳՑ, գ. 440, թ. 11, 54: Փաստաթուղթը թվագրված է 1930 թվականով, որը հավանաբար տպագրական սխալ է, քանի որ Վ. Տերոյանի ձերբակալությունը տեղի է ունեցել 1931 թ.:

յուն», «Պրուեգոմեներ», Ռընե Դեկարտ՝ «Քննախոսություն մեթոդի մասին» (լույս է տեսել 1968 թ. հետմահու), Սպինոզա՝ «Էթիկա», Հեգել՝ «Ոգու երևութաբանությունը», Բերգսոն՝ «Ստեղծագործող էվոլյուցիան», Վինդելբանդ՝ «Փիլիսոփայության պատմություն», Հիպպոլիտ Տեն՝ «Գեղարվեստի փիլիսոփայությունը» (լույս է տեսել 1935 թ., երբ Վ. Տերոյանը ձերբակալված էր, և այդ պատճառով թարգմանչի անունը հանվեց արդեն տպված գրքից): Ի դեպ, Հ. Տենի վերը նշված աշխատությունից մի գլուխ ժամանակին թարգմանել է Արշակ Չոպանյանը:

Վ. Տերոյանը թարգմանել է նաև գեղարվեստական գրքեր. Անատոլ Ֆրանս՝ «Կարմիր շուշանը» (լույս է տեսել 1946 թ., հետմահու), Բլասկո Իբանյեզ՝ «Պիեր դը Լյուն», Հանրի Բարբյուս՝ «Կրակը» (լույս է տեսել 1935 թ.) և այլն:

Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Վ. Տերոյանի հարաբերությունները Հ. Բարբյուսի հետ: Նրանց ծանոթության շարժառիթը եղել է Ասքանազ Մուսվյանի հանձնարարությունը՝ ֆրանսերենից թարգմանել Հ. Բարբյուսի «Կրակը» երկը:

Երբ 1927 թ. ամռանը գրքի թարգմանությունն արդեն հիմնականում պատրաստ էր, Վ. Տերոյանը դիմում է հեղինակին՝ մի շարք հարցերի շուրջ պարզաբանումներ ստանալու նպատակով: Բանն այն է, որ Հ. Բարբյուսն իր ստեղծագործություններում հաճախ օգտագործել է ժարգոնային արտահայտություններ, զինվորական կենցաղին հատուկ խոսակցական դարձվածքներ և այլն:

Կարելի է ենթադրել, որ թարգմանչի և հեղինակի միջև աշխույժ նամակագրություն է եղել, քանի որ Դերոյանների ընտանեկան արխիվում պահպանվել են երկու նամակ Հ. Բարբյուսից և երեք նամակ Վ. Տերոյանից:

1929 թ. Վ. Տերոյանն ավարտում է թարգմանությունը և ձեռագիրը հանձնում է Պետհրատին, որի ղեկավարությունը, սակայն, ձգձգում է տպագրությունը: Ի վերջո, գիրքը լույս է տեսնում միայն 1935 թ.: Վ. Տերոյանը շտապում է ուրախալի լուրը հաղորդել այդ ժամանակ Մոսկվայում գտնվող Հ. Բարբյուսին: Վերջինս նույն թվականի օգոստոսի 14-ին Մոսկվայից ուղարկած նամակում գրում է. «Իմ թանկագին բարեկամ, ես բերկրանք զգացի՝ իմանալով, որ իմ «Կրակ» գրքի թարգմանությունը պետք է լույս տեսնի Հայաստանում: Ես շատ կցանկանայի ունենալ մեկ-երկու օրինակ այդ թարգ-

մանուկներին»։ Հ. Բարբյուսը խնդրում է գիրքն ուղարկել Մոսկվա։ Մենք չկարողացանք պարզել, թե նշանավոր գրողը ստացավ թարգմանությունը, թե ոչ։ Բանն այն էր, որ 1935 թ. օգոստոսի վերջին Հ. Բարբյուսը մահանում է Մոսկվայում³²։

Վ. Տերոյանի գիտակազմակերպչական գործունեության մեջ հատուկ տեղ է գրավում Հայ փիլիսոփայական ընկերությունը ստեղծելու ծրագիրը, որի 10 կետից բաղկացած կանոնադրության նախագծում հետևյալն է ասված. «Ընկերության նպատակն է փիլիսոփայական գիտությունների և խնդիրների ուսումնասիրությունը և համապատասխան գրականության մշակումը Հայոց լեզվով։ ...Այդ նպատակին հասնելու համար ընկերությունը հատուկ ժամանակ է նվիրում փիլիսոփայական բառարան կազմելուն Հայոց լեզվով։ Մեծ փիլիսոփաներին թարգմանում է Հայոց լեզվով»³³։

1935 թ. ապրիլի 27-ին Վ. Տերոյանը ՀԽՍՀ Ժողովմխորհրդին է ներկայացրել Հայերեն-գերմաներեն և ֆրանսերեն լեզուներով փիլիսոփայական բառարան հրատարակելու որոշման նախագիծ։ 1931 թ. Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հանձնարարությունը պատրաստում է Հայերեն-գերմաներեն-ֆրանսերեն լեզուներով՝ 22000 բառ ընդգրկող փիլիսոփայական բառարան։ Միաժամանակ մշակում է ծրագիր՝ 80000 բառ ընդգրկող գերմաներեն-Հայերեն բառարան կազմելու համար։ Եղել է Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի փիլիսոփայական տերմինաբանական հանձնաժողովի աշխատակից։

Վ. Տերոյանը Պետհրատի վարչության նախագահին ուղղված դիմումում իր մտահոգությունն է հայտնում տպագրվող դասագրքերի բովանդակության և որակի վերաբերյալ և առաջարկում է իր օգնությունը. «Մեծ ուրախությամբ ես կուզեի իմ համեստ ուժերը տրամադրել ուսումնասիրելու և ծրագրելու, թե ինչպես կազմակերպել ստաբիլ դասագրքերի արտադրության գործը հետագայում, թեկուզ եկող տարվա համար»³⁴։ Նա միաժամանակ նյութեր է նախապատրաստել ապագայում հրատարակվող Հայկական հանրագիտարանի համար։

Դեռևս 1916 թ. Թիֆլիսում Վ. Տերոյանը գրում է բավականին հետաքրքիր մտքեր պարունակող մի հոդված՝ «Մրագիր վերաշինութ-

³² Վ ա Ր Վ ա Ո ա Գ Ր Ի Գ Ո Ր Յ ա ն, Հ. Բարբյուսի նամակը «Կրակի» Հայ թարգմանչին. - «Գրական թերթ», 8 ապրիլի 1977, №14: Ֆրանսերենից թարգմանել է Վարվառա Գրիգորյանը։

³³ Տես Դերոյանների ընտանեկան արխիվ։

³⁴ Նույն տեղում։

յան» վերնագրով: Բերենք մի քանի հատված այդ հոդվածից. «Պետք է ստեղծել ամենից առաջ հասարակական լուրջ, տևական և ավանդապահ մի հսկողություն մեր բոլոր գործերի վրա, որոնք ազգային բնույթ են կրում: ... Դուրս պետք է մնան, հեռու՛ յոթն հորիզոններով բոլոր նրանք, որոնք հայ ժողովրդի կյանքի և ապագայի դարբնման գործին մոտենում են իբրև թերուսներ և սիրողներ: ... Հայտարարություն համար, ռեկլամի համար գործող ինչքան անհատներ կան և ընկերություններ: Պինդ պիտի փակել նրանց առջև բոլոր դռները: ... Գործի սերը, պարտականության գիտակցությունը և հայ ժողովրդի ապագան դարբնելու սրբազան իդեալները պիտի լինեն միակ տեսակետները, որոնք վճռական և հրամայական նշանակություն են ունենալու...: Պատմություն ունեցող, անցյալ ունեցող ժողովուրդները շատ դժվարությամբ են կարողանում մի անգամով վերականգնել, գոնե պատկերացումը իրենց ազգային կյանքի: ... Եթե մենք ազգովին դեր պիտի ունենանք վերաշինության գործի մեջ, այն ժամանակ հարց է առաջ գալիս՝ պիտի աշխատել ո՞ր ազդեցություններն ավելի քաջալերել և ընդգրկել՝ անհատական, թե համայնական»³⁵:

Ապա, Վ. Տերոյանը ներկայացնում է արդյունաբերության, լուսավորության, գյուղատնտեսության վերաշինության, իր կարծիքով նախընտրելի տնտեսաձևը. «Վոպերասիոնը կազմելու է մեր տնտեսական վերաշինության հիմնական սկզբունքը... Վերաշինությունը լինելու է ազգային ջանքերով»³⁶:

Իր գրառումներում Վ. Տերոյանն անդրադառնում է հոդային հարցին և բնապահպանական խնդիրներին: Նա հատկապես կենտրոնացել է լուսավորության հիմնահարցերի վրա, և ընդգծել է գիտություն և տնտեսության կապը: Վ. Տերոյանը գրում է. «Շատ ցանկալի է, որ գիտությունը ձեռք մեկնի տնտեսությանը: ... Հինը, որ գնում է, դեռ ապրում է մի որոշ ժամանակ էլ նորի մեջ: Պիտի պինդ բռնել Հնություն այդ թանկագին վայրկյանները, լինեն հիշատակներ, կամ հիշատակարաններ, մի քար կամ փայտ, որ կարող է որևէ կերպով մեր արյունոտ անցյալը կենդանի պահել. երկյուղածությամբ պիտի հավաքել, արձանագրել, լուսանկարել և պահպանել, ինչ որ մի խոսք, մի բառ կարող է պատմել մեզ և մեր հետնորդներին: ... Պետք է նորոգել մեր մեծ պատմական հուշարձանները... Պետք է որ վերջապես մեր

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁶ Նույն տեղում:

ժողովուրդը, անգամ մեր մտավորականությունը մի քիչ ավելի խորացնե իր կյանքն ու աշխարհայացքները, մի քիչ կարողանա կտրվել առօրյայից և կապվել ավելի մեծ ծավալով ժամանակների ու տարածությունների հետ: ... Ժամանակն է վերջապես մեր նորագույն պատմության մեջ կազմակերպել ազգային կամքը» (ընդգծումը մերն է – Ռ. Ս.)³⁷:

Գտնվելով մեծ ողբերգություն ապրած Հայ ժողովրդի կյանքում կատարվող փոփոխությունների ժամանակաշրջանում՝ Վ. Տերոյանի մտահոգության առարկան են եղել Հայ գաղթականների և որբերի խնդիրները: Նրա մտորումների արդյունքն է դարձել «Գաղթական Հարցեր» անտիպ հոդվածը, ուր նա գրում է. «Ամեն Հասարակարգի մեջ էլ գոյություն են ունեցել աղքատներ և նպաստընկալներ, բայց նպաստընկալ ժողովուրդ, միայն գաղթականությունն է ճանաչում: ... Նպաստընկալ ժողովուրդ, մի անկարելիություն է, մի հասարակարգիտական անհեթեթություն: Ազգային կյանքի մահն է դա, և անպատվությունը: Բարեգործությունը պետք է թողնի մի քանի ավտոներ և նստի գուտ ազգային պարտականության հողաթմբի վրա: Այդտեղից նա կկազմակերպե ոչ թե սովամահների և հիվանդների նպաստաբաշխությունը և խնամակալությունը, այլ պարզապես ազգային քանդած տնտեսության և հասարակարգի վերաշինությունը: Աշխատանքի պատիվը պետք է արթնանա ոչ միայն նպաստընկալների, այլև նպաստաբաշխների մեջ: ... Գլխավորն է՝ մենք կարողանանք ասել – մենք ազգ ենք, մեր ազգը նպաստընկալ ազգ չէ: ... Աշխատանքի կազմակերպությունը, ահա կոնկրետ առաջարկություններից մեկը»³⁸:

Խորհրդային Միությունում հետզհետե ծավալվող բռնություններն իրենց արտահայտությունն են գտել Վ. Տերոյանի անտիպ պատմափիլիսոփայական մտորումներում և հրապարակախոսական գրվածքներում: 1931 թ. ապրիլի 11-ին թվագրված իր գործերից մեկում Վ. Տերոյանը հետևյալն է գրում. «Ահա երկրորդ տասնամյակն ենք մտնում անհուսալի վախճանով, ինչպես առաջինն էր», կամ «Ասում են, ով որ իր ձեռքում սվին ունի, նա ամեն բան կարող է անել, բացի նրա վրա նստելուց, սակայն մեր տերերը Հաղթական ինքնամո-

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Նույն տեղում:

ուացութեամբ նստել են սվինները վրա և ձեռքներին էլ սվին ունեն»³⁹:

* * *

Խորհրդային իշխանութեան տարիներին Վ. Տերոյանը ձերբակալվել է չորս անգամ: Առաջին ձերբակալութիւնը տեղի է ունեցել 1922 թ. օգոստոսի 4-ին: Նա և 17 հոգի ևս, ամբաստանվել են ՀՅԴ անդամ լինելու և Թիֆլիսում Ձեմալ փաշայի սպանութեանը մեղսակից լինելու մեջ⁴⁰:

1922 թ. օգոստոսի 7-ին բանտից Վ. Տերոյանը երկու դիմում է ուղարկում: Առաջինը հասցեագրված էր ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աշոտ Հովհաննիսյանին, իսկ երկրորդը՝ ՀԽՍՀ լուսավորութեան ժողկոմ և ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհրդի նախագահի տեղակալ Ասքանազ Մուսախանին: Վ. Տերոյանը խնդրում էր նրանց միջամտել, և ինչպէս գրում էր դիմումում. «Երեք օրից ի վեր ինձ բանտարկել են Ձեկայում (Արտակարգ Հանձնաժողովում – Ռ. Ս.), տարօրինակ մեղադրանքներով»⁴¹: Հետաքննութեան ընթացքում չի հաջողվում անհրաժեշտ ապացույցներ ձեռք բերել, ուստի Վ. Տերոյանն ազատ է արձակվում:

Երկրորդ անգամ նա ձերբակալվում է 1924 թ. հոկտեմբերի 6-ին: Այս անգամ Վ. Տերոյանն ամբաստանվում է Ամերկոմի Լենինականի մասնաճյուղում դաշնակցական գործունեութիւնն ծավալելու մեջ: Նրա հետ նույն մեղադրանքով կալանվում են Ամերկոմի ևս երկու աշխատակիցներ՝ Մկրտիչ Լոռեցյանը և Վարդան Մաքսապետյանը: Վ. Տերոյանի մասով ներկայացված մեղադրական եզրակացութեան մեջ նշվում է, որ նա «որպէս դաշնակ հայտնի է վաղուց: Նա մասնակցութիւն է ունեցել Թուրքիայում տեղի ունեցած անկարգութիւններին, որի համար պատժվել է Թուրք (ական – Ռ. Ս.) իշխանութիւնների կողմից»⁴²: ... Ամերկոմում մշտապէս գտնվելով պատասխանատու պաշտոններում՝ Դերոյանը (Տերոյանը – Ռ. Ս.) համակողմանի աջակցութիւն է ցուցաբերել Դ/Կ (Դաշնակցութիւն կուսակցութեան

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ Ա.Ա.Մ.Ա., ԿԳՖ, գ. 3336, թ. 130:

⁴¹ Նույն տեղում, թ. 49-50:

⁴² Ա.Ա.Մ.Ա., ԿԳՖ, գ. 875, թ. 44: Վ. Տերոյանն օսմանյան Թուրքիայում «հակապետական» կամ որևէ այլ գործողութեան համար չի դատապարտվել: Հավանաբար գործը վարող քննիչ Միխայիլովը շփոթել է Վարազդատին իր եղբոր՝ Վազգենի հետ կամ էլ փաստերը կեղծել է:

– Ռ. Ս.) ընդհատակյա աշխատանքներին, իր երաշխավորություններով և հանձնարարականներով Ամերկոմում աշխատանքի ընդունել Դ/կ անգործ անդամներին: Բացի այդ, նա անձամբ մասնակցություն է ունեցել հակախորհրդային աշխատանքում, սակայն այնպես հմուտ և զգուշ, որ դժվար է հաստատել փաստերով»⁴³:

Չնայած, որ ամբաստանյալները, այդ թվում Վ. Տերոյանը, կտրականապես մերժել են իրենց հարուցված մեղադրանքները, գործը քննող լիազոր Մ. Մխիթարյանը 1925 թ. ապրիլի 15-ին առաջարկում է նրանց դատապարտել հինգ տարի աքսորի⁴⁴: Այս վճիռը, սակայն, 1925 թ. հունիսի 21-ին բեկանվում է Անդրֆեդերացիայի Պետական քաղաքական վարչություն կողմից⁴⁵, և ամբաստանյալներն ազատ են արձակվում⁴⁶:

Այս ձեռբակալություն մանրամասնությունների մասին տեղեկանում ենք Վ. Տերոյանի 1925 թ. հունիսի 15-ի Անդրֆեդերացիայի Կենտրոնական նախագահին ուղղված բողոք-դիմումից, որը նա ուղարկել էր Թիֆլիսի Մետեխի տխրահռչակ բանտի հիվանդանոցից: Վ. Տերոյանը գրում է, որ ինը ամիս է ինչ բանտարկված է և ոչ մի հետաքննություն չի կատարվել: Իսկ Արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Ս. Մելիք-Հովսեփյանին հղած իր բազմաթիվ դիմումները մնացել են անպատասխան: Ի վերջո, Ս. Մելիք-Հովսեփյանը բարեհաճել է ներկայացնել այն «ծանրակշիռ փաստերը», որոնց հիման վրա կատարվել է ձեռբակալությունը:

Ինչպես նշում է իր դիմումում Վ. Տերոյանը, այդ փաստերը հետևյալն էին.

«ա) 1898 թվին, 28 տարի առաջ Տաճկաստանում (Թուրքիայում – Ռ. Ս.) սպանված եղբայրս (Վազգենը – Ռ. Ս.) եղել է դաշնակցական:

բ) 1922 թվին իմ բազմաթիվ աշխատակիցների շարքին գտնվելիս է եղել մի դաշնակցական կին:

գ) Ինձ բանտարկած ժամանակ նույնպես, իմ հարյուրավոր աշխատակիցների մեջ գտնվել են երկու նախկին դաշնակցականներ:

⁴³ ԱԱՄԱ, ԿԳՖ, գ. 875, թ. 44 հտկ., 76:

⁴⁴ Նույն տեղում, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 4, գ. 34, թ. 25:

⁴⁵ Նույն տեղում, թ. 67:

⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 4, գ. 34, թ. 79:

դ)Ես ճանաչել և հարաբերություններ եմ ունեցել բազմաթիվ դաշնակցական գործիչների հետ, սկսած 1905 թվից մինչև 1920-ը, թեկուզ պարզ ծանոթության հարաբերություններ»⁴⁷:

Երրորդ անգամ Վ. Տերոյանը ձերբակալվել է 1931 թ. օգոստոսի 5-ին և ամբաստանվել է լրտեսության մեջ: Հետաքննության նյութերից երևում է, որ Վ. Տերոյանն իր «լրտեսական» գործունեությունը սկսել է 1918 թվականից: Նման անհիմն մեղադրանքի համար առիթ է հանդիսացել 1918 թ. ամռանը մի խումբ հայ մտավորականների կողմից Թիֆլիսում հիմնած Հայ-գերմանական ընկերությունը: Նրա հիմնադիրների թվում էին՝ Ստեփան Կանայանը, Մանուկ Աբեղյանը, Վարազդատ Տերոյանը և ուրիշներ՝ մոտ 20 հոգի: Հարցաքննության ժամանակ Վ. Տերոյանը հետևյալ պարզաբանումն է տվել. «1918 թ. կեսերին թուրքերի տեղ Թիֆլիս մտան գերմանացիները, հայ ինտելիգենցիայի, գլխավորապես նախկին գերմանական (հայ) ուսանողների (նկատի ունի տարբեր տարիներ Գերմանիայում ուսանած Հայերի – Ռ. Ս.) շրջանում միտք հղացավ կազմել հայ-գերմանական ընկերություն, կուլտուր-քաղաքական մերձեցման համար հող նախապատրաստելու նպատակով... Համաշխարհային պատերազմի պատմական մոմենտում, երբ գեր(մանական – Ռ. Ս.) բանակները ոչ մի ֆրոնտում լուրջ պարտություն չէին կրել և ընդհանրապես Կովկասյան ֆրոնտում, հակառակ իրենց դաշնակից թուրքերի ցանկություն իրենք էին մտնում Թիֆլիս, արգելում թուրքերի մուտքն այնտեղ – գերմանական օրիենտացիայի այս նպաստավոր պայմաններում, սակայն, հայ ինտելիգենցիայի համար բավական հանդուգն մի նախաձեռնություն էր հիմնադրությունը»⁴⁸:

Վերը նշվածը վկայում է ոչ թե հայ մտավորականության, մասնավորապես Վ. Տերոյանի «լրտեսական» գործունեության մասին, այլ նրանց կողմից գերմանացիների և թուրքերի միջև եղած հակասություններն ի նպաստ հայ ժողովրդի օգտագործելու մասին:

Այս ձերբակալությունից հետո խորհրդային անվտանգության ծառայությունների հետաքրքրությունը Վ. Տերոյանի անձի նկատմամբ բավականին ուժեղացավ: Քրեական գործի նյութերում պահպանվում են որոշ փաստաթղթեր, որոնք վկայում են վերը նշվածը:

⁴⁷ Վ. Տերոյանի 1925 թ. հունիսի 15-ի բողոք-գիմումի պատճենը Անդրկովկասյան ՍՖՍՀ Կանրապետության Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նախագահին, տես Դերոյանների ընտանեկան արխիվ:

⁴⁸ Ա.Ա.ԾԱ., ԿԳՖ, գ. 440, թ. 71 հակ., 72:

Ուստի, օպերատիվ նկատառումներով 1932 թ. հունվարի 25-ին Վ. Տերոյանն ազատ է արձակվում⁴⁹: Նրա նկատմամբ ուժեղացվում է գործակալական հսկողությունը:

Բանտարկությունից վերադառնալուց հետո, հավանաբար կանխազգալով մոտալուտ ձերբակալությունը, Վ. Տերոյանը փորձում է պաշտպանություն գտնել ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի ԽանՂյանի մոտ: Վ. Տերոյանի հարազատների վկայությամբ, նա եղել է Ա. ԽանՂյանի ուսուցիչը և եղել են մտերիմներ, ճանաչել է Ա. ԽանՂյանի հորը՝ Ղևոնդին: Այս հաստատելու է գալիս Վ. Տերոյանի նամակն՝ ուղղված Ա. ԽանՂյանին. «Ընկեր ԽանՂյան! Ավարտելով իմ հերթական բանտարկությունը, մեծ ցանկություն զգացի, որ նման դեպքերում, առանց մեծ դժվարություններ հարուցելու, Կենտկոմի Քարտուղարն ինձ ընդունում է երկարատև խոսակցություն: Այս անգամ, հույս ունեմ, որ մի առանձին դժվարություն չպիտի ներկայանա այդ ավանդական սովորությունը գործադրելու նույնությամբ, ուստի խնդրում եմ բարի եղեք նշանակել տեղը և ժամանակը՝ պարտուպահանջի խնդիրներն ամենակարճ ձևով վերջացնելու համար և որպեսզի ասեմ, ինչ որ գրել չպիտի կարողանամ»⁵⁰:

Վ. Տերոյանի վերջին և ճակատագրական ձերբակալությունը տեղի է ունենում 1935 թ. օգոստոսի 17-ին: Եթե նախորդ երեք ձերբակալությունների ժամանակ նրան ճիգերի գերազույն լարումով, և հավանաբար Ա. Մուսվյանի, Ա. Հովհաննիսյանի և գլխավորապես Ա. ԽանՂյանի աջակցությամբ, հաջողվել էր ապացուցել իր անմեղությունը, այս դեպքում, ստալինյան տեռորի պայմաններում դա անհնար էր: Կալանվելուց հետո Վ. Տերոյանին ներկայացնում են հետևյալ մեղադրանքները.

1. ՆԳԺԿ-ին չի հայտնել նախկին գեներալ-լեյտենանտ Մովսես Սիլիկյանի միապետական հայացքների մասին:

2. Աքսորավայրից վերադարձած, ՀՅԴ նախկին անդամ Հոփսիմե Մուշեղյանի կողմից Հայաստանում դաշնակցական կազմակերպությունների վերականգնման փորձերի մասին:

3. Երգիծաբան Լեո Կամսարի (Արամ Թովմասյան) հակախորհրդային հայացքների մասին⁵¹:

⁴⁹ Նույն տեղում, թ. 84:

⁵⁰ Տես Դերոյանների ընտանեկան արխիվ:

⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 2, գ. 1951, թ. 36. ֆ. 571, ց. 5, գ. 158, թ. 17:

Հարցաքննությունների ժամանակ Վ. Տերոյանը հերքել է բոլոր մեղադրանքները: Նա հայտնել է, որ գեներալ Մ. Միրիկյանի հետ ծանոթացել է 1924 թ. Լենինականում, ուր վերջինս աշխատում էր Ամերկոմի տեղի մասնաճյուղում: Երևանում եղել են հարևաններ, ունեցել են ջերմ, բարեկամական հարաբերություններ, սակայն հակապետական բնույթի գրույցներ չեն վարել: Հ. Մուշեղյանի հետ վարած խոսակցությունները եղել են առօրյա թեմաներով, և դրանք չեն առնչվել ՀԹԴ-ի ընհատակյա գործունեության հետ: Իսկ ինչ վերաբերում է Լեո Կամսարին, ապա իրենք մանկության ընկերներ են եղել և դրանով է բացատրվում իրենց մտերմությունը:

Սակայն կիրառված բռնությունների պատճառով Վ. Տերոյանը «խոստովանել» և «հաստատել» է հարուցված մեղադրանքները⁵²:

1936 թ. հունվարի 4-ին ԽՍՀՄ ՆԳԺԿ-ին կից հատուկ խորհրդակցությունը Վ. Տերոյանին դատապարտել է երեք տարվա բանտարկության, որը նա պետք է կրեր Սիբիրում՝ ուղղիչ աշխատանքային ճամբարում:

Ըստ պաշտոնական տեղեկանքի, Վ. Տերոյանը վախճանվել է 1938 թ. փետրվարի 6-ին, 51 տարեկան հասակում Մարիինսկում, ԽՍՀՄ - Նովոսիբիրսկի մարզի Օւլովո-Ռոգովսկյան բաժնի համակենտրոնացման ճամբարում (Сиблаг)⁵³:

Դերոյանների ընտանեկան արխիվում պահպանվել է Վ. Տերոյանի՝ Երևանի բանտից ուղարկված երկտողը, ուր նա կնոջը՝ Մարիամին, խնդրել է բերել մի շարք իրեր, որոնք անհրաժեշտ են աքսորի ճանապարհին և համակենտրոնացման ճամբարում: Երկտողի վերջին հատվածը, որը ջնջվել էր, հավանաբար, բանտի գրաքննիչի կողմից, դժվարություններ ընթերցվում են հետևյալ տողերը. «Երեխաներին չբերես տեսնելու: Նրանց կամաց-կամաց կհաշտեցնես այն մտքի հետ, թե պապան չկա այլևս»:

Դերոյանների ընտանիքին սպասում էր մեկ ծանր հարված ևս: Ազգայնամոլության ամբաստանություններով ծերբակալվում է Վ. Տերոյանի կնոջ՝ Մարիամի եղբայրը՝ անվանի վիրաբույժ, Հայաստանում ժամանակակից վիրաբուժության հիմնադիրներից, պրոֆեսոր Հարություն Միրզա-Ավագյանը (1879–1938): Ազգայնամոլության ամ-

⁵² Նույն տեղում, ց. 4, գ. 2081, թ. 94:

⁵³ Նույն տեղում, թ. 54, 56a, II մաս, թ. 24:

բաստանությունը լուկ առիթ էր նրան ձերբակալելու համար: Հ. Միրզա-Ավագյանը այն երեք բժիշկների թվում էր եղել, որոնք հրաժարվել էին վկայել Ա. Խանջյանի «Ինքնասպանությունը»: Դերոյանների ընտանիքը զրկվում է իր վերջին պաշտպանից ու հովանավորից: Այժմ նրանք համարվում էին «երկկողմանի ժողովրդի թշնամիներ»:

Վ. Տերոյանի տիկնոջը՝ Մարիամին, ամուսնու և եղբոր ձերբակալության կապակցութեամբ իր կարեկցանքն ու աջակցությունն է հայտնում գեներալ Մ. Սիլիկյանի կինը՝ Նատալյա Ալեքսանդրովնան, Թիֆլիսից գրած իր նամակում⁵⁴:

Ի. Ստալինի մահից և նրա մի շարք հավատարիմ կամակատարների ձերբակալությունից հետո միայն հնարավոր դարձավ վերականգնել 1930-ական թվականներին անհիմն բանտարկվածների բարի անունը:

ՀԽՍՀ դատախազությունը, հիմք ընդունելով Վ. Տերոյանի դատեր՝ Ն. Դերոյանի 1954 թ. գրված դիմումը, հարուցում է քրեական գործ և 1955 թ. մարտի 4-ից մինչև 1956 թ. մարտի 12-ը հետաքննութուն կատարում, որի արդյունքում Տերոյանի ընտանիքը ստանում է պաշտոնական գրություն հետևյալ բովանդակութեամբ. «ՀԽՍՀ Գերագույն դատարանի քրեական գործերի Դատական կոլեգիան 1956 թ. փետրվարի 15-ի իր որոշման համաձայն, Վարազդատ Դերոյանի նկատմամբ ՆԳԿ-ի հատուկ խորհրդակցության 1936 թ. հունվարի 4-ի վճիռը չեղյալ է հայտարարել և ապացույցների բացակայության պատճառով՝ գործը կարճել»:

Մեր հետազոտության ընթացքում ուսումնասիրել ենք Վ. Տերոյանի դեմ հարուցված չորս քրեական գործերը: Հարկ ենք համարում կանգ առնել մի շարք փաստերի վրա:

Վ. Տերոյանի քրեական գործի վերաքննությունը կատարում է Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի դատախազի օգնական, փոխօգնական Ջանգիրովը: 1955 թ. ապրիլի 20-ին կազմած տեղեկանքում նա հետևյալ փաստն է առանձնացրել. «Գործի (1935 թ. հարուցված քրեական գործի – Ռ. Ս.) առանձին ծրարում կցված էր ՆԳԿ-ի նախկին ղեկավար աշխատակիցներ Գոգլիձեի և Կոբուլովի գրավոր հրամանը Հայկ. ԽՍՀ-ի ՆԳԿ-ին՝ Վարազդատ Դերոյանին (Տերոյանին – Ռ. Ս.) հետաքննության նյութերով վարկաբեկելու անհրաժեշտության մասին (ընդգծումը Ջանգիրովինն է – Ռ. Ս.) և իրենց այդ

⁵⁴ Տե՛ս Դերոյանների ընտանեկան արխիվ:

նյութերն ուղարկելու մասին»⁵⁵: Թե ինչն է եղել Ն ԳԺԿ բարձրաստիճան դեկավարների այսչափ «շահագրգռվածության» պատճառը Վ. Տերոյանի անձի հանդեպ, մնում է անհայտ: Հավանաբար, այս հարցի պատասխանը կարելի է գտնել Վ. Տերոյանի վերաբերյալ Ս. Գոգլիձեի և Հ. Կոբուլովի հրամանով առանձին կազմված №235958 քրեական գործի նյութերում⁵⁶, որը թերևս գտնվում է կամ Մոսկվայի, կամ էլ Թբիլիսիի նախկին ՊԱԿ-ի արխիվներում:

Վ. Տերոյանի բարի անունը վերականգնելու գործում իրենց մասնակցություն են ունեցել նրա հարազատները ու ընկերները: Վերջիններիս թվում են եղել Գրիգոր Չուբարը (1888–1962), որը 1920–1924 թթ. զբաղեցրել է ՀԽՍՀ արդարադատության ժողկոմի տեղակալի պաշտոնը և բանասեր, հայագետ, արևելագետ ակադեմիկոս Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը (1893–1970) և ուրիշներ:

Մեր կողմից ներկայացված փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն ընդգրկում է Վ. Տերոյանի կյանքի, հասարակական ու գիտական գործունեության մի մասը: Դեռևս զգալի թվով փաստաթղթեր և նյութեր շարունակվում են մնալ անտիպ: Մեր հետագա հետազոտությունների ընթացքում կփորձենք լրացնել այդ բացը:

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող նյութերի և փաստաթղթերի ճնշող մասը անտիպ է, տրամադրված է Դերոյանների ընտանիքի կողմից: Փաստաթղթերի մի մասը քաղվել է Հայաստանի ազգային արխիվի զանազան ֆոնդերից ու ՀՀ կառավարությանն առընթեր ազգային անվտանգության ծառայության արխիվից: Հրապարակվում են առաջին անգամ: №11 փաստաթուղթը առաջին անգամ տպագրվել է ռուսերեն (տե՛ս ԲՀԱ, 1991, №1–2, էջ 343–349), իսկ նույնի հայերեն բնօրինակը, ինչպես և №5, 7 և 8 փաստաթղթերը՝ տե՛ս ՊԲՀ 2003, №2, էջ 276–293: Փաստաթղթերի և նյութերի ժամանակագրական սահմաններն ընդգրկում են 1887–1956 թթ.: Փաստաթղթերը հրապարակելիս մեր կողմից պահպանվել են դրանց բնագրային վերնագրերը, ինչպես նաև հեղինակի կողմից գրված որոշ բառերի գրելաձևը: Բոլոր ընդգծումները և կախման կետերը հեղինակինն են. մեր կողմից արվող միջամտությունները նշվում են փակագծով:

⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 2, գ. 1951, II մաս, թ. 5:

⁵⁶ Նույն տեղում, II մաս, թ. 23:

Վ. Տերոյանի որոշ գիտական հոդվածներ թերի են, որովհետև 1931 թ. ձերբակալման ժամանակ բռնագրավել են նրա բոլոր աշխատությունները և 1932 թ. ազատվելուց հետո միայն նա կարողացել է ձեռագրերի որոշ մասը հետ ստանալ: Նկատի ունենալով, որ այդ աշխատությունները հետաքրքրություն են ներկայացնում, մենք նպատակահարմար գտանք դրանք ևս ընդգրկել ներկա ժողովածուում:

Մենք փորձեցինք, առաջին անգամ լինելով, ներկայացնել մտավորական-գործչի, անբասիր Հայրենասերի կյանքն ու գործը՝ նպատակ ունենալով հանրությունը ծանոթացնել նրա գիտական ժառանգությանը: Դա անհրաժեշտ է մանավանդ մասնագետ պատմաբաններին, ինչպես նաև փիլիսոփաներին, որոնք կբացահայտեն Վարազդատ Տերոյանի գործունեության բուն արժեքն ու նշանակությունը առավել հանգամանորեն:

Հեղինակն իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում Դերոյանների ընտանիքին Վարազդատ Տերոյանի անտիպ նյութերը տրամադրելու համար:

Շնորհակալություն ենք հայտնում նաև Հայաստանի ազգային արխիվի և ՀՀ կառավարությանն առընթեր ազգային անվտանգություն ծառայության արխիվի աշխատակիցներին՝ տրամադրած նյութերի համար:

ՌՈՒՔԵՆ ՕՆԻԿԻ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

իժժ²¹/₄ չի րժձԱՄՅ
¶Æi²İ²Ü օi Ծժ²ä²ժ²İ²È²æ²İ²Ü ²ԲÈ²i²aoÂÚ²aoÜÜ°ժÀ

§Ø»ñ Ծ³Üñ»ÝÇùÇ ³i»ñ³İÝ»ñÁ İi»ñ³İ³Ý·Ýi»Ý ³ÜÝ
Å³Ü³Ý³İ, »ñµ Û»Ýù Û»ñ ÛÇiùÁ İ³/²³i»Ýù ³i»ñ³İÝ»-
ñՇó!.

i. İ»ñáÜ³Ý

Ø²ê I

ԳԱՂԹԱԿԱՆ – ՈՐԲ

Երկու բառեր, վշտերի երկու անսահմանություններ:

Մարդու զգայական և իմացական ընդունակությունները երբեք հասել են այն աստիճանին, որ կարելի լիներ հասկանալ գահազուրկ արքայի ցավը և մարած աստղերի վիշտը: Ընտանեկան օջախից կոպտությամբ խլված այդ ապագա մարդկությունը ներկայացնում է մեզ մի ավելի սրբազան և անըմբռնելի վշտի մարմնացում: Կա՞ ավելի վեհափառ կայսրություն, քան հայրենի օջախը, որի ամենահետին մանրամասնություններից է Հյուսիսի յուրաքանչյուր մանկան հոգին: Եվ կա՞ ավելի մեծ լուսատու աստղ, քան հայրական խրոխտ պատվերը, կամ մայրենի քնքուշ հրավերը:

Մանր փորձություններով և դժնդակ փորձառություններով կազմակերպված մեր ուղեղը հազիվ կարող է բանականության սահմաններին մոտեցնել այն ամենը, ինչ որ այս սարսափելի տարում մենք ապրում ենք: Այդ մատղաչ գլուխների առջև այս մարդկությունը երբեք պիտի կարողա՞նա արդարանալ իր թափած խնամքներով և հոգածությամբ: Կեղծիքի և թերահավատության մի անսպառ օվկիանոս է բուն դրել այնտեղ արդեն:

Այն, ինչ ես կարդում եմ ամեն օր նրանց աչքերում, ոչինչ չի հայտնում իմ այս մարդասպան մտքերից: Բայց մի ավելի սրբազան մեծություն կա նրանց փոքրիկ ամոթխածության մեջ, իրենց ծիծաղի վրա. նրանք ամաչում են, երբ ուրախանում են: Ես ասում եմ, նրանք ամաչում են, որ դեռ մարդ են մնացել: Եվ ներքին ինչպիսի բավականություն են զգում նրանք, երբ դու նրանց պատժում ես. նա իրեն մշտական պատժի արժանի է համարում: Նա գիտե իր վիշտը, նա գի-

տե, որ պետք է միշտ տխուր լինել, և ինչ ամոթալի բան է, որ դեռ մարդ է մնացել՝ դատապարտված ծիծաղող կենդանի լինելու:

Եթե փրկչական 1913 թվականի չեն ու խաղաղ մարդկութունը վերականգնել հանկարծ մոգական մի հարվածով իր ծոցումն ունենալով գաղթական որբերի այս բանակները, նա երբեք կարող պիտի չլիներ այլևս այսքան անպատիվ մարդկութուն դառնալ: Պատերազմը միշտ ենթադրել է տվել մահ կամ մահեր, և այդ պատճառով էլ՝ ազդու դեղահատ, հողագնդի շահ ու վնասը փնտրողների համար: Բայց սարսափելի չեն պատերազմի սփռած մահերը, ըստ որում, բոլոր մեռնողների բերնին կարելի է դնել առնվազն համլետյան դիլլեման, մինչդեռ պատերազմը մեզ կյանքեր է բաշխում, որոնք անկարելի ողբերգութունների բեռնակիրներ են լինելու:

Էջմիածինը մեր սպասելիքների մշտական դամբանատան, և որբերի վախկոտ ու գաղտնի հույսերի ամայի կայարանն է: Զուր եք դուք ձեզ խաբում, իմ գառնուկներ, սպասելով այնտեղից գալիք ձեր մայրիկին: Այժմեանից արդեն դուք դատապարտված եք գոյության մեծ կռվի մեջ պարտվող բանակների շարքերը խտացնելու: Երանի թե ձեզնից շատերը, նույնիսկ բոլորը, մի օր կարողանային ասել. «այնու-լամենայնիվ, կյանքն արժե պարել»:

Բաբու, 28 նոյ[եմբերի] 1915:
Բնագիր: Զեռագիր:

Վ[արազդատ] Տ[երոյան]

ԳԱՂԹԱԿԱՆԻ ԽՈՍՔԵՐ

Դուք չգիտեք երբեք, թե ինչ է նշանակում գաղթական, ոչ թե որովհետև դժվար է հասկանալ այն հոգեկան դրությունը, որի մեջ չես գտնվում, այլ որովհետև մի գաղտնի մտածողութուն կա քո մեջ, թե գաղթականը մի երջանկութուն ունի, որ դու չունես: Անշուշտ ցավալի է, որ նա կորցրել է ամեն բան և հեռացել է իր հայրենիքից, բայց որ նա կարող էր իր կորցրածի հետ կորսնցնել և իր կյանքը նույնքան հեշտությամբ, որքան իր թաշկինակը, կամ մահճակալը – այս միտքը նախանձ է առաջ բերում քո մեջ, որ դու երբեք չես կարողացել այդքան էժան գտնել քո կյանքը: Ու մարդու մեջ զարթնում է մի անդիմադրելի հրապույր, ավելի էժանացնելու այդ էժան կյանքը...:

* * *

Բայց ժամանակի ընթացքին չէ, որ ես պիտի ապացուցանեմ իմ թանկուծյունը: Այժմեանից ես քեզ կասեմ այնպիսի խոսքեր, որ դու փոշմանես քո այն բոլոր գործերի համար, որոնք շատ խնամով վարագուրում են քո այդ գաղտնի մտածողությունը, որովհետև ինչ էլ որ խոսես, ինչ էլ որ անես, չես կարող ապացուցանել, թե դու համոզված ես, որ դու ինձանից շատ ավելի դժբախտ չես: Եղավ մի գաղթական, որ ասեր, թե ես ինչքան շատ դժբախտ եմ, այնքան պերճախոս ձևով և համոզվեք, որքան դու ասացիր քեզ պեսներին, թե դու ինչքան ես տանջում այդ դժբախտների դժբախտությամբ: Եվ քեզ պեսները, ավելի շուտ քո ցավերն ամոքելու համար որոշեցին օգնել գաղթականներին, որ դու նրանց համար չտանջվես: Ես ծանոթ եմ բոլոր նրանց հետ, որոնք խնամում են գաղթականներին կամ դրանց գործովն են զբաղված. և երբ համեմատում եմ խնամք տվողներին ստացողների հետ, չեմ կարողանում չտանջվել տվողների ցավերով և տանել ստացողների անտարբերությունը՝ տվողների վշտակոծ զոհաբերության և քրտնաջան ազգասիրության հանդեպ:

Կար մի ժամանակ, երբ ես արհեստով բարեգործ էի, քանի-քանի անգամներ ես օրհնել եմ իմ Աստուծուն, որ ինձ որբեր է ուղարկել, որ աշխարհի վրայից անպակաս է արել այն կարգեր, ուր մուրացկանությունը երկրի միակ ելևմուտքի աղբյուրն է եղել, և ուր որբությունը անհատական սահմաններն անցել է, և ես որբ ազգի մասին եմ խոսել: Այժմ երբ ես գաղթական եմ, գիտեմ, թե ես ինչքան ցավեր եմ ամոքում, ինչքան անգործներ գործի վրա են: Ինչքան շատախոսներ իրավունք ունեն նաև պարտականություն շատախոսելու: Ինչքան թերթեր, որ պառավել էին անհամոթյուններով, հարստացել են զգայացունց հոգվածներով: Ինչքան գրիչներ, որ ժանգոտել էին, փայլում են այժմ և փայլատակում: Ինչքան հրապարակախոսներ, որ տասնյակ անգամներ գրել էին մկնասպանության և ճանճասպանության մասին, այժմ կարող են, առանց նյութ որոնելու դժվարության, գրել մարդկային դժբախտությունների վրա, այնքան սրտառուչ, այնքան մոգական լեզվով: Ինչքան հասարակական գործիչներ, որոնք հասել էին վերջապես այն կետին, երբ պիտի լուերին հավիտյան՝ համոզվելով իրենց հասարակական գաղափարների ոչնչության, այժմ թե ու թիկունք են ստացել և հրեղեն լեզու՝ գաղթականության հրաշագեղ այլազանության մեջ իրենց սկզբունքներն արդարացնող դեպքերի հանդիպելով: Եվ այժմ, երբ ես էլ գրիչ վերցրի, այսինքն հրատարակիչներին անձնատուր եղա, այժմ եթե ինձ թողնեն խոսել, այդ

նրա համար է, որ լուելյայն կասեն, թե հանճարեղ սուտերը միշտ ավելի մեծ արժեք ունեն, քան տափակ ճշմարտությունները: Բայց երանի թե չթողնեին, որ խոսեի. անձնատվությունը մի անգամ փորձ կարող է լինել, բայց ոչ մշտական փորձություն: Ու մտածել, թե ազգային այսքան ներուժ կյանքը պիտի վերջանա մի քանի տարուց, երբ ջնջվեն գաղթականության հետքերը, մարդն ակամայից սկսում է կարոտել ապագա գաղթականություններին:

Պատմական այս մոմենտին բոլոր ազգերն էլ իրենց հոգեկան ուժերի գերարտադրության մեջն են. Ֆրանսիացին իր ամբարված վրեժխնդրությունն է պոռթկացնում, անգլիացին՝ իր դիվանագիտական միջոցների հավաքածուն, գերմանացին՝ իր պատրաստվող գերմարդկայնությունը, թուրքը՝ դարերով կուտակված և մի բոլոր մոռացած իր բարբարոսությունը, իտալացին՝ իր կատարելագործած ռեկլամները, ռուսը՝ իր լայնածավալ տարածությունները, և այլն, և այլն, իրար գլխի, հա՞յը միայն անմասն պիտի մնար, այսքան բարեպատեհ վայրկյանին, իր հոգին ցուցադրելեն: Եվ ահա, տեսեք, թե ինչքան պատշաճ խոսքեր կային, տասնյակ տարիներով պատրաստված, որ պիտի չարտասանվեին, հայ լեզվից պիտի ջնջվեին, եթե գաղթականությունը չլիներ, ինչքան պատրաստի արցունքներ կային տասնյակ տարիների համբերությունից քարացած աչքերի ճոթին, որոնք պիտի չհոսեին, եթե գաղթականությունը չլիներ, ինչքան արժեքներ կային, որոնք պիտի ոչնչանային, եթե ...: Ինչքան փոքրություններ կային, որոնք երբեք պիտի չմեծանային, ինչքան անուններ կային, որոնց մասին երբեք պիտի չլսեիք, ինչքան սրտեր կային, որոնք երբեք պիտի չբաբախեին, ինչքան լեզուներ, որ պիտի չբարբառեին երբեք, ինչքան աչքեր, որ պիտի չլային, ինչքան գրիչներ, որ պիտի չչարժեին երբեք, եթե գաղթականությունը չլիներ:

Ես չգիտեմ, թե ինչպես կատարեցին լեհերը իրենց ազգային ներքին համեմատությունը, մի հատվածից մյուսը գաղթած ժամանակ, բայց ես այդ տեսա, տեսնում եմ, և պիտի տեսնեմ այստեղ մեր «երկրորդ հայրենիքում»: Միայն փոքրերը չէին, շատ մեծ էր նաև մեծերի ցավը սրանից առաջ: Ըստ որում ի՞նչպես պիտի մեր մեծ վիպասանը մեզ ասեր՝ թե դուք չունեք ինձպես վիպասան, կամ մեր կաթողիկոսացու մեծ առաջնորդը՝ իր պալատի դռան վրա միայն ցուցադրեր իր փայլուն շորերը և մեծ հասակը իր գաղթական պաշտոնակիցներին, քանի որ մենք չունենք այդ բոլորը. կամ մեր դպրոցների և դպրանոցների տեսուչները ինչպե՞ս պիտի կարողանային իրենց հարյուրավոր պաշտոնակիցներին մի անգամ ընդմիշտ դռնապանության աս-

տիճանին գցել, և այլն, և այլն, առանց գաղթականության: Համեմատությունը շատ հաջող էր, որովհետև ո՞վ կարող է ասել, թե սխալ է. երկուսն այնպես կհամեմատի չորսին, ինչպես ութը՝ տասնվեցին:

Երբ ես որոշեցի «Գաղթականական պատմագրություն» իմ գրքից այս մի կտորը հրատարակության հանձնել այս օրերին իսկ, երբեք չղեկավարվեցի գործնական նպատակներով, որովհետև, եթե իմ գաղթական եղբայրներն սրանից օգուտ ստանան, ինչ որ շատ մեծ պարագուքս պիտի լիներ, ուրեմն ես վատ բան չեմ կատարել, գոնե նրանց հանդեպ, իսկ եթե նրանք վնասվելու են սրանից, այն ժամանակ առնվազն մի օգուտ կունենան, որ հասկանան վերջապես, իրենց տանջանքով չբախտավորացնել ոչ ոքի:

Ով որ իմ փառքի օրերին դուռս եկավ գլուխս ցավցնելու իր գրպանի հոգսերով և խանութպանների ու պանդոկապետների հետ մղած իր պատերազմներով, նա կհասկանա, որ ինքն զրկված է այժմ իմ դեմ ունեցած իր սրբազան վրեժխնդրության կայծակներից:

Գաղթականը սարսափելի բան է: Ես ձեզ ասում եմ վախեցեք նրանից, որ ոչ միայն գաղթական է, այլև որբ-գաղթական: Նրան չմոտենաք երբեք այդքան հեշտ:

Այս թող ձեզ փաստ լինի, որ համոզվեք, թե ճշմարտությունն այստեղ վարագուրված չէ, ոչ էլ պարողիայի ենթարկված:

Այնուամենայնիվ, ես չը

[Թերի է:

Բաքու, 1915]

Բնագիր: Ձեռագիր:

[Վ. Տերոյան]

[Գրված է Վ. Տերոյանի ձեռագրով նույն թղթի վրա, նույն թանաքով, ինչ որ Գաղթական-որբը]:

ԳԱՂԹԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Առհասարակ որևէ գործի հաջողությունը համարվել է սկզբունքներ չունենալու, կամ շատ քիչ սկզբունքներ ունենալու մեջ: Սկզբունքները զրկում են գործին ճկունությունից և արագությունից: Հրամայական և հրատապ գործերը այդ պատճառով խիստ հեռու են կանգնած լինում գիտակցական հետևողականությունից:

Ընդունելով հանդերձ այդ առարկությունը՝ անկարելի է, սակայն, անտեսել այն հետևանքները, որ բխում են անմիջապես դրանից: Պատմության հանած սկզբունքները շատ հաճախ իրականության չեն համապատասխանում, որովհետև հետին թվով արած գյուտեր են լինում: Վայրկյանի պատմական արժեքը պատմական վայրկյանի մեջ կարելի է ստուգաբանել ամենից առաջ: Բացի այդ, գործի սկզբունքները միայն տեսական արժեք չունեն. սկզբունքի բացակայությունը ստեղծում է ոչ միայն անհետևողականություն, պղտորություն և թեթևություն գործի մեջ, այլև երևան է բերում մտածող, անդրադարձող կամքի դժգունություն: Անհեթեթությունները սովորական են դառնում, անկարելի է լինում ճշտի և սխալի չափանիշը:

Այս ընդհանուր համար կա, թե չկա մի ազգ, որ մեծ և հրատապ հարցեր չունենա դրած իր առաջը լուծելու համար: Գաղթականությունը մեկն է մեր այդ տեսակ հարցերից: Ինչքան էլ շտապ և անբավարար չափով հիմնավոր լինեն, այնուամենայնիվ գործի շահը պահանջում է քննության և ուսումնասիրության ենթարկել այն բոլոր հարցերը, որոնք այս կամ այն կերպ կարող են լուսաբանել գաղթականական գործի ճանապարհը: Միայն կեդրոնական Մարմին ստեղծելով չէ, որ պիտի դարձանվեն գաղթականության կարիքներն ու ցավերը: Մի անսպառ չարիք կա թաքնված գաղթականություն ակտի մեջ: Եվ անկարելիության աստիճան դժվար է գտնել այն միջոցը, որով դարձանվեն այդ ցավերը, որ կատարված աշխատանքը իր նպատակին հասնի, որ բարեգործությունը չարագործություն չդառնա: Կեդրոնական Մարմինը պիտի բերի ամենից առաջ վարչական բարեփոխություն գաղթականական գործի մեջ, բայց դրանով չեն վերջանում գաղթականական հարցերը: Գործելու համար կանչած մի մարմին, ամենայն հավանականությամբ, զրկված պիտի լինի գործին մոտենալու հնարավորությունից սկզբունքային տեսակետով, ընդհանուր աշխարհայացքներով:

Հոգեկան մի մեծ փորձություն կա մեր Ֆիզիկական փորձություն այս ժամվա մեջ: Ազգային հարցը միայն դիպլոմատիական աշխատանք չէ, ներքին ինքնահասակացողություն է անհրաժեշտ՝ անգիտակից աշխատակիցներ չդառնալու համար մեր թշնամիների գործունեություն:

Բացի այդ, գաղթականությունը երևան բերեց մի շարք այնպիսի հարցեր և առեղծվածներ, որոնք ժողովրդականական-հասարակագիտական նշանակություն ունեն, և որոնք գուցե երկար ժամանակ անհայտ և անլուծելի մնային խաղաղության մեջ: Այդ հարցերից մի քանիսը այնքան խոշոր տարողություն ունեն, որ ոչ միայն գաղթականություն ներկա վիճակի մասին կարող են լուսաբանություններ տալ, այլև առհասարակ մի ժողովրդի հոգեբանական տարրերն են բնութագրում, նրա պոտենցիալ և պլաստիկ ընդունակությունները հայտնագործում՝ թե նա ի՞նչ է, և ի՞նչ կարող է լինել. նաև, թե նա ի՞նչպես այս կամ այն կերպ կարող է լինել:

* * *

Որ գաղթականությունն ինքնին հարուցանում է հասարակագիտական առեղծվածներ, այդ պարզ էր պատերազմից առաջ կատարվածների վերաբերմամբ էլ: Բայց միայն պատերազմն է, որ ստեղծում է ամենակատարյալ գաղթականությունը: Կարելի է գաղթականությամբ տալ այնպիսի սահմանավորում, որ անմիջապես հայտնի լինի հարցադրությունը: Գաղթականությունն ուրեմն, որոշ շրջապատի, շրջանակի և ձևի մեջ կազմակերպված կյանքի տեղափոխությունն է այլ շրջապատի, շրջանակների և ձևերի մեջ: Թե ինչպես հնարավոր պիտի դառնա հինը նորի մեջ, ահա ամբողջ խնդիրը: Բայց այս պարզ բանաձևը բարդանում է հաճախ մի շարք անհասկացողություններով և ներգաղթի ու վերադարձի տեսակետներով: Ամեն գաղթականություններն էլ համարվել են ժամանակավոր, ինչպես և ամեն դժբախտությունները. իբրև թե դժբախտությունները տեղականության իրավունք չունեն աշխարհի վրա: Բայց խնդրին այս ձևով մոտենալով չէ, որ մենք կարող ենք ցանկալի լուծումն ստանալ: Ընդհակառակն գաղթականությունը մի այնպիսի փաստ է, որ կատարվելուց հետո երևան է բերում հարցեր և առեղծվածներ, որոնք երբեք չեն վերջանա, եթե ժամանակավոր նկատվեն: Գաղթականությունը պիտի չկատարվեր. կատարվելուց հետո իր երևան բերած հարցերը կմնան նույնքան հրատապ և այրող, եթե անգամ ներգաղթը կամ վերադարձը կատարվի վերջանա: Գաղթելը նշանակում է դիմել դեպի մի նոր

Հասարակարգ: Ներգաղթը նույնպես մի նոր Հասարակարգի ձգտում է: Թեև վերադարձողները աշխատում են վերականգնել Հինը, բայց այդ անկարելի է. ոչ մի կամքից, մարդկային կամքից կախված չէ այնպես հեշտությամբ և ճշտությամբ վերստեղծել Հինը, առանց նոր տարրերի ներմուծման: Այսպես է ահա, որ գաղթականության Հարուցած Հարցերը միայն ժամանակավոր և տեսական արժեք չունեն, այլև տևական և գործնական մեծ նշանակություն:

* * *

Քաղաքակրթության անընդհատ և անխնա տարածումն առաջ է բերել երկրագնդի վրա, կարելի է ասել, կյանքի միատեսակություն: Կատարելապես տարամերժ Հասարակարգեր պատմությունը չի ճանաչում քաղաքակրթված ազգերի մեջ: Միայն տնտեսագիտությունը և ուժեղ երևակայություններն է, որ մի վարդագույն ապագա են ցույց տալիս մեզ, ուր պետք է բոլորովին նոր Հասարակարգ Հաստատված լինի:

Մինչ այդ, իրականությունն այն է, որ գոյություն ունեցող Հասարակարգերը շատ տեսակետներով իրար նման են, տարբերությունները նմանության տարբերություններ են, Հակադրություններ չկան գրեթե, և մի Հասարակարգի վարժված մարդը մեծ դժվարություն չի քաշի ապրելու մի այլ Հասարակարգի մեջ:

Այդպես չէ սակայն գաղթականությունը:

Նախքան գաղթը, մեծ տարբերություն չկար օրինակի Համար Կովկասի և Տաճկահայաստանի Հասարակարգի մեջ: Նույն անհատական և անհատապաշտ տնտեսությունը, մի տեղ ավելի մեծ թուխքներով, մյուս տեղ ավելի խեղճ քայլերով. նույն գոյության կռիվը, ճիշտ է մի տեղ ամենքը ամենի դեմ, և մյուս տեղը մի կամ մի քանի ազգեր մի ուրիշ ազգի դեմ. նույն պետական կարգեր, երկու տեղումն էլ տեր և Հպատակ գաղափարներով, և վերջապես նույն ազգային կյանք, նույն բարքեր և սովորություններ: Որչափ որ խոշոր չափերով վերցրած են նմանության գծերը, նույնքան խոշոր գծերով էլ կարելի էր տալ նաև տարբերությունները: Բայց եթե գոյություն իսկ չունենային այդ տարբերությունները, բավական է գաղթականությունը կատարվեր, որպեսզի ծագեր մեկն Հասարակագիտական այն անյուժեղի Հարցերից, թե ինչպես Հնարավոր է մի բովանդակություն նոր ձևերի մեջ: Միայն տնտեսական Հարաբերությունների տրամադծական Հակադրությունը բավական էր մտածել տալու Համար նոր Հասարակարգի դժվարությունների մասին:

Անհատական-հոգեբանական մի մոմենտ կա, որ ծածկում է այս հարցի գոյությունը: Մեծ փոփոխությունների և անակնկալների առջև մտածել, քննել և վերլուծելը միայն գոյություն կուզին անընդունակ մարդկանց գործ է. կյանքի հրամայական պահանջն է շուտ հարմարվել և գործել, որպես թե ոչինչ արտակարգ բան չի պատահել: Պարզ է, թե ինչքան շտապողականություն կա այս խելոքություն մեջ: Բայց այժմ, ավելի քան երբեք, դրված տեսական հարցը գործնական արժեք ունի:

* * *

Եթե որևէ բան չքանդվեց գաղթականությունը, անժխտելի է, թե գոնե մի ժողովրդի տնտեսությունը հիմնահատակ քանդվեց: Գաղթականությունը ստեղծեց տնտեսական մի նոր հասարակարգ: Ամեն հասարակարգի մեջ էլ գոյություն ունեցել են աղքատներ և նպաստընկալներ, բայց նպաստընկալ ժողովուրդ, միայն գաղթականությունն է ճանաչում: Դժվար է մի խոսքով պարզել այն հսկայական տարողությունը, որ պարունակում է նպաստընկալ ժողովուրդ գաղափարը: Կրոնը և տնտեսությունը չեն կարող այնպես հեշտությունը փոխվել մի ժողովրդի համար՝ առանց ծանրակշիռ, հիմնական հոգեբանական-հասարակագիտական հետևանքներ, փոփոխություններ առաջ բերելու: Այս խնդիրն ավելի է ծանրանում, որովհետև, ինչպես ասվեց, այստեղ գաղթականությունը չի վերցվում իբրև ժամանակավոր մի երևույթ, այլ տեական հետևանքներ ունեցող մի հեղաշրջում: Նոր միջավայրը ազդում է նրա վրա, բայց ոչ այնքան, որ կարողանա հեշտությունը նրան կլլել և մարսել: Ինքն ազդում է անմիջական միջավայրի վրա: Բայց այս ազդեցություններից ավելի հիմնական է լինում այն ազդեցությունը, որ ինքնաբերաբար ստեղծվում է հնի և նորի փոխհարաբերություններից, և որ գլխավորն է գաղթի անմիջական ակտից:

Որովհետև ճամփորդելը այստեղ ուրիշ բան է: Ամեն մարդ գիտի, թե տուրիստները չեն գաղթում, կամ գաղթողները տուրիստներ չեն: Եվ ահա հոգեկան այն ավերակը, որ ստեղծվում է վարժված, սովորած ու սիրած երկիրն ու շրջապատը, միջավայրն ու կյանքը թողնելու, մի հանկարծական մղումով լքելու, բաժանվելու որոշումից, դա արդեն նախապատրաստում է մի բավական հաջող կամ՝ հետևողականորեն շարունակելու համար նոր շրջանակի բովանդակությունը: Նոր կառուցվածքներ այդ կավից լինում են, բայց ինչպի՛սի. կառուցումն այժմ քանդում է, ավեր և կործանում: Յուրաքանչյուր քայլը, որ ար-

վում է գաղթից առաջ եկած վնասները դարմանելու, նպաստում է միայն գաղթից առաջ եկած հոգեկան ավերակները բազմապատկելու: Բարեգործությունը դառնում է չարագործություն, եղբայրությունը՝ թշնամություն: Ո՞րն է իմ մեծագույն թշնամին, նա, որ իմ տունը քանդեց, թե նա, որ իմ հոգին է քանդում: Այնքան որ ընդարձակ և խոր են գաղթի հետևանքները: Մի անլուծելի, անվախճան դժբախտություն է դա, և ոչ միայն կրողի, այլև դարմանողի համար, որովհետև սովորական բարեգործությունը համենայն դեպս չարիքը չունի իբրև նպատակ: Թեև միշտ տեղիք կա հավատալու, որ մտածված, գիտակցական բարեգործությունը որոշ չափով կարող է մեղմացնել գաղթի արհավիրքները:

* * *

Քաղաքակրթության, առաջադիմության և առհասարակ կրթութայան արժեքը հոգու հոգեկանացման մեջն է: Ինչքան քիչ է կրթված մի մարդ, այնքան նրա հոգին նյութական է, նյութային բովանդակություն ունի, իրերի և առարկաների հետ է կապված: Դատարկեցեք այդ հոգին իր բովանդակությունից, իր բաղկացուցիչ նյութերից, և դուք կստանաք ներդաշնակ կյանքի անընդունակ անհատներ: Այդպիսի դատարկ հոգով է կատարվել գաղթը: Ու ահա անկարելի է այլևս հետևանքները կշռել: Օգնության է հասնում բարեգործության ձեռքը, և նա կարծում է իր իրավունքների հանդեպ գտնվել: Նպաստընկալությունը դառնում է մի արհեստ, իր բոլոր դրական և բացասական կողմերով, մեծ աշխատանք պիտի թափի նա, ինչպես միշտ, իր արհեստի մեջ հաջողելու համար: Ու ինչպես միշտ, այստեղ էլ առաջ են գալիս ավելի հաջող և ճարպիկ արհեստավորներ, բազմաթիվ անհաջողների և ապիկարների կողքին: Նպաստը իբրև աշխատանք և արհեստ, կլլում է նրա ամբողջ ժամանակն ու հոգին: Դատարկ շրջանակի մեջ կազմակերպվում է նոր բովանդակությունը: Մշակվում են նոր միջոցներ, մտածվում են նոր դարձվածքներ և ձևեր ավելի մեծ առաջադիմության և հաջողության: Մուրացկանություն գաղափարը ընջվում է աշխարհի երեսից և մեռնում է առանց աշխատանքի սպրեւլու ամոթը:

Նպաստընկալ հասարակարգի մեջն էլ գոյություն ունի աշխատանքի բաժանումը. գլխավոր ու ծանր աշխատանքը տանում են այստեղ ծերերը, երեխաներն ու կանայք: Տղամարդիկ ընդհանրապես զբաղված են անգործ ժամերը հաշվելով, ու եթե պատահի, որ նպաստից դուրս ուրիշ աշխատանք էլ կատարել պետք լինի, նա հարմարեց-

նում է այդ ուրիշ աշխատանքը, իր հիմնական աշխատանքի – նպաստի տրամադրություններին. երկրորդ տեսակի աշխատանքը կատարվում է, ինչ ջանքով, որ սա չի խանգարի առաջինի անսայթաք գործունեությունը: Եվ որովհետև հայտնի է, թե ինչպիսի հասարակություն է այդ նպաստը նկալ ժողովուրդը իր կրթության տեսակետից, ուստի և ավելորդ է փնտրել նրա ժամանակի մեջ ուրիշ հիմնական գծեր էլ: Իհարկե, պատահում են նպաստը նկալների ծնունդը կամ մահը, ամուսնությունը կամ շնորհավորությունները, ճամփորդությունը կամ տեղափոխությունները, վերադարձի ծրագրերը կամ հաստատվելու նախափորձերը, մանր և տնավարի ոճրագործություններ, սուտ և գողություն, վեճ և կռիվ, ընդհարում և հաշտություն, նոր լուրերի և հայրենիքից եկած խաբրիկների մշակումն ու տարածումը, մեկ-մեկ էլ՝ կարոտ և տանջանք անցած օրերի և հասարակարգի, բայց միայն այսքան. ու այնքան երկրորդական ու անարժեք են այս վերջինները նրա կյանքի բովանդակության համար, որ ոչ մի հետք չեն թողնում, ամեն բան լուծվում է և վերջանում նպաստը նկալության վեհափառ սահմաններում:

* * *

Դժվար է տալ դատարկ հոգու դատարկության լիակատար նկարագրությունը: Այլ բան է շարժումների արագությունը և փոփոխությունը գիտակցության մեջ, այլ բան է նաև շարժումների անկայունությունը: Սրբազան արժեքները մի անգամ անարժեք դարձնելուց հետո այլևս անկարելի է լինում սովորական կյանքի համար անհրաժեշտ եղող գնահատումների նորման պահպանել. մի թանկագին իր չի արթնացնում երբեմն այնքան ուժեղ ցանկություններ, որքան մի անարժեք առարկա խլում է նրա ժամանակը, ուղադրությունը և կամքը: Ծուլության մեջ հաստացած հավանոտությունը առաջ է բերում մի վրդովեցուցիչ պահանջկոտություն, որպիսին չէր արտահայտել նա իր ճակտի քրտինքով վաստակածը պահպանելու համար: Մի խուլ և համառ գիտակցություն կա՝ թե ոչ միայն նպաստը նկալությունը, այլև նպաստաբաշխությունը մի արհեստ է, և շահավոր երկու կողմի համար էլ: Կատարված գեղծումները չեն այնքան պատճառը այդ մտածողության, որքան այն անգիտակից ըմբռնումը, թե ազգը շահ ունի իրեն պահելու և պաշտպանելու մեջ, թե ազգը իրեն պարտական է մշտապես և թե ազգի կամքը չեն կատարում այն նպաստաբաշխները, որոնք իր կամքը չեն կատարում: Այս հոգվածը չի առաջադրել նպաստաբաշխների փոխավոր հատկություններն ու

գործելակերպը երևան բերելու, այնպես որ առանց այս վերջիններն արդարացնելու նվազագույն մտադրություն կարելի է շարունակել նպաստընկալ Հասարակության հոգեբանական վերլուծությունները: Պարզ է, թե այսքանը միայն բավ է՝ նպաստընկալությունը մի քրտնաջան աշխատանք դարձնելու համար: Այդ քրտնաջան աշխատանքի ծոցում մեռնում է ստեղծագործական կամքը և աճում է ու մեծանում ծուլություն հպարտությունը: Իր գիտակցություն խղճությունը չէ պատճառը, որ նա իր աշխատանքից զատ ուրիշ աշխատանք չի կարող անել: Նա արհամարհում է աշխատանքը, դա պատվաբեր չի կարող լինել իրեն, լավագույն դեպքում, աշխատելը ավելորդ է, և նպաստընկալության աշխատանքից ավելի լավը չի կարելի երբեք գտնել: Այս մտայնությունից չեն ազատվում նրանք նույնիսկ, որոնք ինքնաբերաբար գտել են մի աշխատանք, նրանք դժվարություններ են հրաժարվում նպաստից: Գաղթականություն նշանակում է նպաստընկալություն, բայց ո՞ր գաղթականն է, որ գաղթական չէ այլևս:

Ո՞վ թշվառացրեց այս ժողովուրդը նպաստընկալության արհավիրքներով, ո՞վ սպանեց ստեղծագործող կամքը, և աշխատանքի պատիվը: Ո՞վ վերածեց հայությունը և եղբայրակցությունը նպաստաբաշխության, ո՞վ դարձրեց բարեգործությունը չարագործություն...:

* * *

Նպաստընկալ Հասարակարգի հիմնական և բաղկացուցիչ տարրերից մեկն է նաև նպաստաբաշխությունը: Այս աշխարհում կատարվածները պակաս չնպաստեցին երևան բերելու հայ ժողովրդի թաքնված հոգեանկյունները: Համայնական թշվառությունը, ըստ երևույթի, պետք է առաջ բերեր համայնական գիտակցության ուժեղացումը: Համայնական (communal) կյանքը պետք է սովորական և բնական դառնար համայնական աղետի վայրկյանին: Բայց ինչպես նպաստ կազմակերպողները գաղափար անգամ չունեին, թե իրենք մի նոր հասարակարգ են կազմակերպում, այնպես էլ նպաստընկալները երբեք չուզեցին հասկանալ նոր հասարակարգի տրամադրությունները: Անհատապաշտ տնտեսությունն է աշխարհի կարգը, ու նպաստաբաշխ և նպաստընկալը այս կետում մի նշանակությունից անգամ չեն տարբերվում իրարից: Շատ բնականորեն նպաստաբաշխությունը դառնում է մի բարեգործական արհեստ, և նպաստընկալությունը մի շահավետ աշխատանք. խիստ պատահականորեն կարիքը ստիպում է երբեմն համայնական տնտեսություն ստեղծել: Բայց իսկույն այդպիսի

տնտեսութիւնն կազմակերպողների ապիկարութեանը հակադրվում է անհատապաշտ տնտեսութեան գազանացած կամքը, նպաստընկալների կողմից: Երևան է գալիս նպաստընկալի նուրբ ճաշակը, զարգացած բարոյականութիւնը, ժամանակի տնտեսութեան պահանջը և այլն, և այլն, ջնջելու համար համայնական սեղանը, և թեկուզ սովից մեռնելու գնով պահպանելու անհատական տնտեսութիւնը: Առողջապահութիւնը և տարրական խնայողութեան գիտակցութիւնը անհրաժեշտ պետք է դարձնեն ուժերի և միջոցների կենտրոնացումը և համայնացումը՝ կռվելու համար անհատական ուժերից վեր սպառնացող վտանգների դեմ: Մի ժողովուրդը, որ շատ նուրբ ճաշակ չի ունեցել հագնվելու համար, անհարմար դրութեան մեջ է դնում նպաստաբաշխ բարեգործութիւնը, երբ շորերը ծախում է, մերկ և գգգզված մնալու գնով, դրամ ձեռք բերելու համար: Եվ ահա, եթե ուրիշ շատ արդարացի հիմունքներ էլ չլինեն, սրանք էլ բավական են ցույց տալու համար նպաստաբաշխութիւնը և նպաստընկալութիւնը՝ իբրև երկու կատարյալ հակառակորդութիւն, կատաղի թշնամիներ, որոնցից մեկի շահը անպայման մյուսի վնասի մեջ է կայանում: Տեր և ստրուկ բարեգործութեան սահմաններում. բարեգործութիւնը ավելի մեծ անկում չի ճանաչում. թշվառութիւնը երբեք այսքան հավակնոտ չի եղել: Համայնական գործի և անհատական կամքի այս պայքարը շատ բնական պիտի լիներ յուրաքանչյուր հասարակարգի մեջ, որ մի նորի պիտի տեղ տա: Բայց այս դեպքում խնդիրն այնքան մարդկային չէ, որքան առանձնահատուկ ազգային:

* * *

Համայնական (communal) կյանքի այս կատարյալ անընդունակութիւնը խրատական դասեր է պարունակում մեր ցեղային նկարագրի ճանաչողութեան տեսակետից: Որովհետև միայն նպաստընկալները չեն, որ ըմբոստանում են այդպիսի ապրելակերպի դեմ: Ավելի նշանակալից է նպաստաբաշխների ապիկարութիւնը, որ այնպիսի աղաղակող պակասութիւններով, քառասային անկազմակերպութեամբ է երևան գալիս, որ շատ հաճախ մարդ ստիպվում է մտածել, թե գուցե այս ժողովուրդը չէ, որ համայնական կյանքի անընդունակ է երևում, գուցե հիմունքներ կան, որոնք բացարձակապես անկարելի են դարձնում կյանքի նվազագույն համայնականացումն իսկ: Մեր հին ու բարի պատմագիրները մի մեծ գյուտ են արել մեր ցեղային նկարագրի մասին, դրա անունն է անհամբերաշխութիւն, անհամաձայնութիւն, անմիաբանութիւն: Այս «նոր օրերի» մեջ դրա ա-

նունն է համայնական կյանքի անընդունակութիւնը: Հազվագյուտ դեպքերում է, որ ազգային գոյութիւնը պահպանվում է ազգային համայնական միջոցներով ու կամքով: Ընդհանրապես յուրաքանչ-յուր անհատը ինքն է ազգը, ինքն մասնիկն է ամբողջութիւնը, չկա ազգային կամ համայնական կամք, մասնիկի կամքից դուրս: Կարելի էր գունաւորել բանաձևը, թե փոքր ազգերի մեջ այնքան կուսակցութիւն կա, որքան անհատ: Բայց անփոփոխ է մնում իրականութիւնը. ու ազգային փոքրութիւնը այստեղ չի սահմանափակվում թվական տվյալների վրա, որքան բարոյական ընդունակութիւն վրա: Փոքր է մի ազգ ոչ թե իր թվական փոքրութիւն համար, այլ համայնական կամքի չգոյութիւն կամ բացառութիւն համար: Ինչքան շատ են համայնական կամքի արտահայտութիւն վայրկյանները, այնքան մեծ և ուժեղ է մի ազգը: Նա լինում է աղբյուրն ստեղծագործութիւն և պատճառականութիւն, ամպածրար Աստվածն այնտեղ մարմնանում է երկրի վրա: Բայց եթե նկարագրութիւնից անցնենք բացատրութիւն, մեկնաբանութիւն, գուցե ավելի առարկայական կարողանանք լինել, եթե ընդունենք, որ ոչ համայնական կյանքի անընդունակութիւնն է, ոչ էլ թվական փոքրութիւնը պատճառ մեր ազգային փոքրութիւն, դրանք երկուքն էլ ավելի շուտ փոխհարաբերական (correlatif) գաղափարներ են, մեկը պայմանավորում է մյուսը և փոխադարձաբար: Սա կարող է մի հիմնավոր մխիթարութիւն լինել նրանց համար, որոնք մեռնում են մշտական դատապարտութիւն վճիռը լսելիս, իսկ այստեղ՝ ավելի շուտ մի դիտողութիւն, կամ աստիճան մեր կառուցած սանդղաքի վրա: Լոկ փաստի արձանագրութիւնը ապացույց է մի բանի՝ մեր ժողովրդի դարավոր և առօրյա հոգեբանութիւն՝ համայնական կյանքի անընդունակութիւն և անհատապաշտութիւն թշուրիմացութիւն...:

* * *

Այդ առանձնահատուկ նկարագիրը երևան է գալիս մշտապես, և մանավանդ ախտավոր բնույթ է ստանում այն ժամանակ, երբ մի ժողովուրդ պիտի դրա հակառակ նկարագիրը ցույց տար: Դեպքերի ու միջավայրի բերմունքը ստիպում են հասարակական օրգանիզմին հայտնագործել նոր պայմաններին համապատասխան ֆունկցիաներ. հարմարվելն ու հաղթանակի պահանջը հրամայական են դարձնում շատ բան ստեղծելու հետ, շատ բան էլ մոռանալ և անտեսել:

Ազգային գոյութիւն այս հոգեբանական հիմունքի պակասութիւնը լուրջ կերպով երևան է բերում ազգային կամքի բացակայութիւնը

նը: Ինձ թվում է՝ ներկա մոմենտը ցույց տալիս է անհրաժեշտ օրգանական ռեակտիոնը, արտաքին հարաբերությունների տեղացող հարվածների վերաբերմամբ: Բայց միայն ինքնապաշտպանությունը չի կարող լինել հիմքը ազգային գոյություն: Ազգային կամքը, եթե գոյություն ունի, դա չի կարող սոսկ բացասական արտահայտություն ունենալ, միայն մերժել, չընդունել, չհամաձայնվել: Ճիշտ է, ամեն ազգային շահեր շոշափելու չափ նշանակություն ունեցող հարց կարող է չզդմել անմիջապես ազգային կամքին, բայց խնդիրներ կան, որոնք ազգային մի հատվածի լինել չլինելու հետո են կապված. այդ դեպքում է, որ ազգային կամքը պետք է արտահայտվի, կամ թե եզրակացվի, թե այս «ազգի» մեջ գոյություն չունի ազգային կամքը:

Այդ անհրաժեշտությունը ավելի ակնբախ է դառնում, երբ նկատի ունենանք, թե ազգային կամքն է, որ ոչ միայն կարող է իր լուրջությամբ մահ առաջ բերել, այլև գոյությունը՝ կյանք ստեղծել, ըստ որում պահպանելը դեռ ստեղծել չէ: Եթե արգելենք չլինելը, այդ չի նշանակում թե առաջ ենք բերում լինելը. հարաբերությունը հեռու է անմիջական փոխհարաբերություն լինելուց, ավելի շուտ չլինելու արգելքը առաջին քայլն է լինելու աշխատանքին: Ազգ լինելու աշխատանքի մեջ այս բոլորն այլևս ձգտումների և ցանկությունների բոլորն չէ, դրանք վերջացան, երբ սկսեց ներկա պատերազմը: Այժմ դրական աշխատանքի, ազգային ճիգի վայրկյանն է, ազգային կամքն է, որ պետք է երևան դա, թեև տարածում, ուժ է իշխանություն չեն նրա հատկանիշները, բայց այն հարցերն իսկ, որ օրեօր դրվում են նրա առջև, պահանջում են նույնքան լարվածություն և կամք, որպես թե դրված լինեին Ալեքսանդրի կամ Նապոլեոնի պրոբլեմները հրապարակի վրա: Այդ ազգային կամքն է, որ պիտի հայտնագործի իր ներկայությունը:

* * *

Որովհետև նպաստը նկատի առնելով մի անկարելիություն է, մի հասարակագիտական անհեթեթություն: Ազգային կյանքի մահն է դա, և անպատվությունը: Չարիքի մեծությունը դառնում է անսահման, որովհետև չի երևում ոչ մի կերպ նպաստը նկատի առնելով վախճանը:

Կոնկրետ առաջարկություններ բերելուց առաջ պիտի զգալ նախ նպաստը նկատի առնելու չարիքի մեծությունը, հետո իբրև ազգային մի հրամայական պահանջ դնել նպաստը նկատի առնելու վերջացնել: Այդտեղ առաջին բոլորն պետք էր նպաստել ինչ ձևով և միջոցով որ կա-

րելի էր, երկրորդ ընդհանուր է նոր պարտականություն՝ կազմակերպել նպաստաբաշխությունը: Շուտուհանգ է, որ սկսել է այդ երկրորդ ընդհանուր, ու դեռ չհասած իր վախճանական վիճակին, ու դեռ նպաստը չկազմակերպված՝ ահա երևում է նոր մոմենտը: Երկու մոմենտներն էլ ազգային պարտականություններ էին դնում, երրորդ մոմենտը մեզ վրա դնում է ոչ միայն ազգային, այլև մարդկայնական պարտականություն՝ քանդել և ոչնչացնել ամբողջովին նպաստը նկատ հասարակարգը: Սա կլինի մեծագույնը մեր ազգային կամքի արտահայտություններից. սրանով փրկվում է մի ժողովուրդ, մի ազգ, ոչ միայն ներքին բարոյական անկումից և ինքնակործանումից, այլև արտաքին ճնշումներից, կախումներից, անգնահատելի ու անվարձատրելի՝ գնահատելի և վճարելի դարձնելու ստրկությունից:

Բարեգործությունը պետք է թողնի մի քանի աթոռներ և նստի զուտ ազգային պարտականության հողաթմբի վրա. այդտեղից նա կկազմակերպե ոչ թե սովամահների և հիվանդների նպաստաբաշխությունը և խնամակալությունը, այլ պարզապես ազգային քանդված տնտեսության և հասարակարգի վերաշինությունը: Աշխատանքի պատիվը պետք է արթնանա ոչ միայն նպաստը նկատների, այլև նպաստաբաշխների մեջ: Անշուշտ կմնա միշտ մի նպաստը նկատ դասակարգ. և ո՞ր հասարակարգի մեջ է, որ գոյություն չունեն այդպիսիները, բայց նրանց թիվը այնքան կսահմանափակվի, որ քաղքենի բարեգործությունը բավական աշխատանք կունենա դեռ, բայց, որ գլխավորն է մենք կարողանանք ասել – մենք ազգ ենք, մեր ազգը նպաստը նկատ ազգ չէ: Նեղմիտ ազգասիրական հպարտությունը չէ այստեղ խոսողը, այլ պարզապես ազգային գոյության բարոյական հիմունքը: Մի ազգ կամ այդպես միայն կարող է գոյություն ունենալ, կամ երբեք: Մի տարվա փորձը ամեն իրավունք տալիս է հոռետեսության. անձնական կրքերի տխուր հերոսները լցրել են մեր ազգային կյանքի բովանդակությունն ամբողջովին. տեղ կա՞ արդյոք այլ տեսակ ազգային կյանքի: Խոսքի և մտքի ուժը մի անգամ էլ հաղթանակում է իմ մեջ այս կետում: Ոչ միայն պատմությունը, այլև ներկա դառն իրականությունը թաքնված ուժեր ունի, որոնք անողոք կարող են լինել կատարվածի և կատարվելիքի հանդեպ: Պետք է երևան գա վերջապես ազգային կամքը:

* * *

Աշխատանքի կազմակերպությունը՝ ահա կոնկրետ առաջարկություններին մեկը:

Ամբողջ աշխարհը այս բոլորի մարդու պակասություն է գոռում. և երջանիկ Կովկասում պահվում են նպաստը նկատների բանակներ: Ոչ մի բացատրություն չի կարող ծածկել անհեթեթությունը: Կովկասում գոյություն չունի հայություն, այլ արհեստով, ի պատճառն է բարեգործություն. այսպես կարելի էր եզրափակել այդ անհեթեթությունը: Բայց եթե բոլոր բարեգործները հասկանալի, թե ազգային կամքը բարեգործության մեջ է, թե նպաստը նկատությունը ազգային մահ է, այն ժամանակ բարեգործ հայությունը պիտի կազմակերպեր նպաստը նկատ հայության համար պատվավոր աշխատանքի հասարակարգ: Արդեն երևում են ինքնաբերաբար աշխատանքի կայարանների սաղմերը՝ Թիֆլիս, Երևան, Բաքու և այլն: Բայց ո՞ր է, որ աշխատանքը չի կարելի դարձնել հասարակական տնտեսության աղբյուրը: Գաղթականությունը չձուլվեց վերջացավ գաղթավայրերի բնակչության հետ, նա մնաց ու մնացել է կղզիացած առանձին, նպաստը նկատ դասակարգը: Պետք է մտնել ամեն տեղ ուր կա գաղթական և դուրս բերել յուրաքանչյուր գաղթականի մեջ նիրհող մարդը, աշխատող և պատվավոր գյուղացին, սպանել նպաստը նկատ և անպատիվ գաղթականը, ու բարձրացնել հայն ու մարդը այդ թշվառ գոյությունների մեջ: Կազմակերպել ամեն տեղ աշխատանքի մեղմանոցներ, արհեստ իմացողներին օգտագործել չիմացողների համար, աշխատանք ստեղծելը այնպես համառ սկզբունք դարձնել, որ եթե աշխատանքը միայն վնաս բերի, դարձյալ չթողնել աշխատանքը: Թեև վնաս բերող աշխատանքը զրկվում է մասամբ իր բարոյական հիմունքից: Ըստ որում ջուր ծեծելը բարոյական աշխատանք է, բայց ներկա պայմաններում միայն անփորձությունն ու ապիկարությունը կարող են աշխատող ձեռքերից վնաս սպասել: Համենայն դեպս, սրանք այնպիսի մանրամասնություններ են, որոնք միայն գործի մեջ կարող են պարզվել ու հարթվել: Էականն այն է, որ միանգամ ընդմիջտ վերջ է տրվում նպաստը նկատ վիճակին, վերակազմակերպվում է նախկին վիճակը, և մեզանից է կախված, թե ինչքան ռասիոնել կարող ենք դարձնել նորը, և այնպիսի ուժեղ հիմունքներով, որ ոչ մի ներգաղթ չպիտի կարողանա քանդել սկսվածը, որովհետև նպաստը նկատության անմիջական հետևանք – չարիքներից մեկն էլ այն է, որ ներգաղթը մի ավելի սարսափելի գաղթ պիտի լինի, քան եղել է որևէ գաղթ: Մինչդեռ աշ-

խատանքի կազմակերպութիւնը ոչ միայն վերջացնում է գաղթի ներկա, այսօրվա արհաւիրքները, այլ նաև ոչ մի տեղ չի թողնում բարոյական անկումների և տնտեսական կործանումների այս՝ չարագործութեամբ և բարեգործութեամբ միանգամայն թշվառացած ժողովրդի համար:

Բաքու, 7 հունիսի 1916

Բնագիր: Ձեռագիր:

Վ[արազդատ] Տ[երոյան]

ԾՐԱԳԻՐ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹՅԱՆ

Մի անգամ, որ մենք սկսեցինք մտածել վերաշինության մասին, նշանակում է, որ մենք հաշտվեցինք ավերակների հետ, և դեռ ավելին, նշանակում է, որ մենք ոչ միայն հաշտվեցինք և ընդունեցինք, որ մեր Հայրենիքը քանդվել է և ավերվել, այլև սկսեցինք լավ-լավ երազներ տեսնել քանդված ավերակների վրա, ընդունել՝ նրանց անհրաժեշտությունը, մտածել՝ կատարված չարիքիցն օգտվելու, ձեռնարկել՝ մեռելությունը վերակենդանացնելու, և, մեկ խոսքով, այնպես անելու, որ չարիքը դառնա բարիք: Հետաքրքիր մարդիկ են այս հայերը. ոչ մի բան նրանց անհարմար և անօգուտ չէ, անգամ չարիքից նրանք կարողանում են օգտվել: Որովհետև ահա, հիմնահատակ կործանումից հետո, մենք ոչ թե հեռանում ենք, թողնում և հրաժարվում, այլ ամեն ընդամենը մտածում ենք, թե ե՞րբ պիտի կարողանանք այլևս ուրիշ բան չանել, միայն վերաշինությամբ զբաղվելու համար: Որովհետև ահա, մենք դիմում ենք Կիրակոս Գանձակեցուն, Արիստակես Լաստիվերտցուն և Առաքել Դավրիժեցուն, մի վայրկյան անգամ չմոռանալու համար, թե Հայաստանը ինչպես է ավերվել և քանդվել թաթարների, սելջուկների և Շահ-Աբասի ձեռքով, ու դրանից հետո, թե ինչպես անկարելի է եղել այդ հողակտորից արմատախիլ անել հայ կյանքը և գոյությունը: Որովհետև մենք դեռ չենք մոռացել երկար շարքը այն փոքրիկ պետությունների, որոնք նախքան պետություն դառնալ՝ մեզ պես ավերվեցին, կոտորվեցին և քանդվեցին՝ վերջին անգամ լինելով «բարեխնամ» օսմանյան կառավարության ձեռքով – անմիջապես հետո ձեռնարկելու համար վերաշինության և վերանորոգության: Որովհետև ահա, մեր մտադրություններից անկախ, գաղթականական հսկայական բանակներ են պահվում և սնուցվում, միայն այն դիտավորությամբ, որ նրանք այսօր կամ վաղը դառնալու են վերաշինության ժիր մշակները: Որովհետև հայկական ոգու մի անբացատրելի գաղտնիքն է վերջապես, կառչել այդ անհյուսիսակալ և արյունոտ հողին, մինչև վերջին մարդը, որ դեռ քաջություն ունի իրեն հայ անվանելու: Ու դեռ չմարած ծովի վերջին հետքերը հրդեհվող քաղաքներից, գյուղերից և դաշտերից, գաղթող ժողովուրդն ու իր գործիչները մի բան միայն մտածեցին, ոտք կոխելով ավելի ապահով հորիզոնների մեջ՝ կազմակերպել վերաշինությունը: Շատ տարօրինակ է, որ ոչ մի մտադրություն չեղավ

վերադառնալ նորից ավերակ դարձնելու ավերակները, որ մեզ չեն տալիս, այլ անգամ այդ ժամանակը, առաջին դործն եղավ վերադառնալ վերաշինելու ավերակները, որ ոչ ոք չգիտե՝ մեզ տալո՞ւ են երբեք:

Դրանից հետո ահա, անհրաժեշտ է այս եզրակացությունն անել, որ մենք այնքան էլ չդժգոհեցինք, որ այդքան շատ ավերակներ ունեցանք: Գուցե մարդիկ գտնվեն, որ բացատրեն այս բանն էլ, ցանկանալով ոչինչ չթողնել անբացատրելի, թե խարխուլ շինությունները նորոգելու արմատական ձևն է քանդել ամենից առաջ, հետո սկսել: Կամ գուցե, ոչ մի հին ձև չթողնել մի սկսվող կյանքի համար, որ ըստ ամենայնի նոր է լինելու: Կամ թե, մեռնող պետությունը պետք է ներկայանար իսկապես ավերակներով և անապատներով, և թե բազմազագար նահատակներից հետո պետք է շինել մի Հայրենիք, որ այլևս նահատակներ չպահանջի: Համենայն դեպս մենք ահա, ես չգիտեմ թե բոլորն ինչպիսի սրտով, ընդունեցինք մեր Հայրենիքից ավերակներ միայն, և մտածում ենք վերաշինել: Ես ոչ մի լավ բան չէի տեսնի ավերակների մեջ, եթե չտեսնեի մի մարդ, որ վերաշինությունամբ էր զբաղվում կամ մտահոգվում: Բայց, երբ ոչ մի մարդ չեմ տեսնում, որ վերաշինությունամբ չի մտահոգվում, այն ժամանակ, ակամա, մտքիս են գալիս այս խորհրդածությունները և ինքս ինձ ասում եմ. այս ժողովուրդը, որ վերաշինել է ուզում, դեռ անծանոթ է ոճի-րին, դեռ չարիքներ չի ճանաչում, նա վնասվել չգիտի, այլ օգտվել միայն՝ ամեն բանիցն էլ:

* * *

Պատմությունից և առօրյա կյանքից բավական փաստեր վերցնելուց հետո՝ ազգովին հպարտանալու համար, այժմ դառնանք, իրականություն մյուս երեսին նայենք, որ այնքան շատ համեստություն կոչեր է ուղղում մեզ: Առհասարակ ամեն ապագան անորոշություններով հղի է, բայց երբ մեր առջև կա մի ապագա, որ կարող է իրականացնել ամենածայրահեղ հակասություններն անգամ, այն ժամանակ լավ է և իմաստուն՝ մի բան անել որոշելուց առաջ այդ ապագայի մեջ, որոշել այն բոլոր բաները, որ պիտի չանել: Ծրագրելով գործունեություն մի թեական կամ «եթեական» հիմունք, մենք մեզ նախապատրաստած կլինենք ամեն անակնկալների առջև, որոնք այնքան սովորական են մեր ճակատագրի մեջ: Բայց եթե ծրագրելը մի անհատական առաջարկություն է լինելու, այն ժամանակ այդ թեական հիմունքը կարող է այսպես տրվել, եթե ավերակները մեզ չեն տալու, ես

առաջարկում եմ վերադառնալ ավերակները նորից ավերակ դարձնելու համար միայն, հակառակ դեպքում մեջտեղը մնում է այն, որ ծրագիր է, ոչ թե իբրև անհատական առաջարկություն, այլ իբրև ընդհանուր տրամադրությունների կազմակերպումը: Կանգնելով այս վերջին տեսակետի վրա, այսինքն, որ այստեղ պիտի տալ ընդհանուր տրամադրություններին մի ուղղեցույց, որ կարող է օգտակար լինել, ինչքան էլ անիրագործելի լինի, պիտի որոշել համենայն դեպս, մի բան անելուց առաջ՝ հակասություններով հղի այդ ապագայի մեջ, այն բոլոր բաները, կամ այն հիմնական սխալները, որ պիտի չանել: Այսպես ուրեմն, ընդունելով, որ իրականությունը գնում է հակառակ անհատական ցանկությունների, որ վերաշինություն լինելու է անպայման, պետք է, ուրեմն, անակնկալների առաջն առնել, հաստատուն հիմքերի վրա դնելով մի գործունեություն, որ տատանումների տեղիք չտա երբեք, որ խաչաձևումներ չառաջացնի և իրագործումն լինի միայն մի բանի, որի ամենավերջին մանրամասնությունները առաջուց կանխատեսված և սահմանորոշված են, գծազրկված իրենց սկզբնական և զարգացման ձևերի մեջ, ու կանխորոշված իրենց ծավալով, տարողությունը և նպատակներով: Ահա թե ի՞նչ պիտի չանել:

Դժվար գործ, իսկապես, անգամ իբրև ծրագիր: Ո՛չ մեր նպատակը և ո՛չ էլ նյութի սահմանները թույլ չեն տալիս արմատական քննադատությունը մոտենալու մեր հասարակական մի շարք վիրավոր գործելակերպերին: «Պիտի չանել», մի խոսքով կարելի է ասել, այնպես, ինչպես եղել են մինչև այժմ մեր հասարակական բոլոր գործերը: Պետք է ստեղծել ամենից առաջ հասարակական լուրջ, տևական և ավանդապահ մի հսկողություն մեր բոլոր գործերի վրա, որոնք ազգային բնույթ են կրում և կարող են միշտ թեքվել դեպի այն ուղղությունները, որոնց քննադատությունը բոլոր շրթների վրա է: Դուրս պետք է մնան, հեռու յոթն հորիզոններով բոլոր նրանք, որոնք հայ ժողովրդի կյանքի և ապագայի դարբնման գործին մոտենում են իբրև թերուսներ և սիրողներ: Պիտի արտաքսել գործից նրանց, որոնք կոչված չեն այդ գործը տանելու, ոչ թե իրենց ընդունակությունների պատճառով, այլ իրենց ցույց տված լրջության համար այն բոլոր գործերի մեջ, որ երբևիցե իրենց վստահել է պատահականությունը: Ո՞վ կլինի տերն այդ ապագայի մեծ վերաշինության գործին և զսպանակը, այդ ոչ ոք չգիտի: Բայց բոլորս էլ գիտենք, որ կա ու կմնա միշտ հայ ժողովուրդը: Նա ունի բավական ստվար մի կուլտուրական անցյալ, նա կարող է այժմեանից իսկ այդ մեռնող անցյալի մեջ թաղել մի շարք վերապրումները, որ այդ անցյալի հետ չմեռան

սակայն: Դեռ Հիսուսական [1850-ական] թվականներից մնացած կրքեր և ատելություններ կան այսօր. հայ ժողովուրդը հասել է այնտեղ, որ էլ տեղ չունենա ոչ իր սրտում, ոչ էլ իր ուղեղում, այդպիսի Հին սերերի ու ատելությունների համար: Պետք է հսկել, որ ավերակները չսրբապղծվեն այդ Հնոտի նախապաշարմունքներով: Ուրիշ շատ կողմերով աղքատ մեր կյանքը, սակայն, հարուստ է բավական, այլ ասպարեզներ ցույց տալու համար դրանց: Հայտարարության համար, ռեկլամի համար գործող ինչքան անհատներ կան և ընկերություններ: Պինդ պիտի փակել նրանց առջև բոլոր դռները, որ տանում են դեպի ավերակներն ու վերաշինությունը: Նախանձի համար, խանդի համար, մրցման համար ինչքան գործիչներ կան. վերաշինություն պետք է լինի ամենից առաջ նրանց ցույց տալ այն ճանապարհները, որ հեռացնում են նրանց վերաշինությունից: Գործի սերը, պարտականություն գիտակցությունը և հայ ժողովրդի ապագան դարբենելու սրբազան իդեալները պիտի լինեն միակ տեսակետները, որոնք վճռական և հրամայական նշանակություն են ունենալու: Դրա համար պետք է մերժել նրանց, որոնք պատրաստ են ամեն բանի, և գտնել ու երևան բերել նրանց միայն, որոնք կանեն, եթե միայն իրենց վստահություն և արժանապատվություն հայթայթվի: Մեծ գործի մշակները պիտի լինեն լուռ հերոսներ, այդ մշակների ընտրությունից է կախված ամեն բան: Ոչ թե Ի՞նչը, ամենից առաջ, այլ միայն Ի՞նչպեսը՝ ամենից առաջ: Եվ դա կախված է մշակների ընտրությունից: Հայ ժողովուրդը պետք չունի այնպիսի վերաշինության, որ կատարվելու է Հայտարարության համար, մրցման համար, բարեկամներին գործ գտնելու համար: Ամեն մի մերժում, որ մենք այստեղ պայմանադրում ենք, ունի իր պատմությունը՝ երկար և խայտաբղետ: Մեր կուլտուրական անցյալից հետո է, որ մենք, ամեն հայ իրավունք ունի ասելու. մենք ոչ մի ազգային գործ չենք ուզում, եթե այդ այդպես է լինելու:

* * *

Եթե միայն գործին տեր լիներ, մի որոշ, հաստատուն տեր, իր հեղինակությունամբ պատկառանք ներշնչող, իր պատասխանատվությամբ վստահություն վայելող..., այն ժամանակ, իհարկե, կարիք չէր լինի անորոշ «հայ ժողովրդին» տեր կարգել, և նրան վստահել մի շարք սրբազրույթուններ մեր պատմական գործեկերպի: Բայց անորոշ ապագան մեզ դատապարտում է բավականանալ անորոշ տերերով: Դժվար է ասել, թե ինչպես է լինելու այդ կազմակերպությունը, բայց

եթե վերաշինությունը անհերքելի կերպով մի օր դառնա ազգային պարտականություն, այսինքն աննպատակ վերաշինությունը չլինի մի երկրի, որ չգիտենք մեզ տալո՞ւ են թե ոչ, այն ժամանակ կարելի է հուսալ, որ այդ նոր, խոստումնալից կյանքի համար ոչ մի մարդ դեմ չի լինի, որ նոր մեթոդներով և նոր գործիքներով աշխատանք կատարվի: Ինչքան մտածվի ամեն պայմաններին հարմար վերաշինության ծրագիր տալ, անկարելի է դարձյալ անտեսել վերաշինության նպատակը, վերջնական իդեալը, որ պիտի կարողանա մի ամբողջ ազգ շարժել տեղիցը և գործի մղել: Պետք է անպատճառ, որ վերաշինությունը գոնե հեռավոր ապագան վարդազույն ցույց տա: Այդպես միայն նորմալ զարգացում կունենա մեր շինարարական հոգեբանությունը և կկարողանանք ասել, թե ինչքան լավ են քանդված, այնքան և հեշտ է դառնալու գործը:

Հետաքրքիր հասարակագիտական փորձերի մի դաշտ է ներկայանում մեզ այն ժամանակ՝ գործելու համար: Պատմություն ունեցող, անցյալ ունեցող ժողովուրդները շատ դժվարությամբ են կարողանում մի անգամով վերականգնել գոնե պատկերացումը իրենց ազգային կյանքի, ի՞նչ ծագում, զարգացում և փոփոխություն են ունեցել, ի՞նչ սկզբնական և վերջնական նպատակներ, այն բոլոր հասարակական գործառնություններն ու հաստատությունները, որոնց ցանցը կազմում է մի ազգի ներքին կյանքը: Դժվար է որոշել այդ, ամենքը գիտեն, որ կան այդպիսի բաներ, բայց մեկը չգիտի, թե ինչ ազդեցությունների հետևանք են եղել դրանք: Մեծ դեր է խաղացել անշուշտ ժամանակի ընդհանուր աշխարհայացքը այսպիսի տնտեսական գործունեության ձևեր ունենալու և ո՛չ թե մի ուրիշ տեսակի, այսպիսի դպրոց, և ոչ թե այնպիսի, այսպիսի կազմակերպություն և ոչ թե այնպիսի և այլն, և այլն: Այժմ ահա, ոչնչից մի երկիր պիտի ստեղծել, մի քաղաքակրթություն կազմակերպել, ո՞րն է լավագույնը, որ պիտի ընտրել:

Ազդեցությունները բազմապիսի են, որոնք վճռական նշանակություն կարող են ունենալ: Մենք անտեսում ենք դրանց առանձին-առանձին, որպեսզի բոլորի համար էլ կարելի լինի ընդհանուր մի տեսակետ մշակել: Թեև մարդկային հոգուն ներակա ազդեցություններ կան, որոնց վրա կանգ առնելը բավական կլինի արդեն ընդհանուր աշխարհայացքի մշակման համար: Ավելի պարզելու համար մեր ասելիքը, փաստերի վրա կանգնենք: Ինչպիսի պայմաններ էլ ներկայանան, եթե մենք ազգովին դեր պիտի ունենանք վերաշինության գործի մեջ, այն ժամանակ հարց է առաջ գալիս՝ պիտի աշխատել ո՞ր ազ-

դեցուծյուններն ավելի քաջալերել և ընդգրկել՝ անհատական, թե համայնական: Վերաշինություն կատարվելու է համայնական ջանքերով անշուշտ, բայց կատարվելու է նաև անհատական ջանքերով: Հայտնի է արդեն, ուրիշ երկրների պատմությունից, թե ի՞նչ արդյունքներ են տալիս այդ երկու տիպի գործունեությունները: Կարելի է՞, օրինակի համար, այնպես անել, որ տնտեսության մեջ անհատացումը նվազագույն չափերի հասնի: Համայնական՝ ազգային դրամագլուխ է, պետք է դա չանհատանա, պետք է համայնական լինեն գործիքները, մի խոսքով աշխատանքի միջոցները: Հարյուրավոր փաստաթղթերով մարդիկ կներկայանան, իրենց կորուստների հատուցումը պահանջելու: Վերաշինություն կլինի ոչ թե նրանց տալով իրենց հասնելիք դրամագլուխը, այլ նրանց տեղավորցնելով, ամեն մեկին իր համապատասխան տեղում, համայնական դրամագլխի գործունեության մեջ: Արդեն սաղմնային կերպով կան այժմ իսկ, գաղթականների մեջ, համայնական դրամագլխով աշխատող արհեստանոցներ: Ինչ որ ոսկերիչների և կոշկակարների համար կարելի է եղել անել ինքնաբերաբար, առանց կանխամտածված ծրագիրների, օտար և անհյուրընկալ հորիզոններում, ինչո՞ւ պիտի կարելի չլինի վերաշինված Հայրենիքի մեջն էլ շարունակել և տարածել արտադրության բոլոր ճյուղերի վերաբերմամբ էլ: Եվ ինչո՞ւ միայն արհեստների վերաբերմամբ: Առևտուրը, արտահանությունը և ներածությունը արդեն որոշ քաղաքակրթված երկրներում անցել են համայնականացման բովից: Այդ երկրներում ժողովրդական լուսավորության մակարդակը և մրցումն են նրանց բերել այդ մեթոդներին. մեզ մոտ տնտեսական ուժն է, որ մեր ձեռքին կարող է հոսել այն և այնպիսի խողովակներով, որպիսին մեզ թվում է լավագույնը: Կոոպերատիվները կազմելու է մեր տնտեսական վերաշինության հիմնական սկզբունքը. կոոպերատիվն պահանջի և առաջարկի կազմակերպության մեջ, դրամագլխի դասավորման մեջ, շահի բաժանման մեջ, արտադրությունների կենտրոնացման և ցրվումի և արտահանության մեջ, ներածության գնումի և բաժանման մեջ: Նեղ-համայնական տնտեսական կարիքներ կան, ջրաղաց, ջրաբաշխություն և այլն. պետք է շտապել, որ գործը չանհատանա, թեև որդեգրած սկզբունքն ունի այնքան կենսունակություն՝ դրա դեմ մրցելու համար: Գյուղատնտեսության բոլոր ճյուղերն էլ ինչքան որ մեծ ընդունակություն են ցույց տալիս համայնական գործունեության, այնքան և մեծ համառություն են ցույց տալիս՝ կառչելու անհատացման: Ո՞վ է որ մի կով, կամ մի փեթակ, կամ հավեր պիտի չուզենա պահել: Համայնական սկզբունքը այստեղ

իր գերագանցությունը պիտի ցույց տա ոչ այնքան արգելիչ միջոցներով, որքան պարզ ու հասկանալի դարձնելով, ուր դրանք կարող են մի ընտանեկան տնտեսութեան աղբյուրները դառնալ միայն այն ժամանակ, երբ դրով են համայնական հիմքերի վրա: Հացահատիկները, բանջարները և անասնաբուծությունը ներկայացնում են համայնական գործունեութեան մի լայն դաշտ: Մենք պիտի դատապարտենք այդ երկիրը տասնյակ տարիների ողբալի մի գոյութեան, եթե համայնական ներուժ աշխատանքով չբարձրացնենք, չստեղծենք մի բարձր տնտեսական դրություն: Հայտնի է արդեն, թե Հայաստանի որոշ շրջանները ինչպիսի պտղաբերութիւն ունեն, թե որոշ նահանգների միակ հարստութիւնը եղած են ոչխարների և առհասարակ տավարների հոտերը: Համայնական հիմքերի վրա կարելի է կարճ ժամանակում բազմապատկել սկզբնական դրամագլուխը, ազնիվ և բեղմնավոր տեսակների ընտրութիւնը պաշտպանելով, լուրջ խնամքի տակ՝ ազատել ամեն տեսակ պատահականութիւններից և ստեղծել նպաստավոր շուկաներ: Հանքահարուստ մի երկիր է Հայաստանը, կապարի, պղնձի, նավթի, արծաթի և քարածուխի բազմաթիվ հանքեր են տեսել ճանապարհորդները. պիտի ձեռնարկել անմիջական շահագործութիւն: Լավ կլինի, իհարկե, որ «ազգային շահագործում» հասկացվի ոչ թե մի հայ կրեսոսի ձեռքով կատարվածը, այլ համայնական դրամագլխով, համայնական հարստութեան հաշվին: Այստեղ մանավանդ մեծ դեր է խաղալու պետական կազմը, որ ունենալու է այդ երկիրը, բայց ինչպիսին էլ որ լինի, եթե մենք ազգովին գնում ենք վերաշինութեան, ոչ մի կազմ չի կարող մեզ նկատի չունենալ, նույնիսկ այդ տեսակ գործերում: Պետք է, որ մեր կամքը կազմակերպված լինի դրա համար: Նույնպէս մեծ դեր է ունենալու պետական կազմը մաքսային և հարաբերութեան (ճանապարհների հաղորդակցութեան) խնդիրների մեջ: Թող մեր համայնական ուժն ու ոգին կազմակերպված լինի, էականն այդ է. մնացյալի մասին ապագան ինքն հոգում է:

Մի խիստ ծանրակշիռ հարց էլ կա, որ մեծ չափով կապվելու է դարձյալ երկրի ներքին-կառավարչութեան հետ: Հողային հարցն է դա. ինձ չի հետաքրքրում բոլորովին թե ի՞նչ լուծում կստանա դա, երբ այդ երկիրը այս կամ այն ձևով մեզ չտան: Բայց անհրաժեշտ է, երբ մեր կամքը գործելու է այդտեղ, մտածել հողերի համայնացման մի իմաստուն ձևի մասին, որ կարողանա արդյունավոր և տևական լինել, ու համապատասխանի երկրի ներքին պայմաններին, դրացիների դիրքին և հավակնութիւններին ու վերջապէս ժողովրդի սովորութիւններին ու հոգեբանութեան: Վրդովեցուցիչ է մտածել, որ

դժբախտ այդ երկիրը արյունոտ հալածանքներից հետո տեսնի տնտեսական ողբերգություններ: Այդպես չի կարող լինել ոչ մի վերաշինություն. դա կլինի ազգային մի ինքնակամ դատապարտություն և միաժամանակ հոռի հասկացողություն նպատակների՝ այդ երկրի տնտեսությունը բարձրացնելու: Եվ վերջապես միայն մարդիկ չեն տուժել այդտեղ, այլ բնությունն ամբողջ, մի անմիտ բռնակալություն ձեռքից: Պիտի շտապել երկիրը զարգարել բուսականությունը և անտառներով. բացի տնտեսությունը բարձրացնելուց, դա կնպաստի և կլիմայի մեղմացման, ուրեմն և կուլտուրայի ավելի մեծ առաջադիմություն: Մի անգամ էլ ասենք, որ այս մեծ գործերը ինքնահասկանալի են թվում նույնքան, որքան վերաշինությունը այդ երկրամասի, որից անկարելի է լինում հային հեռացնել: Կապված մեծ չափով պետականության հետ՝ մեր վերաշինությունը այլ կերպ էլ չի կարող լինել, քան պետական մի գործառնություն: Մի քիչ զգուշավորություն մեր կանխատեսության մեջ անհրաժեշտ է մի ապագայի հանդեպ, որ անորոշություններով բեռնավորված հնարավորությունների մի մթություն է միայն:

Բայց անկարելի է այսպիսի ծավալով գրվածքների մեջ գոնե կատարյալ թվումն անել տնտեսական այն բոլոր գործառնությունների, որոնք կարող են ստեղծել մի նոր տիպի երկիր, և հիմք դնել մի նոր տնտեսական քաղաքակրթության: Պիտի կազմակերպել ամենից առաջ համայնական կամքը, նա պիտի մտածի անել կատարյալ թվումն այն բոլոր ասպարեզների, ուր իր գործունեությունը կարող է տարածվել. և ոչ միայն թվումն, այլև մանրամասն, գիտական մշակումն ու ծրագրումն իր ամբողջ գործունեության: Հարցը, սակայն, առայժմ պատկերանում է այսպես, թե անվիճելի⁶ է արդյոք, որ պիտի ընդգրկել համայնական մեթոդը տնտեսական գործունեության մեջ և միաժամանակ որոշ մտադրություն դնել՝ անհատացումն արգելելու: Իմ այս հոդվածի ընդհանուր ոգուցն իսկ բխում է, ավելի զբաղվել հարցադրությունում, քան թե հարցերը դնել վճռելու, լուծումներ բերելու համար: Ինչ որ վճռական է, այդ էլ այն է, որ վերաշինությունը լինելու է ազգային ջանքերով, եթե իհարկե դրա համար տվյալ պայմանները լրացած են. այն ժամանակ ազգային ջանքը պիտի անպատճառ ստանա այնպիսի կազմակերպություն, որ ընդունակ լինի ըմբռնել գոնե հարցադրությունը. նա ինքն վճռելու է, թե ո՞րն է լավագույնը այնուհետև: Նրա անելիքներից է վերջապես, զբաղվել ամենից առաջ հաշտեցնելու տնտեսության մեջ հավիտենական ներհակություններ իրար դեմ կանգնած անհատական և համայնական սկզբունքներ-

րը: Ինձ համար կարևորը հարցադրությունն է, որովհետև կարող է պատահել, որ մի թեթև ուսումնասիրություն մեջ կարելի չլինի պարզ տեսնել տնտեսական գործունեությունն աշխարհի ձևեր և ուժերը, որոնք մեր երկրի, մեր պայմանների մեջ լավագույն լուծում և ընթացքը կարող են ստանալ միայն անհատացման սկզբունքներով: Վերջապես կարելի չէ ստեղծել մի աշխարհի մթնոլորտ, ուր անհատական նախաձեռնությունը, որով յոթն երկինքն է բարձրանում հայր, բոլորովին խեղդվի կամ ոչնչանա: Ինչպես ստեղծել կարճ ժամանակի մեջ մի բարձր տնտեսություն այդ հարուստ ավերակներում. ահա առաջին և վերջին մտահոգությունը մեր համայնական գործունեությունն՝ վերաշինության մեծ շրջանակի մեջ:

* * *

Հարցադրության ձևն իսկ ցույց է տալիս, թե համակրությունը ավելի ո՞ր կողմն է հակված, բայց անհրաժեշտ է, որ հարցը մնա միշտ հարց, երբ վճռողը մի անհատ է, նա լուծումն ստանալու է միայն իր պատկանյալ, հեղինակավոր մարմնի կողմից: Այս տեսակետից կարելի է անարգել շարունակել, իբրև հարցադրություն, առաջարկված մեթոդի մշակումը ազգային վերաշինության այլ ասպարեզներում: Թեև այս աշխատանքը երբեք չի հավակնում ծրագրային ճշտություն, և մանրամասնությունների ամբողջական պատկերը տալ, այլ միայն մի ընդհանուր գաղափար, թե ի՞նչ ուղղություն և բնույթ է ունենալու մեր վերաշինությունը:

Զուգընթացաբար տնտեսական գործունեությունն՝ առաջ պետք է տանել կուլտուրական-կրթական-ազգային հաստատությունների կազմակերպությունը: Միակ անելիքը, որ կազմելու է մեր առաջին մտահոգությունը, այդ էլ լինելու է մեջտեղից վերացնել պատահականությունները, քմահաճույքները և անձնական ռեժիմը, որ այնքան սովորական երևույթ է եղել մեր կուլտուրական կյանքում: Եթե դպրոցներ պիտի հիմնել, այդ լինելու է ոչ թե յուրաքանչյուր դուրսում, կամ քաղաքում, պատահաբար ներկա գտնվող մարդկանց կամ ուսուցիչների ցանկացած և գիտցած ձևով, այլ հաստատուն, կանխորոշված և մտածված ծրագրով և տիպերով: Պետք է բխի անշուշտ մեր վերաշինությունը մի կենտրոնական մարմնից, առանց դրան, ոչ մի վերաշինություն չի կարող ազգային գործ համարվել: Ահա այդ գոյություն չունեցող մարմինն է, որ անելու է ամեն բան: Ինչքան որ իր աշխատանքը լինելու է մի ստեղծագործություն, այնքան և ոչինչ նոր բան ստեղծելու չէ նա: Այն մարմինը, որին նա վստահելու է, օ-

րինակի համար, դպրոցական գործը, ներկայացնելու է անշուշտ իր կոչման գիտակցությունն ու հեղինակությունը, նա գիտի որ ինչպիսի հիմքերի վրա է դրված ժողովրդական լուսավորության գործը գանազան երկրներում, և թե ո՞րն է լավագույնը, որ պիտի որդեգրել մեզ համար, մեր տվյալ պայմանների մեջ: Ծանր պարտականություններ կան դրված մի այդպիսի մարմնի վրա. նա ոչ միայն պիտի նայի դեպի առաջ, միայն լինելիքի վրա, այլև պիտի նկատի ունենա անհրաժեշտորեն, ինչ որ եղել է, ինչ որ անցյալ է: Այդ անցյալը կուլտուրական պառակտումներ է առաջ բերել, առանց այն էլ փոքրաթիվ, քաղաքականորեն և աշխարհագրականորեն պառակտված ազգի մեջ: Ժամանակ է մտածել այդ սրբագրությունների մասին, մեր մեծ վերաշինության գործի ժամանակ: Լեզվական, գրական և առհասարակ հոգե-մտավոր ինչպիսի տարակարծություններ կան, որ պետք է հարթել, կոկել և ջնջել: Այժմ, կամ երբեք: Կարելի է ասել այժմ, եթե դրանք պիտի վերանան, այժմ պետք է լինի այդ, կամ երբեք չի լինելու այլևս: Պետք է ստեղծվի ամենից առաջ դպրոցական այնպիսի տիպ, որ բավարարութուն տա երկրի բնակիչներին առհասարակ, ազգային գործը կանգնելու է այդտեղ մարդկային բարձրության վրա: Միջոցների ուժը ցույց կտա մեզ, թե որքան է լինելու աստիճանների և տեսակների թիվը լուսավորության գործում: Շատ ցանկալի է, որ գիտությունը ձեռք մեկնի տնտեսության, և դա էլ լինելու է արհեստագիտական դպրոցներով: Ժամանակը և միջոցները ցույց կտան, թե աստիճաններն ու տեսակները որքան են լինելու, բայց մի բան պարզ է այժմեանից, որ մի հաստատուն տիպ պիտի լինի գոնե տարրական և տարրական-բարձրագույն դպրոցների: Մեր դպրոցական անցյալը կատարյալ իրավունք է տալիս մեզ կանգ առնելու այժմ այլևս հաստատուն հողի վրա, ազատվելու տատանումներից և մտցնելու մի ընդհանուր միօրինակութուն առարկաների, պարապմունքների, տարիների, դասագրքերի և նման հարցերի մեջ: Մեր լեզվի, մեր պատմության և մեր աշխարհի բազմակողմանի ճանաչողությունը հիմք պիտի կազմի այդ կրթության, ինչպես և մտավոր ու հոգեկան առողջությունը պիտի լինի մեր դաստիարակչական իդեալը: Բայց անկարելի է այստեղն էլ գոնե հարցերի թվումը սպառել: Մի նոր կյանք, որ սկսելու է, ուր ամեն բան նոր է լինելու, անկարելի է առաջուց կանխատեսնել բոլոր հնարավորությունները: Մի բան, որ կարելի է անել, դա կենտրոնական-պահպանողական արգելիչ ուժն է, որ պիտի ստեղծել, նրանից է բխելու ամեն ստեղծագործություն, որ ազգային-ժողովրդական գործ է լինելու:

Բայց կրթական գործին զուգընթաց դեռ շատ հաստատություններ կան հիմնելու: Հինը որ գնում է, դեռ ապրում է մի որոշ ժամանակ էլ նորի մեջ, պիտի պինդ բռնել հնության այդ թանկագին վայրկյանները, լինեն հիշատակներ, կամ հիշատակարաններ, մի քար կամ մի փայտ, որ կարող է որևէ կերպով մեր արյունոտ անցյալը կենդանի պահել: Երկյուղածությամբ պիտի հավաքել, արձանագրել, լուսանկարել և պահպանել, ինչ որ մի խոսք, մի բառ կարող է պատմել մեզ և մեր հետնորդներին: Եվ սա ազգային լինելուց ավելի, մի ընդհանուր-մարդկային պարտականություն է: Մեծ ողբերգության մեջ ազգայինից ավելի այդ ընդհանուր-մարդկային տանջանքն է երևան գալիս: Պետք է նորոգել մեր մեծ պատմական հուշարձանները և նրանց տևական և խոսուն գոյություն վստահել մեր նոր պատմության դրվագները և մնացորդները: Բացի պատմական արժեքից մեր այս աշխատանքը ունի և խոշոր դաստիարակչական նշանակություն: Պետք է որ վերջապես մեր ժողովուրդը, անգամ մեր մտավորականությունը մի քիչ ավելի խորացնե իր կյանքն ու աշխարհայացքները, մի քիչ կարողանա կտրվել առօրյայից և կապվել ավելի մեծ ծավալով ժամանակների ու տարածությունների հետ, և դա լինելու է մեր ամբողջական, գոնե նորագույն պատմության կենդանի վկայաբանություններով:

Բացի այդ, չի կարող կրթական գործը առաջ գնալ, առանց ազգային և առհասարակ մարդկային մտավոր գանձերի օգնության. պիտի կազմակերպել ամեն տեղ գրադարաններ, որոնք վստահելի ձեռքերի մեջ, ժամանակի ընթացքին դուրս կգան սաղմնային վիճակից և կգառնան զորավոր գործակիցներ լուսավորության վառարանների: Մի անվերադարձ դատապարտություն կա մեր գլխին կախված, որ մենք ամեն բան նոր պիտի անենք, ոչինչ պիտի չկարողանանք շարունակել, իսկ կուլտուրական գործը միշտ անցյալ է պահանջում հաստատուն լինելու համար՝ ամենափոքր քամու առջև չծռվելու համար: Պետք է պարզ գգալ այդ դատապարտությունը, որպեսզի կարելի լինի սկզբից, և եթե այնպես հաստատուն դնել հիմքը, ամեն բան այնպես անել, որպես թե շարունակությունն է, որպես թե իր ետևն ունի մի խոշոր անցյալ և տատանումներից չի վախենում:

* * *

Տալով վերաշինութեան այս մի քանի խոշոր գծերը, ասենք մի վերջին անգամ էլ. մեր նպատակը չէր սպառել Հարցը իր թվումի և մանրամասնութեաններէ մեջ: Անհատական ուժերից բարձր է դա, անորոշութեաններով ծածկված մի ապագայի համար անկարելի է դա: Ինչ որ այս ներկա վայրկյանին կարելի է, և ինչ որ անհատական ուժերից վեր չէ, այդ էլ կլինի այն՝ որոշել թե ինչպի՞սի աշխատանքն է, որ կարող է կոչվել իսկապես վերաշինութեան, և եթե լինելու է երբեք վերաշինութեան, ի՞նչպիսի գործելակերպ պիտի որդեգրել: Զանազան խմբագրութեաններէ կամ ընկերութեաններէ կատարած աշխատանքը, ինչ անուն էլ կրելու լինեն դրանք և ինչքան շատ էլ գործ անելու լինեն, չի կարող երբեք վերաշինութեան համարվել: Ժամանակն է վերջապես մեր նորագույն պատմութեան մեջ կազմակերպել ազգային կամքը: Վերաշինութեանը մի ընդհանուր ազգային-ժողովրդական տրամադրութեան արդյունքը պիտի լինի, և ոչ թե անհատական ցանկութեաններէ իրագործումը: Մենք պետք է այս անգամ այս կամ ոչ ասելով, ճշտենք մեր դիրքը մեր արյունոտ անցյալի հանդեպ: Ամեն գնով վերաշինելու մարմանը ուզում է մոռանալ, որ մենք չենք կարող ներել գրավոր կամ բերանացի արված խոստումները, այն բոլոր հավանականութեանները և տրամադրութեանները, որ Արևելյան Հարցի պատմութեանը կարող էր արթնացնել մեր մեջ, այն բոլոր ներգործական և կրավորական օժանդակութեանները, որոնք որոշ չափով նպաստեցին Հայաստանի նվաճման առաջագրութեաններ, որոնք մեզ բերին կատարյալ հուսախաբութեան: Ամեն գնով վերաշինելու մարմանը պիտի այնքան կորցնի իր հավասարակշռութեանը և քաղաքական խորոզութեանը, թե մենք շատ մեծ գեներեր ունենք բողոքի և մեր ձայնը լսեցնելու, որոնք, սակայն, ոչնչանում և խորտակվում են վերաշինութեան ամեն մի քայլից: Վերջապես ո՞ր վերաշինութեանն է, որ պիտի կարողանա ազատվել այս ծանր դատապարտութեանից, թե չկամենալով վերաշինութեանը դարձնել ազգային քաղաքականութեան, հայ ընկերութեանները առաջինը հարվածեցին հայ իդեալներին և գործ հայթայթելով իրենց մարդկանց, նրանք ծախեցին Հայաստանի ապագան և բախտը: Եթե տեղիք էլ չլինի այսպիսի մտահոգութեաններէ, մի ուրիշ դատապարտութեան էլ մնում է կախված մեր գլխին, մեր վերջին տասնամյակ-

ների կուլտուրական պատմութեան սովորութիւններէն: Այն ժամանակ, ընդունելով տրված ներքին և արտաքին քաղաքական պայմանները մեզ նպաստավոր՝ Հնարավորութեան սահմանների մեջ անշուշտ, դեռ Հարց է մնում՝ ի՞նչպէս անել վերաշինութիւնը, որ դա լինի իսկապէս ազգային-ժողովրդական մի աշխատանք: Որովհետեւ վերաշինութիւնը լինելու է ստեղծագործութիւնը կուլտուրական մի տիպի, այդ պատճառով առաջին մտահոգութիւնը պիտի դառնա՝ անել այնպէս, որ պահպանվի ամբողջութիւնը և ներդաշնակութիւնը այդ ստեղծագործութեան մեջ. մասերի կապակցութիւնը պիտի լինի գործարանավոր, որպէսզի ստացվի իսկապէս մի ամբողջութիւն, և ներդաշնակ՝ որպէսզի վերաշինելը չլինի վերաքանդել: Իսկ դրա համար վերաշինութիւնը պիտի բխի մի կենտրոնական մարմնից: Ծանր, պատմական պատասխանատվութեան զգացումը պետք է լինի միակ ուղին, որ տիրապետելու է այդ մարմնի մեջ, մի զգացում, որ առաջ է գալիս միշտ գործի տիրոջ մեջ և բացակայում է միշտ նրանց մեջ, որոնք գործին մոտենում են իբրև սիրողներ և թերուսներ: Ծրագիր, կանխամտածութիւն և կազմակերպութիւն ամեն գործի մեջ – դրանք են լինելու գործի մեթոդները, առաջնորդող սկզբունքները գործելակերպի մեջ: Միջոցները չեն պակասի, եթե ստեղծված պայմանները նպաստավոր են: Անգամ ամենաանպատ պայմանների մեջ, եթե վերաշինութիւնը դառնա իսկապէս ազգային կամքի իրագործումը, այն ժամանակ, կրկնում ենք միջոցները երբեք չեն պակասի, ոչ նյութական, ոչ էլ մտավոր, ցանկալի բարձրութեան վրա դնելու համար ընդհանուր գործը: Գաղթականական գործով զբաղվող Հայկական Հաստատութիւնների մի Համագումար, անգամ գաղթականական անցողակի, ժամանակավոր գործի համար տասնյակ միլիոնների նախահաշիվներ էր պատրաստում: Ճիշտ է, այդ բոլորը ի հաշիվ ուրիշի: Բայց չէ՞ որ, եթե վերաշինութիւնը ազգային կամքի արտահայտութիւնից բխի, այդ նշանակում է արդեն միջոցները Հայթայթված են. կամ թե միջոցների ապահովութիւնն ու ներկայութիւնն է, որ հարց կարող է առաջ բերել, թե ի՞նչ է լինելու վերաշինութեան մեջ մեր ազգային քաղաքականութիւնը: Այն ընդհանրապէս վճռվում է Հարցը դրական մտքով, ճիշտ այդ ժամանակ է ահա, որ մեր ընդհանրական կամքը կարող է ջլատվել հին մեթոդների սիրահարների կողմից: Այդ ժամանակ է, որ պիտի սկսել թաղել անմիջապէս անցյալը, և

նոր հորիզոնների համար նոր դիրքեր, նոր աչքեր և նոր գործիքներ վերցնել:

Վերաշինությունը կարող է լինել մի Հայաստանի մեջ, որ այլևս - վիճելի չէ իբրև ինքնուրույն գոյություն: Վերաշինությունը պետք է լինի մեր ազգային-ժողովրդական կամքի արտահայտությունը: Վերաշինությունը պարտավոր է գիտակցել և կրել այն ծանր և պատմական պատասխանատվությունը, որով միայն մի ժողովրդի գործիչները արժանի են լինում իրենց ժողովրդին, և կարողանում են հրդեհեփոթորիկներից ազատված, և արյան օվկիանոսների վրա լողացող նավը տանել դեպի խաղաղության, առաջադիմության և քաղաքակրթության նավահանգիստները:

Թիֆլիս, 14 նոյ[եմբերի] 1916
Բնագիր: Ձեռագիր:

Վ[արազդաս] Տերոյան

ԲԱՐՈՒՆԱԿԸ ԵՎ ԲԱՐՈՒՆԱԿՆԵՐԸ

Նրա անակնկալ մահը խոր վիշտ պատճառեց բոլոր նրանց, որոնք առիթ էին ունեցել նրան ճանաչելու: Այդ մահը, սակայն, մի պատկեր է, որ նեղ-անհատական ծանոթության սահմաններից անցնում և ստանում է մի կողմից լայն պատմական և, մյուս կողմից՝ հոգեբանական-ոգրբերգական մի բովանդակություն: Այն դեկորացիան, որ շրջապատում է նրա մահվան վայրկյանը, խիստ ոգրբերգական է: Իսկ այն ժամանակը, որ նրա մահով մի շրջան է մեզ հիշեցնում, գերազանցապես պատմական է:

Երբ դեռ չեն չորացել նրա մահվան համար թափված արցունքները, անշուշտ շտապողական մի փորձ է իր ամբողջ տարողությունը երևան բերել այդ մահվան հետ կապված այս երկու էական կետերը: Բայց, մենք սիրում ենք այդպես սիրել մեր մեռելներին. նրանց հետ հաշվեհարդար կատարել մի տեսակ, իմ կարծիքով շատ նման նրան, որ նրանց հետ կատարում է կյանքը կամ մահը: Մեզ՝ ապրողներին, կներեն^ն արդյոք մեր այդ ջանքն ու շտապողականությունը մեր սիրելի մեռելները: Ահա մի հարց, որ ծանրանում է խղճիս վրա: Ես դրա համար ներողություն եմ խնդրում Բարունակից և ավելացնում, որ ինչ էլ լինի, ես հաշվեհարդար չեմ կատարում, նա դեռ շատ երկար պետք է ապրի ինձ համար:

* * *

Բարունակի մահը, իմ կարծիքով, պատմական մի շրջան է փակում: Ո՛չ իր տարողությունը, ո՛չ էլ իր ծավալով մեծ չէ այդ շրջանը: Հազիվ թե կարելի լինի ընդհանուր ազգային նշանակություն տալ դրան. ինչպես նաև, հազիվ մի տասնամյակի վրա է հանգչում այդ շրջանը: Մի տասնամյակ, սակայն, որ բազմաբովանդակ եղավ, ճակատագրական և շատ տեսակետներով էլ մեր ցեղի հասունացած երկունքը: Տաճկահայաստանի քաղաքական կյանքի առանձնահատկություններն են միայն, որ գավառական մի փոքրիկ քաղաքի մեջ կատարված փոքրիկ շարժումներին տալիս են մեծ արժեք և նշանակություն, այն աստիճան, որ, ինչ որ ըստ էության լայն նշանակություն չի կարող ունենալ և ոչ մի տեղ, այստեղ, սակայն, ստանում է ընդհանուր արժեք և նշանակություն:

Վանի նորավարտ դպրոցական երիտասարդությունը այս տասնամյակի շրջանում մարմնացումը եղավ մի շարժման, որ մեր ընդհանուր վերածնության շատ հետաքրքիր էջերից մեկն է կազմում: Մի սերունդ էր այդ, որ մի ժամանակ «Նոր սերունդ» էր կոչվում: Թե

նրանք ինչ Նոր բան էին բերում, այստեղ այնքան էլ անհրաժեշտ չէ: Բայց, ինչ որ բերում էին նրանք, պարզ ցույց էր տալիս, որ մեր վերածնությունը երկու հիմնական գծերի տակ չէր կարելի դնել: Իր խոչոր գծերի մեջ մեր վերածնությունը եղել է գրական և քաղաքական, իսկ ինչ որ դպրոցական երիտասարդությունը բերում էր, ո՛չ ամբողջովին գրական էր, ո՛չ էլ բոլորովին քաղաքական: Կամ, ավելի ճիշտ, այդ երկուքն էլ էր, մի քիչ տարբեր գունավորումներով, մի քիչ տարբեր որակով և չափով: Նրա բովանդակությունը, տարբերությունները, նմանությունները և առանձնահատկությունները ես թողնում եմ նրան, ով քաջություն կունենա նրանց պատմագիրը լինելու: Ես վերցնում եմ նրանց բերած հասարակական գործչի տիպը միայն, որ իմ կարծիքով գերազանցապես այդ շարժման դեռ չհասկացված, դեռ չգնահատված մեծագույն արժեքն է: Բարունակը այդ տիպի մարմնացումն էր, այլևս փոփոխություն և ձևափոխություն անկարող, նրա վերջին հնարավորությունը, և ես շատ եմ վախենում, որ չլինի թե, նա նաև վերջին իրականությունն էր: Բարունակը պիտի սիրեր, որ իր կենդանությունն էլ մենք այսպես խոսեինք, թեկուզ իր մասին նույնիսկ:

Այս տասնամյակը մեր վերածնության դրած շատ խնդիրները հասունացրեց, իսկ այդ դպրոցական երիտասարդության համար եղավ Sturm und Drang-ի [«Գրոհ և փոթորիկ»] մի շրջան: Անսահման ցանկություններով, խիզախ և անզրգվելի վճռականությամբ երևան եկած երիտասարդությունը գործ էր ուզում, էներգիա էր բերում, որ պետք էր վատնել, պետք էր կաղապարել և օգտագործել, թե չէ կայսթեին այն անոթները, ուր կուտակվել էր այդ էներգիան: Եվ շատ ուզողությամբ հոսեց այդ ուժը, շատ չոր առուններ թրջեց, շատ ցամաքածուններ ջրեց, պայքարի և ոգևորության բեղմնավոր դաշտեր գտավ, մերթ «դասակարգային» հավակնություններ ստացավ, հաճախ լուսավորության դարաշրջանի գաղափարները քարոզեց ինքնաբույս հնարագիտությամբ, հանդուգն հեղափոխական գործեր կատարեց և միշտ էլ մնաց միևնույն բանը. ամեն բան արին և ոչ մի տեղ էլ չդարձան, սակայն, մի բան, որ միայն իրենցը լինեց: Միշտ ծարավի առաջադիմություն, ամեն տեսակի առաջադիմության և կատարելագործության, նրանք, սակայն, ոչ մի ասպարեզում էլ չհասան այնտեղ, որին ձգտում էին, և նրանց շարքերում առաջ եկած բազմատեսակ խմորումները և ձևափոխությունները կարճաժամ էրան, չգնացին մինչև վերջ ու մնացին մշտապես իբրև անորոշ ձգտումների տատանվող մարմնացումներ: Իրենց հասակին համապատասխանող այդ ուժմանտիզմը ջլատեց նրանց ուժերը, ստեղծեց ակամա դասայիքներ հատկապես նրանցից, որոնք բռնել էին ճամբան ու գնում էին մինչև

վերջ: Կամ թե ուժերի չափազանց վատնումից և շահագործումից խախտվեց նրանց կուսական թարմությունը և անբծությունը ու եղան այն, ինչ որ լինում է քսան տարեկանը, երբ երեսուն տարեկան է դառնում: Բարունակը մնաց, սակայն, մշտապես նույնը, գաղափարների աշխարհում ունեցած իր բազմատեսակ հոլովույթի մեջ:

Ի՞նչն էր այդ բանը, որ անփոփոխ էր մնում, երբ իր գաղափարների ներքին բովանդակությունը հաճախակի փոփոխությունների էր ենթարկվում: Անշուշտ, նրա անհատականությունն էր, որ կազմում էր անփոփոխելի ամենօրյա փոփոխությունների մեջ, ինչպես նրա, նույնպես և ամեն մարդու համար: Բայց, մինչդեռ շատ շատերի անհատականությունը դառնում է միջավայրի և գաղափարական փոփոխությունների ստրուկը, նրա մեջ ահա մենք այդ բանը չենք տեսնում: Այդ շարժման առաջին իսկ վայրկյանից, երևան եկավ այդ անփոփոխելի շատերի մեջ, բոլորի մեջ, բայց այսօր, երբ մենք Բարունակին թաղել ենք արդեն, նայում ենք շուրջը և Բարունակներ շատ քիչ ենք տեսնում: Այդ պատճառով էլ Բարունակը այդ շարժման տիպական ներկայացուցիչը եղավ, խտացումը՝ նրա բերած նորությունների և առաքինությունների:

Թեև շատ հետաքրքիր կլինեք նրա անհատական-հոգեկան հատկությունների վերլուծությունն էլ կատարել, ավելի պարզ դարձնելու համար նրա տիպը, բայց ամբողջ մի առաջաբան էլ դրան պետք էր, իսկ մենք շատ քիչ կուզեինք հեռանալ այժմ դրանից, որչափ որ անհրաժեշտ լինեք գուցե, դրանից բացի, առհասարակ հասարակական գործչի տիպը երևան բերել, ավելի պարզ և կարկառուն դարձնելու համար այդ շարժման բերած տիպը:

Մեկ կողմ թողնելով այդ բոլորը՝ մենք այդ շարժման մեջ տեսնում ենք ահա հասարակական գործչի այդ տիպը՝ որպես մի նորություն և առանձնահատկություն:

Մեր բազմաչարչար իրականության մեջ հասարակական գործիչը դարձել է մի տեսակ չարիք: Ինքնուրույն քաղաքական կյանքի կազմակերպության բացակայությունը մի մարդուն դարձրել է հազար տեսակ մարդ, եթե նա հասարակական կյանքի մեջն է մտել: Ամեն տեղ, ուր որ նա մտել և գործել է, նա դարձել է նույն տեղի և պայմանների մարդ, ու ոչ մի տեղ էլ նա չի մնացել իր հարազատ չափի և որակի մարդ: Մի մարդ, որ ամեն տեսակի մարդ է: Իր էությունմբ դիլետանտ և ամաթեոռ, նա միայն ավելի ծանրացրել է այն ցավերը, որ բուժել էր ուզում: Հասարակական գործիչը այնքան տեսակ մարդ է, որ այլևս մարդ չէ: Ահա մեր վերջին հարյուր տարվա պատմության մեջ գործող մարդը:

Այդպես չպետք է լիներ, սակայն: Եվ մեր գավառական փոքրիկ քաղաքի մեծ փոթորիկը այդ խոսքն էր բերում: Հասարակական գործչի մի տիպ, որ ամենից առաջ ուզում է կռվել այն հասարակական գործիչների դեմ, որոնք իրենց հասարակական պարտականությունները ամփոփում են ավոուակուվի շուրջ: Գործի սերը, անշահախնդիր և անանուն գործը, ահա ինչն է, որ բաժին է ընկնելու հասարակական գործչին: Բայց այդպես են խոսում բոլոր հասարակական գործիչներն էլ: Ու դրա համար էլ ավելի մեծ է լինում նրանց հասցրած չարիքը: Այդպես չպետք է լինի, սակայն: Մի օր գուցե մենք կազատվենք բոլորովին հասարակական գործիչներից, և այլևս կարիք չի լինի վարդեր փնտրել անապատում: Բայց, մինչ այդ, մենք ունեցել ենք արդեն հասարակական գործչի մի տիպ, որի նման պետք է լինեին բոլորը:

Ասում են, մեծ գոհողություն են անում այն մարդիկ, որոնք հասարակական գործիչ են դառնում: Բայց հակառակն է ճիշտը: Մեծ գոհողություն են անում այն մարդիկ, որոնք հասարակական գործիչ չեն դառնում: Նրանց պատմությունն է բերել մեզ այս եզրակացություն: Այդ շարժումը, ուրեմն, մի հին խոսք էր կրկնում իբրև նորություն, երբ հասարակական գործչի մեջ դնում էր անանուն և լուռ գոհողության բովանդակությունը: Այս խիստ արմատականությունը չէր բխում միայն նրանց տարիքի անկշռադատ ոգևորությունից: Բարունակների տիպը վերլուծելով՝ մենք այդտեղ տեսնում ենք մի խոր փրկիսոփայություն, մեծ մասով անգիտակից, և ամբողջովին ինքնաձին: Գործի փրկիսոփայությունն է այդ: Գործի պաշտամունքը այն աստիճան, որ դրանից ստեղծվում է ամբողջ մի վարդապետություն: Գործին պետք է նվիրվել ինքնամոռացությամբ: Գործը պիտի կատարել ոչ թե այս կամ այն անձնավորության սիրուն, այլ գործի սիրուն միայն: Անհատը գործի առջև մի անշունչ մեքենա պետք է լինի, եթե գործն է այդ պահանջում: Ոչ թե գործը մարդուն, այլ մարդը պետք է գործին ծառայի: Այդ այնքան հեշտ է ասել, որքան և դժվար է կատարել: Դրա համար էլ, այնքան հասարակ այս խոսքերը մեծ արժեք են ստանում, երբ մարմնանում են մեկի մեջ:

Գործի հրամայականների առջև պետք է լռեն մյուս բոլոր հրամայականները: Եվ պետք է մտածել այս օրենքը իր ամբողջ տարողությունամբ. այն ժամանակ մենք կտեսնենք, որ մարդու վերաբերմունքը դեպի գործը, մարդու «գործա-վարություն» տեսակն ու որակն է, որ այստեղ հիմնական հեղաշրջման են ենթարկվում: Գործի մեջ մարդը գործի անհրաժեշտ մասնիկներից մեկը պետք է լինի, որպեսզի երբեք չկարողանա երևան բերել գործի էություն հակասող խորթ տարրեր: Երբ հիշում եք մեր բոլոր գործերի ղեկավարող մարմինները, որոնց

միայն «քառակուսի անիվ» կարելի է անվանել, այն ժամանակ պարզ է դառնում, թե գործի հանդեպ ունեցած այս նորատեսակ վերաբերմունքը՝ իր չարտահայտված, չհայտարարված անկազմակերպութայն մեջ նույնիսկ, որքան նորութուն է բերում, որքան առողջութուն, թարմութուն և մեծութուն: Երբ գործը ստանում է այդքան ծանրակշիռ նշանակություն, բնականաբար և անհատը ոչնչանում է: Բայց հասարակական գործը այդպես պիտի լինի: Այդպիսի գործ միայն զոհողություն անունը կարող է կրել: Այդպիսի գործիչը միայն իրավունք ունի, իբրև հասարակական գործիչ, լինել հասարակական ծառա և մշակ: Եվ երբ տեսնում ենք, որ մեր բոլոր հասարակական գործիչները մեր աղաներն ու տերերն են, մենք ակամա մտածում ենք այն բարիքների մասին որ մեզ կարող էին տալ նրանք, և այն չարիքների մասին, որ մենք վայելում ենք օր ու գիշեր: Շատերը Բարունակի ընկերներից բռնեցին այն ճանապարհը, որ ծառայությունից աղայություն է տանում: Նրանք խորտակվեցին, իբրև ճանապարհը կորցրածներ, և գնացին բազմամարտելու հասարակական աղաների տխուր շարքերը: Բարունակը մնաց միշտ նույնը, նա դեռ նոր էր սկսում կարծեք, այնքան, որ նա շեղվել չկարողացավ: Նա դեռ ուներ այն հոգեբանությունը, որ ունենում են այս օրերին Բաղդադից կամ Փոքր Ասիայի խորքից հրաշքով մեզ մոտ ընկնող հայրենակիցները, երբ ներկա են լինում մեր տխրահռչակ հասարակական գործիչների ժողովներին: Վեճը, կիրքը, ատելությունը, անհամաձայնությունը, հաշիվները, փառահեղ կերպով թաղում են ամենայն գործ և, վերջիվերջո, դուք համոզվում եք, որ մարդիկ, եթե որոշեցին օրինակի համար բժշկական օգնություն հասցնել համաճարակով վարակված գաղթականներին, այդ միայն նրա համար էր, որ այս կամ այն կուսակցության ծառայեն, կամ հարվածեն: Բայց սա գործ չէ. այդպես չպետք է լիներ, սակայն: Մտածում եք և ակամա սկսում փնտրել մեկը, որ այդպես չէ: Ձեր որոնումները զուր կլինեն, եթե դուք Բարունակներին չեք ճանաչում: Դուք անցնում եք այս ցավաշատ օրերին բոլոր ցավերի կողքից և ամեն տեղ տեսնում եք մի հասարակական գործիչ կամ մարմին: Լավ նայեցեք և խորը դիտեցեք: Երբ ձեզ հաշիվ կտաք ձեր տեսածի մասին, անպատճառ որոշեցեք՝ ո՞րն է ավելի մեծ չարիք՝ ցավը, թե բժիշկը:

Ինչքան սակավաթիվ և ինչքան փոքր էին, սակայն, Բարունակն ու Բարունակները, որպեսզի կարողանային հասարակական գործի այդ այլանդակ տիպը հիմնական ազդեցություն և փոփոխություն ենթարկել: Դեռ շատ կասկածելի է, թե գիտակցում էին նա կամ նրանք իրենց այդ դերը, թե ոչ: Իրենց բաժին ընկած հասարակական գործի համեստ ասպարեզն էր, որ նրանց մտածել էր տալիս, թե իրենց վի-

ճակված է անանուն, անաղմուկ գործը, սոսկ զոհողությունը, գործի պաշտամունքը և անձնավորության ոչնչացումը: Դրա պատասխանը մենք չենք ունենալու, որովհետև Բարունակը չկա, ինչպես և չկան Բարունակի պես իրենց էվոլյուցիան վերջացնողներ: Միջավայրի հրամայականների մեջ մենք հանդիպում ենք միջավայրից անկախ ուժերի և անհատների: Այսինքն, այդ բացառությունը որոշ ընդհանրական արժեք է ստանում՝ որպես մի շարժման տիպական մարմնացումը և վերջաբանը:

* * *

Բոլորովին երկրորդական է, թե ինչ գործ էին կատարում նրանք: Բավական է, որ նրանք հասարակական գործիչներ էին, ուրեմն, պարզ է, որ ամեն տեսակ գործեր էլ կատարում էին և դրանով անցնում հասարակական գործիչների սովորական շարքը: Թե ինչպես էին նրանք որևէ գործ կատարում, այդ է էականը, և այդ է նրանց միակ արժեքը: Եվ այսօր, երբ գործի այդ մեծ ստրուկներից մեկը չկա, մենք մեր սրտի խորքից ցավում ենք, որ այդ այսօր չպետք է լիներ Համենայն դեպս: Այս օրերին, երբ մենք թաղելու շատ բաներ ունենք, մենք պետք է և ոչ մի մարդ էլ չթաղենք: Երկունքի ցավերից պետք է մեռնի մայրը կամ նորածինը, բնության օրենքն է այդ: Դրա համար էլ մենք ուրիշ տեսակ վիշտ ենք զգում, երբ տեսնում ենք հոր մահը: Մեր մեծ երկունքի բազմազաղար հայրերը երբեք այնպես արդարացի չեն ապրելու իրենց պահանջի մեջ, որպես այս օրերին: Բոլոր մեռնողները, եթե ապրողներին են միայն չարիք պատճառում, այս երկունքի ծանր օրերին, սակայն, նույնքան ավելի իրենց էլ չեն խնայում: Այն խանձարուրը, որ աշխարհառատ մեր երկրում հագիվ մեկ ոտք դնելու չափ տեղ է գտել իրեն համար, մեր սրտերի մեջ լայն ու հաստարմատ ծավալվում է և խորանում: Շատ քչերը պիտի կարողանան անկեղծ սրտով և հայրական ներողամտության անսահմանությամբ ժպտալ տխեղծ նորածնին: Այդ շատ քչերի կատարյալ սով կա, և դրա համար էլ մենք տանջվում ենք իրական ցավերով. այդ օրվա համար ապրել տարիներ ամբողջ և այդ օր մեռնելը մի հասարակ վիշտ է:

15 Սեպտ[եմբեր] 1918
Բնագիր: Ձեռագիր:

Վ[արազդաստ] Տ[երոյան]

ԱՐՄՈՒՅՈՒՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

I

Պատմական անհրաժեշտությունը անսահման պայմանների և նախադրյալների հետևանք է: Եթե անհրաժեշտաբար պետք է պատմական մի խոշոր ակտ կատարվի, ապա ուրեմն պետք է մի անցյալ գոյություն ունենա, որ արդարացի և պայմանավորե նրա կատարումը: Մի պատերազմ պետք է կործանե մի պետությունը, պետք է ծնունդ տա նոր պետությունների: Պետք է բաժանվեն և վերականգնվեն ազգություններ. ահա անհրաժեշտություններ, որոնց համար կարելի է անթիվ նախադրյալներ և պայմաններ գտնել:

Երբ մենք արդեն կատարված ակտի առջև ենք գտնվում, մենք զարմանում ենք պատմական որոշ գործոնների, պայմանների, ուժի և զորություն վրա: Մենք համոզվում ենք, որ նրանք ունեն անվրիպելի ուժ և ազդեցություն. մենք դառնում ենք կատարված փաստերի ուշացած մարգարեներ և մեր տրամաբանությունը անհրաժեշտությունը համարում ինչ որ միայն իրականություն մեջ գործող տարրերի բարեհաջող դասավորության հետևանքն էր:

Բայց, եթե մենք փորձեինք իր ժամանակին մարգարե լինել և չուշանալ, եթե պատմական գործոնների ուժը և զորությունը մեր տրամաբանության հարազատ որդիները կարողանայինք դարձնել, և ժխտեինք փաստերի բացարձակ արժեքն ու նշանակությունը, եթե մենք մեր ցանկալի պայմանների լիակատար թիվն ունենայինք, և եթե անկասկած լինեինք նրանց անխուսափելի հետևանքների մասին՝ ապա, ուրեմն պետք պիտի լիներ երբեմն չհավատալ մեր տրամաբանության, երբեմն դիտելու և համադրելու մեր ընդունակության, երբեմն էլ պատմական փաստերի ընդհանրացման և օրենքի ենթարկվելու հատկություն:

Ըստ որում, փաստերի այլազան մեկնաբանությունը փրկում է ամեն անգամ էլ մեր տրամաբանության դիմացկունությունը, և մենք պատահականություններն էլ կարողանում ենք պատմական անհրաժեշտություն դարձնել, երբ փաստերի անողոք հրամայականների առջև ստիպված ենք լինում ծռել մեր անուղղելի դատողությունը: Նրանք, ովքեր մեր պատմությունն են շինում մեզ համար և մեր

կողմից, թող երբեք չմոռանան, թե ավելի մեծ պարտականությունն չունեն կատարելու, քան այդ տեսակետի մշտական հիշողությունը:

Վերջին հարյուր տարվա ընթացքին մոտավորապես մի տասնյակ ազգություններ ազատագրվեցին թուրքական տիրապետությունից՝ Հունաստան, Սերբիա, Ռումանիա, Բուլգարիա, Մոնթենեգրո, Ալբանիա, Եգիպտոս, Լիբանան, Հրեաստան, Արաբիա և այլն: Այս ազատագրությունները ներկայացնում էին արդյոք պատմական անհրաժեշտություններ: Այդ հարցին մենք ստիպված ենք այժմ դրական պատասխան տալու, որովհետև, ինչպես կարող էին կատարվել այդքան խոշոր պատմական ակտեր, առանց ինքնին անհրաժեշտություն լինելու: Ինչպես կարող է մի բան կատարվել, եթե նա չպետք է կատարվեր անհրաժեշտաբար: Եվ ժամանակը մեզ սովորեցրեց հետագայում, որ թե՛ ազգագրական, թե՛ երկրամասային, թե՛ տնտեսական և թե՛ բարոյական-կուլտուրական գործոններն ու պայմանները առաջ բերին այդ պատմական անհրաժեշտությունները: Բայց պատմության թեթևամիտ ըմբռնողությունն է միայն, որ կատարված փաստերի պայմանների մեջ անհրաժեշտություն է տեսնում հետին թվով միայն, և տատանվող ու երկմիտ է դառնում այն վայրկյանին, երբ ամենից ավելի վճռական պետք էր դառնալ և տեսնել անկաշկանդ քաջությունը այն գաղտնի զորությունները, որոնք շատ ուշ կարող են տեսանելի և շոշափելի դառնալ:

Որովհետև պատմական անհրաժեշտությունը մենք միշտ կատարված փաստերին ենք վերապահում, դրանով մենք մերժում ենք նրա գործնական արժեքը և տեսական շահագործության մի ապրանք դարձնում: Մինչդեռ ժողովուրդների լինելության մեջ առաջնակարգ գործոնը լինելու է անհրաժեշտաբար այդ պատմական անհրաժեշտությունը՝ որպես մի ռեզուլտատիվ գաղափար, որպես մի ուղեցույց, որպես մի անվերապահ ճամարություն, բոլորովին հեռու չարի ու բարիի, սուտի և սխալի ու, եթե անհրաժեշտ է, նաև բարոյականության և տրամաբանության սահմաններից: Թող նա տեսական շահագործության ենթարկվի ապագա սերունդների և ուրիշ ժողովուրդների կողմից: Մեր ճակատագրի դարբնման բույներին նա պետք է լինի միակ գործնական ոգին ու միտքը:

Պետք է անկեղծ լինել ոչ միայն հոգեկցություն և մտավոր ազգականություն հաստատելու համար, ոչ միայն հասկանալի լինելու համար, ոչ միայն ասված խոսքի ներքին արժանապատվության տեսակետից, այլ նաև նրա համար, որ արտահայտության ձևերի մեծությունը հարազատ պատկերը լինի բովանդակության անգաղտնապահ և ան-

քողարկելի մեծություն: Մենք պաճանջում ենք այն, ինչ որ պատմությունը մեզ պարտական է դարերից ի վեր: Եվ մենք պաճանջում ենք այդ, առանց պատճառաբանություն, առանց պայմանների, առանց տեսակետների, առանց նպատակահարմարությունների: Մենք պաճանջում ենք այդ, առանց ուրիշ որևէ այլ բառի: Մենք պաճանջում ենք, որ պատմությունը իր աբսոլյուտ, բացարձակ և անպայման փաստերից մեկը կատարե այս վայրկյանին և ճիշտ մեզ համար: Ահա մեր անկեղծությունը, երբ դարեր ամբողջ մեր անկեղծությունը վիրավորվել է մեր պաճանջների համառ անհասկացողություններից, այսինքն, երբ մենք ակամա կեղծավորներ ենք դարձել, որովհետև ցանկացել ենք սակավապետ լինել, համեստ և չարքաշ: Այժմ թող ամեն մարդ տեսնե, որ անկեղծ է մեր անկեղծությունը, որովհետև նա այլևս սակավապետ չէ, ոչ էլ համեստ կամ չարքաշ, այլ հնչում է բարձրագույն իր մեծության, փարթամության, իր լայնության և խորության մեջ:

Ու մենք ոչ մի պատճառաբանություն էլ չենք բերում մեր պաճանջներն արդարացնող, հիմնավորող և պայմանավորող. դրանով մենք ապացուցանում ենք ոչ միայն մեր անկեղծությունը, այլև մեր պաճանջի բացարձակ և հրամայական անհրաժեշտությունը: Մենք չենք հիմնավորում մեր պաճանջը նաև այն բանով, որ նա համաշխարհային է դարձել՝ համաշխարհային պատերազմի առաջադրած սկզբունքների շնորհիվ: Այդ պարագային էլ աբսոլյուտ պատմությունը կարող էր չկատարվել, կամ այլ կերպ կատարվել: Թուրքիան էլ պլլվում է «ազգերի ինքնորոշման իրավունքին» (Թալեաթի խոսքերը պարտություն նախօրյակին) համիսլամությունը փրկելու համար: Անկարելի է որևէ սկզբունք գտնել, որ կարելի չլինի մեկնաբանել մեր պաճանջները չկատարելու իմաստով: Այստեղն է, ահա ամբողջ խնդրի կիզման կետը, ձգողության կենտրոնը և մեր դատի կամ պաճանջի «իրն ինքնին», որ ոչ մի վերլուծության, ոչ մի քննության չի ենթարկվում և չպետք է ենթարկվի: Մենք կարծում ենք, որ վերջին խոսքն ենք ասում մենք այն բանի մասին, որ դարեր ամբողջ խոսեցրել է շատ շատերին ժողովուրդներից և ազգերից: Այդ պատճառով էլ մենք հարցը դնում ենք իր վտանգավոր ծայրահեղության մեջ նույնիսկ.

– Անկարելի է որևէ սկզբունք գտնել, որ կարելի չլինի մեկնաբանել մեր պաճանջները չկատարելու իմաստով:

Այդպիսի պաճանջները երկու տեսակ կարող են լինել միայն և տրամագծորեն իրար հակադրված: Նշանակում է մեր պաճանջները

չատ են անհիմն, անկարևոր և ավելորդ, քննության և քննադատության չդիմացող, անկարելի որևէ ձևով արդարացնելու, հակառակ լայնմտության և մարդասիրության մեր դարաշրջանի մեծ սկզբունքներին, արդարության, հավասարության և ազատության սրբազան իդեալներին, վնասակար իրենց էությամբ և ամբողջությամբ՝ թե՛ նրանց համար, որոնք պահանջում են և թե՛ նրանց համար, որոնք բավարարելու են: Մեր պահանջները թող այդպես լինեն մեր դարավոր հակառակորդների, ավելի պարզ ասենք, մեր դարավոր դահիճների համար, որպեսզի ճշմարիտ լինի մեզ համար և մեր բարեկամների համար մեր պահանջի մյուս ծայրը, մյուս ծայրահեղությունը, նրա հակադրությունը:

– Անկարելի է որևէ սկզբունք գտնել, որ կարելի չլինի մեկնաբանել մեր պահանջները կատարելու իմաստով:

Որովհետև մենք պահանջում ենք աբսոլյուտ պատմությունը, առանց արդարացնող և հիմնավորող պայմանների և նախադրյալների պատճառաբանություն: Այդ պատճառով էլ մենք ոչ մի սկզբունքի պաշտպանություն կարիք չունենք, կամ, որ նույնն է, բոլոր սկզբունքների պաշտպանությունը զինված՝ մենք մեր պահանջն ենք պահանջում: Որովհետև ինձ է պատկանում աշխարհն ամբողջ, երբ ես ոչինչ չունեմ նրա մեջ: Որովհետև բոլոր հատկանիշների մարմնացումը ոչ մի հատկանիշ էլ չունի: Որովհետև ամեն բան ունենալուն և ամեն բան լինելուն է հատուկ ոչինչ չունենալը և ոչինչ չլինելը:

Ո՞վ է որ քաջություն ունի մեր պահանջները հիմնավորելու:

– Միթե՞ այդքան անհիմն են ձեր պահանջները. կարելի էր առարկել վերջիվերջո ամենայն հիմնավորման:

Արդարություն պահանջելու չափ թեթևամիտ պիտի լինենք մենք, որպեսզի վիճելի դարձնենք գերագույն արդարությունը:

Ավելորդ չէի՞նք դարձնի մենք մի հարց, եթե ճգնեինք ապացուցանել նրա կարևորությունը և անհրաժեշտությունը:

Մենք մեր դատի և պահանջի տերերը չեինք լինի, եթե աբսոլյուտ պատմությունը չպահանջեինք. եթե ազատ ժամանակ ունեցողներին և այլ մտքերի ընդունակ մարդկանց չթողնեինք վիճելու, առարկելու, քննելու, արդարացնելու և հիմնավորելու աշխատանքները:

Աբսոլյուտ պատմությունը պետք է կատարվի որպես մի բնանհրաժեշտություն, որպես արևի ծագումն ու մոլտքը, որպես իմաստներից մեկը, որ մարդ արարածը կարողացել է տալ երբևիցե մեր պառաված հողագնդին:

Որպես լույսը, որ խավարից հետո է գալիս, որ վերջացնում է խավարը, բայց որ թողնում է նաև խավար: Այդքան առարկայական, այդքան անմարդավարի, այդքան բնական: Մենք խոստանում ենք ապացուցանել նրա պատմական անհրաժեշտությունը, հիմնավորել նրա գոյություն իրավունքը, արդարացնել նրա հետևանքները, պատճառաբանել նրա բոլոր հնարավորությունները, բայց միայն այն ժամանակ, երբ մեր մտքում հնարավոր կլինի մի ուրիշ մտքի կենսակցությունն էլ, երբ աբսոլյուտ պատմության մեր պահանջը մեր մտքի աբսոլյուտ պատմությունը լինելուց հետո կլինի նաև մեր երկրի, մեր ժողովրդի, մեր ազգի, մեր քաղաքակրթության աբսոլյուտ պատմությունը:

Երևան, 2.12.18

Վ[արագդատ] Տ[երոյան]

Բնագիր: Ձեռագիր:

II

Հայաստանի անկախությունը և հայության միությունը պետք է իրականանան որպես մի աբսոլյուտ պատմություն: Մարդու պատմությունը հաճախ այդպես է եղել հողագնդի վրա: Անհիմն են եղել բոլոր կատարվածները, որովհետև մենք հետո ենք միայն կատարվածին հիմքեր տվել: Բայց հիմնավոր են եղել բոլոր կատարվածները, որովհետև մենք չենք կարողացել տեսնել հիմունքը, որոնց վրա բարձրանում է շենքը, որևէ մի շենք, և նրա կատարների արտացոլումից միայն նկատել ենք հետագայում հիմունքի հաստարմատ գործությունը: Ահա թե ինչն է աբսոլյուտ պատմությունը: Մենք վախենում ենք մարդարե լինելուց, դրա համար էլ մենք մնում ենք անհուսալի կուլյրեր: Այդ սպառնալիքից ազատվելու համար պետք է ազատվել ամենից առաջ այդ վախից: Որովհետև այնքան էլ հասարակ չէ այն իրականությունը, որ մենք ուզում ենք կատարված տեսնել. և ամենից առաջ գերիրական է մեր պահանջը՝ ոչ որպես մի հրաշք, այլ որպես խտացած, ամբողջացած և լրացած մի իրականություն, որ դեռ չկատարված ավելի իրավունք ունի գոյության, քան այլ տեսալի անթիվ գոյություններ, որոնք կատարվել են և իրական դարձել անհիշատակ ժամանակներից ի վեր: Մենք վախենում ենք մեր որդու հսկայական մեծությունից, ու չգիտենք, թե ի՞նչպես ենք սիրում նրան. մենք արդյոք սիրում ենք նրան: Աբսոլյուտ պատմության անհավատությունը այդ վախկոտ սիրուցն է կաթ ծծում:

Մեր պահանջի այս կրոնական մոլեռանդությունը և հավատքը, սակայն, բխում է իրական և առարկայական տվյալներից: Գոյություն չունեցածին գոյություն ավելի մեծ իրավունք տալը հավատքի գործ միայն կարող է լինել, ըստ երևույթին: Որովհետև, ըստ էություն, ժամանակի և պատմության հասարակ սխալներից մեկն է, որ դրանով սրբագրում է մարդկային տրամաբանությունը: Ապագայապաշտությունը և վախճանաբանական բարոյականությունը քաղաքակրթության և փրկիսոփայության վերջին խոսքը չէին լինի, եթե չլինեին մարդկային իրականության հակադրությունը՝ «բնական» և անբանական իրականություն: Բնական մարդը ոչ թե վայրենին է, ոչ թե քաղաքակիրթ և կոնկրետ մարդը, ըստ որում, նա դեռ լրիվ և կատարյալ մարդը չէ, նա դեռ չի ավարտել իր բոլոր հնարավորությունները. այլ նա միայն, որ պետք է գա, որ իդեալ է, որ դեռ չի եղել: Բնական մարդը իդեալ մարդն է. բնական-մարդկային իրականությունը իդեալ-մարդկային իրականությունն է: Այն, որ չի եղել, որովհետև հնարավոր է եղել սխալը, անբնականը, հակամարդկայինը և անիրականը: Թուրք պետության դարավոր գոյությունը անբնական, սխալ և անիրական մի գոյություն է եղել: Մարդկային մտածողությունը և տրամաբանությունը ոչ մի ժամանակ էլ չպիտի կարողանա գոյություն և իրականություն իրավունք տալ նրան: Նա եղել է մի բան, որ պետք է չլիներ. իսկ մի բան լինել կարող է այն ժամանակ միայն, երբ նա պարտավոր է ու պետք է, որ լինի: Ծիշտ է, աշխարհում գոյեց գոյություն այդ տեսակն ավելի հաճախագեպ է ու սովորական, բայց և այնպես այդ չի կարող մի չափանիշ լինել գոյության իրավունք ունեցողների դասակարգի մեջ դնելու սխալն ու հակամարդկայինը: Ընդհակառակն այդ երևույթը ավելի ու ավելի շեշտում է, ցույց տալիս հակադրությունների պայծառությամբ, նրա կողքին գաղտնի և ծածուկ հանգչող գոյությունը՝ զրկված արևի լույսից և ավազակներին պատկանող գոյության իրավունքից: Գոյություն չի ունեցել, ինչ որ պետք է գոյություն ունենար և գոյություն է ունեցել, ինչ որ պետք է գոյություն չունենար: Ահա հայ-թրքական պատմությունը: Ահա արսուլյուտ պատմության մեր հասկացողությունը: Չի եղել մի բան, որ պետք է լիներ: Այս պարզ բառերի հրամայականի առջև պետք է լուեն մնացյալ բոլոր պատճառաբանությունները, թե՛ հօգուտ և՛ թե ի վնաս: Այն, ինչ որ պարտական է մեզ տալու պատմությունը, մի պարտականություն է և մի իրավունք: Մենք մեր իրավունքի տերերը չէինք կարող լինել, եթե մեր իրավունքը չլիներ ուրիշների պարտականությունը: Վկաների, առարկությունների,

Հիմնավորումների և պատճառաբանությունների կարիք ունեն նրանք, որոնց իրավունքը մի պարտք է միայն, սովորությունների, իրավակարգերի և պայմանների վրա հաստատված մի պարտք: Մինչդեռ մեր իրավունքը մի պարտականություն է միայն, գուտ բարոյական օրենքի վրա հիմնված: Աշխարհը, եթե դեռ իր ուրեք մասով հիմնված է տրամաբանության և բարոյականության վրա, ապա, ուրեմն, մեր պահանջն ու իրավունքը պետք է ամենից առաջ կատարված լինեն:

Անպայման և անպատճառ պետք է կատարվի մեր պահանջը. այդպես միայն հնարավոր կլինի պատմության արդարությունը և արսույլուտ պատմությունը:

Հայոց հարցը երկար ժամանակ համաշխարհային խաղաղության հարցն էր Ֆրանսիս դը Պրեսանսեի բերանում: Մի նոր Պրեսանսեի կարիքը կա՞ր դյուք, ապացուցանելու համար, թե համաշխարհային պատերազմից հետո նույնիսկ, համաշխարհային խաղաղությունը դեռևս անվտանգ չէ, քանի այդ հարցը չի լուծվել: Այս խոսքերի մեջ պարփակված հսկայական ուժը գործի մարդկանց համար միայն մի սպառնալիք է: Նա իր էություն մեջ ազգայնական ողջմիտ եսասիրություն մի ուժածին աղբյուր է, բարոյական անսպառելի մի ուժանակ, որ պայթելով չի սպառվում՝ այլ միայն իր ճանապարհը գտնելով, իր կայարանը հասնելով: Մի ավի ժողովուրդ, որ արմատախիլ լինելուց հետո մի հսկայի ձեռքով, իր հաստարմատ գոյությունն է ցույց տալիս, նա միայն մի ապացույց կարող է լինել բարոյական ուժի անխորտակելիության: Այս տրամաբանական գոյությունը և բարոյական ուժը ուրիշ բանի կարիք չունեն, որպեսզի հանգիստ սրտով նայեն իրենց ապագային, անարդարությունը հղիացած մեռնող աշխարհին և արդարության համար բացվող նոր աշխարհին:

Մեզ համար սա ոչ թե հավատք է, այլ մի այնպիսի տեսակետ, որ միևնույն հայտարարի տակն է դնում բոլոր այլ սկզբունքները և տեսակետները: Պատմական անհրաժեշտությունը մեզ համար պետք է կատարվի թեկուզ որպես մի պատահականություն նույնիսկ: Այդ մի վախ կարող է լինել նրանց համար միայն, ովքեր հին պատմությունները գրելուց հետո ընդունակ չեն լինի նոր պատմությունները կարդալու: Ընտանեկան հարկի և ինքնուրույն ապրելու կամքը դեռ իրենց լրիվ պատմությունը չեն ունեցել: Մենք և մեզպեսները այդ նոր խոսքը պետք է բերենք՝ իբրև մեր բաժինը և պարտականությունը աշխարհասեղանի վրա:

Թե ի՞նչու համար սոցիալական իրականությունը մի մաթեմատիկական իրականություն չէ, այդ հարցի համար մեր հասակը և կամքը մի կատարյալ պատասխան կարող է լինել: Մեծ ազգերի մեջ մարդը չի լրացրել իր բոլոր հնարավորությունները, որովհետև նա մի քիչ տարբեր բան է փոքր ազգերի մեջ: Ըստ որում, քանակական որոշիչը ոչ մի որոշիչ էլ չէ մարդու համար, և նրա հոգու հնարավոր գաղտնիքները, երբեմն, իրենց փստավոր արտահայտությունների մեջն են միայն երևան գալիս, փոքր ազգերի հիվանդագին եսասիրության և գերմարդկային ինքնապահպանման մեջ: Մտքերի այս պիրկ նյարդայնությունը դրա հետևանքների մեկը չէ, եթե ուրիշ որևէ բան էլ նկատի չունենանք:

Եվ, վերջապես, մեր պահանջի գիտակցությունը, աբսոլյուտ պատմություն մեր պահանջը մի ճշմարտություն է, միակ ճշմարտությունը աշխարհի վրա: Մենք կարող ենք այդպես մտածել: Մենք չենք կարող ուրիշ բան մտածել: Սուտ է ամեն բան, եթե ճշմարտություն չկա, իսկ ճշմարտությունը մեր ճշմարտությունն է: Թող աշխարհն ամբողջ Պիդատոս դառնա, սակայն մեզ է միայն պատկանում իրավունքը աշխարհին հարցնելու. «Ի՞նչ բան է ճշմարտությունը»: Մենք այդպիսի բան չենք ճանաչում, մենք այդպիսի բան չգիտենք, որովհետև մենք ճանաչում ենք մեր ճշմարտությունը, մենք գիտենք միայն մեր ճշմարտությունը:

[Երևան, 2.12.1918]

Բնագիր: Ձեռագիր:

[Վարազդաս Տերոյան]

ՄԻՆՉԵՎ ՅԱՅՐԵՆԻՔ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼԸ

Ծանր պարտականություններ կան դրված մեզ վրա մինչև Հայրենիք վերադառնալը:

Երկու ամիս է ահա, ամեն կողմից գալիս են ուրախալի և սրտապնդող լուրեր, որոնք ավետում են մեր «բաբելոնյան գերության» վախճանը: Մեր Հայրենիքն ազատվում է. մեր Հայրենիքը լինում է մեր Հայրենիք: Էլ վեճ չի լինելու այն հողամասի համար, որ դարեր ամբողջ մեր արյունով ներկվելուց հետո, այժմ համարյա թե անմարդաբնակ է դարձել, և մենք կոչված ենք նրա տերերը լինելու: Ինչքան էլ մեզ համար քաղաքական մի ճարպիկ նախաձեռնություն լիներ այժմ ևեթ վեր կենալ և դեպի Հայրենիքը վերադառնալ, այնուամենայնիվ մենք այժմ պետք է հրաժարվենք բնության դեմ կռվելուց, եթե անգամ մեծ հպարտություն ունենանք, թե աշխարհի ամենահզորների դեմ կռվել ենք մենք: Բնության թշնամությունը աններելի է և աննպատակ այս բոլորին մանավանդ, երբ հաշտվող մարդկություն հետ մենք էլ ենք հաշտվում: Դեռևս երեք-չորս ամիս կամավոր կերպով մենք պետք է երկարաձգենք մեր գերությունը, որովհետև մեզանից ոչ ոք չի ցանկանում այլևս Մասիսի մահաշունչ սառնությունը փորձել, ոչ էլ Հայկական պարի ձյունապատ համբերությունը: Հայրենի նվիրական լեռները, երբ մեզ համար մի արգելք են դառնում՝ Հայրենիքը վերադառնալու այս բոլորիս, երբ մեր դարավոր թշնամիների դարավոր արգելքները ջարդուփշուր են եղել, թվում է, թե մի նոր ատելություն է, ոչ էլ մի դժկամություն մեր հայրենաբաղձ ցանկությունների առջև, այլ գուցե նախախնամական մի նպաստավոր հանգամանք, որպեսզի մենք դահճապետության մայրաքաղաքի՝ Կ. Պոլսի անկումը միայն բավական չհամարենք Հայրենիք վերադառնալու: Որպեսզի վեց վիլայեթների գրավման հավանականությունը միայն մեզ չբավարարէ և որպեսզի մեծ հաղթության գինադադարը միայն մի հրավեր չլինի մեզ Հայրենիքը վերադառնալու: Այդ բոլորից հետո մենք դեռ շատ սպասելիքներ ունենք, և այդ պատճառով էլ Մասիսի և Բարտողյան լեռների անդիմադրելի ձմեռները մեզ համբերություն են քարոզում, մեզ կամավոր և խելացի դատապարտություն են տալիս՝ մեր գերությունը մի քիչ էլ երկարաձգելու:

Այս կամավոր գերություն 3-4 ամիսների համար է ահա, որ ես կարծում եմ, թե ծանր պարտականություններ կան դրված մեզ վրա

մինչև Հայրենիք վերադառնալը: Այդ պատճառով էլ ես կարծում եմ, որ այստեղ հավաքվել, այդ պարտականությունների մասին խոսել և մտքերի շփումն ունենալը, ձեզանից ոչ մեկի համար ավելորդ ժամավաճառություն չի համարվի: Ընդհակառակն, գուցե մեր այդ պարտականություններից առաջինն այն է, որ մենք այդ մասին խոսենք և միայն այդ մասին՝ մինչև Հայրենիք վերադառնալը: Մենք հո չենք ցանկանում պատահականությունների և բախտի խաղալիքը լինել նաև մեր սեփական ոտների և ձեռների շարժումների համար, մեր գլխի տեղը դրստելու համար, մեր ճանապարհը ուսումնասիրելու համար: Անկասկած մենք չենք ուզում, որ այդպես լինի և ընդհակառակն ցանկանում ենք, որ գոնե այսուհետև մեր յուրաքանչյուր քայլը չափված ձևված լինի և նախապես մտածված ու կանխորոշված: Մի պարտականությունից ավելի մի մեծ հաճույք է ինձ համար խոսել այդ մասին ձեզ հետ, եթե անգամ շատ քիչ նոր բան ունենամ ասելու ձեզ այդ մասին, այնքան որ ես կարծում եմ, թե ինձ զբաղեցնող մտքերը ձեզ էլ են զբաղեցրել, ինձ տանջող հոգսերը ձեզ էլ են տանջել, ինձ ժպտացող վարդազույն արշալույսը ձեզ էլ է ժպտում: Ես կարծում եմ միայն, թե ձեր հոգեկան ապրումները այսպիսի մի հրապարակական ժողովի նյութ դարձնելով, ես հնարավորություն տված կլինեմ բոլորին՝ շոշափելի ձևով կազմակերպելու իրենց մտքի մեջ այդ մտածումները, այստեղ դրանց մի տեսակի մասին լսելուց հետո, աշխատելու՝ նոր տեսակները երևան բերելու, կամ թե եղածը լրացնելու, ամբողջացնելու և անհերքելիորեն մի համոզմունք և մի հավատք դարձնելու՝ մինչև Հայրենիք վերադառնալը:

* * *

Դուք տեսնում եք, որ ես ժամանակի մասին պիտի խոսեմ, մեր արյունոտ անցյալի, մեր տաժանակիր ներկայի և մեր վարդավառ ապագայի մասին: Մեր անցյալի մասին համենայն դեպս ձեզ չէ, որ մի որևէ մարդ համարձակություն պետք է ունենա մի բան ասելու. լավ է որ ասենք՝ մենք այս ընթացին այդ մասին ոչինչ չգիտենք, որովհետև ամեն բան գիտենք: Այժմ ժամանակ չէ ընդհանրացումներ անելու մեր այդ գիտելիքների, այժմ անցյալը մեզ համար մի գրված գիրք է: Թեև ոչ մեկը մեր պատմաբաններից դեռ քաջություն չի ունեցել մեր մոտավոր պատմությունը գրելու, բայց դա գրված գրքի պես մի ամփոփ պատմություն է, որ անպատճառ դրադետ չպիտի լինել կարգալու համար, որովհետև մենք գիտենք, որ գերմ. [գերմանական] բարձրագույն կրթությունն ու քաղաքակրթությունը անկարող

եղան այդ գիրքը կարդալու, չենք ասում տաճիկների բարբարոսութ-
յունը: Իսկ ով որ դեռ աչքեր ունի և ականջներ, ու մի մսի կտոր չէ
իր խիղճն ու գիտակցությունը, նա պիտի կարդացած լինի այդ պատ-
մությունը հագենալու չափ: Իսկ մենք դրան էլ պետք չունենք, որ-
պեսզի մեր կյանքի շարունակությունը չընդհատվի: Մենք մեր անց-
յալի պտուղներն ենք քաղում այսօր և ժամանակն է, որ ասենք մեր
անցյալը դատապարտողներին, թե ձեզ համար չենք քաղում: Այդ ար-
յունոտ փրկություն բերող անցյալն է ահա, որ ստեղծել է ներկա
քղբի. [քաղաքական] մոմենտը, որի մասին արժե մի քանի խոսք ա-
սել:

1. Դաշնակիցների հաղթանակը (գեներալ Ֆոշը, Բոլգարիա, Ամերիկա, Թուրքիայի անձնատվությունը, 24 կետերի պայմանը, 6 վիլայեթները, Բրեստի դաշնագիրը և այլն):
2. Դաշնակիցների փոքրիկ դաշնակիցը (մեր զորաբանականե-
րը, Սիրիա, Մոսուլ, Անդրանիկ, Բաքու, Երևան) (մեր թե-
րահավատությունները, Բաքվից, Լոգանից և Փարիզից ե-
կող ալետաբեր հրեշտակները):
3. Ամերիկայի դերը. Վիլսոնը և 14 կետերը:
4. Թուրքիայի վիճակը և վեց վիլայեթները:

* * *

Դաշնակիցների այս քաղաքական և զինական մեծագույն հաղթա-
նակն է ահա, որ Թուրքիային ծոռնի բերեց, մի զինադադար կազմել
տվեց, որ ցույց է տալիս միայն հաղթության մեծությունը և պար-
տության անչափելիությունը, որ դաշնակից Հայտարարեց մեզ այն
րոպեին, երբ մենք միայն մուրացիկ էինք կարծում մեզ, որ հնարա-
վոր դարձրեց Վիլսոնի մարդասիրական և փիլիսոփայական հրամայա-
կանների իրազորժումը, որ մեր առջև բաց արեց մեր Հայրենիքի
դռները, այսպես կոչված Տաճկահայաստանը: Ես մտադրություն չու-
նեմ երկար խոսելու մեր հին և նոր Հայրենիքի սահմանների մասին,
այն որ մեզ էր պատկանում և մեզ պիտի պատկանի այսուհետև: Ես
համոզված եմ, որ ընդհանուր քաղաքական բաղակցությունները և
դասավորությունները ավելի մեծ դեր են խաղալու, քան ուրիշ որևէ
այլ բան: Բայց մենք չենք կարող այդ մասին լռել և սոսկ հանդիսա-
տես լինել: Մենք մեր ձայնը պետք է լսելի դարձնենք այս րոպեին և
գուցե միայն այս րոպեին: Որովհետև այժմ է, որ կերակուրը պատ-
րաստվում է, և եթե մեր ցանկությունը այժմ չլսվի, հետագայում
այլևս չի լսվի. այժմ է, որ դարբինները իրենց հարվածները իջեցնում

են, և երբ երկաթը սառի, գուցե դարբիններն իսկ Հնար չունենան նոր ձև տալու նրան, որ արդեն ձևակերպվել է և գուցե մեր ցանկության և կամքին միայն կարիք ուներ ուրիշ ձև ու կերպարանք ստանալու համար: Եվ եթե մենք իրապես կովող կողմ ենք և մեր տված զոհերի համեմատությամբ ամենաառաջինը դաշնակիցներից, ապա ուրեմն մեր ձայնը պետք է լսվի այդ հարցում, որպես ոչ ոքի ձայնը չի լսվել, և մեր կամքը պետք է կատարվի այդտեղ, որպես ոչ մի այլ կամք չպետք է կատարվի: Մենք, ճիշտ է, գաղթական ժողովուրդ ենք, մենք չենք վախենում ասելու նույնիսկ, թե մենք մի գաղթական ազգ ենք, բայց մեր օրերում դա երբեք էլ նորահրաշ մի բան չէ: Մենք ճանաչում ենք ճիշտ այս օրերին գաղթական թագավորություններ և պետություններ (Բելգիա, Սերբիա): Քիչ մնաց, որ նույնիսկ Ֆրանսիան իր մայրաքաղաքից գաղթեր, այս աշխարհավեր պատերազմի առաջին օրերին: Եվ որովհետև մենք գաղթական մի ազգ ենք, և որովհետև այդ գաղթական ազգն է, որ մեծ դաշնակիցների փոքրիկ դաշնակից է, ապա, ուրեմն, մեր գաղթական լինելը տարիներ ամբողջ մեզ քայքայելուց և բարոյական ու տնտեսական հարվածներ հասցնելուց հետո, այսօր պետք է մեր գաղթական լինելը մեր փրկությունն իսկ լինի: Ո՞վ է, որ այժմ կարող է ասել, եթե մենք գաղթական չլինեինք, պիտի կարողանայինք իրավունք ունենալ դաշնակից լինելու այնտեղ, ուր կշեռքի մեջ դրվում է միայն ուժը, թիվը և հարստությունը: Այդ բոլորը չունենք մենք, որովհետև գաղթական ենք, բայց որովհետև գաղթական ենք, այդ պատճառով էլ մենք արդեն ունենք ամեն բան, ինչ որ անհրաժեշտ է պահանջատեր լինելու, հաղթող լինելու, կամք ունենալու և խոսելու իրավունք: Ոչ ոք, իհարկե, այնքան միամիտ չի լինելու, որ սոսկ գաղթական լինելուն այդքան հրաշալի գորություններ վերագրե: Մեր գաղթական լինելը մեր դաշնակից լինելու ապացույցն է, անհերքելի փաստը և անզուգական համադրությունը՝ մեր չորս տարվա պատմության, մեծ պատերազմի մեջ բռնած մեր դիրքի և վերաբերմունքի: Եվ այժմ երբ մենք չգիտեինք և հանկարծ գիտցանք, թե մենք այդպիսի մի գաղթական ենք, այժմ ասում եմ ես, արդյոք մի մեծ վտանգի չե՞նք ենթարկում մեր փրկության գործը, երբ մենք լուռ ենք: Եթե մեր ձայնը չի հնչելու այնտեղ, ուր այդ սպասվում է, եթե հանուն մեզ գործեր պիտի կատարվեն և գուցե մի ամբողջ պետություն ստեղծվի ու մենք լուռ քարանում ենք, չենք ուզում խոսել – արդյոք մենք դրանով մի մեծ փաստ տված չենք լինի, թե մենք չկանք, մենք պահանջ չունենք, մենք չենք եղել, մենք ցանկություն չենք ունեցել, ոչ էլ

Հավատք: Շատ դժվար է ասել՝ մարդ եղե՛ք, նրանց համար, որոնք չեն ուզում մարդ լինել. շատ դժվար է ասել պետություն կազմեցե՛ք, նրանց, ովքեր մի ձայն էլ չեն հանում, եթե ոչ իրենց կամքն ու ցանկությունները, գոնե իրենց գոյությունն ապացուցանելու համար: Պատմական այս ծանրակշիռ վայրկյանին հանցավոր լուծվում են անշարժություն է, որ մենք պահպանում ենք այժմ: Մի քանի այսպիսի լուռ ամիսներ էլ, և մենք այլևս խոսելու իրավունք չենք ունենա. խոսելն ավելորդ կլինի այն ժամանակ, աննպատակ և անհիմն, ուշացած և դատարկ: Մինչև Հայրենիք վերադառնալը, եթե մեր ձայնը չհնչե բարձրագոչ և մեծաբարբառ, թե՛ նրանց համար լսելի, ովքեր շատ քիչ ականջ ունեն մեզ լսելու, և թե՛ նրանց համար, ովքեր մեզ ստիպում են նույնիսկ խոսել: Ես ողբում եմ գաղթական ժողովրդին ոչ այնքան, որ նա իր Հայրենիքը կորցրեց, ո՛չ, այդ եղավ գուցե նրա փրկությունը և իր Հայրենիքը վերջնականապես գտնելու ճանապարհը: Ես ողբում եմ գաղթական ժողովրդին, որ ներկա ծանր պատմական մոմենտին, նա կորցրել է իր տերերը, իր հովիվները, որոնք վատ հովիվ եղան և անարժան տերեր, որոնք իրենց սիրելի անձր փրկեցին Հյուսիսային Կովկասում և դատապարտեցին գաղթականներին մի անդարմանելի լուծվյալ և անտերություն: Մի՛ խանդարեք աթոռամարտի այդ հերոսներին և փախչելու այդ վարպետներին, թող դա մի ավելորդ խթան դառնա անխորտակելի որոշում կայացնելու՝ ամբողջ աշխարհին լսելի դարձնելու մեր ձայնը և մեր կամքը՝ մինչև Հայրենիք վերադառնալը: Ես ավելորդ եմ համարում ասելու, թե ի՞նչն է լինելու մեր կամքն ու ցանկությունը, դա երկրորդական է: Մենք՝ գաղթականներս, կուսակցական մոլեռանդության և վարդապետություններին չենք կարող գոհել մեր Հայրենիքը, մենք բոլորս էլ միևնույն բանն ենք պահանջում, միևնույն միտքն ունենք մեր Հայրենիքի մասին, փոքրիկ տարբերությունները չեն կարող մեծ նույնությունը մեր ցանկությունների ոչնչով խախտել: Առաջնակարգն ու անհրաժեշտը մեր ձայնն է, մեր խոսքը, ցանկությունը և կամքը: Մեր ձայնը կարող է նշանակություն ունենալ տալու թե չտալու հարցը վճռելիս, բայց ի՞նչ տալու և ի՞նչքան տալու հարցը կարող է վճռվել մեզանից անկախ: Ուրեմն, մինչև Հայրենիք վերադառնալը, այս 3-4 ամսվա ընթացքին, մենք կարող ենք մեր դատի ակամա դավաճանները դուրս գալ: Եթե չկարողանանք մեր գաղթական ժողովրդի մեջ ստեղծել մի ձայն, մի մեծ և գորավոր ձայն, մեծ իր միաձայնությունամբ և արտահայտության ամբողջական և լրիվ բովանդակությամբ, գորավոր՝ իրավունքի և արդարության իր զրահներով մի մեծ

ու գորավոր ձայն, որ լսելի լինի ամեն տեղ ու ամենից ավելի այնտեղ, ուր այդ ձայնն սպասվում է: Իհարկե, այսպիսի մի ժողովի մեջ դուք ինձանից չեք պահանջի, թե ինչպես կարելի է մեր այդ մեծ ու գորավոր ձայնը պատրաստել ու լսելի դարձնել. դրա համար անհրաժեշտ է մշակել որոշ տեխնիկա, որ ձեզանից պահանջում է միայն ներողամտություն իրար հանդեպ, լայնմտություն գործի հանդեպ, պահանջի արժանապատվության գիտակցությունը, միաձայնությունը և համերաշխությունը: Մեր ներքին երկպառակությունները, անհամաձայնությունները և ամեն տեսակի տարակարծությունները պետք է լռեն վերջնականապես, որպեսզի հնարավոր լինի մեր ձայնը լսելի դարձնել նաև մեզանից հեռու գտնվողներին:

Համերաշխությունն ու համաձայնությունն անհրաժեշտ է մանավանդ նրա համար, որ հնարավոր լինի մի ուժեղ կազմակերպություն ստեղծել մեր գաղթական ժողովրդի մեջ մինչև Հայրենիք վերադառնալը: Մեր ձայնը լսելի կացուցանելու առաջին պայմանն է այդ: Թեև այս խնդիրը միայն այնքան մեծ է, որ արժեք դրա վրա շատ ավելի երկար կանգ առնել և ուրիշ ոչ մի մտահոգության էլ տեղ չտալ՝ մինչև Հայրենիք վերադառնալը, միայն այդ մտքովն ապրել ու սնվել: Բայց, որովհետև ես ուզում էի ձեզ հետ խոսել ուրիշ պարտականությունների մասին էլ, որոնք իմ կարծիքով նույնքան անհրաժեշտ ու հրամայական են մինչև Հայրենիք վերադառնալը, այդ պատճառով էլ ես մի քանի ցուցմունքներ էլ կանեմ այն պարտականությունների մասին, որոնք անհրաժեշտ են կացուցանում գաղթական ժողովրդին կազմակերպելը՝ դեռ Հայրենիք չվերադարձած:

Ամենից առաջ գոյություն չունի մի ժողովուրդ, եթե նա կազմակերպված չէ զանազան հասարակական խմբակցություններով: Մենք պետություն չունենք դեռևս համարյա թե, բայց ունենք լեզու, կրոն և պատմություն: Այդ հիմնաքարերի վրա մենք պետք է ստեղծենք դրանցից բխող հասարակական այդ խմբավորումներ, մեր՝ գլխավորապես քաղաքական-հասարակական համոզմունքների և հավատալիքների պաշտպանության համար: Բնական է, որ մինչև Հայրենիք վերադառնալը մենք չենք կարող մեր հասարակությունը կազմակերպել տնտեսական-կուլտուրական գործունեության համար. դրանք երկար ժամանակ և մեծ շարունակություն են պահանջում: Բայց մենք կարող ենք և պետք է մեր գաղթականությունը կազմակերպենք հասարակական կազմակերպությունների ամենապարզ և հասարակ տեսակների մեջ. ես ուզում եմ ասել կուսակցականորեն: Բնական է, որ իրերն ունեն իրենց բնական ընթացքը և գաղթականների կուսակ-

ցուլթյուններն էլ կլինեն այնպես, ինչպես աշխարհի բոլոր կուսակցուլթյունները: Բայց, մի անդրդվելի հավատք ինձ ասում է, որ մենք չենք կարող ինքնանպատակ կուսակցուլթյուններ կազմել, ոչ էլ նրանց նման, որ մենք ամեն օր տեսնում ու լսում ենք մեր շուրջը: Մենք ուզում ենք մեր ժողովուրդը հասարակականորեն կազմակերպել՝ բարձր պարտականուլթյունների համար: Ուստի, անհրաժեշտ է որ մենք ունենանք մեր պարտականուլթյունների իրագործման համար տարբեր ճանապարհների և գործելակերպների առաջարկներ և հավատալիքներ, որպեսզի միակողմանի չլինենք, ոչ էլ միամիտ: Ահա այդ պատճառով է, որ մենք պիտի կազմակերպվենք, ստեղծենք մեր մեջ շերտավորումներ, խմբակցուլթյուններ և գիտակցական բաժանումներ, որպեսզի հետո կարողանանք միաձուլլ, միակամ և անբաժան հասարակուլթյան ու ժողովրդի անուկից խոսելու և մեր ձայնն ու կամքը լսելի դարձնելու: Կազմակերպչական մեթոդի այս բաժանող և միացնող հատկուլթյունն է, որ պետք է պարզորեն մտապատկերել. չկա հասարակական միուլթյուն, եթե այնտեղ չկա գիտակցական բաժանում և խմբավորում: Այս բոլորն մենք ոչ մի բաժանում չունենք ըստ երևուլթի մեր մեջ. լուր են կուսակցուլթյունները, կրքերը և խմբակցուլթյունները: Բայց այս լուրթյունը վիրավոր և անտարբեր անկազմակերպուլթյան նշանն է. անհաշտ է ամեն մարդ ամեն մարդու հետ և անհամաձայն, այդ պատճառով մեր մեջ տիրում է մի քառասյին միուլթյուն և խուժանական անտարբերուլթյուն: Մենք մի հասարակուլթյուն չենք, ոչ էլ մի ժողովուրդ. անթիվ ու անսահման շահերով իրար հետ կապված մի ժողովուրդ ոչնչանում է իր անկազմակերպուլթյան շնորհիվ: Մանուկները վեր են կենում և նրա ներկայացուցիչը դառնում, նրա անուկից խոսում. հակառակորդները և գառնազգեստ գայլերը նրա շահերն են պաշտպանում, թշնամիները նրա բարեկամն են հայտարարվում և անկարելի է լինում ամեն բանն իր տեղը դնել, ամեն մարդուն իր տեղը ցույց տալ: Մինչև Հայրենիք վերադառնալը, ճիշտ է, կարճ ժամանակ ունենք մենք, բայց դրա ¹/₁₀-ի համար էլ անհանդուրժելի պետք է համարվեր այս անգիտակից անկազմակերպուլթյունը: Վաղը դուք Հայրենիքն եք ուզում գնալ, ուրեմն, ձեր ներգաղթն է՞լ պիտի լինի այնպես ամբոխավայել և անկազմակերպ, ինչպես այժմ եք դուք: Վաղը դուք վերջացնելու եք այս երկրում գտած ձեր հյուրասիրուլթյունը կամ հյուրընկալուլթյունը: Բայց չեք մտածում՝ ի՞նչպես և ի՞նչպես: Վաղը դուք պիտի ազատվեք խնամակալուլթյունից, բայց ի՞նչպես. դուք պիտի կարողանա՞ք Վան ու Մուշ հասնելուց հետո նույնիսկ, ազատվել ձեր համառ

և անդադու խնամակալներից: Ձեր անկազմակերպությունը անչափահասություն մի նշան պիտի լինի, եթե դուք չկազմակերպվեք մինչև Հայրենիք վերադառնալը: Վաղը դուք պիտի սկսեք քանդված Հայրենիքի վերաշինությունը և դառնաք մի անկախ պետություն ազատ քաղաքացիները: Ուրեմն, դուք ձեզ երևակայում եք ցորենի հատիկներ, կամ ջրի կաթիլներ, որ պետք է լցնել պետական մեքենայի կամ Հայրենիք կոչված ամանի մեջ, որպեսզի այդ մեքենան շարժվի, կամ Հայրենիքն ապրի: Այսքան անգիտակցություն, անտարբերություն և անհոգություն ես չեմ ցանկանա մեր թշնամիների մեջն անգամ տեսնել: Իհարկե դուք այսքան անկազմակերպ էլ Հայրենիք կգնաք. բայց ձեր ներգաղթը կլինի մի նոր գաղթ ավելի ահավոր, ձեր վերաշինությունը մի հրդեհ ու կործանում, ավելի մեծ ու անկարելի, ձեր հարկ[հասարակական] կյանքը գուցե տասնյակ տարիներով չլինի այն, ինչ որ կարող էր լինել, եթե բոլորս էլ նույն գիտակցությամբ և կամքով գինվեինք՝ կուռ և ամուր մի կազմակերպություն ստեղծելու Մեծ Հայքի գաղթական ժողովրդի մեջ՝ մինչև Հայրենիք վերադառնալը: Օրվա յուրաքանչյուր ժամը և րոպեն մեզ նորանոր հարցեր և խնդիրներ է առաջադրում, իսկ դրանց համար մենք անզոր ենք և անկար: Մենք ուզում ենք անարժան լինել այս մեծ գրերի առջև, մենք չենք տեսնում սանդուխը, որ մեզ բարձրացնում է և նայում ենք միայն մեր ոտքի տակը: Հին հաշիվները մաքրելու համար մենք ավելի եռանդ և ոգևորություն ենք ցույց տալիս, քան նոր օրերի հոյակապ շենքերի կառուցման համար: Մեր հարկ[հասարակական] ապրումների այս գծով, խղճով, փոքրիկ և ողբալի նմուշները մենք լրացնում ենք՝ ուսուսուս-տաճկահայ հարցը հարուցանելով, և այդ էլ այն րոպեին, երբ օտարները ձեռնամուխ են լինում ընդհ. Հայկ[ահական] հարցը լուծելու, իր ամենալայն ու խորունկ ծավալով: Բնական է, եթե մենք չկարողանանք մի ուժեղ և հեղինակավոր կազմակերպություն ստեղծել մեր մեջ, որ կանգնած լինի իր կոչման բարձրության վրա, բնական է, եթե մենք չտեսնենք, որ ներկա րոպեում մեր միակ հանցանքը մեր անկազմակերպությունն է, բնական է, որ այդ դեպքում մեր հարկ. կյանքի փստավոր վիճակի բնազդական զգացումը հանցավորներ պիտի փնտրե այլ տեղ, վերքեր տեսնե ուրիշ տեսակ, և հարկ. կյանքի ապրումները դարձնե թունավոր, մաղձոտ և անհույս: Մենք Հայրենիք ենք ուզում գնալ և չենք ուզում արժանի լինել նրա վարդապետ Հորիզոնին, մինչև Հայրենիք վերադառնալը՝ պատրաստ լինել նրա առաջադրած ծանր հարցերի և խնդիրների լուծման, թաղել վերջնականապես դահիճների թափած արյունից բսած ա-

տելուծյան և անհամաձայնության զգացումները, պետական և ընդհանրակական տեսակետների վրա կանգնել, անկախ և ինքնուրույն ապրելու հավատքը ներշնչել և արդարացնել ապրողների կյանքը և մեռնողների մահը, որովհետև այս ծանր ընկերներին մենք մեր կյանքով պատասխանատու ենք ոչ միայն մեր կյանքի, այլև մեր սիրելի մեռելների համար: Ներկա մոմենտի գիտակցությունը և համապատասխան գիրքը, որ մենք պետք է բռնենք նրա հանդեպ, ոչնչով չի փոխվի երևանի հանրապետության գոյությունը: Երբ մենք մտածում ենք Հայրենիք վերադառնալու մասին, այդ միայն բավական է, որ մենք նրանից անկախ մտածենք մեր վիճակի մասին մինչև Հայրենիք վերադառնալը: Դուք տեսնում եք, որ ես ոչ մի խոսք չեմ ասում մեր ունեցած ներկա թշվառությունների մասին, հիվանդություններից և քաղցից օրական հարյուրներով մեռնողների մասին, քնքուշ մանկական հոգիների մասին, որոնք որբեր են կոչվում և ամեն օր կամ մեռնում են Ֆիզիկապես, կամ հոգեպես, փոքրիկ գազաններ դառնալով, մեր հուսահատ տնտեսական դրություն մասին: Իմ լուծությունը գիտակցական է և գիտավորյալ, ու այդ պատճառով էլ ես մի պատասխան միայն ունեմ այդ բոլոր հարցերին, մենք դատապարտված ենք մեր թշվառության մեջ թշվառական մնալու մինչև Հայրենիք վերադառնալը, և եթե մենք Հայրենիք չվերադառնանք, մենք դատապարտված ենք հավիտենապես թշվառանալու: Այս 3-4 տարվա ընթացքին մեր ընդհանուր թշվառության վրա ավելացավ մեր նախկին «խորհուրդների» և մարմինների թշվառությունն էլ, որոնք անլուծելի հարցերի առջև կանգնած՝ վարկաբեկեցին իրենց հարկ. կոչումը, զգացումները և պարտականությունները: Այսօր մենք բնական է, որ երբեք չենք կարող ցանկալ նման անլուծելի և անբուժելի ցավերի համար նորանոր հուսահատ ճիգեր թափել և դրանով նորանոր վարկաբեկություններ և անկարողություններ առաջ բերել: Այդ անկարելի է: Թող մեր բաբելոնյան գերություն գիրկը գնա նաև այս 3-4 ամիսն էլ, որ մեր առջևն է մինչև Հայրենիք վերադառնալը: Թող, որ մենք ապրենք և շնչենք մեր այս թշվառության մթնոլորտում՝ ապագայի հույսերով, մոտավոր օրերի մեր թշվառության վերջնական ոչնչացումով: Ահա ինչու համար է, որ ես կարծում եմ, թե Մեծ Հայքի գաղթական ժողովրդի կազմակերպությունը պիտի ինքնանպատակ լինի, այսինքն կազմակերպվենք, որպեսզի մի հոտ չլինենք, կազմակերպվենք, հաստատ գիտնալով, որ մեր այսօրերի թշվառությունը չպիտի կարողանանք դարմանել, բայց պիտի կարողանանք միակ դարմանը գտնել ապագա թշվառություններից հավիտենապես ազատ-

վելու: Մեր արյունոտ և դարավոր դատի պաշտպանութիւնը մեր սեփական ձեռներով, ինչպես նաև ներգաղթի կազմակերպութիւնը մեր սեփական միջոցներով, ահա այն երկու հրամայականները, որոնք դրվում են մեր առջև, իջնում են մեր գլխի վրա կապարի ծանրութեամբ, մեր սիրտը մխվում պատժող շանթի պես, որպեսզի մենք թողնենք մեր հանգիստը, մոռանանք մեր ցավերն ու թշվառութիւնները, վերջ տանք ներքին երկպառակութիւններին և տարակարծութիւններին և զինված անխորտակելի և անդիմադրելի միաձայնութեամբ՝ մեր կամքը կազմակերպենք և մեր հոգին: Հայ ժողովրդի դարերի բողոքն է, որ պիտի մռնչե այս բոպեիս յուրաքանչյուր գաղթական հայի սրտում: Հայ ժողովրդի դարավոր իրավունքի պաշտպանութիւնն է, որ պետք է այս բոպեիս մենք հնչենք ամբողջ աշխարհում: Հայ ժողովրդի ապրելու կամքն է, որ մենք երևան պիտի բերենք այս բոպեիս հանուր աշխարհի առջև: Դրա համար էլ ես հարցնում եմ ամեն մարդու. դուք ձեզ կոչված եք զգում դրանց համար: Ով որ խոսք տալու քաջութիւն ունի, թող չմոռանա, որ դրանով ընկնում է ժողովրդական դատի և պատասխանատվութեան տակ: Բայց ներկա մոմենտը ինձ այնպես է պատկերանում, որ խոսք տալու քաջութիւն չունեցողները շատ ավելի մեծ պատասխանատվութեան տակ են ընկնում: Որովհետև ներկա սերունդն է, որ կանգնած է անցնող դարերի և գալոց սերունդների առջև ու պիտի արդարացնե իր գոյութիւնը, պիտի մենք հա՞յ մնանք, թէ՛ ոչ: Թող պարզ ու պայծառ դառնա ամենքի համար, որ մենք այս հարցերը պիտի վճռենք դրական կամ բացասական մտքով, այդ միևնույն է, այսքան կարճ ժամանակի մեջ՝ մինչ Հայրենիք վերադառնալը:

20 դեկտեմբերի, 1918

Բնագիր: Ձեռագիր:

Վ[արազդատ] Տ[երոյան]

ԻՆՔՆ ԱՐԱՍՐ¹

Ես երեկ կարծում էի, որ այստեղից մենք պետք է սկսենք, բայց այսօր, ավելի ու ավելի համոզվում եմ, որ այստեղից սկսած՝ մենք պիտի վերջացնենք: Մենք դեռ չենք սկսել. մենք դեռ վերջացնում ենք մեր կյանքը, մեր հին երեսնամյա պատմությունը: Սա մի ճակատագրական դատապարտություն է. մենք պիտի վերջացնենք մեր հին կյանքը՝ ոչ թե կռվի և գործունեության մեթոդները փոխելով, ոչ թե սահմանները և քաղաքական, պետական, ազգային ու հասարակության ձևերը փոփոխելով կամ տարուբերելով, նոր բառակցություններ ստեղծելով, այլ ճակատագրական դատապարտություն է, մեր հին կյանքի էությունները և մարմնացումները ոչնչացնելով, կամ տեսնելով նրանց ոչնչացումը: Մեր ազգային կյանքի և գիտակցության, կամքի և գործունեության լծկանները պետք է մեռնեն այս երկունքի վայրկյանում, որպեսզի չարախնդաց ճակատագիրը մեր առջև դնե աշխարհի, մարդու և առհասարակ գոյության մեծագույն առեղծվածը: Մենք սրանից հետո պիտի կարողանանք, և ինչպե՞ս, ապրել:

Որովհետև ահա բավականաչափ թուղթ և հայերեն տառեր կարելի պիտի չլինի գտնել, անհրաժեշտ «Մահազդ»ները տպելու: Հայ գրականության որակը սկսում է արդեն «բարձրանալ» մահազդների և դամբանականների առատությունից: Չէ՞ որ «լուրերի» և քաղաքական շատախոսությունների գրականությունից շատ բարձր է անպայման այն նյութը, որ մեզ պարտադրում են մեր սիրելի մեռելները:

Արամն էլ մեռնում է մեր նոր պատմությունը չսկսելու համար, ճիշտ այն պատճառով, որ Այսօրվա Ուխտավորը այսօր պետք է մեռնի: Մենք պիտի կարողանանք հասնել մի օր այն «իմաստության», որ պիտի կարողանա մեզ հասկանալի դարձնել Այսօրվա համար ապրողների այսօրվա մահը:

Ես Այսօրվան չեմ հավատում:

¹ Մանուկյան Արամ (Հովհաննիսյան Սարգիս, 1879–1919), հայ ազգային-ազատագրական շարժման ականավոր գործիչ, ՀՅԴ անդամ: 1915 թ. ապրիլ-մայիսին Վան քաղաքի Այգեստան թաղամասի հայ բնակչության ինքնապաշտպանության կազմակերպիչ և մասնակից: 1915 թ. մայիս-հուլիսին Վանի և ազատագրված գավառների ժամանակավոր կառավարիչ (նահանգապետ): ՀՅԴ և Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի անդամ, 1917 թ. վերջից՝ Երևանի Հայոց ազգային խորհրդի փաստական ղեկավար: 1918 թ. մարտին ընտրվել է դիկտատոր: Սարդարապատի ճակատամարտի կազմակերպիչներից: Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո 1918 թ. հուլիսի 24-ին նշանակվել է Ն Գ նախարար:

II

Որովհետև միշտ կենդանի է աչքիս առջև իր բազմաբովանդակ հոգու հսկա հասակով այդ հին երիտասարդը: Մի անգուսպ միտք նստել է ուղեղումս և ինձ ասում է, որ նրան պիտի նկարչական անմահություն տալ: Նրա հոգին մի նկարագեղ (pittoresque) այլազանություն էր ներկայացնում: Մի քիչ ավելի երկար դիտողի համար նա մակերեսի փրփուրներ միայն ուներ: Շատերը մարգարիտներ էին տեսնում հատակում: Երբեմն դուք անդրդվելիորեն համոզվում էիք, որ նա մայր բնություն անտարբերությունն էր միացնում իր մեջ՝ չար ու բարի առաքինություններով: Ոչ մեկն էլ չէր բավականացնի ձեզ և վերջիվերջո, երբ Ձեզ անկարելի լիներ նրա հոգու բնագավառը գտնել, դուք պիտի տեսնեիք անխուսափելիորեն նրա ջղերի, մկանների և նյարդերի մեջ, ինչ որ չէիք կարողացել ուրիշ տեղ գտնել: Ըստ որում ավելի քան թե նրա մեջ նյարդեր և ջղեր կային, նա իր նյարդերի և ջղերի մեջն էր: Նրա հոգու այս բնախոսական կառուցվածքը անհասկանալի պիտի մնա որոշ հոգեբանության տեսակետից, որ չի ճանաչում փորձը, կենսաբանությունը և բնախոսությունը: Եվ ինչո՞ւ պետք է մարդկային լինի բնությունը, կարելի է ասել բարոյականություն ընդ վարդապետներին: Բայց եթե միշտ սովորել ենք մարմնիկներում կարգալ հոգու գիրքը, նրա մեջ բոլորովին հակառակն էր: Ոչ թե նրա աչքերի հիվանդությունն էր, որ նրան այնպես տանում էր իր ճանապարհը, այլ նրա մտքի և հոգու ձևն էր՝ մի հայտարարի բերված իր անզգույշ, անկումներով և սահումներով ընթացող քայլվածքի մեջ: Մի միտք միշտ այդպես է ճամփորդում, թեև նա հազարավոր մտքերով էր ճամբորդում: Ինչքան որ թույլ էր նրա տեսություն օրգանը, այնքան և զորավոր դրա ֆունկցիան: Նա չափազանց շատ էր տեսնում, նա չափազանց շատ էր լսում, աշխարհի բոլոր իրերի հանդեպ նա խանդոտ կնոջ նայվածքն ուներ, որ մի հայացքով իր տեսողության մեջ լուսանկարում է այն, ինչ որ ուրիշները, տարիներ ամբողջ տեսնելով հանդերձ, չպիտի կարողանային: Այդպես էր, որ նա տեսնելու և լսելու մի հսկայական մեքենա էր:

Եվ միայն այսպես հասկացողի համար պարզվում է նրա հասարակական գործունեության որակը: Նյարդերի և մկանների մեջ թագավորում է միայն ազդեցությունների և հակազդեցությունների բարոյականությունը: Նյարդային մի գրգիռ էր նրա ազատագրական և հեղափոխական գործունեությունը Տաճկահայաստանում: Եվ դրա հակազդեցությունը կամ պատասխանը պիտի համարել այն ամենը, ինչ

որ նա արել է այնտեղ: Այդ գրգիռը դարձավ մի «աշխարհայացք»: Դրան հետևելու էր անհրաժեշտաբար գործը, որ իր հերթին մնում էր դարձյալ նույն բնակարանում: Թուրք գյուղացիները նրան «փաշա» անվանեցին, որովհետև թուրքական կամայականության դեմ վարած իր պայքարի մեջ նա փրկում էր թուրքին էլ, թուրք պետության հիմքերը փոքրիկ համար, ինչպես որ Հայ ժողովրդին փրկելու իր գործը, ավելի ուղիղ մի ճանապարհով նույն նպատակին էր հասցնում նրան:

Բայց իր ավելի փոքր տրամագծով ունեցած հարաբերությունների մեջն էլ նա մնում էր ազդեցությունների և հակազդեցությունների աշխարհում: Նա մի վրդովեցուցիչ մտերմություն ուներ ամենքի հետ: Հայ գյուղացիները, բոլորն էլ նրան ճանաչում են, ուր որ նա եղել է, և նա նույնպես ճանաչում էր բոլորին. Հայ գյուղացու համեստությունն էր վրդովվում նրա մեծանուն մտերմությունից: Նրա առասպելական հիշողությունը իրեն կապում էր իր բոլոր տեսած և լսած իրերի հետ: Տեսողության և լսողության այդ հսկա մեքենան ոչինչ պիտի դառնար, առանց այդ հսկա հիշողության: Դրա շնորհիվ նա ամեն մարդու հետ կապվում էր անձնապես և անհատապես, թե նրանց, որոնց հետ ինքն բարեկամ էր, և թե նրանց, որոնց հետ ինքն պետք է թշնամի լիներ: Նա ձեր պատմությունը շատ լավ գիտե, ով որ նրան ճանաչում է: Ժամանակը նրան փոքրացնում և մեծացնում էր, բայց իր նյարդերի մեջ նա պահում էր միևնույն որակական շարժումները, որոնք կրճատվում և համառոտվում էին ժամանակի հետ, կամ ծավալվում և ընդարձակվում: Որովհետև նրա բացվելու և տարածվելու շարժումները ոչ թե երևան էին գալիս ժամանակի ընդարձակություն և ծավալման հետ, այլ ամեն ժամանակ էլ նա բացվելու և տարածվելու հրամաններ էր պահում իր ջղերի մեջ: Ոչ թե մեջ, այլ նրանց կազմության բաղկացուցիչ տարրերն էին կազմում ամեն տեղ լինելու և ամեն բանի մեջ լինելու հզոր տարածականությունը, որ կարող էր պայթեցնել ուղեղը, եթե նյարդերի և ջղերի մեջ դասավորված չլինեին արդեն: Այնպես որ, հեռվից գիտողի և շատ քիչ տեսնողի համար միայն, նա փոքրանում կամ մեծանում էր, միջդեռ մշտական աճող մի մեծություն էր պահում նա իր բնախոսական օրգանների մեջ: Եվ դրանից դուրս նա ուրիշ բան չունե, և ով որ այդ չէր տեսնում, նրան չէր տեսնում:

Անդրադարձումի այն համառոտ ձևը, որ բնորոշում էր նրա կրած և տված ազդեցություններն ու հակազդեցությունները, մեծ թյուրիմացություններ էր ստեղծում իր հարաբերությունների մեջ: Ընդունված և սովորական բանաստեղծություն չկար նրա մեջ, այլ ա-

ուօրյա ներուժ, մի կենսահայեցողություն: Այդ էր պատճառը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ նա միայն անձնական կապեր կարող էր ունենալ, որ նա շատ քիչ հարգանք էր ներշնչում. նրան կամ սիրում էին, կամ ատում, անտարբեր զգացումներ նրա հանդեպ շատ քիչ են եղել, որովհետև նա հրամայականորեն սեր կամ ատելություն էր ներշնչում նույնիսկ նրանց, որոնք մարդկային հարաբերությունների մեջ միայն հարգանքին են տեղ տալիս: Վանեցիները զարմանո՞ւմ են արդյոք, որ նրա մահը նույնիսկ չկարողացավ ստեղծել իր և արտաքին աշխարհի մեջ լինելիք պատկառելի հեռավորությունը: Թող ոճիր չհամարվի այն ուրախությունը, որ նրա մահը պատճառեց ումանց կամ շատերին: Նրա անհերքելի մեծության անհերքելի փաստերն են այդ ուրախությունները:

Նրա հասարակական գործունեության բնախոսությունը երբեք չի վերջանա այսպիսի համառոտ գծերի մեջ, եթե շատերը նրա այս կամ այն կողմն էին միայն տեսնում, զարմանում էին ժամանակի հետ տարբերվող այդ մարդու նորանոր հայտնությունների վրա: Դրա համար է, որ նա շատ անհասկանալի է մնացել և շատ քիչ ճանաչվել: Մինչդեռ նա մի տևական անփոփոխելիություն էր տանում իր բոլոր արտահայտությունների մեջ: Հանդգնության մի աններելի դեղաչափ էին տեսնում նրա մեջ շատերը, մինչդեռ նա չէր լինի նա, եթե վախկոտության ավելի մեծ կարողություններ խտացած չլինեին իր հույսության մեջ: Որովհետև անդրադարձումի սակավությունը և իրերն ու երևույթներն ըմբռնելու շտապողականությունը նրան խիստ արագություն մատչելի էին կացուցանում ստեղծված նոր կացությունները: Դրանց հանդեպ նրա միագիծ և ուղղագիծ վերաբերմունքը պատրաստի և կողք կողքի էին պահում իր մեջ հաղթությունը և պարտությունը, հրամանը և հաճոյակատարությունը, սերը և ատելությունը, տարածումը և կծկումը, որոշումը և բեկանումը:

Մարդկային ուժերից վեր է գուցե բացատրել, թե ինչպես էր կազմվել մի անձնավորության մեջ այս երկրամերժ և բազմաբովանդակ այլազանության համադրությունը: Նա շատ պարզ մարդ էր, և այդ է անկարելի դարձնում այս բարդ անդամազննության հասկացողությունը: Դուք մոտավոր կերպով կարող էիք գուշակել նրա պատասխանները, եթե միայն ուղեցույց ունենայիք նրա մեջ թաքավորող ազդեցությունների և հակազդեցությունների սխեման: Բայց նա հաճախ անակնկալներ էր բերում ձեր առջև, որովհետև դուք չգիտեիք՝ կրակի վրա ջուր էիք ածում թե յուր: Ամեն մարդ չի կարող արտերկրյա և գետնափոր կյանքից դուրս գալ, աշխարհի և մարդ-

կանց գահերի վրա նստելու համար: Նրա մեծ հիշողությունը միայն տեսական և պատմական արժեք ունեւորներ իրեն համար: Որովհետեւ ամեն անգամ այնպիսի անհատակ մոռացում կարող էր նա երևան բերել, որ ձեր մեջ կգարթնեցներ նրա ամբողջ պատմության անհասկանալիությունը:

Երբեք բնագիտական օրենքները այնքան հոգեբանական էլ չեն եղել որևէ մարդու մեջ, որպես նրա մեջ: Դրա հետևանքն էր, անշուշտ, երկրնտրանքի բացակայությունը նրա մեջ: Մտքերի խեղճությունից կամ դրամատիզմից նա չէր տառապում երբեք, այդ պատճառով էլ նա պատրաստաբանություն մի վարպետ կարող էր համարվել: Բայց մի տարօրինակ անվճռականություն հաճախ նրան սնանկացնում էր բուլորովին՝ իր մտքերի պատրաստի կապիտալից: Որովհետեւ մինչդեռ մտածողության ֆունկցիոնալ հատկությունը միայն նրան հասկանալի կարող էր կացուցանել մեծ դեպքերի և երևույթների մեջ բռնելիք իր ընթացքը, նա այդ տեղն էլ, ինչպես ամեն տեղ ուղղագիծ և միագիծ անդրադարձումի ճանապարհով էր տանում իր մտքերը և բնականորեն նրանք կանգ էին առնում փակուղիների առջև, առանց երկրնտրանքի և դրամատիզմի: Բայց նրա մեջ մի դրամատիզմ կար, հիմնավոր և սովորական-մարդկային մի դրամատիզմ, որ այստեղ լրացնում է նրա նկարչագեղ հոգու այլազանությունը, բայց մնում մշտապես ենթագիտակցության մութ ոլորտներում: Իր նվիրաբերությունների և անկեղծության անընդունելի խորությունը վերադառնում էր հեռավորների և երբեմն էլ մոտավորների վրա՝ որպես մի դերասանություն, և նրա համոզեցուցիչ ճարտասանությունը միշտ հաղթանակում էր իր ընկերների մոտ՝ որպես մի ակամա համաձայնություն: Այստեղ պիտի փնտրել նրա հաշվական անընդունակությունը և սակայն համառ ու անդրդվելի տիրապետությունը և գործադրությունը՝ իր երբեք չսովորած արհեստի մեջ: Չունենար նա այդ խանդավառ անկեղծությունը և նվիրաբերությունը, նա մի քիչ ավելի լայն կարող էր բանալ գործի դռները և տեղ տալ ուրիշների էլ անփութություն, անզգուշություն և լայնաձեռնություն: Սրանց հետ կապվում է նաև ստեպ-ստեպ նրա մեջ փայլատակող աններողատությունը, թեև նա անհիշաչարության տիպար դասեր կարող էր տալ ընկերականության և մտերմական հարաբերության սիրահարներին: Ահա մի քանի գծեր էլ նրա մեջ տիրող դրամատիզմի: Բավական է, որ նա խոսելու առիթ ունենար, որպեսզի իսպառ ցնդեր այդ կենսախինդ կյանքից դրամատիզմի ավելորդ բեռը: Բայց նա, երբեմն, ինքն իրեն պատժում էր՝ դնելով իրեն այնպիսի պատվանդանների վրա, ուր շա-

տախտուութիւնը, արհեստի բերմունքով, իսպառ արգելված է: Այդ դեպքում նա գնում էր իր ճանապարհը՝ բոլորովին վստահ ճշմարտութեան և արդարութեան հաղթանակին: Սրա վրա պիտի հիմնավորել նրա հայկական համառութիւնը և անգիջողութիւնը, որովհետև գործնական մարդու գորավոր բնազդը նրան հաճախ դարձնում էր գիջող և համոզվող այն տեղերում մանավանդ, ուր իր էութեան բռնկվող տարրերը բավական խոնավացել էին և գործելու անտրամադիր դարձել: Չէ՞ որ մի հանցանք կլինէր ճշմարտութեան դեմ, գործի այդ վարպետի մեջ՝ գիջումը և տատանումը:

Սրանք բեկորներ են միայն նրա ամբողջական անձնավորութեան միաձուլ կերտվածքից: Մարդկային առեղծվածների մեջ նա պիտի մնա մի առեղծված և անկարելի պիտի լինի հաշտեցնել նրա բարոյական հսկա հասակի վերնասլաց ուղղաձգութեան հետ նրա էջքերի և տարածումների անընդհատական տատանումները: Մշտական տեղատվութիւնների մեջ նա իր խելագար մակընթացութիւնն էր կատարում մշտապես, երբ նա վերջ դրեց այդ անհավասար պայքարին: Նրա պատմութիւնը անհասկանալի մի գիրք կարող էր լինել, բայց շատ գեղեցիկ մի արձան: Նրա նկարագրի այս ազգագրական և բնախոսական այլազանութիւնը մի անսահման դաշտանկար է փռում մեր առջև: Այդ դաշտանկարից տիրականորեն և վեհափառ ոստյուններով բարձրանում է ժողովրդական հերոսը և հասարակական գործչի այն բազմազույն տիպը, որ իր անապատի աղբյուրներն է ցամաքեցնում իր անգութ մահով: Այս մեծութեան հասկացողութիւնը միայն մեզ կարող է հաղորդակից դարձնել այն մյուս մեծութեան:

Երևան, 30 Հունվարի 1919

Վ[արագդաստ] Տ[երոյան]

III

Արամի հետ հայ ժողովուրդը կորսնցնում է իր երեսնամյա հերոսամարտի գողտրիկ բեկորներից մեկը, ինչպես նաև ժողովրդական հերոսի ամենացայտուն տիպերից մեկը: Շուշվա ռեալականից մինչև Կարսի ուսուցիչը, Վանի դավադիր հեղափոխականը, Ժնևի «ուսանողը», Վասպուրականի հասարակական հսկան, Երևանի ինքնապաշտպանութեան խտացումը և Հանրապետութեան Ներքին գործոց մինիստրը, նա ամեն տեղ էլ երևան է բերել իր հասարակական անձնավորութեան մեջ իր բնախոսական անձնավորութիւնը: Մի հանդգնութիւն կլինէր այս ըոպեիս մտածել նրա պատմութիւնը տալու

մասին: Բայց շատ թերի կմնար այդ անձնավորության պատկերը՝ առանց նրա մեջ խտացած հասարակական գործչի տիպը երևան բերելու, և հասկանալի կացուցանելու ժողովրդական հերոսի հոգեբանական կառուցվածքը: Որովհետև նրա բնախոսական ֆունկցիաների համադրությունից վերջիվերջո նրա մեջ կազմվում էր մի ուժեղ և ներդաշնակ հոգի, որ թեև անասելի գորությամբ ապրում էր վայրկյանը, բայց և անհաղորդ չէր իր անցածին և գալիքին, իր դերի, տեղի և հողի ինքնագիտակցության:

Նրա հասարակական գործունեություն հսկա հասակը մի անասելի ծաղր էր էվոլյուցիայի բոլոր օրենքներին. անկարելի է նրա պատմության համար ուրիշ ավելի լայն ընդհանրացում անել: Սովորելու անսահման եռանդի հետ միացած գործելու եռանդի մի ավելի մեծ անսահմանություն՝ նա հաճախ գրություններ է ստեղծել իր համար, ուր սովորել է միայն սովորեցնել: Այսպիսով նա շատ շուտ դարձավ առաջնորդ և «ղեկավար», նույնիսկ շատ փոքր տրամագծով վարած իր գործունեություն մեջ: Հայ ժողովրդի անեզր ու անչափ կարիքները նրա մեջ գտան ծառայելու և նվիրվելու անսահման պատրաստակամություն, և նա ամեն տեղ եղավ այն, ինչ որ ինքն չէր կարող լինել և կատարեց գործեր, որ ինքն այլապես պիտի չուզեցինար կատարել: Նրա մտաշենքի վրա ոչ մի լուսամուտ չէր բացվում, որովհետև ոչ մի պատ գոյություն չուներ: Աշխարհի ամբողջ լույսը ծծելու այդ բացված երախի մեջ անձրև էլ էր գալիս, ձյուն էլ, կարկուտ էլ: Քամիներ էլ էին փչում այնտեղ, գորավոր կործանող քամիներ, որոնք տակնուվրա էին անում ամառվա խաղաղ երեկոների մեջ կառուցված դասավորությունները և շենքերը: Երբ կազմակերպվեց այսպես ասած նրա աշխարհայացքը, կարելի է ասել այն ժամանակ նա աշխարհայացք չուներ: Նա դարձավ մի հավաքածո, բառի ամենալայն առումով և մարդկային բոլոր գործերի մեջ՝ մի անզուսպ «սիրող»: Բայց և խուլ գավառներում նա մի թանկագին և անտիպ հանրագիտարան էր, բացված բոլոր նեղյալների և հպածվածների առջև, որոնք դեռևս կարգալու ուժ կարող էին ունենալ: Նրա տունը մեր տունն էր, նրա սեղանը բոլորի սեղանը: Այնպես տանջվում էր նա իր անսպառուրեն և մշտապես տալու կամքից, որ շատ թանկ էր նստում իր անկեղծություն և գոհողության համբավի վրա: Բնականաբար նա դառնում էր չափազանց իրատես այն հարաբերությունների մեջ, ուր նյութ կար: Այնուամենայնիվ նա չէր դադարում անուղղելի մի բաշխող լինելուց և շատ խորն էր վիրավորվում բոլոր մերժումների հանդեպ:

Մի ճակատագրական անհրաժեշտություն էր նա պիտի դառնար «գիլ-լետան[տ]», ոչ այնքան յուր հմտությունների այլազանություններ, որքան իր բազմակողմանի կամքի և գործունեության համադրությունը: Նա չէր ընդունում մերժում, ոչ թե որովհետև ուրիշներն էին կատարում իր հանդեպ, այլ որ ինքն էլ ինքն չէր լինի, եթե մարդկայնորեն հնարավոր մի գործի մեջ իր մասնակցությունը մերժեր ինքն: Անխուսափելիորեն նա պիտի բացարձակապես անընդունակ լիներ ընտրություն կատարելու, լինի գործի, բարեկամի, ուսմունքի, ուղղություն կամ ճանապարհի վերաբերմամբ: Այսպես էր, որ իր բնախոսական իրապաշտությունը մի անհաշտ հակասություն էր կազմում իր կենսափոխակերպության բարձրաթուխ իրականացմի հետ: Ճիշտ այդպես էր դարձյալ, որ իր գաղափարապաշտության աններելի լավատեսությունը ուժգին բախումներ էր առաջ բերում իր կենսաբանական, երբեք չբավարարված, ձգտումների հետ: Մի քանի փաստեր ցույց են տալիս արդեն, թե նա հասել էր այդ հակամերժ գործությունների հաշտության, իր համար անբացատրելի մի փրկիսոփայական սկեպտիցիզմի մեջ: Այսպիսի անձնավորություններ գուցե շատերը շատ տեղ են տեսնում: Բայց անկասկած շատ քիչ կարելի է տեսնել, հայկական իրականությունից դուրս, հասարակական գործչի այն պատվամոռաց ինքնասիրությունը, որ նրա մեջ արձանացած մի կերտվածք էր դարձել, իսկ մեր իրականության մեջ սովորական հասարակական գործչին ամեն օր ներկայացող թեք մակարդակն է: Ինքն իրան մոռանալ՝ իր ձեռնարկած գործի սիրուն, ստեղծել է հայ վարժապետի թափթփած ու ցրված տիպը: Նրա մեջ ավելացել էր հասարակական գործիչը ընդհանրապես, որ իր գործի հաջողության մեջն է փնտրում միայն իր պատիվը. բնականորեն նա պիտի սովորեր արհամարհել: Բայց գիտե՞ր արդյոք, որ այդ արհամարհանքը միշտ մի գնահատություն պիտի համարվի, և չէ՞ր հավատում արդյոք, որ ընդօրինակելու շատ քիչ բան էր կտակում նա դրանով: Սրա վրա ավելանում է նաև գործավարության այն յուրահատուկ ձևը, որով նա տանում էր հասարակական գործերը: Հառաջադիմության համար մշտաբաց նրա հոգին մեզ հետհետ էր տանում իր այդ ձևերով. որովհետև ամեն տեղ լինելու և ամեն բանի մեջ լինելու իր գորավոր և անգիտակից ձգտումները նրան սովորեցնում էին ամեն տեղ և ամեն բանի մեջ լինել թերի, պակասավոր և անխնամ: Շատ բաներ էր կարդացել նա աշխատանքի բաժանման մասին, բայց ուր որ նա լինում էր, աշխատանքի բաժանումը կամ ոչնչանում էր, կամ շատ անհաջող ձևով կատարվում: Սրանից հետո տարօրինակ պիտի չթվի երբեք, որ նա անընդունելի էր համա-

րում ոչ միայն հասարակական կյանքի մեջ թագավորող անհրաժեշտ հիերարխիան, այլև նույնիսկ գործի մեջ. նա տեղ չէր տալիս մեծ ու փոքր, վերև ներքև, շուտ և ուշ հասկացողություններին: Մեծ միտումներ էր ցույց տալիս նա դեպի անարխիզմը, բայց ոչ թե ապիկար ու գործի անընդունակ անարխիզմը, այլ գործունակ և գործունյա ան-իշխանությունը՝ աշխարհի և մարդկանց դրած սահմանների և պատենչների հանդեպ: Մի անբացատրելի միապետություն կար այդ անիշխանություն մեջ՝ գործին նվիրվելու և զոհաբերվելու մի համառ կամեցողություն: Այստեղ էր, որ նա կատարյալ ինքնամոռացման փայլուն օրինակներ էր տալիս, բայց իր մեջ փոթորկվող հակասությունների ձեռքից նա անընդունելի հաշտություններ էր ստեղծում, իր անձնասիրության և ինքնասիրության անգիտակից հարձակումներ և ռեակցիաներ, որոնք անկասկած վերև հիշված սկեպտիցիզմի նոր արտահայտություններն էին:

Մի տարօրինակ խառնակցություն էին կազմում նրա մեջ չարի ու բարիի դրացությունը: Հասարակական գործը շահում էր նրա չարությունից, ճիշտ ինչպես վնասվում էր նրա բարությունից: Մոգական մի փորձություն, չարի փրկիսոփայության: Բայց որովհետև նա ամեն տեղ անձնական էր և անհատական, այդ պատճառով էլ հասարակական գործը նրա մեջ անհատանում էր և անձնականանում ու հնարավոր չէր լինում չարը:

Դավադրության մեջ նա երբեք չկարողացավ վարպետ դառնալ իր շատ ընկերների պես: Բայց հեղափոխական ոգին նրա մեջ մեծանում էր օրեօր միշտ պայթելու պատրաստ ուժանակի պես: Նա կայսթեցներ ամեն շրջանակ. բայց նա դադարեց նա լինելուց, երբ այլևս չէր կարող պայթեցնել, այլ միայն պայթել, որովհետև օրեր եղան և մի քանի անգամներ, երբ նա դադարեց բովանդակություն լինելուց և դարձավ մի շրջանակ, որ պարփակում և ծրարում էր պայթուցիկ խոշոր բովանդակություններ: Այդ օրերում նա մի նոր մարդ էր, ժողովրդից հեռու և ժողովրդից դուրս: Ու նա ապշում էր, թե ինչո՞ւ ոչ ոք իրեն չի ճանաչում: Կազմակերպչական տաղանդի բացակայությունը նա լրացնում էր քաշելու և կապելու մի գորավոր մագնիսականությունամբ, որ նրա մեջ կուտակվում էր, և մշտապես գործում էր գործունեություն այն օրերում մանավանդ, երբ նա իրավամբ հարձակվում էր մեծությունների և կուռքերի վրա, ու «պատմության շարժիչ դերը անանուն և անհիշատակ հերոսներին» տալիս: Այն խոր երախտագիտությունը և քնքուշ ուղադրությունը, որ արտահայտում էր նա իր հին, մեռած և հեռավոր ընկերների վերաբերմամբ, նրա ա-

ուորյա կյանքի կամեցած բարձրացումներն ու վերացումներն էին հիմնավորում: Այստեղից և իր ամբողջ անձնավորութեան հիմնական արմատներիցն էին սնվում նրա կուսակցական և հասարակական գործի նույնացումները և նույնիսկ այլամերժ և եսասեր կուսակցականությունը: Եթե ընդհանուր հայկական տեսակետը քաղաքականորեն չէր կարելի հիմնավորել, կրոնականորեն անընդունելի էր, պատմականորեն շատ թույլ, աշխարհագրականորեն խիստ վերացական, տնտեսականորեն անկարելի, այն ժամանակ նա գտնում էր, որ միայն կուսակցականորեն հնարավոր էր այդ: Այդ պատճառով էլ նա չափազանց խանդոտ էր կուսակցական ինքնասիրություն տեսակետից:

Ինչքան որ նրա անձնավորության բնախոսական կառուցվածքը հիմնաքարն է ծառայում նրա անձնավորության հասարակական կերպարանքին, նույնքան և խոշոր կապ կա այդ վերջինի և ժողովրդական հերոսի միջև: Ճակատագիրը և իրերի բերմունքները նրան մեծացրին չափազանց շատ, որպեսզի սպառեն նրա էություն անգործ ուժերը: Բայց նա նորանոր հայտնություններ էր կատարում իր անձնավորության մեջ և դառնում կատարելապես տարբեր և անճանաչելի: Պատմության մեծ ըոպյեներին չգիտենք՝ ի՞նչ խելապտույտ հորձանքների միջից, ջոկվում է մեկը, առանձնանում և կենտրոնացնում: Առանց քվեի, առանց համաձայնություն և կանխամտածություն, ժողովրդի ընտրելին իջնում է երկնքից, ընկնում ժողովրդի առջև, դիմում դեպի մահը և գտնում փրկությունը այդ ճանապարհով միայն: Փոթորկի ժամին դեպի ծովն առաջնորդող խոյը մի աստված կլիներ, եթե ջրի միջից գոնե մեկին էլ փրկեր. մի աներևակայելի պատահականությունն ծովի ճանապարհը կարող էր տանել կանաչ դաշտի մեջ, և ոչ մի մարդ չի մնա, որ հրաշքին չհավատա, կամ իր փրկությունը չգնահատե:

Բայց ժողովրդական մարդը ժողովրդական հերոս է դառնում ավելի տարօրինակ և անհասկանալի ճանապարհներով: Ինչ որ նա ուներ, շատ և շատ էր ամենաժողովրդական մարդը դառնալու համար Վասպուրականի մեջ: Բայց նա գիտե՞ր, թե ի՞նչ ուներ ժողովրդական հերոս դառնալու համար: Այդ ոչ ոք չգիտե, որովհետև դրան նպաստում են աշխարհի ամենատարօրինակ գորությունները՝ լուսությունը, անվճռականությունը, անգործնականությունը, նույնիսկ վախը և շատ ուրիշ բաներ՝ պատմական վայրկյանին համապատասխան, որոնք մեկին գտնել են տալիս այն, ինչ որ ինքն չուներ, և ինչ որ ուրիշներն էին միայն դրել իր մեջ: Պետք է մեծ գործ կատարվի, իսկ մենք անանձնավոր գործ չենք ճանաչում և փնտրում ենք ու գտնում ան-

միջապես, և պատմութիւնը մեզ մատնանշում է. «Ահա այդ ցձեզ»։ Ժողովրդական հերոսը մի ասուլ է։ Նա պիտի երկարատև չլինի, թե չէ հանկարծ նա կ«մարդանա» և այդ դեպքում դա կլինի մի անկում և նա «կանմարդանա»։ Մեր օրերում մենք զրկված չենք ճշմարիտ ժողովրդական հերոսներ տեսնելու բախտից։ Բոլորն էլ մի մեծ դժբախտութիւն ունեն ժողովրդական հերոս լինելուց հետո էլ դեռևս սպրելու. ավելի լավ էր չծնվել։ Բայց անհերքելի ապացույց, որ 1915-ի գարնան նա Վանի մեջ մի իսկական ժողովրդական հերոս էր, և 1918-ի գարնան՝ Երևանի մեջ ծառայում է գարուններին հետևող ամառների և աշունների ժողովրդական անգուսպ ռեակցիան, որ ամբոխային հոգեբանութեան ցայտուն փայտանշանների հետ, ցույց էր տալիս ժողովրդական հերոսի ճշմարիտ մեծութիւնը։ Այդ ռեակցիայի օրերին միայն դուք կարող էք հասկանալ այն, ինչ որ փառքի և մեծութեան օրերին չէիք կարողացել հասկանալ։ Նրա մտքերի մեծ մասը դեռ չծնված գործ էին դառնում արդեն։ Հոգեբանախոսական և սոցիալական այս պատեհութիւնը եթե երկարատև է լինում, ժողովրդական մարդը ինքնին պատրաստ է արդեն։ Իսկ եթե պատմական վայրկյանը մարդուն դարձնում է հերոս, այն ժամանակ էլ մի քննեք թե ինչպե՞ս, այլ սպասեցեք նրա անկման օրերին, որպեսզի հասկանաք այդ ի՞նչպեսը։ Երբ իր մեծութեան օրերին նա զրկվում էր իր թշնամիներից, որոնք միշտ ավելի են նպաստել իր մեծութեան և փառքին, քան իր բարեկամներն ու ընկերները, այն ժամանակ նրա մեջ դուք կարող էիք շոշափելի թանձրութեամբ տեսնել հոգեկան մի անսահմանութեան խտացումը, այն աստիճան, որ պետք էր լինում նրա հետ դուր-ով խոսել, նրան խոստովանել, նրա առջև խոնարհվել, նրան կարոտել և պաշտել։ Այդ շուտով էր անցնում, սակայն, և ամբոխից ո՞վ էր, որ չէր մտածում, թե ինքն էլ մի ժողովրդական հերոս չէ և նա միայն մի բռնագրավող է։ Այս ռեակցիայի օրերին նրա անգուգական անհամեմատութիւնը ծանր փորձութեան էր ենթարկվում, ինչպես և իր ինքնագիտակցութիւնը լրջորեն վիրավորվում փոքրիկ նախանձներից և մրցակցութիւններից, որոնք դժբախտաբար ո՛չ օտարներիցն էին գալիս, ո՛չ էլ հակառակորդներից։ Նրա անձնավորութեան շուրջ եղած գնահատումների ծայրահեղ հակադրութիւնները ժամանակի մեջ, անհերքելի և էքսպերիմենտալ ապացույցներ են, որ նա մի ճշմարիտ ժողովրդական հերոս էր։ Նրան աստվածացնելուց և պաշտամունքի սեղաններ կանգնեցնելուց հետո, անուղեղ, անգլուխ և անսիրտ ամբոխը մի քանի անգամ էլ փորձել է նրան սպանել։ Բացի այդ, նրա մոտ գնացել են, երբեմն, իբրև քրմա-

պետի և կրոնական մի հովվի մոտ, առանց նրա կուսակցական և անհատական անձնավորութիւնը նկատի առնելու: Նրան դիմել են իբրև հոր և մտերիմի, որին ոչ թե պիտի խնդրել, այլ նույնիսկ հրամայել: Կարլայլի և Նիցշեի հերոսներից շատ քիչ տարրեր կային նրա մեջ, որովհետև նա իբրև պատասխան միայն մի անակնկալ նորութիւն կարող էր ասել կամ անել. մինչդեռ նա նոր խոսք և վարդապետութիւն էր բերում, ոչ էլ ինքն իր համար ստեղծում իր Գողգոթան: Պատմութիւնն էր նրա մեծ բարեկամը, ինչպես նաև անցնող ժամանակը՝ նրա մեծ թշնամին: Բայց նրա ներշնչած ատելութիւնների և պաշտամունքների անսահմանութիւնը բոլորի, նույնիսկ փիլիսոփայողների ուշադրութիւնը կենտրոնացնում էր իրեն վրա և դարձնում անփոխարինելի մի գործիք սոցիալական կյանքի մեքենան շարժելու համար: Մի գաղտնի գորութիւն էր ամբարում նա իր մեջ, կամ մի անհասկանալի լեզվագիտութիւն: Նա հասկանում էր ամբոխի լեզուն և ժամանակն ու ամբոխը միայն, երբեմն, կարող էին նրա լեզուն հասկանալ: Այն ընդունելի և ցանկալի հասարակութիւնը, որ երբեք նրա մեջ ազնվական հավանութիւնների և հատկութիւնների չփոխվեց, մի ուրիշ փաստ է մեր օրերի և կյանքի մեջ փայլող այդպիսի ասուպների գորութիւն և նրա ժողովրդական կրքերի զսպանակը լինելու դժբախտութիւն և բախտավորութիւն: Այսօր, երբ մեր առջևն է ամբողջական մարդը, իբրև ուղղաձիգ և ուղղագիծ գործերի մի վարպետ, ինչպես նաև, իբրև թռիչքների, անկումների, սահումների և բարձրացումների զիգ-զազ գծերի մի անսպառ պատմութիւն, այսօր էլ մեր մեջ արթնացող զգացումները նրան առանձնացնում են թե՛ ատելութիւն, թե՛ պաշտամունքի համար:

* * *

Պատմական հեռանկարի մոտավորութիւնը անկարելի է դարձնում նրա ճշմարիտ արժեքը բնորոշելու: Բայց այն հանգամանքը միայն, որ ես չգիտեմ, թե ինձ պիտի հաջողվի⁶ երբեքից սպառել նրա մասին իմ ասելիքները, այդ միայն իմ աչքին պարզում է նրա անձնավորութեան և հասարակական գործունեութեան տիտանական հասակը, որ լուսի չափազանց հեռավորութիւնիցն է գուցե այդքան երկարացել: Սակայն անժխտելի է այդ զարմանալի մարդու մեջ մեկտեղված հակամերժ ու հակադիր ուժերի և հատկութիւնների դրացիութիւնը և համադրութիւնը: Դրանք ստեղծում էին նրա անձնավորութեան մեջ մի դյուլթական գրավչութիւն, մի մոգական ձգողականութիւն, մի գեղարվեստական ներդաշնակութիւն և մի անեզր համայնատեսարան: Երբեք կարելի պիտի չլինի հագենալ այդ համայնատեսարանի և դաշտանկարի այլազանութիւններից, խոտոր և շեղ, մութ և լուսավոր, ծուռ ու շիտակ, անորոշ և պայծառ գծերից, ածուներից, ցորենի, տատասկի և խոտի արտերից, ակոսներից և առուներից, մշակած և անմշակ դաշտամասերի թովչական հարևանութիւնից, ջրվեժների, ձորակների և բլրակների, երբեմն էլ հեռվում մշուշի մեջ գծազրկող ձյունապատ գագաթների անասելի դյուլթանքից: Ով տեսել է դադաղի մեջ հանգչող նրա դեմքի վեհափառ խաղաղութիւնը և հոյակապ գեղեցկութիւնը, նա այդ պիտի կապե իր առաջին ծանոթութեան հետ նրա հետ, որպեսզի ոչ թե խնդրելու, այլ հրամայելու համար կարողանա այնտեղ կարդալ,

«Տես զի՞արդ գեղեցկացոյց զիս մահ արար յոյժ տարփելի...»

Բանաստեղծի խոսքերը, ուղղված ոչ թե Հրանդիին, այլ իր մեծ սիրուհի Հայ ժողովրդին:

Երևան, 1 փետր[վարի] 1919

Բնագիր: Ձեռագիր

Վ[արագրատ] Տ[երոյան]

Ժ. ՅԵՌՈՒ ԵՎ ՄՈՏ¹

Ես սիրում եմ Հեռուն: Եթե դա ճանապարհների Հեռուն է, ես սիրում եմ աչքերով գրկել այդ Հեռուն, և սրտով մոտենալ: Ես սիրում եմ տանջվել, որ երբեք չպիտի կարողանամ աչքերով գրկել և ձեռներով միաժամանակ՝ ցանկալի Հեռուն: Նրա անշարժ ծածանումները կազմում են իմ մտքի համար հարսանեկան առաջաստի դյուլթական անկողինը, որի մտապատկերը միայն իմ հոգին լցնում է երկնահոտ երանությամբ, և որի իրականության ճահճից ես պիտի փախչեի սարսափահար, ինչպես դյուլթական Հեռուն գտնելու համար պիտի փախչեի ամեն անգամ, երբ հասնեի նրան: Եթե դա հորիզոնի Հեռուն է, ես սիրում եմ ձուլվել նրա նրբերանգներում և իմ երկնագույն անհատականության տոնը կատարել առավոտ և երեկո, թուխ և ոսկեգօծ ամպերի հետ: Նրա մանրիկ և անսահման պիքները իմ սրտին երգում են մի մոգական սիմֆոնիա, որի ձայնը ոչ մի ականջ չի լսել դեռ, և որ սիրելու համար ես ավելի ու ավելի փոքրանում ու հեռանում եմ: Երկնքի Հեռուն, ուր պետք է անպատճառ մի Աստված դնել, որովհետև ուրիշ ոչ մի գաղափար արժանի չէ այդքան վեհափառության: Երկրների Հեռուն, ուր չգիտես, թե ինչքան անծանոթ հրաշքներ կան պահված, ուր կանչում է քեզ անկարելի երջանկության անզուսպ ծարավը:

Նա անթիվ է, ես սիրում եմ բոլորն էլ: Ես մոլեգնաբար սիրում եմ ցանկալի Հեռուն և մի ահավոր ուժով կլինեի բոլոր նրանց գլխին, որոնք Հեռուն կդարձնեին մոտ:

* * *

Ես սիրում եմ Մոտը: Ինչ որ մոտիկ է, խիստ մոտիկ: Ինչ որ խոսում է միայն սրտին: Ինչ որ ինձ հետ նույնացած է և տարբեր է ինձնից նրա համար միայն, որ ավելի զգալի դարձնե իր Մոտիկությունը: Ես սիրում եմ այն ներքին փոքրիկ վայրկյանը, որ կա իմ և ամեն բանի մեջ, որ ինձ մոտիկ է, լույսի կաթիլի պես վախկոտ և խուսափուկ, որ կարող է չքանալ նույնիսկ մի տերևի հրամանով. ես չգի-

¹ Այս ժ. գլուխը մասն է կազմում 10 գլխից բաղկացած աշխատության, որի գլուխների վերնագրերն են. Ա. Ազատության պահանջը, Բ. Կղզիների խանդոտությունը, Գ. Իմ անունը, Դ. «Խոսքեր», Ե. Հախճապակե ձեռքերտումներ, Զ. Առաջին անկումը, Է. Մի գիշեր, Ը. Զինակոչ, Թ. Զոհաբերություն. - Թ. Ս.

տե՛մ ինչպէս գրկե՛մ այդ փոքրիկ վայրկյանը, որովհետեւ ամեն շարժում նրա համար մահ է: Այնքան փոքրիկ տեղ է բռնում նա, բայց այնքան խորն է նա, որ եթե ես տիեզերքի ծավալն ունենայի և երկնքի բարձրութիւնը՝ չէր կարելի ինձանից ամենափոքրիկ բանն իսկ հեռացնել, առանց ինձ ոչնչացնելու: Մոտիկ, ավելի Մոտիկ, ես չգիտեմ ոչինչ ավելի մոտիկ, քան արյունը, որ հոսում է երակներիս մեջ, կամ հրամանը, որ իմ կամքն է տանում նյարդերիս, կամ շարժումը, որ կենդանացնում է իմ մկանները, և կամ թե զգայնութիւնները, որոնք սիրելի առարկաների բովանդակութեամբ բեռնավորված՝ շրջագայում են իմ մեջ: Աննյութ մտապատկերներ նյութական իրերի, որոնք իմ հոգու կյանքն են կազմում և իմ կյանքի սնունդը, հիշատակներ անցած դարերի և պատկերներ գալոց օրերի, որոնք թեև այժմ չկան, բայց այնքան մոտիկ են ինձ, այնպէս խոսում են իմ սրտին. համբերութեան և տանջանքի դաշտանկարներ, նահատակութեան և երանութեան ոսկեղեն հեքիաթներ, որոնք իմ սեփական եսիցն ավելի մոտիկ են ինձ: Նրանք անթիվ են, ես սիրում եմ բոլորն էլ, ես մոլեգնաբար սիրում եմ, ինչ որ ինձ Մոտիկ է, իմ սրտում մի տեղ ունի և ես մի ահապոր ուռմբ կլիների բոլոր նրանց գլխին, որոնք Մոտը կգարձնեին հեռու:

Ե՛վ այժմ, բոլոր նրանք, որոնք թողին իրենց հայրենիքը, գիտակցո՞ւմ են նրանք, թե ի՞նչ արին: Նրանք Հեռավորը դարձրին մոտիկ և Մոտավորը հեռացրին նրանք: Այնպէս թեթև, այնպէս մանկական բռնեցին նրանք գաղթի անծայր ճամբան, և ոչ ոք չեղավ նրանցից, որ կամենար և համենար մի րոպե ավելի սիրելի անունների և երկրի առջև: Այնպէս շուտ փախաք դուք այն ամեն բանից, որ ձեզ Մոտիկ էր, և այնպէս շուտ որդեգրեցիք դուք այն ամեն բաները, որ ձեզանից այնքան Հեռու էին: Այնպէս հեշտ դուք ոչնչացրիք ոսկեղեն Հեռուն և այնպէս հեշտ դուք դատարկեցիք ձեր հոգու բովանդակութիւնը: Արևը ծագում է ձեզ համար անծանոթ բլուրներից և անանուն հորիզոնների ետև նյութում ձեզ համար տանջանքի գիշերը: Դուք հասաք և մոտեցաք ցանկալի Հեռուին և անկարելի փորձն արիք, ձեռներով գրկելու Անմերձանալին: Դուք երկինքը գրկեցիք իր Աստծուց և ձեր ստամոքսի փառքը թագավորեցրիք այնտեղ: Դուք հեռավոր երկրների մոգական քողը պատռեցիք և անասնական երջանկութիւնը փնտրեցիք այնտեղ: Ե՛վ ահա, դուք, որ Հեռավորին մոտեցաք և Մոտավորից հեռացաք, և ահա, դուք ապրում եք: Դուք չեք կարող ասել, թե ինչքան երջանիկ եք դրա համար, ես չեմ կարող ասել, թե որպիսի անկում է այդ, ձեզ համար: Ես չգիտեմ, այժմ ի՞նչ է հոսում

ձեր երակաների մեջ, որովհետև ես գիտեմ, որ ձեր մոտիկ արյունը չի հոսում այնտեղ: Ես չգիտեմ, թե ո՞րն է ձեր հրամանը, որ ձեր կամքն էր տանում ձեր նյարդերին, որովհետև ես գիտեմ, որ դուք հրաման չունեք և ձեր նյարդերի մեջ թագավորում են խնդիրքը և աղաչանքը: Ես չգիտեմ թե, ո՞րն է շարժումը, որ կենդանացնում էր ձեր մկանները՝ ըմբոստուլթյան և հաղթանակի համար, որովհետև ես գիտեմ, որ այնտեղ ուստոստում է ձեր ստամոքսի կամքը: Իսկ ձեր զգայությունները և մտապատկերները, դուք արտաքսեցիք սիրելի և մոտիկ առարկաներն ու երևույթներն այնտեղից և լայն բաց արիք ձեր զգայությունների և մտապատկերների դռները ամեն բանի առջև, որ օտար էր և Հեռավոր: Դուք չկարողացաք սիրել ձեր սերերն ու գործովները, ու նոր սեր փնտրեցիք այն բաների մեջ, որոնք ձեզ համար չէին պատրաստված: Դուք չկարողացաք հասկանալ, թե ինչպես պիտի սիրել այն ատելությունները, որ ձեր սրտին մոտիկ էին, ու սկսեցիք նոր ատելություններ որոնել ձեր սրտից հեռու, որովհետև դուք չհասկացաք, թե մի քիչ էլ սեր կա մոտիկ ատելությունների մեջ: Ձեր մեջ շրջագայում են նյութեղեն մտապատկերներ նյութեղեն իրերի, որոնք ձեր ստամոքսի կյանքն են կազմում և ձեր մարմինը պարարտացնում: Գալոց օրերը ոչ մի քող չունեն ձեր առջև բանալու և անցնող դարերը ոչ մի հիշատակ չունեն ձեզ վստահանալու: Ձեր շրջապատի մեջ մի բան չկա, որ ասի՝ ես ձերն եմ, դուք իմն եք: Ինչպես որ ձեր հոգու մեջ նիրհում է մի բան, որ մի օր ձեզ պիտի ասի՝ ես ես չեմ, ես ո՞վ եմ: Ձեր համբերության առջև բացվում են միայն փոռոխ դռները և ձեր տանջանքը ճաշից հետոյի լավագույն ծիծաղը միայն կարող է հարուցանել:

Օ, իմ եղբայրներ, այդ ի՞նչ արիք դուք: Ի՞նչպես գործեցիք դուք այդ ոճիւրը, դուք՝ ձեր հանդեպ: Ի՞նչպես Հեռավորը դարձրիք դուք մոտիկ և Մոտավորը հեռացրիք դուք, ի՞նչպես:

[1919]

Բնագիր: Ձեռագիր:

Վ[արագդատ] Տ[երոյան]

ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՄՈՍԵՆՏԸ

I

Միության Հնարավորությունը թվում է, թե միության իրականությունն է նաև, կամ նրա առաջին քայլը: Բայց, նույնիսկ վերացական ձևով, միության մոմենտի մեջ կան բազմաթիվ իրական դժվարություններ, որոնց անտեսումը կարող է վատ և ցավոտ մի իրականություն ստեղծել, միության բոլոր առավելությունները թերի և պակասավոր դարձնել և բաժանման բոլոր թերություններն ու պակասությունները իբրև ցանկալի առավելություններ ցույց տալ: Միությունը կատարվում է այնտեղ, ուր բաժանում կա և երևան է բերում ամեն անգամ էլ այն բոլոր խնդիրները, որոնք առհասարակ որևէ միության մոմենտում կարող են հանդես գալ: Միայն միության անկեղծ պաշտպանությունն է, որ պետք է չանտեսես այդ խնդիրները, զբաղվի դրանցով և ցանկալի լուծումը տա նրանց:

Սովորություն է եղել անհիշատակ ժամանակներից ի վեր «արհեստական» համարել այն բաժանումը, որ ստեղծել է ամբողջական Հայ ժողովրդի մեջ հատվածներ: Անկասկած արհեստական են եղել այդ բաժանումները՝ պատմության անմիտ պատահականությունների կամ նույնիսկ անհրաժեշտությունների հետևանքները, բայց այն տեսակետից միայն, որ դրանք պետք է եղած չլինեին: Մի անգամ կատարված՝ դրանք հետզհետե պիտի կորցնեին իրենց արհեստական բնույթը, պիտի ստանային բնական հիմունքներ և Հղի լինեին պատմական հետևանքներով: Ոչ ոք չի կարող ժխտել հատվածական, ինքնուրույն կյանքի գոյությունը դարերից ի վեր Հայ ժողովրդի մեջ: Բայց իրականությունն անձանթությունը միայն «արհեստական» կարող է համարել Ղարաբաղի լեռների և Կիլիկիայի ծովափների վրա բնակող ժողովուրդների մեջ առաջ եկած բաժանումը, զանազանությունը և տարբերությունը: Ուրիշ ոչ մի փաստ էլ հարկավոր չէ, այնքան որ կարկառուն է այս մեկը, ապացուցանելու, թե ինչքան «բնական» է այդ արհեստականությունը:

Եվ այժմ, երբ պետք է ստեղծվի միացյալ և անկախ Հայաստանը, այդ միության և անկախության թեթևամիտ և անգիտակից հակառակորդները միայն կարող են իսկի խնդիր էլ չհամարել այդ միությունը, նույնիսկ անարժան՝ մի ըուպե իսկ զբաղվելու, հասարակական մի

Հարց դարձնելու, միության վարպետների առջև նրա դժվարությունները պարզելու և ցանկալի լուծում տալու այն խնդրին, որ շատերը կարծում են, թե միայն ուղեղների մեջ գոյություն ունի: Անշուշտ, Հայ ժողովրդի տառապանքները կատարելապես իրավունք ունեն ուրիշ տեսակի բարեկամներ ունենալու, քան այնպիսիները, որոնք կարծում են, թե խորհրդաժողովի որոշումները՝ դրսի աշխարհից, և մի քանի կարգադրություններ և հրամանագրություններ՝ ներսի աշխարհից, բավական են «արհեստական» բաժանումները ոչնչացնելու և մի կատարյալ միություն ստեղծելու:

Այս բոլորի աշխարհի գրեթե բոլոր ժողովուրդների ամենագլխավոր հարցերը արտաքին քաղաքականության սահմանների մեջն են դեգերում: Այդ այդպես է նաև Հայ ժողովրդի համար: Բայց շատ քչերն ունեն այդ արտաքինին գրեթե համահավասար մի ներքին հարց էլ, որպես Հայ ժողովուրդը: Այդ հարցը շատ մեծ է, դրա համար էլ շատերը իսկի չեն էլ տեսնում. ոմանք վախենում են, այդ պատճառով չեն տեսնում, ոմանք էլ հայտնի խելոքության պատճառով իրենք չեն ուզում տեսնել, որպեսզի ուրիշները չտեսնեն: Այդ երեք տեսակի չտեսնողներն էլ հասարակականորեն անպետք և վնասակար տեսնողներ են. նրանց օրգանական կամ մտավոր աչքի ընդունակությունների վրա չի կարելի չափել մեր իրականությունը:

Բայց, եթե մեր պահանջների համեստության համար հանդիմանության էինք արժանանում անցյալ օր, և պետք լինի մի օր էլ ավելի համեստանալ քան այսօրն ենք, այն ժամանակ դարձյալ միության խնդիրը կմնա իր ամբողջ մեծությամբ և բազմատեսակ դժվարություններով՝ դրված Հայ ժողովրդի առջև՝ իբրև մի ծանր և քրտնաջան խնդիր, որ պիտի լուծել ամենեն առաջ: Միայն դրա համար է, որ միության խնդրին մենք մոտենում ենք ավելի վերացական տեսակետով: Ամեն մարդ կարող է շոշափելի իրականության մեջ տեսնել այդ վերացականի թանձրացած օրինակները: Բացի այդ, մենք կարծում ենք, որ մեր պատմության մեջ միության վայրկյանն սկսվում է արդեն: Եթե ցանկալի հասկացողությունը պակասի, այդ ժամանակ կարելի է, իհարկե, ամեն բանին իր իսկական անունը տալ: Ինչպես նաև Հայ ժողովրդի միության խնդիրը մի ծանրակշիռ և ինքնուրույն հարց է, որ պետք է լուծվի՝ անկախ նրա քաղաքական հարցի լուծման եղանակներից և տեսակներից:

II

Արհեստական բաժանման բնական հետևանքները պարզ են ամեն մարդու համար էլ: Այն հանգամանքը միայն, որ ոչ մի բաժանում չի կարողացել ոչնչացնել հատվածների մեջ գոյություն ունեցող ընդհանուր անցյալը, հոգե-մտավոր բովանդակության և արտահայտությունների տեսակները, ապագա հեռանկարների նույնությունը, մի խոսքով ինքնուրույն ազգային գոյության բոլոր հիմունքները – այդ հանգամանքը միայն բավական է միության հնարավորությունը կատարելապես ցանկալի և բնական մի բան դարձնելու: Բայց դա բավական չէ երբեք՝ միությունը առանց դժվարությունների իրականացնելու, մի շարք խոչընդոտներն անտեսելու և առաջուց չքմեղանալու, թե կարիք էլ չկա մի խոհական, պարզ և շիտակ ներքին քաղաքականություն վարելու:

Միության անհրաժեշտությունը, ինքնին, բաժանման ցավոտ իրականությունն է խոթում մեր աչքը շարունակ: Չի կարող այդ բաժանումից ավելի ցավոտ չլինել այն միությունը, որ ամենայն հավանականությամբ տեղի պիտի ունենա շատ տեսակետներով անհավասար մասերի միջև: Մեկը կարող է ունենալ որակական մեծություն, մյուսը՝ քանակական: Ինչպես տեղի պիտի ունենա այս անհավասար և անհամաչափ մեծությունների միությունը: Առարկություններ կարող են լինել այն դժվարության մասին, թե ինչպես պիտի ստեղծվի այդ հավասարեցումը, որովհետև առանց դրան չի կարող ճշմարիտ և օգտակար մի միություն կատարվել: Դժվար և անցանկալի մի բան է հարթահավասարությունը (Nivellierung) այդ անհամաչափությունների մեջ, որովհետև դրանով շատ բան պիտի կորցնել, այնպիսի բաներ, որոնք ծանր աշխատանքներով էին ձեռք բերված: Մյուս կողմից՝ շեշտված և պահպանված անհամաչափությունն էլ վիրավոր և անցանկալի խտրականություն կմտցնի արհեստականորեն բաժանված հատվածների մեջ: Հասարակական կյանքի մեջ ամենեն քիչ ունեցողի ունեցածն է, որ ամենքն էլ կարող են ունենալ: Ուստի, պետք է մի անկում կատարվի, որպեսզի հնարավոր լինի մի միություն. այդտեղ մարդկային կամքը մեծ դեր կարող է խաղալ. մինչդեռ նա բոլորովին անզոր է մի թուխք տալու, և այն էլ ժողովրդական զանգվածներին՝ ցանկալի հավասարեցման և միության համար:

Այս վերացական և ընդհանուր դժվարությունը շոշափելի իրականություն մեջ բազմատեսակ ցավոտ խնդիրներ է հարուցանում: Լեզվական, գրական, ընդհանուր դպրոցական և առհասարակ կուլտուրա-

կան բոլոր երևույթների մեջ չի կարող միությունն առաջ գալ՝ առանց երևան բերելու ցավալի թյուրիմացություններ՝ արհեստականորեն բաժանված հատվածների ըմբռնման և կամեցողության մեջ: Մեր օրերի բառագիտությունը՝ օրինատացիա ընդհանուր և անորոշ մի վերնագրի տակ լուծում է այդ բոլոր խնդիրները նույն հեշտությամբ, որով սովոր են լուծել նախկին Ռուսաստանի սահմաններում բոլոր հասարակական հարցերը: Բայց դա լինելու է երկար ժամանակ մեր ներքին քաղաքականության ամենացավոտ հարցը: Մեկ կողմից հնարավոր պիտի չլինի մինչայժմյա բնական հակումներից և մեր սովորած ճանապարհներից հեռանալ: Մյուս կողմից՝ հեշտ չի լինի նոր ճանապարհի որդեգրումը, ինքնին դարձյալ օտար, մինչև սեփական ճանապարհ գտնելը: Միշտ իրավունք կունենա մեկը կարծելու, որ սեփական ճանապարհը կարելի է գտնել իր գիտցած հին ուղիներով: Մի հսկայական թյուրիմացություն այսպիսով իրավունք կունենա գոյություն:

Այսպիսի դժվարությունները ամենեն ավելի ցայտուն են դառնում կուլտուրական երևույթների մեջ, որովհետև այդտեղ միայն լավի և լավագույնի համար եղած գնահատումները գերազանցապես ենթակայական բնույթ են կրում, և չեն կարող քաղաքական ու տնտեսական հարցերի չափանիշով գտնել իրենց անհրաժեշտ լուծումը:

Հատվածական մեծությունների միության այս դժվարությունը պիտի ըմբռնել նաև այն դեպքում, երբ թե՛ որակական, և թե՛ քանակական հավասարություն կա, ու այդ ժամանակ հարց է դառնում՝ թե երկուսից ո՞րն է նախընտրելի, ո՞րը պիտի թողնել ու մոռանալ, ո՞րը վերցնել և յուրացնել: Բայց միության մոմենտում դեռ ուրիշ հավանականություններ էլ կան. քանակով շատը որակով քիչ կարող է լինել և ընդհակառակն: Երանի թե սրանց միությունը դժվարություններ չհարուցաներ, և մեր ինքնուրույն կյանքի կազմակերպությունը սկզբից ևեթ հնարավոր լիներ դնել կատարյալ հաստատուն հիմքերի վրա:

III

Ինքնուրույն պետական կյանքի երկարժամանակյա անվարժությունը առաջ է բերել բոլոր հատվածների մեջն էլ ազգային քաղաքական մի ինքնուրույն ապրելաձև: Բոլոր հպատակներն էլ հպատակ են, բայց բոլոր հպատակներն էլ ռուսահպատակ չեն, կամ թուրքահ-

պատակ: Միացյալ և անկախ Հայաստանը երկար տարիներ պիտի բազմամարզվի գերազանցապես թուրքահայերով և ռուսահայերով, մինչև որ մի օր այդ երկիրը բազմամարզեն առանց որևէ բարդություն հայեր: Այդ ժամանակ, իհարկե, տեղի կունենա վերջնական միությունը, այսինքն Հաջորդ սերունդի օրով: Բայց ներկա սերունդը ծանր պարտականություններ ունի իր վրա՝ հոգեկան, բարոյական և տնտեսական մեծամեծ զոհողություններ: Պետք է շատ բան մոռանալ, պետք է շատ բան էլ սովորել: Բայց ինչպես մեր, նույնպես և բոլոր ժողովուրդների ղեկավարող տարրերի մեջ կան ընդհանուր և անխորտակելի հատկություններ. նրանք ամեն տեղ էլ կատարելապես անընդունակ են թե՛ սովորելու և թե՛ մոռանալու: Նրանց տարիքը չի ներում այդպիսի դիմաշրջություն. հասարակական հեղաշրջումների մեջ նրանք չեն կարող օրգանական հեղաշրջման ենթարկվել: Ոչ ոք իրավունք չունի այդ պահանջելու նրանցից, թեև նրանք ցանկանում են ջերմապես, և առիթ չեն փախցնի երբեք իրենց այդ ցանկությունն ապացուցանելու: Մենք հասկանում ենք լիովին այս դրությունը և չենք էլ փորձում լուծել հարցը՝ առաջարկելով գտնել հայեր առանց բարդությունների: Դրանց թվի սակավությունը միայն անընդունելի է կացուցանում նրանց խաղալիք դերի արժեքը: Մենք չենք էլ փորձում հարցը լուծել այս ձևով, որ առաջարկենք իրար չեզոքացնող դրություններ ստեղծել, որոնք վերջապես մի ճանապարհ կարող են համարվել շատերի կողմից՝ ցանկալի միություն: Օրգանական միություն պետք է լինի, կամ միացում. և բավական է, որ դա մի հարց համարվի և պետք լինելիք բարյացակամությունը չպակասի դրա համար:

Բռնի և շտապ լուծումները ոչ մի լուծում չեն, ինչպես նաև հարցի գիտակցական անտեսումը և անուշադրությունը: Եթե մենք չենք ցանկանում, որ միացումը լինի ներքնապես և կամովին, այն ժամանակ դա կլինի արտաքնապես և բռնի, իսկ այդ նշանակում է՝ մենք մեր դոնապանին ենք հանձնում մեր ննջարանի կարգադրությունները: Այդ պատճառով է, որ մեր պահանջը հնչում է նույնիսկ հրամայականորեն այդ «անկարելիության» առջև. մոռանալ շատ բաներ և սովորել մի քանի բաներ:

Որովհետև երկրաբանական երևույթների հանդեպ չենք գտնվում, այդ պատճառով էլ մենք կարծում ենք, որ ամեն բան պիտի կատարվի հետզհետե և աստիճանաբար: Բայց մենք կասկածում ենք, թե կարող է անհրաժեշտ կամքը բացակայել, և այդ դեպքում միացման հարցը միայն արտաքին քաղաքականության հարց համարողները երբեք

չկարողանան հաշիվ տալ իրենց անմիտ եռանդի և անխորհուրդ գործերի հետևանքների մասին: Բնական է, ավելորդ կլինեն ինքնին այս մասին խոսելը, եթե մի քանի օրվա փոփոխական փաստերը ցույց չտային մեզ խորխորատ փորողների ձեռքի բաժը: Բայց լավ է դեռևս մնալ ընդհանուր սահմաններում և «ընդունել», թե միացման հարցը միայն մեր արտաքին քաղաքականությունն է վերաբերում:

Հայ ժողովրդի պետական ընդունակություն և ներքին օրգանական միացման մասին այս օրերի պահպանված խորհրդավոր լուսությունը, սակայն, մի ուրիշ տեսակի օրվա փոփոխական է միևնույն խնդրի լուծման դժվարություն: Անցնող տարվա դեկտեմբերի 4-ը սպառել էր կատարելապես մեր հավատքը՝ մեր ներքին ուժերի, կամեցողության և ստեղծագործության մասին ունեցած մեր հավատքը: Մենք սովորում էինք, թե ինչպես ամեն բան պիտի հուսալ դրսից և ուրիշից: Բայց շատ կասկածելի է, արդյոք մենք հասել ենք այն ճամարտության, թե ով որ այս ծանրակշիռ պատմական վայրկյանում ժողովրդի հետ չէ, նա հետագայում չպիտի կարողանա օգտակար կերպով նրա հետ լինել: Բացի այդ, ավելի շոշափելի խոսելու համար, արտաքին քաղաքականության մեջ մեր միությունը դարձնողներին, եթե վիճակվի ներքինապես էլ աշխատել այդ միացման համար, ապա, ուրեմն, այդ պիտի լինի, թեև հայի ձեռքով, բայց արտաքինապես և բունի: Այդ պատճառով է, որ մենք կարծում ենք, թե համազոր աշխատանք են կատարում աշխարհի տերերը և աշխարհի ժողովուրդները: Անօգուտ և անմիտ է մեկի ցանկությունը և որոշումը՝ առանց մյուսի ցանկություն և որոշման: Այս հասկացողության պակասությունից առաջ եկան այն չմտածված և անմիտ արտահայտությունները՝ զանազան հրապարակախոսների և նույնիսկ կուսակցությունների կողմից, որոնք շփոթում էին ժողովուրդների ճակատագրի դարձման գործում գերակշիռ և համազոր դեր խաղացող ներքին և արտաքին ուժերի նշանակությունը, ու կարծում էին թե խաղաղության խորհրդատուները, կամ այս և այն անձնավորությունը կարող է անել նաև այն, ինչ որ միայն իրենք՝ ժողովուրդները պիտի անեն և ուրիշ ոչ ոք: Բայց այդ անհասկացողությունը մի գործավոր ապացույց է, թե միության մոմենտի մեջ կան այնպիսի մեծ դժվարություններ, որոնք միայն խոհական բարյացակամության և երկարատև ու համառ աշխատանքի շնորհիվ կարող են հրապարակից վերանալ, ու տգեղ և ցավալի երևույթները կանխել:

Անշուշտ մի որոշ ժամանակի համար հայ ժողովրդի միության հարցը միայն արտաքին քաղաքականությունն էր վերաբերում: Մի աններելի մոլեռանդություն կարող է այսօր էլ այդ ժամանակն անցած չհամարել: Բայց, ոչ ոք չի կարող ընդունել, թե այժմ հասունացած չէ նաև հարցի ներքնապես լուծման ժամանակը և եղանակը: Այն ժամանակ մենք իրավունք ունենք հարցնելու, թե ի՞նչ է կատարված այդ ուղղությամբ, ի՞նչքան գիտակցական վերաբերմունք է ցույց տրված նրա հանդեպ: Հայ ժողովրդի «բարեկամների» մեկ տեսակին են պատկանում նաև այնպիսիները, որոնք նրա միության մեջ չեն ընդունում նրա անկախությունը: Բայց նրանք, որ ա. ասելով բ. էլ են հասկանում, միություն ասելով՝ անկախություն են հասկանում, նրանք պարտավոր են հայ ժողովրդի գոյության հարցին մոտենալ այժմեն ևեթ, ու ամեն ուղղությամբ՝ զուգահեռաբար արտաքին քաղաքականության:

Հենց այն մտմենտում, երբ մեր դատը վճռվում է մեզանից հեռու, ճիշտ այդ պատմական վայրկյանում անհրաժեշտ է մեր դատի միջադատյին բնավորությունը տարածել նրա մասերից ամբողջության վրա և, ո՛չ թե խաղաղության խորհրդածողովից՝ հայ ժողովրդի վրա, այլ հայ ժողովրդից՝ խաղաղության խորհրդածողովի վրա: Այդ նշանակում է, որ մեր արտաքին քաղաքականության հարցը չի կարող ցանկալի լուծումն ստանալ, եթե նա ներքին քաղաքականության մեջ չի ստացել իր անհրաժեշտ լուծումը:

Շատերը կարծում են, որ ամեն բան վերջացած կլինի, եթե վերջանա Հայաստանի հողամասերի ամբողջական նվաճումը: Եթե այսպես կոչված դաշնակիցներից մեկը, կամ Հայաստանի հրամանառու (mandataire) պետությունը գրավե մեր պատվիրակների պահանջած հողամասերը: Եթե Կիլիկիայի հայկական բանակները իրենց նվաճումները տարածեն յոթը վիլայեթների վրա ու մինչև Ղարաբաղը: Կամ, եթե Արարատյան Հանրապետության* բանակները կատարեն այդ պարտականությունը: Հայ ժողովուրդը աշխարհի պատմության մեջ մի ավանդ է թողել, թե հողամասերի միացումով երբեք չի ստեղծվի ժողովուրդների միացումը: Այդ օրինակը մեզ շատ խրատական կարող էր լինել, եթե մենք հայ չլինեինք:

Շատերն էլ կարծում են, որ միության մասին խոսք չի կարող լինել, որովհետև «կողմեր» չկան, ոչ էլ շահերի այլազանություն: Արհեստականորեն բաժանումից առաջ եկած առարկայիկ պայմանները նրանց համար միության ոչ մի խոչընդոտ չեն: Բնական է, որ միությունը մի դաշինք չի կարող լինել, ոչ էլ մի պայմանագրություն:

Բայց նա պետք է լինի գործունեություն և հասկացողությունների համերաշխություն ոչ թե կուսակցությունների, այլ en bloc [ամբողջովին] ժողովուրդների միջև: Պետք է ստեղծել առաջին հերթին ներկայացող կամքերի համերաշխություն՝ առաջին հերթին ներկայացող մասերի համերաշխություն: Որովհետև միություն մոմենտը այնպիսի բարդ նրբություններ ունի իր մեջ, որ ամբողջական միությունը չի կարող կատարվել, եթե մասնակի միացումները չեն կանխապատրաստել ամբողջականը:

Միություն ներքին օրգանական, անմիջական աշխատանքը նույնքան ավելի հզորություն մեր առջև է դրված, որքան արտաքին միջամտությունը նրա մեջ մեզ անցանկալի կարող է համարվել: Դա տեղի, հողի և ժամանակի ինքնագիտակցության պահանջն է: Փարիզից եկողները կամ վերադարձողները այդ չեն հասկանա և մեզ կմիացնեն իրենց այդ անհասկացողությամբ: Այդ ժամանակ ուշ կլինի արդեն, և մենք միացած կլինենք գուցե ոչ թե ստեղծագործական աշխատանքի, այլ հապճեպ ու հակաժողովրդական փորձերի դեմ պայքարելու համար: Մինչդեռ, եթե մենք համոզվել ենք, թե թուրքը շատ է հեռու և անզոր, թե մեր արտաքին քաղաքականությունը լուծում է մեր դարավոր հարցը, թե այդ հարցի ներքնապես լուծման համար շատ քիչ բան է արվել, կամ գրեթե ոչինչ, ապա, ուրեմն, մենք պետք է անմիջականորեն ձեռնամուխ լինենք անելու, ինչ որ մինչև այժմ չենք կարողացել, լրացնելու, ինչ որ մինչև այժմ թերի է մնացել: Շարունակել այս դրությունը այլևս անկարելի է: Առողջ դատողության համար անընդունելի է կառավարությունը, որ ժողովրդից հեռու է կազմվում և գտնվում, որ Կիլիկիայի մեջ է կազմվում ամբողջ Հայաստանի համար, կամ Արարատի ստորոտում: Բայց մենք չենք էլ ցանկանում կենսունակություն և բարյացակամություն ներկայացնող որևէ կառավարության առջև դժվարություններ հարուցանել սոսկ այն պատճառով, որ նա, իրերի բերմունքով, ժողովրդից հեռու է առել իր սկզբնավորությունը, կամ նրա մասերից մեկի մեջ: Այդ կլինեն մեր ասածների կատարյալ անհասկացողություն: Մենք միայն ուզում ենք, որ նա ավելի ուժեղ լինի, ավելի ժողովրդական, ավելի իրավատեր և ավելի հաստատուն:

Երևան [21.IV.1919]

Բնագիր: Ձեռագիր:

Վ[արազդատ] Տ[երոյան]

ՅԵ II

ԴԱՏԱՐԿ ՏԱԿԱՌՆԵՐ
(Մի հատված կուսակցությունների սոցիոլոգիայից)

Ամենամեծ դատարկ տակառները հասարակական կյանքումն են գտնվում: Ամեն մարդ գիտե դատարկ տակառի պատմությունը: Յուրի տակառներ, սպիրտի տակառներ, ոսկու տակառներ, դատարկ տակառներ – այդ միևնույն է, բոլորն էլ տակառներ են: Բոլորն էլ նույն մեծությունը կարող են ունենալ, բայց բոլորն էլ միևնույն ձևն ունեն անպատճառ, միևնույն շերտերը, օղակները, հատակը և բերանը: Զառիվայր և խորդուբորդ տեղերից ճամփորդելիս միայն նրանք մատնում են իրենց ներքին արժեքը, այլապես ամեն մարդ պարտավոր է ընդունել, որ բոլոր տակառներն էլ տակառ են և բազմահարուստ, հավասար թե՛ որակով, և թե՛ քանակով, ընդունակ միևնույն տարողության և բովանդակության:

Կուսակցությունների սոցիոլոգիան անթիվ նմանություններ է երևան բերում տակառների հետ: Փոքր կուսակցությունները կատարելապես դատարկ տակառներ են, շրջապատով, ձևով և մեծությամբ նման լիքը տակառներին, դատարկ տակառների նման մեծագոչ և աղմկահնչույց, լիքը տակառների պես հավակնություններ ունեցող և ծանրագլուխ: Արժե մի քիչ կանգ առնել փոքր կուսակցությունների սոցիալական ծագման և նկարագրության վրա, որովհետև նրանք էլ, երբեմն, կույր պատահականության շնորհիվ, երբեմն էլ կուսակցություններին հատուկ տրամաբանության շնորհիվ դառնում են իրականության և դրություն տերերը ու մեր ճակատագիրը վճռում միևնույն համարձակությամբ և հանդգնությամբ, ինչ որ մեծ կուսակցությունները:

Կուսակցություններն, առհասարակ, ժողովրդի մեջ առաջ եկած հասարակական խմբակցություններ են՝ կոչված որևէ հասարակական իդեալի իրականացման համար աշխատելու: Փոքր կուսակցություններն էլ այդպես են:

Նրանք ունենում են իրենց տարիքը, որ ժամանակի ընթացքին մեծանում է: Բայց երբ կուսակցությունները երկար ժամանակի ըն-

թացքին մնում են մանկական տարիքի մեջ և իրենց տարիները մեծացնելով՝ չեն մեծացնում, սակայն, ո՛չ իրենց ծավալը, ո՛չ բովանդակությունը, ո՛չ էլ ազդեցությունը շրջանը, այն ժամանակ նրանք, ուրեմն, չեն էլ մեծացնում իրենց հասարակական դաստիարակությունը և խելքը: Այս փոքրահասակությունը դառնում է մի կատարյալ դատապարտություն նրանց համար, այն աստիճան, որ բոլոր տհաս խելքերի և մանուկների պես սկսում են վիճել իրենց մեծությունը և փորձառությունը մասին: Կազմված պետք է լինել ժողովրդի մեջ, ինչպես բոլոր կուսակցությունները, բայց կտրված լինելով նրանից իրենց փոքրության պատճառով, նրանք դուրսն են մնում ժողովրդից և մի տարօրինակ դրություն ստեղծում իրենց համար. ուզում են ժողովրդին ծառայել, բայց ժողովուրդը չի ընդունում նրանց ծառայությունը: Եվ այսպես, իրենց փոքրությունը նրանք սկսում են բացատրել ժողովրդի տգիտությունը և չհասունությունը: Շփոթում են պատճառը և հետևանքը. ոչ թե փոքր են, դրա համար էլ ժողովուրդը չի հետևում իրենց, այլ որովհետև ժողովուրդը չի հետևում իրենց, դրա համար էլ փոքր են: Մի մշտական մխիթարություն նրանց փրկում է իրենց ացքում գոնե, թե բոլոր մեծ սկզբունքների և վարդապետությունների պես իրենք ևս պետք է սկզբում քիչ հետևողներ ունենան, փոքր ժողովրդականություն և դեռ հալածվեն: Բայց ինչպես երևում է, նրանք այնքան մեծ ժամանակի պետք ունեն, որքան մի մեծ կուսակցություն պետք չունի ծնվելու, մեծանալու, իր գործը կատարելու և վերջանալու համար: Այդքան ժամանակի ընթացքում, ուրեմն, նրանք քրիստոնեական մարտիրոսների դերը պիտի կատարեն և դրանից հետո միայն ծառայեն հասարակության, երբ գուցե իրենց սկզբնական իդեալներն իրականացնելու այլևս կարիք չլինի: Այդ մտահոգությունն է ահա, որ ինչպես բոլոր կուսակցությունների, նույնպես և փոքր կուսակցությունների ծրագիրը դարձնում է անիրագործելի իդեալների մի ժողովածու: Կուսակցությունները իրավունք չունեն մեռնելու և ամենից առաջ փոքր կուսակցությունները, որոնք իրենց ամենօրյա մահը՝ անհաջողությունը, անգործությունը, անկենսունակությունը տեսնելով, անմահություն երազներ են տեսնում և ծրագիրներ կազմում:

Մեր օրերում կուսակցությունները ախտավոր զարգացման հասան: Նրանց վիճակվեց ոչ միայն հասարակական կարծիքի դեկավարությունը, ոչ միայն հասարակական գործերի վերահսկողությունը և քննադատությունը, ոչ միայն ընտրությունների ժամանակ իրենց իդեալները քարոզելու, առաջարկելու և պաշտպանելու պարտակա-

նությունը, այլև ամենից առաջ ու ամենից ավելի պարզապես հասարակական գործերի ղեկավարությունը և տնօրինությունը: Մեր օրերում կուսակցություններն են երկրի տերերը և կառավարողները: Այս ծայրահեղ գարգացումը մեծ մասով կուսակցություն գաղափարի ախտավոր ըմբռնումիցն առաջ եկավ: Այդ ախտավոր ըմբռնումը կայանում է ոչ թե այն բանի մեջ, որ մեծ կուսակցություններն անցան գործի գլուխը. այդ այդպես էլ պիտի լիներ քաղաքական ազատություններ վայելող յուրաքանչյուր երկրի մեջ: Այդ ախտավորությունն այն է, որ ասում է, թե բոլոր կուսակցությունները հանրօգուտ կազմակերպություններ և հաստատություններ են: Անկարելի է լինում որևէ լեզու կուսակցության վնասակարությունն ապացուցանել: Այդպիսի մի փորձ ձեզ կբերեր կուսակցական, միակողմանի և նեղմիտ մարդուն վայել մեղադրանքներ: Բայց մի բոլոր ենթադրենք, թե բոլոր կուսակցությունները, հաջորդաբար, իրար ետևից, զանազան ընտրությունների ժամանակ շահեին, և այսօր այս կուսակցությունը լիներ գործի տերը, վաղը՝ մյուսը, և այլն: Ի՞նչ կլիներ այդ երկրի վիճակը: Ոչ միայն այդ հաջորդականությունը և փոփոխությունը պիտի ջնջեր հասարակական գործերի մեջ լինելիք անհրաժեշտ կայունությունը և շարունակելիությունը, այլև իր հակասություններով անվերջ հեղափոխություններ պիտի ստեղծեր, և հասարակության ծառայելու անժխտելի սկզբունքը պիտի դառնար հասարակության պատժելու անհերքելի պատուհաս:

Բայց կուսակցական ըմբռնումի ծայրահեղ ախտավորությունը մարմնացնում են փոքր կուսակցությունները: Բավական է մի թերթ ունենալ, փուլթ չէ թե ընթերցողները մի քանի տասնյակ են միայն. բավական է մի երկու ժողովներ կազմակերպել, փուլթ չէ թե ունկնդիրները մտերիմների և ազգականների շրջանից դեն չեն անցնում, և վերջապես բավական է պատերին թռուցիկներ կպցնել իրենց ստորագրությամբ և խոսել իրենց մեծադիր դրագիրների մասին, խոստանալ դրախտներ, որ ոչ բիբլիական, ոչ էլ մահամեղական հանճարները չեն կարողացել երևակայել, ծանուցանել իրենց գաղափարների մեծ ընդունելիությունն ու ժողովրդականությունը ուրիշ երկրներում և հատկապես Ռուսաստանում – բավական է այսքան տեխնիկան, որպեսզի մի կուսակցություն գոյության իրավունք ունենա և մտածի, դատե ու պահանջե, ինչպես անում են, մտածում, դատում և գործում մեծերը: Կուսակցական ըմբռնումի այս ախտավորությունը ոչ միայն աննկատելի է մնում իրենց համար, և իրենք էլ համոզվում են իրենց ասածին, այլև վերջիվերջո մեծ կուսակցություններն էլ վարակվում

են ընդհանուր ախտից և հանրագույն հաստատություն համարում նաև փոքրերին:

Շնորհիվ այդ ըմբռնումին դարձյալ մի սոցիալական տարակերպություն է ստեղծվում, որով մի կուսակցություն սնուցանում և ապրեցնում է իր հակառակորդ կուսակցության: Փոքր կուսակցությունները հատկապես դառնում են այսպիսով մակաբույծներ, որոնք սնվում են՝ սպանելով իրենց սննդատու աղբյուրը: Այդ երևույթը տեղի է ունենում ոչ միայն այն ժամանակ, երբ կուսակցությունները ընդհանուր համաձայնության են գալիս գործերը ղեկավարելու, այդ դեռ ուրիշ հետաքրքիր գծեր է երևան բերում, այլև այն ժամանակ, երբ իրար դեմ բացարձակ թշնամությանը են գործում: Չունենալով ժողովրդականություն և մեծ ծավալ՝ փոքր կուսակցությունները հատկապես ապրում են այն հույսով, թե մի օր մեծերը կկորցնեն իրենց ժողովրդականությունը, և իրենք կլինեն այն պատրաստի ամանները, որոնց մեջ հեշտության հոսելու է քվեատու ամբոխը: Մեծ կուսակցությունների սխալները փոքր կուսակցություններին ապրելու նյութ և պաշար են տալիս այսպիսով: Եվ, որովհետև, ժողովուրդը «գոյություն ունի» միայն կազմակերպված կուսակցությունների մեջ, այդ պատճառով էլ կուսակցության ներքին արժեքը ղեկավարող անձնավորությունների ներշնչած վստահությունը և գործունեության փաստը է, որ ժողովրդին տանում են մի կուսակցությունից դեպի մի ուրիշ կուսակցություն: Ընդհակառակն, մտածում են փոքր կուսակցությունները, հենց որ անցավ մի որոշ շրջան, երևան եկան մեծ կուսակցության սխալները և տեսանելի դարձան ամենքի համար, այն ժամանակ մենք կհաղթանակենք: Ոչ ոք չի ուզում ընդունել, թե փոքր կուսակցությունների հենց ամենամեծ վարկաբեկությունն է այն հանգամանքը, որ իրենք պիտի մեծանան, ժողովրդական և կենսունակ դառնան միայն այն պատճառով, որ մեծ կուսակցությունները սխալվում են: Սովորական և առօրյա կյանքի երևույթներից մեկն է տեղի ունենում այստեղ, քո ընկերոջ և բարեկամի, քո նմանի վարկաբեկությունն ու անկումն է միայն քո փառքը և բարձրացումը պատրաստում: Հեռու լինելով դիտավորյալ կերպով բացատրելուց այս երևույթը՝ ինձ թվում է, որ կուսակցություններին և խմբակցություններին հատուկ է այս սոցիալական ընթացքը, որի մեջ ընկնում են բոլորն էլ, գուցե անգիտակցաբար:

Բայց շատ ավելի հետաքրքիր երևույթների ենք հանդիպում, երբ կուսակցությունները մի ընդհանուր համաձայնության են գալիս՝ գործերի ղեկավարության համար: Այդ համաձայնությունը բազմա-

թիվ աստիճաններ կարող է ունենալ, բայց ամենատարօրինակ երևույթները հանդես են գալիս այն ժամանակ, երբ համաձայնությունը կատարյալ է, և գործերի համար ղեկավարող մարմիններ են կազմվում այսպես կոչված պարիտետի (parité – զուգություն, նմանություն) հիման վրա: Մեծ կուսակցությունները այդ համաձայնության մեջ կատարած իրենց սխալը ծածկում են մեծահոգության և հասարակական գործի մեջ ունեցած իրենց անսահման զիջողության ու ներողամտության քղամիներով: Բայց այդ համաձայնությամբ կազմված մարմնի մեջ մեծը դառնում է փոքր, և փոքրը՝ մեծ: Դրանով քաջալերվում է ոչ միայն օգտակարը, այլև վնասակարը, անհամապատասխանն էլ համապատասխան է, աննպատակահարմարն էլ նպատակահարմար, շատն էլ քիչ է, քիչն էլ շատ, ոսկին հող է և հողը՝ ոսկի, երգն էլ աղմուկ է, աղմուկն էլ երգ: Այս արմատական և ամենայն տարբերություն և արժեք ոչնչացնող հավասարությունը թողնենք թե հասարակական գործի համար ինչպիսի անդունդներ և գերեզմաններ է փորում: Բայց, վերջիվերջո համոզում է գոնե մեծահոգիներին և փոքրոգիներին կուսակցական ըմբռնումի վերև նկարագրած փտավորությունը: Որովհետև կազմակերպչական ընդհանուր համաձայնությունը ինքնաբերաբար ստեղծում է անվերջ անհամաձայնություններ և մի վատ եզրակացության բերում բոլորին էլ՝ թե հասարակական գործի մեջ համաձայնությունը չարիք է, այնտեղ հնարավոր է աններողամտություն և ուժի ու տիրապետության փառքը միայն: Այդպես չեն անում նրա համար միայն, որ փոքրերի հանած աղմուկիցն ազատեն իրենց ականջները և մի ավելորդ անգամ ապացուցանեն կուսակցությունների ինքնանպատակությունը՝ անկախ իրենց դերից և պարտականություններից: Բացի այդ, դրանով արդարանում է նաև փոքր կուսակցությունների գոյության իմաստը ուրիշ տեսակետից էլ: Փոքր կուսակցությունները հանրօգուտ հաստատություններ են, ոչ միայն նրա համար, որ ապագայում կարող են մեծանալ, այլև նրա համար, որ վերահսկողություն կատարեն մեծերի վրա, քննադատեն նրանց գործերը և գործելակերպը ու մի երջանիկ պատեհություն ձեռք բերեն մի օր էլ պարիտետն իրականացնելու և դրա շնորհիվ լինելիք ընտրությունները ղեկավարելով, մի վերջին ճիգ գործ դնելու, մեծանալու, շատ քվեներ ստանալու և ժողովրդական դառնալու: Այն օգուտն էլ կա, դրանցից բացի, որ հասարակական գործերը մենաշնորհ չեն դառնա որոշ խմբակցությունների, որոշ սկզբունքների և անցյալի տեր մարդկանց ձեռք: Եվ վերջապես պարիտետը և նման պատահականությունները կարող են շատ օգտա-

կար ուժերի, որոնք կուսակցական տարբերությունների համար միայն հասարակական գործից հեռացել էին, նորից բերել գործի մեջ և հնարավորություն տալ ոչ միայն բոլոր կուսակցություններին, այլև բոլոր կենսունակ և գործելու, ծառայելու տրամադիր անձնավորություններին՝ նվիրվելու հասարակական գործին, մանավանդ նրա ծանր և դժվար մոմենտներում:

Ահա այսպես է, որ կուսակցություններն իրականացնում են սոցիալական բազմաթիվ տարակերպություններ, դառնում ինքնանպատակ և, հանդուրժելով իրենց մարմնի վրա գտնվող մակաբույծներին, կուսակցություն գաղափարը, երբեմն դարձնում են հոմանիշ սոցիալական մակաբուծության, որ ծնվում ու զարգանում է սոցիալական մարմնի վրա և նրա հաշվին ապրում:

Կուսակցություն գաղափարի այդ ակտավոր ըմբռնման շրջանում այսքան խոր և ուժեղ հիմունքներով իրենց գոյությունն են արդարացնում ոչ միայն փոքր կուսակցությունները, այլև փոքր, շատ փոքր անհատական խմբերը և փոքրիկ եսամոլ անհատականությունները: Կուսակցականորեն գործելու տրամադիր ամեն անհատ իրեն կոչված է համարում մի նոր կուսակցություն հիմնելու և հասարակության տալու այն, ինչ որ մյուս բոլոր կուսակցությունները չկարողացան տալ: Բայց սա միայն փոքր կուսակցությունների տրամաբանական վախճանն է և ուրիշ երևույթ: Այդ մասին առայժմ չենք խոսում:

Բնական է, հասարակության մեջ տիրող կարծիքների այս շրջանում անկարելի է լինում որևէ կուսակցության ավելորդությունն ապացուցանել: Փոքր կուսակցությունների հաղթության և ոսկեդարի շրջանում մարդու արժեքը չափվում է միայն կուսակցականությամբ, և հասարակական մարմնի մեջ եղած ավելորդ և անպետք տարրերը դառնում են անհրաժեշտ և պետքական:

Մեր հայկական իրականության մեջ գործող սոց.-հեղափոխականները և սոց.-դեմոկրատները կատարելապես ներկայացնում են փոքր կուսակցությունների բոլոր առաքինությունները: Նրանք ապրում են ոչ միայն ի հաշիվ մեծ հակառակորդ կուսակցության, այլև ի հաշիվ այն մեծ կուսակցությունների, որոնք ուրիշ երկրներում մեծ են և ժողովրդական, և որոնց դժգույն արտացոլումները և արձագանքներն են իրենք Ասիայի այս անկյունում: Տարիների փոքրահասակությունը նրանց մեջ արմատացրել է ոչ միայն փոքր կուսակցություններին հատուկ բոլոր հիվանդությունները, այլև փոքր կուսակցությունները դարձրել է փոքրիկ մարդկանց կուսակցություններ:

Ոչ մի պայմանով նրանք չեն համաձայնվում մեծ և ուժեղ դառնալու: Սկզբունքների աղանդավոր պահպանումը նրանց ավելի հանրօգուտ գործ է թվում, քան ուժ և ազդեցութուն ձեռք բերելն ու գործադրելը: Թեև շատ սովորական երևույթ է, որ հակադաշնակցականությունը նրանց և դեռ շատ ուրիշների էլ միացնում է իրար հետ, և դրանով եղծանում նրանց սկզբունքների կուսական անարատությունը: Բայց որովհետև նրանք ապրում են ապագայի մեծություն երազներով և ներկայի երջանիկ պատահականությունների գնով, այդ պատճառով էլ նրանք հանրօգուտ գործ են համարում աղմուկը, դատարկ տակառների աղմուկը: Հասարակական գործի մուրացկաններ և արկածախնդիրներ են դառնում նրանք ակամա, հենց այն պատճառով միայն, որ փոքր են և չեն ուզում, չեն կարող մեծանալ, ժողովրդական և լայն կուսակցություններ դառնալ: Ակամա նրանք մնում են սովորում, երբեմն մեծ հակառակորդների, երբեմն էլ այսպես կոչված «մայր կուսակցության»: Փոքր կուսակցություններին հատուկ հոգեբանական և սոցիոլոգիական նրանց կացությունը ավելի ամրապնդվում է, իհարկե, բոլոր կուսակցություններին հատուկ հոգեբանությունամբ, այսինքն նրանք ավելի ու ավելի համոզվում են իրենց օգտակարություն և ինքնանպատակություն, ինչքան քիչ են գործում, ինչքան անհաջող և անժողովրդական են դառնում, ինչքան իրենց դատարկ բովանդակության աղմուկը շոյում է իրենց ականջները և, մի խոսքով, ինչքան դեռ ոչնչությունը հնարավոր է կուսակցություն մեծադորդ ամանի մեջ պարփակել: Բայց այդ ոչնչությունը նրանք երբեք չեն նկատում, չեն տեսնում և միշտ մեծ գործերի գլխին կանգնած են տեսնում իրենց և ափսոսում, որ մարդու սով ունեն: Նրանք չեն ընդունում, որ քվեի սովը առաջ է բերում առհասարակ մարդու սովը, և անկարելի պիտի լիներ կուսակցությունների բացարձակ օգտակարության մասին տարակարծիք լինել, եթե փոքր կուսակցությունները չապացուցանեին անժխտելի կերպով իրենց ավելորդությունը և անպետքությունը: Անշուշտ, կուսակցությունների սոցիոլոգիային է վերաբերում այն հանգամանքը, որ դատարկ տակառների աղմուկը վրդովմունք է առաջ բերում և ազդում մարդկանց գործերի վրա: Այսքան քիչն էլ բավական է, որ փոքր կուսակցությունները համոզվեն իրենց օգտակար և անհրաժեշտ դերին: Ո՞վ կարող է, սակայն, նրանց համոզել, թե այդքանը բավական չէ մի կուսակցություն հիմնելու և համառորեն նրան պահպանելու համար: Փոքր կուսակցությունների սոցիալական դիրքը և նշանակությունը այսպիսով մի ճակատագրական դատապարտության է ենթարկվում ի-

րենց դերի շնորհիվ: Նրանց ազդեցութեան շառավիղը, առանց որևէ թվի կամ գործակցի ամբողջովին ծածկում է նրանց շրջագիծը: Եվ ինչպես գորավոր և ուժեղ անհատականութիւնները իրենց կնիքն են դնում մի կուսակցութեան վրա, այնպես էլ մի կուսակցութիւն իր կուսակցական անհատականութեան կնիքն է դնում յուր անդամների վրա, իսկ փոքր կուսակցութիւնները միայն մի անհատական-կուսակցական կնիք ունեն` փոքրութիւնը և երկարատև անչափահասութիւնը. մի ավելորդ ապացույց` փոքր կուսակցութիւնները փոքրիկ մարդկանց կուսակցութիւններ են: Ծնված ժողովրդի մեջ, ժողովրդին ծառայելու` նրանք արմատախիլ են լինում, ժամանակի ընթացքին, ժողովրդից և դառնում նրա գլխին մի կատարյալ չարիք, այդ անգոր կղզիացման և առանձնացման մեջ նրանք ոչնչանում են առանց հալածանքի, բայց իրենց փոքրութիւնն արդարացնող հալածանքը կա առնվազն նրանց գլխում, որոնք, իրենց սոցիալական անչափահասութիւնը բոլորովին անտեսելով, իրենց հասարակական գոյութիւնը դարձնում են մի հարց, հասարակական մի պրոբլեմ, որ լուծելու համար այս անգամ պետք լինի գուցե մի նոր կուսակցութիւն հիմնել:

[Անթվակիր]

Վ[արագրատ] Տ[երոյան]

Բնագիր: Ձեռագիր:

ԱՅՍՕՐՎԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

I

Պատմութիւնը լռութեան վայրկյաններ շատ ունի: Իրար հակադրված դրութիւններ, երբ շարունակութիւն կկազմեն, կանցնեն անպատճառ այնպիսի վայրկյաններ, որոնց մասին չեն հետաքրքրվում շարունակութիւնը տեսնողները, և որոնց մասին լռում են բազմաթիւ պատճառներով՝ ապրողները: Այդ վայրկյանի մեծութիւնը և ոչնչութիւնը միանգամայն անկարելի կդարձնեն որևէ խոսք: Մարդ չի գտնվում իրականութեան հանդէպ, որ պետք է լրացնել, այլ հնարավորութեանց մի անսահմանութեան առջև, որ ամեն վճռականութիւնից կզրկէ դատողութիւնը: Մի ընդհանուր բառով կոչմար կարելի է անվանել այդպիսի վայրկյանը: Զգում ես մեռնելդ, և սակայն ապրում ես, ու ինչքան մեծ է լինում մեռնելուդ զգայնութիւնը, նույնքան և ամուր փակչում ես կյանքի թելերին: Անընդհատական պարտութիւնները այն աստիճանին են հասնում, որ թշնամուն այլևս հաղթելու բան չի մնում. այսինքն լրացած են մահվան ամեն պայմանները և, սակայն, ապրում ես, հաղթանակի հույս էլ չի մնում այս կյանքից զրկված կյանքին, և կենդանութեան կոչերը հնչում են չափազանց կեղծ:

Հայ ժողովրդի պատմութիւնը այս փաստի ապացույցն է: Մեծ ազգերը քիչ ունեն կոչմարի այդպիսի վայրկյաններ: Այժմ Ռուսաստանը թերևս կարելի լինի ասել այդ պայմաններումն է. իր շարունակական պարտութիւնները թշնամուն չեն տալիս ոչ մի հաղթանակ: Բայց Ռուսաստանը շատ տեսակի անելիքներ չունի, իսկ հայերը ... այդ մասին ո՛չ այսպես: Մեր մտածողութեան տրամաբանական կառուցվածքը երբեք այնպես չէ, որ մենք կարողանայինք հասկանալ, թե Գերմանիան կարող է հաղթել: Այդ պատճառով պատմութեան այս վայրկյանը պիտի անցնի անհասկանալի գալիք սերունդին, ավելի ճիշտ՝ լռու: Իսկ մե՞զ համար: Ավերված և կոտորված Հայաստանի տեղ մենք կունենանք այլևս Հայաստան. այս հարցը ավելի շուտ կապված է անթիւ պատահականութեան հետ, քան մեր ուղեղի տրամաբանական կառուցվածքի հետ: Պետրոգրադի գրավումը Ռուսաստանի պարտութիւնը չէ, բայց Բեռլինի ոչ միայն գրավումը, այլ անգամ գրավման կասկածը կարող է Ռուսաստանի վերջնական հաղթութիւնը լինել: Ահա թե ինչու համար Ռուսաստանն անպարտելի է, իր հաղթանակի մասին կարող է վստահ երազել և համարձակ քայլել պատմութեան այս լռու վայրկյանից:

Սակայն, մեր այս լռության վայրկյանը իսկական կոշմարն է: Հայկական հուշերի միջնաբերդերը ընկան կամ ընկնում են: Հնձվում է հայությունը՝ որպես հասունացած ցորենի դաշտը, և ինչ որ չի մանրացվում, կոտորվում հնձած դաշտի վրա, գնում է, տարվում է ավելի «ապահով» տեղ՝ ուրիշ ձևերով, ավելի բնական ձևով մանրվելու և կոտորվելու համար: Այդ դաշտերը, ուր հայությունն էր բանում, դատապարտված են ամայության և հատկացված խոտի ու տատասկի: Մահվան ուրազանն է շնչում Տավրոսի գագաթներից, մինչև ակոբ Մասիսի փեշերը: Ազգությունների մեծ ճանապարհին թափված անեծքները ոչնչացնում են այժմ այդ ճանապարհը, և մենք՝ վայրկյանի ամբողջ գիտակցությամբ, լռում ենք, պետք է լռենք. պատմության լռու վայրկյանն է: Երջանիկ են նրանք, որ այս ողբերգության ակնատեսները եղան և դեռ ժպիտ ունեն ապագային նայելու: Ո՞ւր են միթարության կայարանները, որոնց վրա բեռեփնք լռության այս վայրկյանից մեր կարոտի սլաքները: Միթե՞ այս լռությունը վերջակետ չէ, վախճան չէ ամեն կյանքի, ամեն հուշի: Ե՛վ, զուր են, կեղծ են քաջալերության և կենդանության բոլոր շարժումները:

Մեր մտքի ավերակների մեջ մի հաստատուն սյուն կա: Ամուր բռնենք այն:

II

Որովհետև իսկապես ազգությունները չեն մեռնում կոտորածներից և համաճարակներից: Խորհրդավոր քողով ծածկված են մարդու, ինչպես և ազգությունների կյանքի երկու ամենամեծ անցքերը՝ ծնունդը և մահը: Նրանք, որոնք Ալբանիայից և քրդական հորդաններից ուզում են ազգություն ստեղծել, նույնքան ձախլիկ արհեստավորներ են, որքան նրանք, որոնք Լեհաստանի և Հայաստանի մահն են գուշակում: Մենք կհասկանանք այդ մարդկանց հոգեբանությունը: Աղետի մեծությունը և ծանրությունը փոքր տարողությամբ մտքերի համար կյանքի վախճանն է: Այդպիսիները այսօրվա այն հերոսներն են, որոնք վաղվա մասին ոչ մի գաղափար չունեն: Սակայն, այս աղետի գիտակցություն ունեցողներից բոլորն էլ եթե այդպես չեն, բայց անհերքելի է, որ մենք պատվավոր չենք անցնում լռության այս վայրկյանից: Մեր Հայրենիքի ավերակները կվերականգնվեն միայն այն ժամանակ, երբ մենք մեր միտքը կազատենք ավերակներից:

Ըստ որում ես գրում եմ նոր, գալիք սերունդի համար 1915 թվականի Հայ ժողովրդի պատմությունը.— մենք հաղթեցինք թուրքերին մեր կրած մշտական շարունակական կոտորածներով և պարտություններով: Գալիք սերունդը զարմանքներ չպիտի ունենա այս սողերի

Համար. կարճատեսները պարագոքսի սերը պիտի փնտրեն այդտեղ: Նա արեց, ինչ որ կարող էր: Մենք զեռ չարինք, ինչ որ կարող էինք: Մենք այն ճամփորդն ենք, որ ինչ շարժում էլ անի, կորցնելիք բան չունի այլևս: Մեր անզորություն մեջ միայն զգացինք մենք մեր ամենակարողությունը: Այժմ միայն մենք գիտենք, թե ինչքան շատ Հայ ենք մենք: Հայ ապրելու, Հայ լինելու այդ խոշոր կամքը մենք կթաղենք ամեն անգամ, երբ մենք մահվան և վախճանի մասին կխոսենք: Պատմության այս վայրկյանը տանենք իր լուծության վեհափառությունամբ և աշխարհի ճշմարտությունների մեջ Հասկանանք վերջապես «որպես թե»ի ճշմարտությունը, որովհետև Հաջողությունը և Հաղթությունը նրան կպատկանեն վերջիվերջո, ով իր գործը կշարունակե սկզբնական թափով, որպես թե ոչ մի անհաջողություն և պարտություն պատահած չլիներ:

Մենք զարգարված էինք Հաղթության առարկաներով: Թշնամին խլեց մեզնից ամեն բան, և այժմ անշարժությունը և ողբը կատարյալ իրավունք կուտան Հաղթողին իր պտուղները վայելելու: Նա ծանրաբեռնված է այժմ մեզնից խլած Հաղթություններով, մենք, որ այլևս - կորսցնելիք չունենք, կարող ենք ձեռք բերել ամեն բան: Այս Հավատքը կյանքի Հավատքն է, ապրելու միակ պայմանը: Ով այս պայմանը չի լրացնում, նա, իհարկե, պիտի ողբա միայն: Բայց ինչ որ մեր բարի պատմագիրները տասնևհինգ դար ողբացին, մենք քսաներորդ դարի մեջ պիտի նվաճենք միայն: Նրանք էլ գուշակեցին տասնյակ անգամներ մահն ու վախճանը: Եվ շատ լավ արին. այն ինչ որ իրենց անվան պատիվ չի բերում, այդ կազմում է մեր պատմական փորձառություն Հիմնաքարը: Եթե Հայ կամքը այնօր էլ ապրեր այսօրվա գիտակցությամբ, այնօր էլ կարելի պիտի լիներ իրագործել - մենք Հաղթեցինք թշնամուն մեր կրած մշտական և շարունակական կոտորածներով և պարտություններով:

III

Հայ կամքի այս անսպառելի ուժը ամեն քայլափոխին, ամեն պատահականություն առջև նոր պարտականություններ երևան կբերի: Ինչքան մեծ են Հարվածները, ինչքան շատ են լինում փորձությունները, այնքան շատ էլ մենք զգում ենք մեր Հայ լինելը: Պատմություն այս վայրկյանը Հղի է նոր, ստեղծագործական պարտականություններով: Մենք այնքան քիչ Հայ էինք կարծում մեզ մի ժամանակ, որ երբ Հայ ժողովրդի փրկության գործը ենթարկվեց այսօրվա ողբերգության, մենք կարծեցինք այլևս, որ մինչև այդտեղն էր մեր Հայ լինելու կամքը: Գաղթականական Հոգսերը, իհարկե, մի քայլ էլ առաջ տարան մեր այդ կամքը, մի քիչ էլ մեզ շարունակել տվին Հայ

լինելու էքսպերիմենտները: Բայց այդտեղ չէ, որ մենք պիտի կանգ առնենք: Մշուշային և անորոշ ձևով զգում ենք բոլորս, որ պիտի շարունակել: Բնագրական է այդ զգացումը և դեռ չկազմակերպված, պարզ և տարրական մտածողության հետևանքն է այդ, որ երբեք ինքն իրեն հաշիվ տված չէ իր գործի մեծության համար, որ երբեք իր գործի մեծության տեսական հիմքեր չի տվել: Պարզ ձևով հարցն այսպես է.

– Հայ ժողովուրդը կոտորվելուց և գաղթելուց հետո հայ ժողովուրդը այլևս գործ չունի:

Սակայն, մենք երբեք չպիտի երթայինք Եգիպտոսի հայ ժողովուրդը փրկելու, ինչ պայմաններումն էլ լիներ նա: Երբեք Ամերիկայի հայ ժողովրդի փրկության հարցը չի կարող եղած լինի, ինչպես եղել է Հայաստանի հայ ժողովրդի փրկության գործը:

Հայ ժողովրդի փրկությունը չկա Հայաստանից դուրս:

Եվ եթե հայ ժողովրդի փրկությունը չեղավ Հայաստանի փրկությունը, այդ նշանակում է, որ Հայաստանի փրկությունը պիտի լինի հայ ժողովրդի փրկությունը:

Այսքան խորն են ազդության արմատները: Մարդկային ուժերով կարելի է վերջացնել մարդկային արժեքները: Բայց ավելի քան մարդկային արժեք կա այն բանի մեջ, որ մարդկային ուժերով չի կարելի ոչնչացնել:

Ես երևակայում եմ ոչ թե մեկ-երկու ամիս, կամ մեկ-երկու տարի, այլ ամբողջ հարյուր տարի Հայաստանը այնպես անապատ և ավերակ, ինչպես այսօրն է: Բայց Հայաստանը չպիտի դադարի այն ժամանակ էլ Հայաստան մնալուց: Արհեստական մի ստեղծագործություն չէ այն, մարդկանց քմահաճույքի արդյունքը, որպեսզի մի այլ քմահաճույքով վերջացվի այն: Հազարավոր տարիների հայկական դրոշմը կա այնտեղ՝ լեռների և դաշտերի, գետերի և ծովերի, քարերի և հողերի վրա: Ով էլ լինի Հայաստանի ապագա բնակիչը, իր վրա մի բան պիտի վերցնե հայկական՝ իր գյուղը, կամ քաղաքը, իր ճանապարհը կամ դաշտավայրը: Հա՞յն է միայն, որ այնտեղ պիտի չկարողանա հայ մնալ:

Շատ խախուտ պատճառաբանություն է ազդության այսպիսի հասկացողության հանդեպ թվի հարցը: Թուրքը, որ գաղթեց անվերադարձ կերպով, պակաս կոտորածների չենթարկվեց, և երբ Հունաստանն ազատվեց, իր որդիների երկու երրորդը կոտորվել էր արդեն:

[Թերի է, անթվակիր]

Բնագիր: Ձեռագիր:

[Վարազդաս Տերոյան]

[ԱՆՎԵՐՆԱԳԻՐ]

11.IV.31

Ոչ մի բան այնքան դժվար չէ, որքան ճիշտ դատողություններ հայտնել այն ժամանակի մասին, որի մեջ դու ապրում ես: Մի պատահական գրքի մեջ հանդիպեցի այս մտքին, և գտա, որ ոչ մի ժամանակաշրջանի այնքան չի պատշաճում այդ խոսքը, որքան մերինը:

Ահա, երկրորդ տասնամյակն ենք մտնում անհուսալի վախճանով, ինչպես առաջինն էր: Ըստ որում, չէ՞ որ ամեն օր հղի էր իրեն չնմանվող մի այնպիսի վաղվանով, մի այնպիսի օրով, որ, իսկապես, բովանդակությամբ կատարելապես արդարացնում էր մեր սարսափներն ու վախերը, բայց իր էությունով, իր ընդհանուր ձևով, իր անընդհատ կրկնվող չափազանցություններով, իր մտացածին, անիրական, շինծու, արվեստարկյալ բնավորությամբ անընդհատական կրկնություն էր միևնույն անհույս և անլույս փորձերի: Փորձեր ասում ենք և մոռանում ենք, որ գործ ունենք քիմիկոսների հետ, որոնք տասնյակ տարիներ փորձում են ջուր ստանալ՝ քլորի և ածուխի միացումից: Ո՞վ կարող է ասել՝ անկարելի է. ֆիզիկոսների հետ, որոնց շինած օդանավերի շարժիչ ուժը մարդկային ձայնն է. կենսաբանների հետ, որոնք հրամաններ են տալիս ժառանգականության բնախոսներ, որոնք սիրտը պետք է ոչնչացնեն, որովհետև դավաճանի գատոր են տեսել մի դուռը բաց աշխատանոցի մեջ: Ահա ձեզ փորձեր, որոնք շարունակվում են տասնյակ տարիներով, և չգիտես, թե երբ այդ փորձերը կվերջանան այս կամ այն կերպ: Լինի, որ մեկը արգելի այդպիսի փորձեր անելը, շատ հասարակ ձևով ցույց տալով, որ դրանք արվել են արդեն, և ով որ ուզում է դեռևս շարունակել, նա պետք է դուրս գա աշխատանոցից: Լինի որ իրենք իսկ «փորձագետները» հասկանան այդ բանը, որովհետև որոշ տարիքի մեջ այդպիսի անկարելիությունները հնացած և մաշված ուղեղները միայն կընդունեն: Բայց քանի որ այդ փորձերը կրկնվում են անհուսալիորեն, տասնյակ տարիներով, ապա և պետք է որ այս տարիք առածներն արդեն կարողանան լավն ու վատը, չարն ու բարին, կարելին և անկարելին իրարից տարբերել: Սակայն, այդպես չի լինում. նույն անդրդվելի համառությունով փորձերը շարունակվում են:

Բայց մի ուրիշ տեսանկյունից նայելով՝ գուցե կարողանանք որոշ ճշմարտություններ գտնել, մի քանի հաջողություններ տեսնել, որոնք արդարացնեն տասնյակ տարիներով կուտակված, կրկնված և կրկնվելիք սխալները, ու այդպիսով ազատվենք միակողմանի լինե-

լուց մեր դատողութիւններէ մեջ՝ այս ժամանակաշրջանը հասկանալու և վերագնահատելու հարցում:

Ինքնին սխալ և թեթևամիտ հայացք է կարծել, թե կյանքն ամբողջ մի սխալ է և մասնակի սխալների անընդհատական ու անվերջանալի մի շարք կարող է կյանք ստեղծել: Եթե սխալը տեղականորեն շարունակվում է և հարատևում, պետք է, ուրեմն, փոխել ճշմարտութեան չափանիշը և այն դարձնել այնպես, որ նրա մեջ մտնի նաև այդ սխալը՝ իբրև ճշմարտութիւն, գուցե վատորակ, անկյանք ճշմարտութիւն, բայց ճշմարտութիւն: Թեև ճշմարտութիւնն այդպիսի հատկանիշներ չի կարող ունենալ, բայց անհասկանալի որոնումի տրամաբանութիւնը պահանջում է այդ գոհողութիւնը: Այդ կարող է մեզ օգնել ոչ միայն լուսաբանելու համար մեր տեսութեան տեսունակութիւնը, այլև մեր հայեցողութեան աշխարհը՝ վերաբերմունքը և դիրքը:

Ամեն մարդ գիտե, թե ինչ խոշոր դեր են խաղացել պատմութեան մեջ այն յուրատեսակ «խենթ»-երը, որոնք իրենց ժամանակի համար անկարելի համարված փորձեր են կատարել: Առանց այդ խենթ հավատքի և նվիրվածութեան, կյանքի մեջ գոյութիւն չէին ունենա ո՛չ գիտութեան և տեխնիկայի ամենաբարձր գոյութիւնը և հաղթանակները, ո՛չ էլ գրականութեան և գեղարվեստի բազմաթիւ ստեղծագործութիւնները: Պետք է հազարավորները իրենց կյանքը տալու փորձով հարթեին օդում թռչելու մարդկային խելագար ցանկութեան ճանապարհը: Մեր օրերում չէ միայն, ուրեմն, որ անկարելին նվաճելու փորձեր են արվում: Այդ միշտ եղել է և միշտ էլ կլինի, քանի կյանքի հոգիով զարկը բախում է սրտի վանդակը անսովոր ուժգնութեամբ, քանի գլուխը պայթում է իր ստեղծագործութեան տիեզերքներով: Բայց մարդու մեջ անկարելին նվաճելու այս աստվածային թռիչքը, ինչքան էլ բազմաթիւ օրինակներով կարելի լինի թվել, միշտ էլ պիտի տեսնենք մեր գեմ կանգնած մեկ հատիկ անհատ: Մի քաղաք չկա, մի քաղաքիկ չկա, մի խմբակ չկա, երկու անձնավորութիւն չկա, որ միանային, իրար խոսք տային՝ իրենց կյանքի գնով նվաճելու անկարելին: Այդ խենթութիւնը, որ աստվածային է անհատի մեջ, միայն մեկի մեջ, շատ զվարճալի կլիներ երկուսի մեջ, երեքի մեջ: Բացի այդ, երբ ես իմ կյանքը դնում եմ անկարելին նվաճելու համար, այդ, կասկած չկա, ամբողջ մարդկութեան բարօրութեան նվիրվելու ցանկութիւնն է իմ մեջ խոսում: Բայց նմանութեան որևէ եզր կմնա՞ այլևս, եթե ամբողջ մարդկութեան բարօրութիւնը պետք լինի գոհել նվաճելու համար մի խենթ գլխում ծնված այդ անկարելին: Այստեղ գործ

ունենք ոչ թե անկարելին նվաճելու սրբազան խենթության, այլ հանցավոր կուրություն և աններելի տգիտություն հետ:

Ո՞րտեղ է ուրեմն այս համառորեն շարունակվող սխալի ճշմարտությունը: Նա կա, պետք է նրան գտնել, որովհետև ահա մեր ձեռները կրակի մեջ են, և չեն այրվում, ահա ես ընկա էյֆելի աշտարակից և ողջ-առողջ քայլում եմ դեռևս: Պատկերներ չեմ ուզում տալ, որքան համապարփակ ընդհանրացումներ: Որովհետև մասնավոր փաստերը պետք պիտի լինի կուտակել ժամանակագրական ամբողջություն՝ ստանալու համար մի ընդհանրական հայացք: Մինչդեռ այս հապճեպ, մասամբ նաև եզոպոսյան բարբառումի մեջ ո՞վ է, որ չի հասկանա, թե մեր կառքը գնում է տասնյակ տարիներ ամբողջ իր քառանկյունի անիվների վրա: Մենք կտրել ենք այն ճյուղը, որի վրա նստել էինք, և սակայն չենք ընկնում: Ասում են, ով իր ձեռքում սվին ունի, նա ամեն բան կարող է անել, բացի նրա վրա նստելուց: Սակայն մեր տերերը հաղթական ինքնամոռացությամբ նստել են սվինների վրա և ձեռքներին էլ սվին ունեն:

Այս բուպերս ես ավելի շատ հակված եմ պատմության պրագմատիստական մեկնաբանությունը որոնելու հենց այսօրվա համար: Պատմության երեկը բոլոր տեսակի վարկածների համար էլ հիմնավորման լիառատ փաստեր կարող է տալ: Դրա համար էլ ես միշտ հիշում եմ կատարված փաստի անհերքելի ճշմարտությունը: Տվե՛ք այդ փաստը՝ լրությունը կատարված: Նրա հիմնավորումը, արդարացումը, սխստեմավորումը և մեթոդականացումը կդառնա հասարակ արհեստավորների գործ: Այդ մարդիկ կսկսեն ամբողջ մարդկության սովորեցնել, թե ինչպես հնարավոր է անկարելին, թե ինչպես հող են այն մարդիկ, որոնք կարծում են, թե հողի օրենքները չի կարելի տարածել մարդկանց վրա: Ի՞նչ օրենքների մասին ենք խոսում: Մարդկային իրականությունը օրենք չի կարող ունենալ, այդ ազատության թագավորությունն է, որտեղ անհրաժեշտության ստրուկներն իրենք կամքը կթելադրեն՝ իբրև բնության և գիտության օրենքներ:

Ինչքան էլ մեծածավալ և խորապես հիմնավորված լինի պատմական անհրաժեշտության մոլորեցումների մեթոդոլոգիան, այնուամենայնիվ դա ծառայելու է վերջիվերջո ինքնահերքման միայն: Ըստ որում, եթե ճշմարտության պահանջած բոլոր պայմանները լրիվ չափով կան, սակայն, տվյալ պայմանից և հանգամանքներից չի ստացվում սպասված արդյունքը և փոփոխությունը, ապա ուրեմն մենք գործ ունենք «կատարված փաստի» ճշմարտության հետ, որի տեսության համար անթիվ հակասական փաստեր կարելի է բերել: Ահա

այդ պատճառով է, որ պատմութեան պրագմատիստական ըմբռնողութիւնը շատ պատշաճ մի գործիք է անցյալի համար, որոշ չափով պիտանի՝ նաև ներկայի համար, բայց նա օրենքներ չի կարող տալ, ոչ էլ օրինաչափ ընդհանրացումներ՝ մի հատիկ փաստից ավելի: Եվ ինչո՞ւ պետք է այլ կերպ էլ լինեն: Չէ՞ որ ներկա ժամանակի գնահատականը կատարելիս մենք ճշմարտութեան կարող ենք քչից-շատից մոտենալ այն դեպքում միայն, եթե մենք գործ ունենանք մի ամբողջական երևույթի հետ, որի սկիզբը, զարգացումը, հասունացումը, անկումը և վախճանը իրենց լրիվ կերպարանքով ձեռքի տակ լինեն: Մինչդեռ «ներկա ժամանակի», ընդհանրապես կատարվողի վերաբերմամբ, մենք չենք կարող այդ պայմանները լրացնել: Ներկա չկա, այդ կամ անցյալ էր, կամ լինող ապագա. այս երկուսի միջև կանգնած մի մարդ չի կարող հասկանալ երբեք, թե իր սևեռած մոմենտը ինչ չափով է իր վախճանին մոտենում: Գուցե դեռ սկզբի քայլերն են, որովհետև ժողովուրդներ կան, ինչպես նաև պատմական երևույթներ, որոնք տասնյակ և հարյուրավոր տարիներով մի սկիզբ են սկսում և վերջացնում են այն ժամանակ, երբ ամեն մարդ կարծում էր, թե դեռ իր զարգացման և հասունացման օրերը չի տեսել, ուր մնաց թե անկման կամ վախճանին մոտեցած լինեն: Այսպես ուրեմն, մենք ձեռքի տակ չունենք ամբողջութիւնը և դրա համար էլ չենք կարող նրա ճշմարտութիւնը գտնել:

Սակայն, անհրաժեշտ է իր ժամանակը հասկանալ՝ առանց նրա ճշմարտութիւնը որոնելու անգոր փորձերի առջև կանգ առնելու: Պետք է կուտակել տրամաբանութեան բոլոր փաստերը, որոնք իրենց ինքնահակասութիւններով ստեղծում են ներկա ժամանակի գոյութիւնն ու գոյութեան իրավունքը:

Միշտ հիշում եմ մտքերի այս կապակցութեան ընթացքում մի աղեղի պատմութիւն: Ասում են, շատ լարելուց՝ կըլարովի, շատ լարելուց՝ կըթանա: Իր ներգործութեան ուժը այն չափի որոշման մեջ է, որով նա պիտանի է դառնում, և առանց որի նա կամ անպետք է կամ անգոր, այսինքն շատ քիչ լարումը հավասար է շատ-շատ լարումին: Եվ ահա, այս երկու դեպքում էլ վրիպումն անխուսափելի է: Իմ բարեկամ Ա.-ն ահա մի այդպիսի աղեղ է: Չափի բացակայութիւնը նրա էութիւնն է կազմում, ամեն բան որ չափ է, նրա մեջ չկա, և նրա մեջ կա միայն ամեն ինչ, որ չափազանցութիւն է: Ստուգաբանորեն նրա ազգանվան մեջ նույնիսկ չափազանցութիւն է գտնվում: Որտեղ նա կա, այնտեղ չափազանցութիւն կա: Նրա բարութիւնն, իր սովորական չափազանցութեան մեջ, հիմարութեան սահմաններն է մտնում, և

այդ է պատճառը, գուցե, որ ներելի է դարձնում նրա չարութիւնը, որ արդեն բարբարոս և դաժան մարդակերութեան զարգացած տիպարն է ներկայացնում: Ծիշտ խոսելու ցավագար չափազանցութիւնը նրան դարձնում է սուտ խոսելու կատարելագործված մի արհեստանոց: Լավագույն ապագայի երազները նրան ձգում են վատթարագույն կենցաղի մեջ: Նյութապաշտութեան Ավետարանը ձեռքին՝ նա դառնում է ցնորամիտ իդեալիզմի առաքյալը: Բարձունքներից է ճառում այն ժամանակ, երբ ընկել է անել խորխորատները: Բոլորին ուզում է փրկել և առաջին հանդիպողին կործանում է: Որովհետև, նա կարծում է, որ եթե մարդասպանութիւնը կատարվում է կատարելագործված ձևերով, դա բարձրագույն առաքինութիւններից մեկն է:

Չափի զգացումի այս բացակայութիւնը և չափազանցութեան ներկայութիւնը ամեն բանի մեջ, ակներև են դարձնում նրա հոգու ամենախոր ծալքերը: Ինչքան էլ նա ուզենա պաշտպանվել, ինչքան էլ նա ուզենա դրան հակառակ բազմաթիվ փաստեր բերել, դարձյալ ճշմարտութիւնը պայծառ կերպով փայլում է այդ քողերի տակից: Աստված որոնելու խելացնոր և հուսահատ փորձերը չէ՞ին, որ նրան գլորեցին անաստվածութեան խորխորատը: Ընդհանուրի պաշտամունքը չէ՞ր, որ նրան դարձրեց մասնավորի դահիճը: Ապագայի երազները չէ՞ին, որ նրան կուրացրին ներկայի հանդեպ: Միստիցիզմի էութիւնը ոչ թե դերբնական բովանդակութեան մեջ է, այլ շատ իրական ձևերի մեջ: Կարելի է միստիկ ապրումներ ունենալ մի կոշիկի վերաբերմամբ, որոնք նույնքան իրական կլինեն, որքան ս. Թերեզայի սեռական հարաբերութիւնները Քրիստոսի հետ: Դա հոգեկան ապրումների գունավորման մի տեսակն է, որ այդ աստիճանին հասնում է բազմաթիվ ելեէջներից հետո: Դոգմատիզմը զարգանում է բավական աննպաստ պայմաններում, պարագլուխների մեջ այդ դառնում է շատ հեշտութեամբ *idée fixe*, երբ մի շատ անմեղ միտք աշակերտներ և ունկնդիրներ է ունենում: Նրա դոգմայացումը այլևս ժամանակի խնդիր է հատկապես այն դեպքերում, երբ այդ միտքը՝ որպես գործնական կյանքի ուղեցույց, պետք է դառնա և հավատացյալներ ունենա: Ահա այդ հավատացյալների և քարոզչի միջև ստեղծված անթիվ փոխազդեցութիւնները, ներշնչումները և ինքնաներշնչումները առաջ են բերում անհատների մեջ այդ մտքի քարացումը, որը, սակայն, հուժկու կյանքի բոլոր ստորոգումներով օժտված, մեծանում է անընդհատ, ծավալվում, խեղդում շրջապատի բոլոր այլ մտքերը, կամ կենաց և մահու պայքար մղելով՝ դուրս վռնդում բոլոր հակառակորդներին, իսկ դեռևս դիմացողներին և կենդանի մնացողներին

ստրկացնում է, ոչ թե կամազուրկ, այլ կամակատար և հաճոյակատար աղախինները դարձնում: Հեռվից նայողի վրա այն տպավորութիւնն է թողնում, որ անհակասական և կուռ տրամաբանութեան վերջին նվաճումն է սա, սիստեմ կոչվելու միակ արժանի փիլիսոփայութիւնը, որ իր համատարած և ամենաթափանց լույսով բացատրում է բոլոր իրերն ու երևույթները, բոլոր ժամանակներն ու տարածութիւնները, բոլոր խնդիրն ու առեղծվածները: Ունենալով այսքան հսկայական հարստութիւն, որ կուտակված է մի մտքի մեջ, այլևս կարելի^օ է ժլատ լինել, այլևս կարելի^օ է այնքան չար լինել, որ չուզենաս բոլորին տալ այդ լույսը, թեկուզ բոլորի կամքին հակառակ: Փրկել բոլորին, բոլորին հակառակ: Ահա Փանատիզմը պատրաստ է արդեն՝ իր լրիվ հասունութեան մեջ: Եվ ստեղծվում է մի բարոյականութիւն, որ հակառակ մտածելն անպատշաճ է, հետադիմութիւն է: Այս աստիճանին հասնում է նա, իհարկե, բազմաթիվ զարտուղի ճանապարհներով, շատ արցունք և արյուն թափել տալուց հետո, շատ անզուսպ բռնութիւններից հետո: Բայց, երբ անգիտակից կերպով բոլորի վրա թագավոր է այլևս աշխարհի և մարդկանց բոլոր գործերը թերահավատ լրջութեամբ գնահատելու իմաստութիւնը, երբ, իրերի բերմունքով, ընդհանուրի սեփականութիւնն է դառնում մեծ իմաստունների կենսահայեցողութիւնը, թե այս կամ այն գաղափարի պաշտպանութիւնը չարժե այն եռանդը, որ նրա ծագման պատճառն է եղել, որ նրա զարգացման զոհերն է կուտակել, այն ժամանակ միահեծան թագավորում է խավարը՝ իր բոլոր հետևողական հետևանքներով, խավարի կյանքը, խավարի ճշմարտութիւնը, խավարի տրամաբանութիւնը, խավարի բարոյականութիւնը և խավարի գեղարվեստը: Արդյոք ուժ, ժամանակ և եռանդ կունենա՞մ խավարի այդ բոլոր բնագավառները մտնելու և անչահախնդիր պատմաբանի նման նկարագրելու՝ ինչ որ տեսնում եմ, ինչ որ դեռևս կարելի է տեսնել այդ համատարած խավարում:

20.IV.31

Մեր դարը գիտութեան դար է կոչվում: Մի թշվառ և բազմաչարչար գաղափար: Արտագրելը նույնպես գիտութիւն է, եթե անճանաչելի է դառնում դրանով բնատիպը: Որևէ կույտ կազմելը նույնպես գիտութիւն է, եթե դրան բարձրաճովինչ մի անուն կարողանաս գտնել: Բայց ամեն բանից ավելի գիտութեան հատկանիշը ընդհանրացման և պատկերավորութեան մեջ է: Կամ այլ խոսքով ասած՝ որևէ բան, եթե տրվում է իբրև տեսութիւն, մտնում է թեորիայի տակ,

այն ժամանակ դա դառնում է գիտություն: Թեորիա ասում ենք և կանգ առնում. ի՞նչ բան է այդ բանը: Շատ հասարակ մի բան. պետք է յուրաքանչյուր հասարակ դեպք այնքան ընդհանրացնել, որ վերածվի մի ամբողջական սխեմեմի և արտահայտե լրիվ չափով բոլոր մասնակի երևույթները: Օրինակ, չպետք է ասել բամբակ, այլ տեխնիկական բույսեր: Մեր երկրում սով չկա, մեր երկրում կա միայն ապրանքային սով: Մի տարօրինակ, անորոշ և երազական դրույթուն, որի մեջ զրկանքի կատարյալ բացակայությունն ապացուցելու կարիք չի թողնում ոչ ոքի համար: Մարդ սպանելը ոճրագործություն է հասարակ տեսակի, իսկ արտահանություն: Սա անշուշտ սխեմեմ է, դարավոր կուլտուրական կյանքի վերջնագույն նվաճումը, արտահանել փոխանակության համար կամ վաճառքի համար մեր երկրից ամեն բան, երկրի խորքերից՝ իր հարստությունները, ավազից՝ ոսկի, երկրագնդից էլ, կամ կյանքից էլ՝ մարդը, կյանքը: Սա արդեն ոճիր չէ: Սա թեորիա է, կուսական ուղեղները մարդակեր դարձնելու թեորիա:

Այս տեսակի գիտությունը հարազատորեն պատշաճում է մակերեսային պրագմատիզմը: Բավական է, որ պատմության անհասկանալի խաղերից մեկն իրականանա թեկուզ մի վայրկյանի համար, այլևս անհերքելի փաստերով հիմնավորվում է մի պատմահայեցողություն, որի առաջին խնդիրը դառնում է ամբողջ աշխարհին հրավիրել աշակերտելու: «Ես կանեմ, ուրիշները կապացուցեն դրա անհրաժեշտությունն ու անխուսափելիությունը», – ասում էր խորամիտ հեգնանքով մի թագակիր փիլիսոփա: Մարդկային և աշխարհային գործերի վրա ավելի լուրջ են նայում տկարամիտները միայն, հավիտենապես տհաս երիտասարդությունը միայն: Պետք է ներել ոսկեղեն տարիքի այդ խենթությունը՝ որպես չափազանց մարդկային մի թուլություն: Ժամանակը և իրերը նրան կտան համեստություն ավելի, քան թե պետք էր: Այս ավելին կործանարար է, սակայն, հասունության անընդունակ հոգիների համար: Ըստ որում, իշխանություն երազներին հաջորդող համեստությունը այն աստիճան գորավոր մի հարված է լինում, որ ապրողները դատապարտվում են հավիտենական ստրկության: Ահա թե ուր է տանում մեր օրերի գիտությունը:

Սակայն, այստեղ չէ միայն, որ հանգչում է մեր օրերի գիտության բնորոշ գիծը: Այդ անունը տալը միայն բավական էր, որ այս մտքերն ուղղվեին անմիջապես դեպի մի մարդ, ուր աշխատանքի բովանդակությունն ինքնին պարտադրում էր գիտություն փնտրել և գիտականություն: Աղավաղումն այնտեղ այնքան վիթխարի չէ, որովհետև ամենավատթար պայմաններում անգամ, չի մեռնում ավելի լավ, ավե-

լի գիտականորեն անելու, ինչ որ այժմ արվում է շատ վատ և կեղծ հասկացողությամբ: Հենց նրա արտաքին հատկանիշների այս քննադատության մեջ պարզ երևում է, որ միայն ժամանակի և փորձառության պակասն է զգացնել տալիս այդպիսի գիտության թերուժյունները: Բայց միթե՞ կարելի է մի ժամանակի հասնել, երբ որևէ գիտություն չունենա այլևս նման տեսակի թերուժյուններ: Ինքնին հասկանալի է, որ նրա էություն բաղկացուցիչ մասերն են կազմում մշտապես կատարելագործվելու, միշտ փոխվելու և փոխելու, կայուն և անշարժ վիճակը հաղթահարելու, առաջադիմության անունով նույնիսկ հետադիմելու հատկություններն ու ունակությունները: Մարդկությունը կոչված է ծառայելու և սպասավորելու այդպիսի գիտության, միակը, որ կա և լինելու է: Ահա այժմ միայն մենք կհասկանանք մի այլ իրականություն, որ ոչ մի կապ չունի առաջինի հետ, և որ, սակայն, համատարած թագավորում է՝ իբրև միակ գիտությունը: Դժվար է նրա բնորոշումը տալ՝ առանց սայթաքումների մեջ ընկնելու: Նրա բունակալությունը չէ, որ ատելի է, ոչ էլ նրա տրամաբանության ուժը, որ խորտակե: Ուժերի անպատշաճ վատնում համարելով՝ ասել, թե ինչպիսի աղավաղումներ է բերում նա կյանքի մեջ գիտության անունով, պետք է բավականանալ միայն՝ նրա ամենաէական մի բնույթը մատնանշելով: Այստեղ պիտի խոսել նրա հենարանի մասին միայն և ուրիշ ոչ մի բանի մասին: Բայց ինչ հենարանի մասին խոսք կարող է լինել, երբ ուզում ենք սահմանավորել մի գիտություն: Նրա հենարանը, անշուշտ, տրամաբանությունն է, ինդուկտիվ, գուցե նաև դեդուկտիվ մեթոդով կառուցված մի սիստեմ, ուր պատմական փորձի բազմաթիվ փաստեր ամեն քայլափոխին ճշգրտում և հաստատում են նրա բոլոր առաջադրանքները, և այս վերջինները ինքնահոս առատության մեջ բխում են ինքնին, առանց ծանր մտախառնանքի, առաջիններից: Ամեն մարդ իրավունք ունի հակառակը մտածել և հակառակը բերել, բայց ո՞վ է, որ չի վախենա ջարդուփշուր անելու իր գլուխը այդ ամրակուռ գրանիտի վրա: Նա հենարանի կարիք չունի, ինքն է իր հենարանը: Բավական է ծանոթանալ նրա սիստեմին, որպեսզի անմիջապես անձնատուր լինեն ամենահամառ հետողներն անգամ: Այստեղ մտածում ես. այդպիսի մի գիտություն, անշուշտ, ստեղծում է իր համար կողմնակի հենարաններ: Հասարակական կարծիքը, բոլոր առաջադեմ մտածողները, առաջադիմության ընդունակ բոլոր գլուխները դառնում են նրա աշակերտները, պաշտպանները և հենարանները: Բայց այդ աստիճանին հասած գիտությունը արդեն հնացած է լինում. ծնվել է արդեն նորը, որի մասին ոչ

ոք գաղափար չունի, թեև այս հնուլթյան մեջ դեռևս գորավոր լուսթյամբ բորբոքվում է նրա ճշմարիտ երկրպագուների սիրտը. նրանք գտնում են, որ սա այն չէր, ինչ որ է, և այն չէ, ինչ որ էր: Շուրջը թափառող այս թշվառ գոյուլթյունները ո՛չ նրա ներկայի վրա կարող են ազդել, ո՛չ էլ նրա պատմական արժեքը որոշել: Նա այն բաց դուռն էր, որի միջով անցնողը սովորում է միայն հաղթահարել քարացումները և վերջնականները: Պետք է, սակայն, վերադառնալ՝ բնորոշելու մեր օրերի այդ տարօրինակուլթյունը: Զարմանալի է, ի՞նչ սահման տալ մի գիտուլթյան, որի հենարանը գինված ուժն է: Այդ անկարելի է: Խոսքի շնորհքը չպետք է ի չար գործածել: Նա մնում է մշտապես անսահմանելի, որովհետև ավելի կոպիտ ծաղր չի կարող լինել, քան պնդելը, թե այս գիտուլթյան պատվանդանը այն պետուլթյունն էր: Եթե պատմուլթյան այդպիսի գվարձասիրուլթյունը մի օր չէ, մի այլ օր հնարավոր դառնա և իրական, ապա, ուրեմն, այդ հակադրուլթյունների միավորումը երկու եզրերի ստույգ մահվան փոխադարձ պայմանը կդառնա:

Առաջին միտքը, որ կունենա այս տողեր կարգացողը, անշուշտ այն կլինի, թե շատ անճաշակ են գիտուլթյան և փիլիսոփայուլթյան շուրջ հյուսված այս ֆանտազիաները: Շատ ճիշտ է, խորհուրդ կտամ չչարունակել, որովհետև ավելի արտառոց չափերի է հասնելու այդ ֆանտազիան հետագայում: Հենց այս ըոպեիս այդտեղն ենք հասել, ուր պետք է երևակայել մի պետուլթյուն, որի գլուխը կանգնած լինեն ինժեներները: Շատ բնական է, որ յուրաքանչյուր մասնագիտուլթյան սպասավորը բացարձակ և անհանդուրժող մտքեր ունենա իր գիտուլթյան մասին՝ համարելով այն միակ օգտակարը, միակ գիտուլթյունը և միակ սովորելու արժանի գիտուլթյունը: Մյուս հարակից գիտուլթյունների հանդեպ կարելի է հանդուրժող վերաբերմունք ունենալ այն չափով միայն, որ բոլորն էլ ծառայեն առավել կամ նվազ չափով հանրապարտադիր դարձնելու այս մեկը՝ մյուս բոլորի համար և մյուս բոլորի միջոցով: Ապրելու և առաջադիմելու միակ պայմանը դառնում է՝ իր ընդարձակ մանրամասնուլթյունների մեջ ուսումնասիրել ինժեներական գիտուլթյունը: Եթե գրականուլթյան ուսանողը չգիտե, թե ինչպես են կամուրջ շինում, ինչպիսի նախագծեր կան դրանց համար, ինչպիսի նյութեր կարելի է օգտագործել, ով տվեց առաջին անգամ այդպիսի գիտական նախագիծ, ինչպես էին դրանք անցյալում և ապագայի համար ինչ հեռանկարներ կան և այլն, և այլն – նա չի կարող գրականուլթյան ուսանող լինել: Բայց չէ՞ որ ինժեներական գիտուլթյունը միայն կամուրջ շինելը չէ: Ամեն տե-

սակի կառուցումներ մտնում են նրա մեջ և դեռ ավելի, ոչ միայն նա-
վեր, երկնահույ տներ, երկաթուղիներ, այլ նույնիսկ միջանցքներ,
խոհանոցներ և հավաքներ: Զուր կլինի փորձել բոլորը թվել: Եվ, սա-
կայն, մեր գրականության ուսանողը այդ բոլորը պետք է սովորի:
Տիրապետող բարոյականությունն աններելի է համարում որևէ սխալ
կամ թյուրըմբռնողություն այս ասպարեզում: Իր մասնագիտության
մեջ նա իրավունք ունի ոչ մի բան էլ չիմանալու, չգիտնալու, մանա-
վանդ, եթե նա կարողանա անգամ իր մեռած ծնողներից թույլտվութ-
յուն բերել այդ մասին: Կարևորը իր մասնագիտությունը չէ, այլ այն
մյուսը, տիրապետող, պետական գիտությունը, ինժեներագիտությու-
նը: Ովքեր, որ դեռևս դժվարանում են այսքան հասարակ ճշմար-
տություններ հասկանալուց, նրանց պետք է միանգամ ընդմիջտ հաս-
կացնել, որ մարդը իր գոյության բոլոր վայրկյանների մեջ գտնվում
է ինժեներագիտության անխուսափելի պայմաններում: Առանց այդ
գիտությունն ուսումնասիրելու անկարելի է ապրել: Քնած էս, ան-
շուշտ մի սենյակի մեջ էս, մահճակալի վրա, ահա երկու ինժեներա-
կան կառուցումներ: Անգամ, եթե դաշտումն էս քնած, պետք է դու
լավ հասկանաս, ճանապարհի վրա է գուցե կամ թունելի մոտ. ահա
ուրիշ ինժեներական կառուցումներ: Էլ չենք խոսում արթուն վիճա-
կի մասին, երբ չես կարող մի քայլ անել՝ առանց ինժեներագիտութ-
յան հետ շփվելու և նրա ամենաօգտակար, ամենաանհրաժեշտ իմաս-
տությունների կարիքն զգալու: Անգամ, եթե դու աշխարհից հեռա-
նաս, լինի՝ օդանավի մեջ ուղեկցող անցկացնել կյանքդ, թե գերեզմա-
նում, ամեն տեղ դու հանդիպում էս ինժեներագիտության, որ քեզ
ասում է՝ առանց ինձ դու ո՛չ ապրել կարող էս, ո՛չ էլ մեռնել: Խոսքը,
իհարկե, գիտակից մարդկանց մասին է, որոնք չեն կարող տգիտաբար
անցնել այս ամենատարած գիտության կողքով: Իսկ անգիտակիցների
համար առաջին աշխատանքը, որ կատարվելու է, պետք է լինի ինժե-
ներագիտության տարրերը տալ ամենից առաջ, հետո սկսել գրաճա-
նաչություն: Պարզ պետք է լինի միանգամ ընդմիջտ, որ կարգալ-
գրելը այն չափով միայն արժեք ունի, որ բոլորին էլ հաղորդակից
դարձնե ինժեներագիտության: Եվ, եթե երեսնաներն անգամ հաղոր-
դակից չլինեն ինժեներագիտության, կարելի՞ է միթե մտածել, թե
մենք վերջապես մտել ենք քաղաքակրթության ճամփի մեջ: Մեծ ին-
ժեներների անունները նրանց համար պետք է դառնա ամենասիրելի
անունը և նրանց կենսագրությունը՝ հայտնի, դպրոց մտնելուց առաջ
նույնիսկ: Այսպես, ահա բոլոր տարիքները և սեռերը, բոլոր մասնա-
գիտությունները և գիտությունները պետք է ինժեներագիտության

Հգոր շնչով վերակենդանանան, վերապատրաստվեն և վերակառուցվեն, որպեսզի Հնարավոր լինի նոր կյանքի հիմքը դնել և նոր կյանք կառուցել: Եվ, սակայն, նոր կյանք կառուցող այս գիտությունը իր ծնողների կամքով Հնանում է ծնված ընդհանուր իսկ: Պետք է նորը պատրաստել և նորի նորը, և այսպես շարունակ տասնյակ տարիներ ամբողջ: Չէ՞ որ աշխարհում ոչ մի բան չկա քարացած, անշուշտ, ուրեմն, նորի այս պահանջը առաջադիմություն և ներուժ ապրումների հետևանք է: Ու այսպես, միլիոնավոր սերունդներ, տասնյակ տարիներով կսովորեն նորի Հնություն մեջ հավիտենապես քարացած, քարացնող և քար այդ գիտությունը՝ քաղաքակրթության համար, առաջադիմության համար:

Օրինակի համար էր ասված վերևում գրականությունը: Որպեսզի այդ օրինակը չափազանցություն չհամարվի, կարելի է մի քանի ուրիշ օրինակներ էլ բերել:

Գեղարվեստը, սակայն, ավելի բախտավոր վիճակի մեջ չէ: Նա էլ պարտավոր է այդ աղախնական պարտականությունը ստանձնել: Ո՞վ կարող է տարօրինակ համարել, որ կառուցումների մեջ ևս գեղեցկություն կա և գեղարվեստ: Սակայն, երբ միակ գեղեցկություն է ստեղծվում, և այն էլ հրամանով, որ իր մանրամասնությունների մեջ ճշտում է առաջուց նրա բոլոր չափանիշները, որ առաջուց հետադիմական և վնասակար է հայտարարում այն ամենը, ինչ որ այդ Փորմուռայի և բանաձևի տակ չի մտնում, ինչ որ արդեն սահմանված թվով նյութեր չի մշակում և այն էլ հատկապես որոշ ուղղություն, որոշ, հաստատուն մտայնություն, անչեղ և անսայթաք ուղիղ գծի վրա կանգնելով և առաջուց որոշված նպատակին առաջնորդելով, մի գեղարվեստ, որ գեղարվեստ չի լինի, մեր ժամանակի պահանջները չի բավարարի, հին կլինի և հետադիմական մի խոսքով, եթե ստրկական ճշտապահություն չի ենթարկվի մեր սարսափելիորեն ամենագետ և ամենակարող ինժեներների չափին ու ձևին:

Ոչ ոք չի դարմանա, անշուշտ, եթե պահանջվի, որ մաթեմատիկան նույնպես ծառայե միայն այդ միակ սրբազան գիտության. չէ՞ որ սա նրա հիմքն է: Սակայն, եթե հրաման տվողները մանկամիտ բանաստեղծներ են, որոնք հրամայում են մաթեմատիկային՝ ստրկական հաճոյակատարություն մատուցել միայն ու միայն զարգացնելու մանկական գրականությունը, առաջուց որոշում են այն ճանապարհները, որով պետք է ընթանա մաթեմատիկան՝ հասնելու համար առաջադրված միակ սրբազան նպատակին, որոնք հայտարարում են հետադիմություն և չկամություն, սրանց անխուսափելի հետևանքներով, որևէ ա-

ուարկությունն կամ գանգատ, թե այդ հնարավոր չէ: Պատասխանը պատրաստ է՝ դուք մեզ հետ չեք, դուք չեք կարող նոր կյանք կառուցել: Մեր հակառակորդներն ու մեզանից առաջ ապրողները միայն այդպես կարող են խոսել: Այն ժամանակ բացվում են բազմաթիվ միջնակարգ և բարձրագույն դպրոցներ, որոնց միակ պարտականությունը դառնում է պատրաստել մի նոր և առողջ սերունդ, որ կարողանա նոր կյանք ստեղծել՝ մաթեմատիկան ծառայեցնելով մանկական բանաստեղծություններ գրելու: Ինձ մի մեղադրեք անհեթեթության համար: Այդ մեկն անկարելի է սիրել, դրա համար էլ ես այս դարի որդին չեմ:

Բայց այդ ի՞նչ բան է, այդ ի՞նչ ուժ է, որ կարող է որոշ տեսակի մարդկանց մեջ կուտակվել այնքան առատությամբ և ուժածին հատկություններով, որպեսզի կարողանա իր նմանների հոգու, մտքի, սրտի, զգացմունքների և նյարդերի վրա ճնշում գործ դնել և բռնություն՝ իր առաջադրած նպատակներին հասնելու համար: Այդպիսի ուժեր պատմությունը ճանաչում է իր խորը և խավար անցյալի ծալքերում, ուր համենայն դեպս գիտության մասին ոչ մի խոսք չկար և չէր էլ կարող լինել, երբ մարդիկ դեռ այդ ուժի անունը հագրվ գտած՝ նրա իրական հետևանքների, ներքին էություն և հոգեկան բովանդակության մասին ոչ մի գաղափար էլ չունեին: Պատմական և գիտական վերլուծությունը նրա տեղն ու արժեքը որոշել է այնքան ճշգրտությամբ պատմության մեջ, որ թվում է, թե մեր օրերում, գիտության և առաջադիմության անունով խոսող որևէ մարդ այլևս չի կարողանա հանդուրժել նրա ներկայությունը և ներգործականությունը՝ մեր օրերի անգամ ամենափոքր խնդիրների և հարցերի լուծման մեջ:

Սակայն, չպետք է մոռանալ, որ պատմությունը ճանաչում է միայն կրոնական դոգմաներ: Արդյոք մենք չենք հասել այն կետին, երբ ժամանակ է այլևս, որ պատմությունը ճանաչի նաև գիտության դոգմաներ:

Ահա մեր օրերի ամենից առատ նյութը, ապրանքը, որ առանց որևէ փոխհատուցման կարող ես ձեռք բերել: Այնքան համատարած և համապարփակ է դարձել այդ անփոխարինելի և անխուսափելի գյուտը, որ նրա ներկայությունը չես էլ զգում, ինչպես օդի ներկայությունը չես զգում: Դու շնչում ես դոգմա, ուտում ես դոգմա, ապրում ես դոգմա և մեռնում ես դոգմա: Որովհետև մեր դարը գիտության դար է, այդ պատճառով էլ մեր օրերում դոգմայի անունը դոգմա չէ: Երկու էական հատկանիշներ կան դոգմայի համար. «Այսպես ասաց վար-

դասպետը», և մյուսը՝ փորձաքար-հատկանիշը. «Իսկ եթե այդպես չէ»: Ճշմարիտ գիտությունը առաջին հատկանիշը երբեք չի կարող ունենալ: Նա ոչ վարպետներ ունի, ոչ էլ վարդապետներ և ինչ որ էլ նրանց անուենով ասվում է, այդ միայն լինում է այնքան պայմանականորեն և վերապահությամբ ասված, որ ոչ ոք չի կարող նրա հավանականության մասին դոգմատիկ մտքեր ունենալ: Հենց այդ ձևն ինքնին ամեն ռոպե պատասխանում է երկրորդ հատկանիշին: Մի համայնքի կամ խմբակցության կողմից ընդունված և հայտարարված ճշմարտությունը բավական չէ դեռևս դոգմա ստեղծելու համար: Պետք է որ այդ ճշմարտությունն ունենա նաև անհանդուրժողություն, աններողամտություն, բացարձակություն, պարտադրություն և բռնակալություն: Ինչքան ճշմարտությունը մի խմբակցության կողմից ընդունվում է ազատորեն, այնքան և նրա տարածումը կատարվում է բռնակալությամբ, և հենց այս վերջին հանգամանքն է որ անվրիպելի ցուցանիչ է ծառայում՝ գտնելու որևէ դոգմա մարդկային անթիվ ճշմարտությունների արսենայում: Հենց նույն պատճառով էլ մեծ հանգուցություն կա ժխտական և հաստատական դոգմատիզմի մեջ: Ի՞նչը չէ կարևորը, այլ ինչպես: Հոգեկան այն առանձնահատուկ տրամադրությունը, որի մեջ գտնվողը ստանում է իր ներքին քննադատական բոլոր ուժերը և տեղ թողնում միայն մի ճշմարտության, որ միահեծան թագավորում է և հրամայում, լուսաբանում է և մեկնաբանում, ու իր այս ինքնազործունեության մեջ այնքան ուժ և եռանդ է կուտակում, որ ելնում է ամբողջ աշխարհը նվաճելու, երկրի կերպարանքը փոխելու, նոր դարաշրջան սկսելու և նոր պատմություն, – անշուշտ այս վիճակը ինքնին անբնական չէ, ստեղծագործական մեծ հնարավորություններ է ընձեռում և գործնական կյանքի զորավոր զսպանակներ կարող է դառնալ: Բայց, այստեղ դոգմային միացած է հավատքի շնորհքը, մինչդեռ մի ուրիշ բաղադրությունը նա կարող էր մանրա դառնալ և ախտավոր մի հիվանդություն: Թողնելով այս երկու ծայրահեղությունները՝ մենք մնում ենք դոգմայի տեսական արժեքի վրա, և այստեղ է, որ մենք պարզ ու պայծառ տեսնում ենք, որ դոգման ուղիղ հակադրություն է գիտության: Մինչդեռ գիտության մեջ որևէ տեսական նվաճում ծառայում է գլխավորապես իբրև հիմնաքար՝ նորանոր նվաճումների և առաջադիմություն: Դոգման ընդհակառակն մի կանգառնել է, մի քարացում, որի միակ նպատակը ինքն իր վրա, իր մտքի և մտածողության, կամքի և զգացողության վրա, ինչպես նաև ուրիշների վրա բռնություն գործ դնելն է, բերելու, ենթարկելու և բռնադատելու համար ամեն ինչ, ա-

մեն երևույթ, ամեն միտք և մտածողություն, ամեն մարդ և պատմություն, իր իսկ ներքին այդ բռնակալի կամքին և քմահաճույքին: Եվ, որովհետև ամեն մարդ ընդունակ է իր մտածողության մեջ բնական տալ դոգմային, ուստի և պարզ է, որ որոշ տեսակի մարդիկ միայն կարող են դառնալ դոգմաների ստրուկներ: Չարժե այստեղ այնքան հեռու գնալ՝ վերլուծելու համար այդ որոշ տեսակի մարդկանց հոգեկան կառուցվածքը: Սակայն, առաջին հայացքից իսկ պարզ երևում է, որ սահմանափակ մտածողության, նեղմիտ և նեղսիրտ հոգիների մեջ դոգմաները գտնում են իրենց հարազատ բնականը և աճում հասարակածային ճոխ բուսականության փարթամությունում:

Եթե կամենայինք իշխող դոգմաների գործունեությունը նկարագրել, այդ միայն բավական կլիներ մեր ամբողջ դարաշրջանի պատմությունը գրելու չափ: Ուստի և մի երկու օրինակ գուցե ավելորդ է համարվի այստեղ:

Մեր օրերում այնքան է ընդհանրացել դասակարգային պայքարի տեսությունը, որ իսկապես դարձել է համատարած դոգմայի բնորոշ օրինակը: Սոսկ գիտական ճշմարտության որոնումը նույնիսկ կարողացել է շատ շատերի գբաղեցնել այդ հարցի շուրջ: Դոգմա դառնալուց հետո նույնիսկ, դեռևս կան, որ բավարար չափով չեն հագեցել այդ խնդրի մեջ ճշմարտություն որոնելու փորձերից, և, որպես թե բավական է՛ր որևէ գիտական առաջադրություն, որ դոգմա է դառնում, իսկույն տեսնել, թե այլևս ոչ մի բան չկա այնտեղ որոնելու,՝ դեռևս շարունակում են նրա մասին եղած ընդհանուր վարկաբեկման և համապարփակ գերագնահատության ծայրահեղություններից բարձր կանգնել և որոշել նրա տեղը, ազդեցության չափը, գործունեության շառավիղը և ուժի տարողությունը պատմության կամ պատմական խնդիրների լուսաբանության մեջ: Երբ նա դեռ դոգմա է՛ր, իր օրում, երբ ծնվեց իբրև մի ենթադրություն կամ վարկած, անշուշտ նա մի նվաճում էր այդ ուղղությամբ աշխատողների մտքի համար: Բայց, որովհետև այդ նվաճումը դարձավ նույն մտքերի համար վերջնական մի հանգրվան, որից դեն գնալու տեղ այլևս չի մնում, այդ պատճառով էլ նա դարձավ հենց այդ գյուտ կատարող մտքերի համար մտքի արգելակ և հետադիմության, քարացման և ճահճացման մի գորավոր գործիք: Այս անխուսափելի ճակատագրին ենթարկվում են բոլոր դոգմաները, անգամ եթե նրանց բովանդակության էությունը կազմված լինի մի բանով, որ ոչ մի բան չէ, այլ միայն մշտապես մի լինող բան է: Դեռ միայն ընդհանուր ձևական

սահմանների մեջ անկարելի է միատեղել առաջադիմության մեծ գաղափարը որևէ դոգմայի հետ, նույնիսկ եթե մի դոգմա էլ առաջադիմության գաղափարը համարվի: Սակայն, ով որ այս մեկն ընդունում է, այն մյուսի համար այլևս տեղ չի մնա իր ընդունարանում: Բայց եթե մենք վերցնենք այդ դոգմայի երկու տարրերն առաձնապես, մենք ականատես կլինենք նորանոր դոգմաների, որոնք իրենց ներքին հակասություններով երբեք չպիտի կարողանան մի միավորություն և մեկություն կազմել, առանց պայթեցնելու առողջ բանակա-նություն ամենալայնարձակ և դիմացկուն պատերը:

Դասակարգեր հասարակություն մեջ: Մի՞թե հնարավոր պիտի լինի հերքել այդ հասարակ և պարզ դիտողությունը: Քարը, հողը, բույսը, կեն...

[ձեռագրի 35-38 էջերը պակասում են]

...արդեն ինքնին մեր օրերի ամբողջական պատմության մեծ երգի-ծաբանությունը կլիներ, որ հազիվ թե իր գրիչը կարողանա գտնել այդ համատարած սուգի և սարսափի մեջ:

Ուրիշ խոսքերով եթե ամփոփենք, մեր միտքը, դասակարգի մասին, պիտի ասենք, որ նա կամ սոցիալական իրականության հարիւր մի ստորդուրություն չէ հատկապես նրանց համար, որոնք անդասա-կարգ մարդկություն են ուզում, պարզապես այն պատճառով, որ մարդու ցանկությունը միայն բավական չէ բնությունը փոխելու և գոյությունը անգոյություն դարձնելու: Կամ թե նա սոցիալական ի-րականության ընդհանուր հարաբերականության մի տարրն է միայն, որ ոչ պատմության կրողը կարող է դառնալ, ոչ էլ փոխողը կամ փոխվողը և մշտապես կլինի, ուր որ մարդկային խմբավորություն լինի:

Դասակարգային պայքարի տեսության մի եզրը դեռևս մնում է: Անկարելի է հերքել պայքարի գոյությունը՝ առանց բռնադատելու մարդկային իմացականությունը: Կյանքի գաղափարը ինքնին արդեն մեր դարում դարձել է մի համադրական գաղափար, որի տարրերից մեկը կազմում է պայքարը: Այնպես ընդարձակ ծավալով է նա բռնել ամեն տեղ, որ նույնիսկ մահից հետո դժվար է երևակայել, թե պայ-քարը կվերջանա, լինի մարդու անվան և գործերի շուրջ, լինի անչն-չացած դիակի շուրջ: Պայքարի գաղափարը շատ քիչ բանի կարիք ու-նի՝ լրիվ չափով բռնելու և ծածկելու համար գործունեություն գաղա-փարը: Կյանքի լավագույն սահմաններից մեկը, մտքի կողքին, գործն է, և ուր գործ կա, այնտեղ նաև պայքար:

Սակայն այս պարզ ու հասարակ ճշմարտությունն աղավաղվել է մեր օրերում և աղավաղվել է հատկապես մեր երկրում: Գործունեություն և կյանքի այդ սկզբունքը դարձել է անգործության և մահվան սկզբունք: Իսկապես, գոյություն գանազան աստիճանների վրա պայքարի հետևանքը լինում է երկու մրցող կողմերից մեկի կամ մյուսի անգործությունը և մահը: Այս այն է, ինչ որ մարդուն մարդ է դարձնում և տարբերություն նշանը դնում: Կամ պարագիտը պետք է մեռնի, կամ նրա կրողը, մոլախոտը կամ ընտրված ցանքը, անտառը կամ ժայռը: Բայց մենք չենք կարող ասել նույն բանը, երբ ամեն տեսակի տարբերություններով օժտված երկու մարդու տեսնում ենք, իրար դեմ կանգնած, որևէ ասպարեզում: Այդպիսի մարդկություն եղել է գուցե: Բայց ապրել է մարդու այն տեսակը, որ այդ սկզբունքին չի հետևում: Վերջիվերջո մարդասպանությունը մի գաղափար է, որ ստեղծել ու արժեքավորել, նորմավորել է մարդու այն տեսակը, որ իր ամենախոր բնությունով դրան հակառակ է: Բայց այդ տեսակին պատկանողներից ոմանք իրենց ամբողջ տեսակի համար հավիտենական պատիժ են դարձել՝ այն աստիճանի հասցնելով իրենց ներողատությունը մարդասպանների հանդեպ, որ այս վերջինների կողմնակիցները դեռևս մնում են և մշտապես էլ կմնան կիրառելու համար իրենց տեսակի բնորոշող գիծը՝ մարդասպանությունը: Բնությունը երկու տեսակի պայքար է ճանաչում ճշմարիտ՝ իրական և բնական: Բայց այս ճշմարտությունը, այս իրականությունը այս բնականությունը չէ, որ հնարավոր են դարձրել մարդու գոյությունը աշխարհի վրա շատ ավելի ճշմարիտ և շատ ավելի բնական, և այս մյուսը, որ մարդու հնարավորության հետ հիմնավորել է ավելի բարձր ճշմարտությունը, ավելի կատարյալ բնության հնարավորությունը, պայքարի հետևողական և տրամաբանական վախճանն է, որ լրիվ կերպով ցույց է տալիս այդ գաղափարի հրեշավորությունը՝ մարդկության մեջ և անհեթեթությունը բոլոր այն սիստեմների մեջ, որոնց հիմքն է կազմում նա: Պայքարը որպես առաջադիմություն մեթոդ

[ձեռագրի 42 էջը վնասված է]

...մարտավորման մեջ մի իրականության, որ ամենից առաջ բնական է: Եվ, սակայն, այդ ֆանտազիան կատարվում է բնագիտության և մատերիալիզմի անունով: Միամիտ և մեկամիտ այդ մտածողները, սակայն, խորամանկ են դառնում ժամանակի ընթացքին և սկսում են աստիճաններ շինել, թղթե աստիճաններ, որոնց վրա հանգչելու է երկաթակուռ և քարակույտ մի հսկա շենք: Հենց այդ աստիճանների ներկայությունը միայն բավական է հասկանալու համար, թե ինչքան

չինծու, արվեստակյալ, անբնական և անհիմն է իրենց այդ կառուցումը, թե բնությունը, ապա և պատմությունը այդպիսի կաղապարներ և աստիճաններ, միաձևություններ և միօրինակություններ չի ճանաչում, թե անալիզի արժեքը սինթեզի մեջ է, և թե մարդը չպիտի պոկել բնությունից՝ նրան հասկանալու համար:

Ավելի զվարճալի է այս գիտությունը, երբ այդ մեթոդը դառնում է այսօրվա և վաղվա ուղեցույցը: Մի պարզ խոսք կա, որի նուրբ հեղնանքը մեր այս օրերի ամբողջ պատմությունն է տալիս բոլոր նրանց համար, որոնք ամեն քայլափոխին դասակարգային պայքարի անժխտելի փաստեր են ցույց տալիս ինձ, քեզ, բոլորին և բոլորին: Այդ ասում է. Cet animal est tres mauvais, quand on l'attaque il se defend. Ափսոս որ լրիվ չափով չի կարելի այն տալ թարգմանության մեջ, որ այսպես կլինի. Այս անասունը շատ գարշելի է. երբ հարձակվում ես, պաշտպանվում է: Տեր Աստված, մի՞թե հնարավոր է այսպիսի այլանդակություն, ոչնչացնել, ոչնչացնել: Բոլոր նրանք, որոնք իրենց մտքում մեկից ավելի միտք տեղավորելու հարմարություններ չունեն, նրանք չեն կարող հասկանալ, թե ուրիշ ինչ անուն կարելի է տալ այն հսկայական ուժին, որ թագավորություններ է կործանում և հեղափոխություններ առաջացնում, կոլտուրաներ ծնում և սպանում, մի խոսքով պատմություն է ստեղծում, ճիշտ ինչպես նրանք չեն կարող հասկանալ, որ մարդկային պայքարն անասնական ոչնչացնող պայքար է: Մարդկային պայքարն, ընդհակառակը, համերաշխության և համակեցության ավելի սերտություն և ուժգնություն է ստեղծում, որևէ կերպ իրարից տարբերվողներին՝ որևէ կերպ միավորելու համար միայն կարող է իր գոյության իրավունքը պաշտպանել: Բայց, քանի որ մեր միտքը չի կարող հաշտվել այն պատկերացման հետ, թե մարդկությունը կարող է ոչնչանալ հենց իր գործունեության շնորհիվ, ապա և ամեն մարդ, որ նախապաշարումներ չունի, իսկույն կհասկանա, որ մարդկությունը իր գոյությունը պահպանում է գլխավորապես իր գործունեության շնորհիվ, այն ներքին զգացմունքի, ձգողականության, կապի և փոխադարձ ու անգիտակից համակրության շնորհիվ, որ և՛ սեր է ստեղծում և՛ ատելություն, և՛ միասնություն և՛ բաժանում, և՛ համագործակցություն և՛ պայքար, և՛ մարդու կյանք և՛ մարդու մահ: Այս ասված չէ նրանց համար, որոնք ո՛չ - մարդ են ճանաչում, ո՛չ էլ մարդկություն, և դրանց տեղը դրել են կենդանաբանական ուրիշ տեսակներ, որ դեռևս չի ուսումնասիրված և դասակարգված:

Հապճեպ ընդհանրացումների այս գիտությունը իր արմատները խրել է ուրիշ տեղ: Ուրիշ տեղից է սնունդ առնում մեր այս իրականությունը, որ կարողացել է այնքան ձևակերպված և կաղապարված սխտեմով իշխել բոլոր մտքերի և կամքերի վրա՝ ստեղծելու համար մեր օրերի անհեթեթությունը, թարսությունը և շրջվածությունը: Արդարև, դրանց բոլորի ծնող-մայրը մեր օրերի համատարած մատերիալիզմն է, որ անվիճելի է դարձրել այս իրականությունը և նրա հասկացողություն թափանցումը:

[Երևան] 11 սպրիլի 1931
Բնագիր: Ձեռագիր:

[Վարազդաս Տերոյան]

ՊԱՆԳԵՐՄԱՆԻՉՍԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նամակ պ. Յանրի Բերգսոնին

Սիրելի բարեկամ!

Գերմանիզմի վրա գրած Ձեր սքանչելի տողերը գտնվում են ամենքի ձեռքում: Ես չեմ կարծում, որ մի ավելի թափանցող դատողություն լինի Գերմանիայի վրա, իր նկարագրի, իր մեթոդների, իր ոճիչների մի ավելի ճշգրիտ բացատրություն: Դուք ապացուցեցիք ինչ որ նա դարձել է՝ մի գիտնական բարբարոսություն, և թե ինչո՞ւ նա այդպես է դարձել: Սակայն, բավական է նկարագրել, ինչպես և ձաղկել այդ ընթացքը: Ես վախենում եմ, որ գիտակցության ուղղված մի պերճախոս և հուզիչ կոչ չպիտի հաջողի համոզել նրանց, որոնք խիստ զգայուն՝ ուժի բանականության, հավակնում են տեղի տալ միայն բանականության ուժին: Արդ, այդ ուժը, Գերմանիան դեռ հպարտանում է իր ձեռքի տակն ունենալու: Նա զինվորագրեց իր գիտնականներին, ինչպես իր զինվորներին: Նա մտադրվում է, թե՛ իր կարողությունը ցուցադրել, և թե՛ դրան արդարացնել, ներկայացնել լավագույն կազմակերպությունը, ինչպես նաև բարձրագույն մշակույթը: Գիտությունը նրան միայն միջոցներ չի տալիս, այլ մի վարդապետություն, և ճշմարտությունը, թե աշխարհի կառավարությունը պիտի անցնի իր ձեռքը:

Պանգերմանիզմի այս իրազեն պատմությունը հատկապես հայթայթել է իր տարրերը: Եվ իսկապես, մենք չպետք է ժխտենք, որ Գերմանիան XIX դարում եղել է պատմական ուսումնասիրությունների մեծ օջախներից մեկը: Սկսած այն օրից, երբ Պերցը 1819 թվին հիմնում էր Monumenta Germanie-ների ընկերությունը՝ գրողների, գիտունների, ճարտարագետների և հնախույզների ամբողջ մի pléiade հարձակվեց անցյալի վրա: Նա ցուցակագրեց, déchiffré, վերլուծեց՝ ուսումնասիրելով բոլոր ժողովուրդները, և հարուցանելով բոլոր առեղծվածները: Ի՞նչ պիտի լիներ մեր երախտագիտությունը, եթե Գերմանիան միայն հիշատակարանները պեղեր, բնագիրները վերականգներ և հրատարակությունները բազմապատկեր: Բայց ինչպե՞ս անգիտանալ նաև, որ այս աշխատանքից գիտությունը միայն չօգտվեց: Դեռ 1858-ին Գիզերբեխտը գրում էր. Գերմանական գիտությունը հարստացրեց և լուսավորեց եվրոպական բոլոր ժողովուրդների

պատմութիւնը: Խորութիւնը, անկողմնակալութիւնը, ճշմարտի սերը, որ նա ներկայացնում է, բոլոր ազգերին երախտագիտութեան ստիպեցին ...: Փոխարենը, ուրիշների որոնումներին ի՞նչ պարտի մեր սեփական պատմութիւնը: Մենք կարիք չենք զգում պատասխանելու: Եվ Գիզերբեխտը ավելացնում էր. «Ազգային մեծութեան սքանչացումը եղավ այն սկզբունքը, որ մեր պատմական գիտութեան թույլ տվեց ստեղծելու մի նոր կյանք»: Այսպես, այս լայնածավալ որոնումի մեջ, Գերմանիան մեկ կողմ էր դնում և անզուգական համարում իր տիտղոսները: Պատմութիւնից խնդրելով իր անցյալի հայտնագործունեութիւնը՝ նա այնտեղ էր փնտրում նաև իր ապագայի գաղտնիքը, չսահմանափակվելով սովորել՝ ճանաչելու համար, նա պատրաստվում էր գործի: Թե ինչ չափով էր մեծ պատմաբանները՝ Գերվինուս, Ռանկե, Գիզերբեխտ, Վայից եղան այն ժամանակ միութեան քաղաքականութեան բանվորներն ու «մարգարեները», իրենք իսկ մեզ ասում են այդ: Մենք այժմ գիտենք, թե ծավալումի քաղաքականութիւնը ինչքան պարտական է իրենց հաջողութեան: Կայսրականութիւնը ավելի լավ տեսաբաններ չունեցավ, քան Թրայչքեն և Լամպրեխտը: Նրանց միջոցով, իրենց աշակերտների միջոցով վերջապես կազմակերպվեց պատմութեան մի ամբողջ փիլիսոփայութիւն, որ իբրև մի փաստ, մի իրավունք և մի օրենք է հայտարարում փոքր ժողովուրդների ոչնչացումը, Գերմանիայի համաշխարհային գերիշխանութիւնը, և գերմանիզմի հաղթանակը:

Ի՞նչպես կազմվեց այս փիլիսոփայութիւնը: Ի՞նչ արժե նա: Ո՞ր է առաջնորդում նա: Գուցե այսպես ավելի լավ կարողանանք տեսնել, թե ի՞նչ դարձավ «Մեծն Գերմանիայի» պատմական միտքը, և որո՞նք են իր իրավունքները՝ մարդկային ոգու դաստիարակիչը կանգնելու:

I

Սա հատուկ է տեսութիւններին, որոնք թափանցում են մի ժողովրդի հոգին և թարգմանում նրա հավակնութիւնները՝ պատրաստվելու հետզհետե իր պատմութեան խորքերում: Այս մտավորութիւնը (idéologie) մի օրվա գործ չէ, նա մի տարուց ավելի պետք ունեցավ կազմվելու համար, և մի մարդուց ավելի, գործավորների մի ամբողջ պատրաստեցին նրա մասերը, ինչպես և վերջացրին ամբողջութիւնը: Նա մեծացավ քաղաքական և ընկերային այն վիճակի հետ և միջոցով, որ նրա ծնունդը տեսավ: Այնպես, ինչպես նա այսօր ներկայանում է, նա հետևանքն է այն գաղափարների, որոնք, եկած հո-

րիզոնի զանազան կետերից, վերջիվերջո միացան: Մի լուրջ վերլուծություն մեզ թույլ պիտի տա դրա տարրերը գտնելու:

Առաջինը ցեղ (race) գաղափարն է:

Կարելի է ասել՝ իր ծագումից ի վեր, Գերմանիան ունեցել է ազգագրական այս համայնականության խառն զգացումը: Բայց այդ զգացումը ճշտում և զարգանում է այն վայրկյանին միայն, երբ իր բաժանումներին և իր անկարողության գիտակից՝ նա փնտրում է միտության մի սկզբունք, որ իրան հավաքի: Ցեղը չէ՞ այն իդեալ պատկերը, ուր նա ինքն իրան գտնում է այն ջարդված հայելու մեջ, որ ներկայացնում էր այն ժամանակ իր քաղաքական կառուցվածքը: Իր գրողները XVIII դարի վերջերում հայտարարեցին և փխխոփաները XIX-ի սկզբներում նորից մոտեցան այդ վարդապետության, որ հատկապես պատմական դպրոցի գործն է: Վայից, Գիզբերեխտ, Զիբել, հետո Լամպրեխտ ահա ցեղի մեծ տեսաբանները: Եվ ի՞նչ գտան նրանք...: Մի նախնական ցեղ: – Ծնված հին հնդեվրոպական աղբյուրից՝ մենք բռնում ենք նրա ճյուղերից ամենահինը: Թանկագին նվաճում, որի պատմությունը հարստացրեց լեզվաբանությունը: Երբ ճիշտ է, որ կան «բազմաթիվ բառեր, գերմանական ժողովուրդներին ընդհանուր՝ որոնք չեն գտնվում ուրիշ ժողովուրդների լեզվի մեջ», այդ բառերը չեն կարող ուրիշ տեղից եկած լինել, քան «մի նախնական գերմանական ժողովրդից»: Հեկքելը (Haeckel) պիտի նկատի հետո՝ «գերմանական լեզուն այն բանն է, որից դուրս են եկել արիական բոլոր լեզուները»: – Մի գուտ ցեղ: – Արևելքի մեծ կայսրությունները, հելլենիզմը, հռոմեական աշխարհը, արդի ժողովուրդները խառնուրդներ են: Նա է անխառն: Օտարականի ոչ մի կեղտ: Նա ցրվեց՝ առանց թույլ տալու, որ ներս խուժեն: Նա նվաճեց՝ առանց նվաճված լինելու: Հին Գերմանները, որոնք իրենց կարծում են աստվածներից իջած, չունենի՞ն միթե ազնվականության այս զգացումը: Իր հերթին էլ, անցյալի երևույթների մեջտեղից՝ նորագույն գիտությունը նշմարում է ցեղի տեղական, որոշիչ գծերը, նրա ֆիզիկական և բարոյական ֆիզիոնոմիան: Նա մեծ է, խարտյաչ, խաղաղասեր և զգայնիկ (sentimental): «Գերմանացիները, – նկատում է Վայից, – ոչինչ պարտական չեն այն ժողովուրդներին, որ իրենք գտնում են առաջուց հաստատված այն հողի վրա, որ իրենք գրավում են...: Իր պատմության սկզբիցն իսկ գերմանական ժողովուրդը ցույց է տալիս այն հատկություններն ու ընդունակությունները, որոնց շնորհիվ նա հաճախ կանչվում է՝ միջամտելու աշխարհի գնացքի մեջ»: Դեռ լսենք Լամպրեխտին. «Իր ծագումիցն իսկ՝ ցեղի գիտակցությունը

Հաստատվում է Համայնական մի մշակույթով, և իր որոշիչ գծերը այն բաներն են արդեն, որ նա միշտ պահելու է՝ գինվորական ուժը, դաշինքների հավատարմությունը, զգացումի խորությունը, մարմնի և ոգու ուժգնությունը, իմաստությունը, գործունեությունը, կամքի ուժեղությունը»։ Կայսերական Գերմանիայի և Տակիտոսի Գերմանիայի միջև միայն աճումի տարբերությունը կա։ Այս իդեալը, որ այնպես շուտ պետք է անհետանար ուրիշ ժողովուրդների միջից, Արմինիուսի անտառներումն էր ծնվել՝ այլևս չկորսվելու համար։

Ցեղը, ահա Համայնական էակը, որի ծագումը գտավ և ճակատագիրը պիտի գծե պատմությունը։ Ղեկավարը (demiurge), որ անգործարանավորից կամաց-կամաց պիտի դուրս բերի գործարանավորը։ Դարերի հարկադրած հաջորդական և առաջատվական ձևափոխությունների մեջ՝ նրա շնորհիվ հարատևում է միություն մի սկզբունք, որ առաջ է գնում, ինչ էլ որ լինեն երևութական պատուվածքները, անիշխանությունը և անկարգությունը։ Նախնական Գերմանիային նա տվել էր մի «ազգային գիտակցություն»։ IX-ից մինչև XIII դարը նա գծագրում է նրա արտաքին կառուցվածքը, գծագրում նրա սահմանները, հաստատում նրա լեզուն և կանգնեցնում նրա կառավարությունը՝ դքսություններ և տոհմեր գալիս են ձուլվելու ազգի իդեալ միություն մեջ։ Մի հետաքրքիր դիտողություն է այն, որ անում է Ռանկեն՝ Գերմանիայի պատմությունը հակադրելով Իտալիայի պատմության։ «Մեր ազգի կյանքը, - ասում է նա, - հանգչում է մասնավորի և ընդհանուրի ներհակության վրա, բայց երկրորդն է եղել միշտ ամենաուժեղ տարրը»։ Եվ այսպես, Իտալիայի պատմությունը իր տեղական մասերի պատմությունն է, Ֆլորանսի, Հռոմի, Վենետիկի պատմությունը. մինչդեռ գերմանական տերությունների պատմությունը ոչ մի գաղափար չի տալիս Գերմանիային հատուկ կյանքի մասին, որովհետև նրա մոտ մասնականությունը (particularisme) ծծվում է ամբողջության մեջ։ XV դարից հետո, էվոլյուսիոնը շարունակվում է։ Սրբազան կայսրության ավերակների վրա հիմնվում է մի գերմանական կայսրություն, ինչպես որ կաթոլիկությունից պոկվում է մի գերմանական քրիստոնեություն։ Բայց այդ տեղն էլ, ցեղն է, որ ինքն իրեն հաստատում է իր հաստատությունների, իր հավատի, ինչպես և իր արվեստի մեջ։

Ավելի ազգային մի հումանիզմ չեղավ, քանի հումանիզմն էր բանաստեղծների և գրագետների, որոնք Արմինիուսին Գերմանիայի խորհրդանշանը դարձրին, և երբեք Լուտերը հաջողելու չէր, եթե իր

Հավատքը ներկայացրած չլինեն, որպես գերմանիզմի մի հակահարված՝ լատինոլոգիայի դեմ:

XVIII դարում այս անհատականությունը կենտրոնանում է գրականությունից և փիլիսոփայությունից մեջ: Այսուհետև մի հանճար կա, ինչպես և մի գերմանական ժողովուրդ: Այս նոր Գերմանիային ի՞նչն է պակասում: Քաղաքական միությունը: Նրան այլևս չի բավարարում միտքը լինել, կամ երազը, բանաստեղծությունը կամ գիտությունը: Նա ձգտում է կազմակերպության: Հայտնի է արդեն, թե Հեղափոխության փոթորիկի և ազգային պատերազմների մեջ (11) ինչպես մեծացան իր հոլոսերը, և թե ինչպես դրանց իրականացրեց գերմանական տերություններից ամենից գերմանականը՝ Բրուսիան: Կայսրությունը, իր պետի, իր բանակի, իր հարստության հետ, անգամ իր հաստատության և վարչական կազմակերպությունների բարդությամբ ցեղի անհրաժեշտ լրացումն է, իր կյանքի ծաղիկը, իր «մշակույթի» բողբոջումը: Այսուհետև ցեղը պատրաստ է կատարելու իր կոչումը:

Գերմանիայի պատմությունն, ուրեմն, ցեղի հերոսապատումն է: Մի ուրիշ գիծ կա նրան հատուկ: Իր կազմության շարունակությունից մեջ, կարելի է ասել, որ ցեղը ենթարկվում է մի կրկին շարժման:

Առաջինը՝ ներսից դեպի խորքը: Մինչդեռ բոլոր ժողովուրդների մոտ առաջադիմությունը կատարվում է ծծումով, օտար տարրերի ձուլումով, որոնք գալիս են հարստացնելու նրանց հաստատությունները, ինչպես և իմացականությունը՝ ընդհակառակն գերմանական ցեղը կամեցավ ամեն բան միայն իրեն պարտական լինել, և իր հորերից միայն ջուր քաշել (ne puiser que dans son fonds): Ո՛չ մի փոխառություն դրսից: Իրավունք, կառավարություն, փիլիսոփայություն, կրոն, ամեն բան նրա մեջ միատարր է: Իր պատմությունը մերժումի մի երկար ջանք է: Գերմանիան ոչինչ չի վերցրել կելտերից: Հռոմի հետ շփման մեջ՝ նա ետ է մղում նրա հանճարը, ինչպես նրա բանակները: Միջին դարում նա ազատագրվում է այս երկու համաշխարհայնություններից՝ կայսրության աստված պետական հղացումից և եկեղեցու՝ հռոմեական հղացումից (conception): Նորագույն ժամանակների մեջ Ֆրանսիայի դեմն է պաշտպանվում նա: Մեր գրականությունը, մեր փիլիսոփայությունը, մեր հեղափոխությունը կարող են թափանցել այնտեղ, նա դրանց պիտի առաջնորդի իր սահմանների վրա: Արտափակության (exclusion) այս կարողությունը, ահա գերմանիզմի առաջին շարժումը, այն, որ իրեն կղզիացնում է: Ահա և երկրորդը՝ տարածումի կարողությունը, որ նրան մղում է արշավելու:

Դեպ արևմուտք կամ արևելք, դեպի Հյուսիս կամ հարավ իր սահմանները տարածում է մի կանոնավոր տատանում յուրաքանչյուր դարաշրջանին: Կեսարից առաջ Գերմանիան առափնում է Հռենոսը: Նրանից հետո, և ամբողջ հինգ հարյուր տարվա ընթացքին նա կայսրության վրա է արձակում իր խիստ լիքն ժողովուրդները: Կիմերներ, Տևտոններ, Սուևներ, Ալումաններ, Փրանկներ, Բուրգոնդներ, Վիսիգոթներ, Վանդալներ, ահա հորձանքը, որ ողողում է Արևմուտքը և պիտի բեղմնավորե նոր եվրոպան: IX-ից XIII դարում հորձանքը դառնում է դեպի արևելք, ետ է մղում Սլավներին, առջանում է Էլբայից մինչև Օդեր, Օդերից մինչև Վիստուլը և անսահման տափաստանի ափերին, որ տարածվում է դեպի Հյուսիս, նա թողնելու է շուտով իր զինվորական կամ կրոնական մնացորդները (atterissements), մինչդեռ վերադառնալով դեպի Գաղղիան՝ նա թափանցում է Առգանի ծալքերում, կամ Սկովդիայի ստորին նահանգներում: Մոտավորապես նույն ժամանակներում գծագրվում է մի ուրիշ հոսանք: Ահա նա անցնում է Ալպերը, կլանում է Իտալիան, և գնում է Հռոմի պատերը ծեծելու: Հետո իր տեղատվության հետևանքով նա բարձրանում է դեպի Հյուսիս, դեպի Բալթիական ափերը և Սկանդինավիան: Ռիգայից մինչև Ռուեն, Դրոնթայից մինչև Լոնդոն՝ վաճառականը շարունակում է ասպետի գործը: Բայց Գերմանիան միշտ տեղափոխվում է: Կանգ առած այն ժամանակ նոր պետությունների առջև, որոնք նրան սղմում են – Լեհաստան, Շվեդ, Հոլլանդիա, Փրանսիա – նա չի հապաղում նորից շարժվելու: Տատանումը վերսկսում է իշխանների նվաճում, և ոչ այլևս ժողովուրդների տեղափոխություն: Դեպի արևելք Բրուսիան ընդլայնվում է ի հաշիվ Շվեդի, հետո Լեհաստանի, կամ Ավստրիան առափնում է հունգարական դաշտը կամ Բալկանները: Դեպի արևմուտք, գերմանական մղումն է վերջապես, որ ետ է քշում Փրանսիային: Այսօր նոր կայսրության համար այս հին հորիզոնները անգամ խիստ նեղ են թվում: Այն կողմ նա տեսնում է այն հեռավոր աշխարհները, որոնց հասնելու թույլ կտա իր տնտեսական առաջադիմությունը: «Ազգային» պետությունը կերպարանափոխվում է «տարածական» պետության: Եվ ահա իր՝ փախստականների, գաղթողների, առևտրականների և ծովագնացների ժողովուրդը դիմում է դեպի երկու ծովերը՝ Ատլանտյանը, նոր աշխարհի այս Միջերկրականը, Խաղաղականը՝ նոր աշխարհների ժամադրավայրը:

Երբ մի փաստ կրկնվում է այս համառությունը, պետք է զգուշանալ, որ նա չհաստատվի իբրև մի օրենք: Այս հաջորդական ծավալումները ցեղի բնական աճումն են, և հետևանք թե՛ բնակչության ա-

ուստույթյան և թե՛ սահմանների շարժական առաձգականություն: Եվ ահա թե ինչն է սահմանավորումն նրան վերջապես: Երկրից կանխակա, անհատից բարձր, նա է և միայն նա, որ ստեղծում է ազգությունը: Հետևաբար «Գերմանացին Գերմանիայից դուրս մնում է Գերմանացի»: Նա իր հետ տանում է իր հայրենիքի իրավունքը՝ կապված իր անձի հետ «լեռների, ձորերի, գետերի և ծովերի ընդ մեջեն...»: Այս կապը, որ նրան միացնում է ցեղին, ոչ մի պայմանադրություն մը չի կարող քանդվել: Ինչ նոր օրենք էլ որ նա ընդունի, նա պահում է իր օրենքը: Իր ազգային դեմքը անջնջելի է: Հետևաբար, ուրեմն, ինչ երկրումն էլ նա տեղավորվի, «Գերմանական հայրենիքը» երբեք չղթայված չի լինի իր հողին և կապված իր սահմաններին: Նա մեկ երկրով չի չափվի, նա իր որդիների տիեզերականությունն է: Այսպես, ամեն տեղ, ուր անցյալի մեջ ցեղը հաստատվել է, ամեն տեղ, ուր ներկայի մեջ նա սկսում է հաստատվել, իր տիրապետությունը մնում է: Գերմանիաներ են Շվեյցարիա, Բուրգոյնը, Լորեն, Բելգիա, Լեհաստան, Հոլլանդիա, որոնք իրենն են եղել մի անգամ: Գերմանիաներ են այն աշխարհները, որոնք ընդունում են և պահպանում այսօր յուրայիններին: «Այնտեղ է Գերմանիան, ուր գերմանացիները երկնքի Աստծու փառքն են երգում, ուր հազարավոր շրթունքների վրա արձագանքում են գերմանական երգերը...»: Մենք սկսում ենք նշմարել այն կետը, ուր ցեղի և կայսերականության գերազանց անհատականության վարդապետությունները գալիս իրար են միանում: Ինչպե՞ս պիտի տիեզերական սկզբունքը վերագրե իրեն այս մի հատիկ ցեղը, որի ամբողջ անցյալ աշխատանքը ուղղված էր Հռոմի, եկեղեցու և Փրանսիայի ներկայացրած տիեզերականության դեմ: Այս փաստը չի բացատրվում միայն ազգային զգացումի հրեշավոր աճումով: Նրա ծագումը գտնվում է մի ուրիշ տեսություն մեջ՝ զարգացման տեսությունը: (15):

Ոչ մի գաղափար այնպես ընտանի չէ նորագույն գիտություն, և ոչ մեկն ավելի թանկագին չէ Գերմանիայի համար: Վերջին դարի դեռ սկզբիցը՝ փիլիսոփայությունը գործադրում է այն պատմության վրա: Շելլինգը չէ՞ր ասողը. «Պատմությունը Աստուծո մեկ հայտնագործությունն է, և այս հայտնագործությունը գլուխ է գալիս մի հաջորդական զարգացումով»: Հատկապես Հեգելն է, որ պիտի նկարագրե այս էվոլյուսիոնը: Եվ իսկապես, մենք դժվարանում ենք այսօր հասկանալու, թե որոնք եղան այդ փիլիսոփայության հմայքը, գրավչությունը և ճառագայթավորումը: Նա մեզ համար այժմ ներկայացնում է միայն մի դատարկ հետաքրքրություն, նա գրեթե մի կրոն է-

ղավ: Նա միայն Գերմանիային չմոլորեցրեց, ամեն երկրների մեջ նա ունեցավ աշակերտներ, ինչպես և առաքյալներ: Եվ Գերմանիայի մեջ իր առաջին, իր ամենաջերմ հավատացյալները եղան նրանք իսկ, որոնք պետք է ամենից առաջ պաշտպանված լինեին դրական մեթոդներով՝ ընկերաբանները և պատմաբանները: Մենք նրան տեսնում ենք Բաուրի և Դրոյգենի մոտ: Նրա ազդեցությունը զգալի է Կարլ Մարքսի և Լամպրեխտի վրա: Մենք չենք զարմանում: Ինչ որ մոլորն էր այս փիլիսոփայության մեջ, դա իր սկզբունքն էր, գաղափարը, այս անսահմանավորելին, որ սահմանավորվում է, այս բացարձակը, որ ինքն իրեն ստեղծում է՝ անցնելով տրամաբանությունից՝ բնություն և բնությունից՝ ոգուն: Ինչ որ պարզ էր, այդ էլ այն գործադրությունն էր, որ անում էր Հեգելը պատմության վրա, պատմություն, որ դառնում էր միություն, ուր իր զարգացումը լրանում էր իրերի ամբողջության մեջ՝ հղացված որպես մի կարգ և ուղղված դեպի մի նպատակ: Առաջին անգամ լինելով՝ մի գործը և խորաթափանց միտք տալիս էր իրականության մի բանավարական բացատրություն: Էվոլյուսիոնի այս գաղափարով հեգելեանիզմը վերանորոգում էր պատմությունը, գեղարվեստի, կրոնի, փիլիսոփայության կամ քաղաքագիտության պատմությունը: Գերմանիայի ամբողջ պատմական մտածողությունը դրանով թափանցվել է կարծեք: Արդ, ինչպե՞ս է հղանում հեգելեանիզմը՝ այդ էվոլյուսիոնը:

Նրա օրենքներից առաջինը սահմանավորել է Gervinius-ը. «Պատմությունը հետևում է մի անփոփոխելի ուղղության: Իր խոշոր գծերով նա գնում է մի տրամաբանական և առաջուց կարգավորված ընթացքով»: Մի հաստատուն գնացք, մի տեսակ ուղղաձիգ, որպես նախադասությունների մի շարք՝ մեկը մյուսից բխող, մեկը մյուսն ապացուցանող. նա այդ է ամենից առաջ: Փաստերի ժխորը կարգավորվում է մի հատակագծով: Միշտ աշխատանքի, միշտ հառաջադիմության մեջ՝ պատմության ներկա գաղափարը այն խմորն է, որ մղում է նրան, ինչպես բանականությունը, որ դեկավարում է նրան: Մեծ քաղաքակրթությունները նրա կայարաններն (etapes) են: Ժողովուրդները, որոնք շարք առ շարք գալիս անցնում են աշխարհի բեմից, դիմազրում են նրա ստորոգելիները, ավելացնում են նրա վրա մի նոր կատարելություն, իրենց դերը վերջացրած՝ նրանք ետ են քաշվում: Մի բարձրագույն ձև փոխարինում է նրան, որ անհայտանում է, մինչև այն օր, երբ իր բոլոր սահմանավորումները տրված լինելով, գաղափարը լրանում է բացարձակի մեջ, այսինքն կատարյալ գիտակ-

ցությունը, որ տիեզերքն ստանում է իր ազատության: [Լինելով]¹ տրամաբանական, այս զարգացումը անհրաժեշտ է: Գաղափարն ընթանում է դեպի իր նպատակը՝ մի անդիմադրելի թռիչքով, և այս թռիչքը քաշում տանում է աշխարհը: Վայ նրանց, որոնք դիմադրում են նրան: Նրանք պարտվում են, ջախջախվում, դատապարտվում անհաջողության և մոռացության: Փառք նրանց, որոնք նրան են ծառայում: Նրանք մասնակից են նրա կյանքին և հպարտանում են նրա հաղթանակով: Նրանք պատմության մեծ անուններն են, թեև նվազ մեծ իրենց կամեցողությամբ, քան իրենց արածով, որովհետև իրենց համագործակցությունը կույր է, ինչպես և ճակատագրական՝ իրենց կոչումը: Կեսարը երազում էր միայն իր թշնամիներից իր վրեժը հանել և հասարակական իշխանությունը ձեռք ձգել...: Իր մասնավոր և անհատապաշտ մտադրությունների մեջ բեղմնավորվում էր աշխարհի ապագան: Մարդն իրեն կարծում է պատմության տերը, նա նրա գործիքն է միայն: Նա աշխատում է միայն իրենից դուրս կամեցված նպատակների համար, և այն միջոցներով, որ իրեն ծանոթ չեն: Մեծ թովչությունը, որ մեզ գործածում է՝ առանց մեզ իր գաղտնիքի մեջ դնելու, բավական խորամանկ է մեր աչքերը մթագնելու համար: Նրան օգնում են մեր կրքերը, մեր շահերը, մեր բնազդները, պտտցնելով նրա հավիտենական հայացքների հաղթանակի շուրջը՝ մեր մի ժամվա հուզմունքը: Ձգտելով ազատության՝ պատմությունը ազատության դատարկությունն է: Եվ վերջապես, եթե ճիշտ է, որ մենք պատմության մեջ գործ ունենք անհատականությունների հետ, որոնք ժողովուրդներն են, գաղափարը չի կարող իրագործվել անհատի մեջ, ոչ էլ գեղարվեստի, փիլիսոփայության, կրոնի մեջ, որոնք բացարձակի հատվածական և անկատար մտապատկերն են տալիս: Նա իր լիության հասնում է միայն պետության մեջ:

Պետությունը պատմության եղանկություն (substance) է: Նրան չերևակայենք իբրև մի պայմանադրություն, կամ անհատների մի կամայական ստեղծագործություն: Ինչպես Բնությունը և Ոգին: Նա «անհրաժեշտ է և աստվածային»: Ինքնին և իրանով բանավարական (rationnel) նա տիրում է միությունների վրա, որոնք իրան բաղկացնում են և իր հետ նույնանում, ինչպես ինքն էլ նույնանում է նրանց հետ: «Նրա օրենքներն իր անդամների իրավունքներն են, իր հողը, իր լեռները, իր լույսը և իր ջրերը՝ նրանց հայրենիքը: Իր պատմությունը նրանց պատմությունն է: Իր բոլոր ինչքերը նրանց

¹ Փակագիծը հեղինակինն է.՝ Ռ. Ս.

սեփականութիւնն են, որպէս թե նա էր նրանց այդ արտոնութիւնը տվել իր կողմից: Նրանց կամեցողութիւնը իր կամեցողութիւնն է: Եվ այս համայնականութիւնն է, որ մի ժողովրդի ոգին է կազմում»: Բայց, փոխադարձաբար, անհատը ճշմարտութեան, բարոյականութեան և ազատութեան ընդունակ է, ինչ չափով, որ նա մասնակից է պետութեան, որովհետև ճշմարիտ ազատութիւնը, այսինքն ամեն սահմանի բացակայութիւնը, պետութիւնը միայն ունի: Այսպէս են վճռվում այն ներհակութիւնները, որոնց առջև կանգ էր առել Կանտի մորալիզմը: Ել ոչ մի պայքար անհատի և պետութեան մեջ: Պետութիւնը, ներկայացնելով անհատը, լինելով մասնավոր գործունեութիւնների սկզբունքն ու նպատակը, յուրաքանչյուրի հնազանդութիւնը մի պարտականութիւն է, և նա ունի մի բացարձակ իրավունք իր բոլոր անդամների վրա: Ել ոչ մի ընդդիմութիւն քաղաքականութեան և բարոյականութեան մեջ: Ապրելն է պետութեան առաջին գործառնութիւնը: Նրա գոյութիւնը պիտի լինի, ուրեմն, «հրամայականը, որ ծառայում է իբրև կանոն իր գործերին»: Այդ պաշտպանելու և ընդարձակելու համար՝ նա ուժ ունի: Նա կարող է պատերազմ հայտարարել, «երբ իր շահը վնասվել է կամ վտանգվել, երբ նա դրան կորստի մեջ է տեսնում, նաև երբ ներքին երկար հանգստից հետո, նա մղվում է դուրս գալու ինքն իրանից և գործելու դրսումը»: Հաջողութիւնը արդարացնում է ամեն բան: Ժողովրդին դեմ, որ տիեզերական է ներկայացնում, «ուրիշ ժողովուրդների կամքը ոչ մի իրավունք չունի»:

Մեծափառ մի համադրութիւն, որի շղթայավորումը պիտի մոլորեցներ տրամաբանական բացառումների (abstraction) ծարավ ոգիներին, և որի եզրակացութիւնները պիտի շոյեին իր մեծութեան պաշտամունքն ունեցող մի ցեղի հպարտութիւնը: Երբ պատմութիւնը մի առաջադիմութիւն է, եթե առաջադիմութիւնը կատարվում է միայն պետութեան միջոցով, [ուրեմն]² մի ժողովուրդ պիտի գա, որ բոլորից հետո, լինի բացարձակի իրականութիւնը: – «Արևելքը գիտեր (և դեռ գիտի) թե միայն մեկն է ազատ. հունական և հռոմեական աշխարհը՝ թե մի քանիսն են ազատ. գերմանական աշխարհը գիտի, որ բոլորն են ազատ»: Ինչ որ Գերմանիան իր պատմութեան ծագումիցն իսկ հայտնագործում է մարդուն, դա այն իդեալն է, որ մարդը փնտրում է: Միանալով քրիստոնեութեան՝ նա ազատագրում է ոգին, վերածնելով հին ընկերութիւնը՝ նա այնտեղ սփռում է անձնա-

² Փակագիծը հեղինակինն է.– Թ. Ս.

վորության նոր գաղափարը: Միջնադարում շարունակված էվոլյուսիոնը կատարվում է նոր դարաշրջանում: Բարենորոգության (Reforme), փրկիսոփայության, ազգային անկախության և բրուսական տերության միջոցով Գերմանիան վերջապես մարմնավորում է «ազատությունը»: Եվ միայն ինքն է նրան մարմնավորում: Անգլիայի Համար ազատությունը մի առանձնաչորհույթուն է, Ֆրանսիայի Համար՝ մի անհատապաշտություն, միայն Գերմանիան է տալիս նրան իր ամբողջական բացատրությունը՝ միացնելով անհատը պետության հետ, մասնավորը տիեզերականի հետ: Մենք հասել ենք պատմության ամենաբարձր վայրկյանին, ուր «Ոգին զգում է իրեն ազատ, կամենալով ինքն իրեն, իր Համար՝ ճշմարիտը և Հավիտենականը...: Գերմանական ոգին նոր աշխարհի ոգին է»: Գերմանիայի մեջն է խտանում և սպառվում մարդկության զարգացումը:

Այս բանաձևերից մի քանիսը չենք տեսնում մենք դիվանագետների և հրապարակախոսների հայտարարությունների մեջ: Ինքնին արդեն այս մտավորությունը պարունակում էր կայսերականության մի ամբողջ Հղացումը, ուժի փառաբանությունը, պետության աստվածացումը, Գերմանիայի ապոթեոզը: Բայց շուտով դա անբավարար պիտի թվար: Դա ոչ այլ ինչ էր Համենայն դեպս, քան թե մի մտավորություն (idéologie): Արդ, մտավորապես 1860-ին գաղափարապաշտության դարաշրջանը փակվում է: Միության աշխատանքից, Բիսմարկի դիվանագիտությունից և բնագիտությունների առաջադիմությունից մղված՝ Գերմանիան դառնում է օգտապաշտ և իրապաշտ: Բնագանցությունը չի բավարարում այլևս իրան: Իր այս գաղափարների և հավակնությանց համար պետք է փաստերի հաստատուն կռվանը: Բնության և կյանքի գիտությունները տիրապետում են ոգիներին: Ի՞նչ փուլթ, թե նոր ինտելեկտուալիզմը պարզապես խեղդում է բանաստեղծության և Հայեցողական (spéculative) մտքի թռիչքը: Իր հերթին՝ պատմությունը բաժանվում է զուտ փրկիսոփայությունից՝ փակչելու համար կենսաբանության: Եվ սակայն, կերպարանափոխելով իր մեթոդները՝ նա չի փոխում իր ուղղությունները: Ցեղի և զարգացման երկու տիրական գաղափարներին կենսաբանությունը ընդհակառակն տալու է մի նոր ուժ՝ նրանց միացնելով կենսական մրցման և ընտրության (concurrence vitale et la selection) իր տեսությունը:

Շատ հետաքրքիր է, որ այս հանդուգն Հղացումը փոխ է առնված Անգլիայից: 1859-ին Դարվինը գրել էր իր հռչակավոր գիրքը Տեսակների ծագման վրա: Գերմանիան շուտով պիտի հարմարեցներ դրան

իր հանճարին: Դեռ 1863-ին Շլայխերը գործադրում է դարվինիզմը լեզվաբանության վրա: 1864-ին Փրից Մյուլլերը հրատարակում է իր մանիֆեստը՝ «Դարվինի համար ...»: Չորս տարի հետո լույս է տեսնում «Բնական ստեղծումը»: Հեկքելի հետ կազմակերպվում է գերմանական դարվինիզմը: Դա տեսութունը միայն չի ժողովրդակա-նացնում: Նա նրան լրացնում է: Ընտրության և ժառանգականութ-յան օրենքով Դարվինը կամեցել էր բացատրել միայն անասնական կյանքի երևույթները: Հեկքելը տարածում է այս օրենքները մարդ-կության, ինչպես և բնության վրա:– Երևում է մի սաղմ: Բջիջն է, ո-րի էվոլյուցիոնը ստեղծելու է աշխարհը, ամենից առաջ անգործարա-նավորը, հետո կյանքը, հետո միտքը: Այս հազարավոր դարերի մեջ, որ նայվածքը չի կարող չափել, որ երևակայութունը դժվարությամբ է պատկերացնում՝ կազմվում և մեծանում է տեսակների հսկայական ծառը՝ անթիվ և խճճված ճյուղերով, որի բարդութունը և կատարե-լութունը աճելուց չեն դադրում: Մարդը վերջինն է: Բայց եթե նա պսակում է հոյակապ բուսականութունը, նրա հետն էլ կապվում է: «Նա բնությունից վեր չէ. նա կազմում է բնության մի մաս»: Եվ այսպես, մինչդեռ իր հպարտութունը իրան կղզիացնում է մնացյալ ստեղծագործութունից, գիտութունը նրա աչքերի առջև է դնում իր նախնիքը՝ անձև սաղմը, la monaire, որից ինքն է դուրս եկել: Նա նորից գտնում է գործարանների, ինչպես և ձկերի էվոլյուցիոնը, ան-հատի ծագումը, ինչպես և տեսակի ընտանիքի, հոտի, համայնքի և պետության ծննդաբանութունը: Պատմութունը բնության երկա-րաձգութունն է միայն: Միևնույն զարգացման գործ՝ ինչպես կա-րող էր նա ենթարկված չլինել միևնույն օրենքին:

Բանաստեղծները կարողացան երգել տիեզերքի ներդաշնակութ-յունը: Միայն մի բան պարզ է. տիեզերքն ընդհակառակն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ անսահման փակ դաշտը, ուր մղվում է մի հավիտենական պայքար: Մի անողորմ պատերազմ է շնչում գոյության բոլոր աստի-ճանների և բոլոր կարգերի վրա: Եվ ամեն տեղ նա առաջ է բերում նման հետևանքներ: Անհատների նույն զանազանավորումը: «Պետք է ընդունել, որ ամեն տեղ միևնույն տեսակին պատկանող անհատները չունեն նույնպիսի նպաստավոր հաջողութուններ (chances)»: Տեսակների մեջ նույն ընտրութունը (sélection): «Ժառանգակա-նութունը հաստատում է, որ թե մարդկային և թե կենդանական հա-սարակութունների մեջ ո՛չ իրավունքները, ո՛չ պարտականութուն-ները և ո՛չ էլ ինչքերը չեն կարող հավասար լինել...»: Անհավասա-

րությունը ժողովուրդների օրենքն է: Ամենաուժեղների նույն վերապրումը: Ապրելու իրավունք ունեն միայն նրանք, որոնք ամենից լավն են հարմարվել: Թուլերը համառոտվում են իրենք իրենցից և երկրի բնության մեջն է, որ նրանք անհետանան: «Երկաթե» (airain) օրենք, որին չպիտի կարողանան շարժել բանականությունը և մարդու կամքը: Ի՞նչ է այս բանականությունը և այս կամքը, եթե ոչ նյութի մի արտաթորությունը (effluve): Պատմության մեջ մուտք գործելով իբրև տեր՝ բնությունը նրան հարկադրում է իր խստությունը և անհրաժեշտությունը: «Ամեն տեղ մենք կարող ենք անմիջական (efficientes) պատճառների, վախճանական պատճառների տեղը դնել անգիտակցական և ճակատագրական պատճառներ...»: Այլևս երկվություն չկա ո՛չ գոյության, ո՛չ էլ մտքի մեջ: Տիեզերքը միայն մի ամբողջություն է, մի անսահման մեքենականություն, որի գործառնությունը վերածվում է մի կույր, անդառնալի և շարունակական զարգացման:

Այս հղացումը «պետք է բանար մարդկային ոգու առջև անսահման առաջադիմության մի դարաշրջան...»: Մենք ունենք գոյության ավելի համեստ իրավունքներ: Բայց սա մի փաստ է, որ հակառակ իր հանդիպած ընդդիմադրության, ոչ մի վարդապետություն չունեցավ այնքան արագ և այնքան ընդհանուր մի ազդեցություն, հեգելիանիզմից հետո: Գերմանիան ցատկում էր մեկ ոստնումով բնագանցության գագաթներից՝ դրական գիտությունների ավելի միացած բնագավառում: Հակառակությունը միայն երևութական էր: Իրապես, մի նոր ձևի տակ, գաղափարի բացարձակության տեղը դնելով ուժի բացարձակությունը՝ մտքերը նորից գտնում էին այն տարերքը, որ իրենց սիրելի էին. — մի հավասար ջանք՝ բռնելու համար մտքի և աշխարհի միությունը, մի օրենք՝ նման ներակայության (immanence) և զարգացման, անգիտակցության և անհրաժեշտության: Հեկքելը, նյութականացած հեգելիանիզմն էր: Դեռ ավելացնենք, որ բազմաթիվ կենսաբաններից հալածված, նոր վարդապետությունը, ինչպես և մյուսը պետք է ընդունելություն գտներ գրագետների, պետական մարդկանց և պատմաբանների մեջ: Նիցշեն նրան է պարտական կյանքի իր հռչակավոր սահմանավորումը: 1905-ին Հարտմանը նրանից խնդրեց պատմության մի ամբողջական տեսություն: Դա այսօր փռվում է հրապարակախոսների հողվածների և պաշտոնական ճառերի մեջ: Հեգելիանիզմի հետ հաշտված դարվիհիզմի վրա է, որ կազմակերպվել են արդի Գերմանիայի երկու մեծ քաղաքական փիլիսոփայությունները՝ մարքսիզմ և կայսերականություն:

Պատմության միևնույն հղացումը նրանց բերում է իրար մոտ: Ամեն պետության մեջ արտադրության միջոցների կամ հարստությունների տեր մի դասակարգ ճակատագրականորեն մղվում է ճնշելու մյուսներին: Պետությունների մեջ «նա, որին երևում են ամենանպաստավոր արտաքին հանգամանքները, որի համար գորության պայմանները ներկայանում են հնարավոր ամենալավ ձևով, նա չի կարող տատանվել՝ ամենաուժեղը լինել կամենալու...: Իր առաջադիմության մեջ մի կայունություն՝ կլինի հետադիմություն...»: Այստեղ՝ դասակարգերի պայքարը, այնտեղ՝ ժողովուրդների պայքարը: Համենայն դեպս, միշտ և ամեն տեղ՝ պատերազմը:

Այսպես անցան Հեգելին: Հայտարարելով հանդերձ պետության բացարձակությունը՝ նա ընդունել էր, սակայն, իրավունքի տարերքը՝ ժողովուրդների մեջ: Դյուրաբեկ վերապահություն, որ Թրայչքեն պիտի ջնջեր մի քանի խոսքով: Պետությունը պետք է ուժեղ լինի, և ուժեղ լինելու համար միայն ինքն իրան պարտական լինել: Մի դաշինք նա հարգում է, որքան որ նա շահ ունի դրան չխորտակելու: Իր շահը օրենք չունի: Հեգելը պատերազմի մեջ տեսնում էր մի անխուսափելի, անհրաժեշտ և օրինավոր կրիզիս, բայց՝ մի պատահար: Ահա նա կանգնած որպես կանոն: Դարձյալ Թրայչքեն է, որ հայտարարում է. «Մարդկության մեծ առաջադիմությունները միայն սուրով կարող են իրականանալ...: Անգամ քաղաքակրթված ժողովուրդների միջև պատերազմը մնում է նրա ձևը»: Պատասխանելով խաղաղասիրության՝ իր հերթին Շեոֆլեն գրում է 1900-ին իր՝ պատերազմի գիտական տեսությունը: «Աշխարհը, ինչպես որ գոյություն ունի, մի ներդաշնակություն չէ, այլ գոյակների մի անկարգ խաժամուժ, ենթարկված մի անխուսափելի պայքարի վտանգին...»: Պատերազմը ոչ դժբախտություն է, ոչ էլ պատիժ. նա մի բարիք է. ոչ թե միջոց, այլ նպատակ, ոչ թե բացառություն, այլ օրենք, «միակ ընթացքը՝ զարգացնելու համար առողջ կերպով Ընկերությունների միջազգային և ազգային վիճակը...»: Հեգելը պահանջում էր պատերազմի իրավունքի մի սահմանափակում, ընդունել էր միջազգային կանոնադրություններ, որոնք մեղմացնում են պատերազմը, հանձնարարում էր նվաճած երկրների մեջ անձնավորությանց և կյանքի հարգանքը: Բայց պատերազմը, որովհետև գերագույն օրենքն է, այլևս օրենք չկա նրա դեմ: Նա անողորմ պիտի լինի, ատելության պես անողորմ, որովհետև Լասսոնը ասում է՝ «քաղաքակրթության ձևերը իրար ատում են միայն»: Եվ, եթե ճիշտ է դեռ, որ թույլերը վերապրելու ոչ մի իրավունք չունեն, որ նրանց վերապրումն իսկ մի արգելք է տե-

սակի զարգացման, ինչու նրանց խնայել: Նրանց ոչնչացումը մտնում է պատմության նպատակի մեջ: Նվաճումը նույնքան օրինավոր է, որքան այն միջոցները, որ հատկացված են նվաճելու: Գթությունը միայն ինքնախաբեություն է: Եվ Բելգիան պիտի ցույց տա, թե Գերմանիան ինչ ձևով է ուղղում գործնականացնել մարդկային ընտրությունը և ծառայել ժողովուրդների առաջադիմության:

Յեղ, զարգացում և կյանքի պայքար, մենք այստեղ բռնում ենք էական կտորները, պողպատե հյուսվածքը, որից դարբնվել է այս փիլիսոփայությունը: Այժմ տեսնենք նրա ամբողջությունը: Մի առանձին ազգ, «ամենից վերը»՝ տեսանելի կերպով ընտրված Աստուծուց և դրված մարդկության կատարին: Հարյուր միլիոն մարդիկ՝ խմբված իրենց երկրի, կամ ցրված ուրիշ երկրների մեջ: Նրանց միացնելու համար՝ մի կենտրոնացած կայսրություն, որ համախմբում է միևնույն օրենքի տակ, միևնույն իդեալի և ջանքի մեջ թե՛ երկրի, և թե՛ «ցրվածության» իր բոլոր որդիներին, նրանց պաշտպանելու համար՝ մի գորեղ նավատորմ և մի անզուգական բանակ: Այս «պողպատ» (tentaculaire) պետությունը սպառնում է վերջապես բոլոր հարեներին, ողողում նրանց իր առևտրականներով, իր դոկտորներով, իր լրտեսներով և իր գինավորներով, այն հույսով որ նրանց հարկադրի իր օրենքը և մշակույթը – ահա նոր Գերմանիան, ինչպես որ մեզ ցույց են տալիս փաստերն ու վարդապետությունը: Իր հաղթանակն իսկ չպիտի լինի միայն իր գործը: Պատմությունը ասել է արդեն: Ահա կատարյալ ստեղծագործությունը, այն, որ մասնավոր պետությունների ավերակների վրա պիտի կառուցանե տիեզերականը, որ մի գիտական տիրապետության միության մեջ պիտի կազմակերպի և կանոնավորի կյանքը: Մարդկությունը պետք է միայն գլուխը ծռի: Մի ճակատագրական օրենք նրան դատապարտում է հնազանդվել իր երջանկության համար: Եվ ահա երկաթովն է, կրակովն է, որ Գերմանիան հավակնում է վերածնել աշխարհը, իր երազի լուսավորչության և իր կատաղած հպարտության գինովության մեջ:

II

Կայսրության քաղաքականության վրա գրած իր շունդալից գրքի մեջ, իշխան Բյուլովը նկատում էր վերջերս, որ գերմանական միությունը Եվրոպայից չընդունվեց ուրախությամբ: Մենք հասկանում ենք այս զգացմունքը: Այն ժողովուրդները, որոնք այդպիսի վարդապետություններ են քարոզում, շատ անհարմար դրացիներ են:

Նրանց բարեկամութիւննից նվազ վախենալու չէ, քան նրանց վրեժխնդրութիւննից, և ոչ ոք չգիտի, թե նրանց փայփայանքները ինչ նենգութիւններ են ծածկում: Մի ախտանիշ ծանր էր: Անգամ Գերմանիայում Լամպրեխտի միտումը գերիշխում էր, հակառակ՝ մեքենականութեան այս փիլիսոփայութեան դեմ պատմութիւնը պաշտպանելու համար արված ջանքերին: Եվ Փրանսիայում, կես դարուց ի վեր, այս պատմական գիտութեան ազդեցութիւնը ներս էր խուժել:

Ոմանք սքանչանում էին նրա վրա իր սպեկուլատիվ զորութեան համար: Նույնիսկ Տենը չգրեց, որ Գերմանիան «օրենքների մի սիստեմի կերպարանափոխեց պատմութիւնը, որ փաստերի մի կույտ էր միայն»: Ոմանք ընդունում էին նրան իր մեթոդների համար: Մեր երիտասարդութեան մեջ մենք ճանաչեցինք այս վարակումը: Մի հրատարակութիւն

[Թերի է]

Թիֆլիս, 31 X 1916

Բնագիր: Ձեռագիր:

[Վարազդաս Տերոյան]

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Պատմություն, մեթոդ, տեսություն)

Լեզվաբանության, բանասիրության և գրականության բազմաթիվ ամբիոնների կողքին, 1911 թվականին Սորբոնի մեջ Հաստատվեց մի ամբիոն էլ՝ «Համեմատական գրականության» նվիրված: Պրոֆեսոր Պ. Բալդենսբերգեր, որին վստահեցավ Պարիզի Համալսարանի վարչությունը այդ բանախոսությունները, երկար տարիներ էր նվիրել նոր կազմակերպվող գրական-քննադատական այդ մասնագիտության ուսումնասիրության:

Մի փոքրիկ ակնարկ այդ մասին մեզ ցույց է տալիս, որ թեև առաջին անգամ Պարիզի մեջն է, որ Համալսարանական ուսման և ուսումնասիրության արժանի է Համարվում գրական մի նոր ճյուղ, բայց և այնպես դեռ 1850-ական թվականներից այդ ուղղությամբ մեծ աշխատանքներ էին կատարվել և այն էլ այնպիսի տաղանդավոր մշակների ձեռքով, որոնք մի քանի տասնյակ տարիների պետք ունեին սակայն, մինչև կարողանային գրական աշխարհին Հարկադրել իրենց ուսումնասիրությունները: Թե ինչքան դժվարություններ կան՝ Համալսարանական մի նոր ամբիոն Հաստատելու Հետ կապված, պարզ երևում է այն Հանգամանքից, որ ընկերաբանությունը (սոցիոլոգիա) չնայած որ մոտավորապես երեք քառորդ դարի գիտական մի բեղմնավոր անցյալ ունի իր ետևը, Կոնտի և Սպենսերի նման Հսկաներ, եթե նույնիսկ նկատի չառնենք Փրանսիական ընկերաբանական նոր դպրոցը՝ Դյուրբհեյմի գլխավորությամբ, այնուամենայնիվ երկրորդական, գավառական Համալսարանների մեջ միայն կարողացել է ընկերաբանությունը մի սեփական աթոռ ունենալ, մինչդեռ մեծերը և մեծամասնությունը Համառորեն մերժում են նրան ինքնուրույն տեղ տալ՝ գտնելով, որ նա դեռ շատ պետք ունի առանձին և ինքնուրույն գիտություն լինելու Համար:

Այս տեսակետից Համեմատական գրականությունը շատ ավելի բախտավոր եղավ: Նա չուներ, անշուշտ, նույնքան մեծ Հավակնություններ, որքան ընկերաբանությունը, գիտության մեջ մի հիմնական Հեղաշրջում մտցնելու, բայց և այնպես շատ Հասկանալի է, որ Վիեննայի և Բեռլինի Համալսարանները երկար ժամանակ է մտադրվել են մի ամբիոն նվիրել դրան, և, սակայն, մինչև 1914 թվականը այդ դեռ

չէր հաջողվում: Շատ հասկանալի է, որովհետև մի՞թե հնարավոր է ուսումնասիրութեան մի նոր դաշտ, կամ մի նոր գործիք մեթոդ գտնել այնտեղ, ուր մարդկային ոգին, իր ինքնագիտակցութեան առաջին քայլերից սկսած, քաղաքակրթութեան առաջին մտամարզանքներից սկսած, այնքան եռանդով և ոգևորութեամբ աշխատել է, որոնել և ուսումնասիրել: Եվ, սակայն, ոչ միայն հնարավոր, այլև անհրաժեշտ համարվեց այդ, Սորբոնի մեջ, մի քանի տեսակետներով, որոնցից միայն առարկայի պատմութեան վերաբերմամբ եղածները կարող են այստեղ օգտակար լինել:

Գիտութեանների մեջ «համեմատական»-ը շատ սովորական է երկար ժամանակներից ի վեր: Համեմատական անդամագնություն, համեմատական քերականություն և լեզվաբանություն շատ սովորական առարկաներ են: Այս վերջին երկուքը մանավանդ, պետք է անպատճառ մի օր մեզ առաջնորդեին դեպի համեմատական գրականությունը, երբ պատահականությունը կամ խոհականությունը հարկադրեին մեզ, բառերի և լեզվական ձևերի կյանքն ու պատմությունը ուսումնասիրելուց հետո, ուսումնասիրել նաև գաղափարների կյանքն ու պատմությունը: Որովհետև, իսկապես որ, գաղափարներն էլ ունենին իրենց կյանքն ու պատմությունը, ինչպես ամեն բան: Միայն թե դրա համար լեզվաբանը պետք է մի քիչ բանաստեղծ էլ լինի, կամ ավելի ճիշտ, մի քիչ էլ փիլիսոփա, որպեսզի չոր փաստերի և տվյալների ուսումնասիրությունից կարողանա մի քիչ էլ վայելիք նյութ հանել, կամ մարդկային ոգու ստեղծագործության և ճանաչողության աղբյուրները որոնել ու նորմաներ-օրենքները դնել: Այդ փիլիսոփայական հակումը պետք է ավելացնել նաև 1850-ական թվականներից, նույնիսկ շատ ավելի առաջ՝ արթնացած մեծ հետաքրքրությունը դեպի Արևելքն ու արևելյան ստեղծագործությունները՝ պարզելու համար է. Ռինանսի, Մաքս Մյուլլերի և Գաստոն Պարիսի կատարած աշխատանքների հիմունքը: Բանասեր և լեզվաբան, վերջին երկուքը մանավանդ, հարված հարվածի վրա, համեմատաբար կարճ ժամանակում, այնքան բեղմնավոր հորիզոններ բաց արին, մեկը Օքսֆորտի մեջ, մյուսը Պարիզում, համաշխարհային գրականության պատմության մեջ, որ առանց երկար տատանվելու ամենքի համար էլ պարզ դարձավ, թե ի՞նչ կարելի է անել և ի՞նչ ստանալ: Եվրոպական գրականությունը նրանց ուսումնասիրության առջև շատ գաղտնիքներ սկսեց մատնել: Արևելքը դարեր անընդհատ հեղեղել էր Եվրոպան իր գաղափարներով, իր գրականութեամբ, և ոչ ոք այդ մասին որևէ կասկած չէր ունեցել: Ըստ երևույթին, Եվրոպան դուրս էր գալիս, մի ան-

պատշաճ բառով, բանագող Արևելքի հանդեպ՝ վերցնելով նրանից, ինչ որ իրեն չէր պատկանում և հազար ու մի ձևերով, իբրև յուր սեփական ստեղծագործություն ներկայացնելով:

Ուրեմն, Արևելքի ճանաչողությունը և փիլիսոփայական վերաբերմունքը դեպի գրականությունը, այն գլխավոր հիմունքներն են, որոնք անհրաժեշտ պետք է կացուցանեն մի նոր տեսակետ գտնել նոր տրված հարցերին մոտենալու համար, մի նոր բարձունք փնտրել՝ այլ հորիզոններ տեսնելու համար: Իսկապես ոչ թե նոր նյութ էր գտնում նոր առարկայի կազմակերպության համար, այլ հին նյութերի մի նոր բաղակցություն անհրաժեշտ էր դառնում մի շարք նոր հարցերի պատասխան տալու համար:

Որչափ որ հնարավոր եղել է հետևել հայերեն հրատարակություններին, ես համարյա թե ոչ մի բան չեմ տեսել համեմատական գրականության մասին գրված: Մյուս կողմից, այս մասնագիտությունն էլ դեռ այնպես ուժեղ կազմակերպություն չունի. դեռ մի մեթոդական և նյութական ամբողջություն ներկայացնող տեսությունք և հիմունքներով հրապարակի վրա դրված չէ, բացի զանազան մենագրություններին, որպեսզի կարելի լիներ պարզ ու հստակ նրա ամբողջ ծավալն ու տարողությունն առաջադրել այստեղ: Մի մեծ դժվարություն էլ, եղած մենագրությունների համարյա թե կատարյալ բացակայությունն է: Այնուամենայնիվ ներկա մտավորական շարժումների մեջ հետաքրքրության ամենամեծ տեղ բռնող գրականության համար գուցե կարելի լինի ցույց տալ այն բեղմնավոր ճանապարհը, որով ընթանում է համեմատական գրականությունը, նրա որոնումների դաշտը, կիրարկված մեթոդները, նրանից եղած սպասելիքները և օգուտները, նրա տեղը մի խոսքով, գրական քննադատության պատմության մեջ և վերջապես այն օգուտները, որ կարող է ստանալ գրականությունն ընդհանրապես և հայ գրականությունը մասնավորապես համեմատական գրականությունից:

II

Անհրաժեշտ է մի սկզբնական սահմանավորում տալ՝ համեմատական գրականության, մեթոդի մասին ասելիքները պարզ դարձնելու և այդ սահմանավորման աստիճանական լայնությունը և ճշգրտաբանությունը իր ամբողջ տարողությամբ երևան բերելու համար:

Ամենից առաջ պետք է փարատել այն կարծիքը, որ կարող է տալ «համեմատական գրականություն» անունը, թե դա գրական մի տեսակի, կամ սեռի համեմատությունը չէ մի ուրիշ տեսակի կամ սեռի

Հետ: Դա նույնպես համեմատությունը չէ Հին և նոր գրականությունների, երկու կամ ավելի ազգերի գրականությունների ու ընդհանրապես ամբողջ մի գրականություն ամբողջ մի գրականության հետ, ինչպես որ անում են հաճախ «որոշելու» համար այս կամ այն գրականության տիպը, նկարագրի, հատկությունները, առավելությունները և տարբերությունները:

Համեմատական գրականությունը գրականության մեջ գոյություն ունեցող գաղափարների և բնաբանների վերլուծական համադրական և համեմատական պատմությունն է, ժամանակից և տարածությունից անկախ:

Այս սահմանափորումը վերջնական լինելու ոչ մի հավանություն չունի, ինչպես առհասարակ բոլոր սահմանափորումները: Բայց նոր կազմակերպվող մասնագիտության համար առժամանակյա անհրաժեշտություն է: Դրա մեջն իսկ գտնվում է գորություն, իր մեթոդը, ինչպես միշտ, այնքան սերտորեն ձուլված առարկայի հետ, գործիքն արտադրության հետ, ստեղծողն ստեղծագործության հետ:

Ոչ թե ընդհանուր, այլ մի փոքր ազգի գրականության չափավոր ծանոթությունն իսկ անհրաժեշտաբար երևան պետք է բերե նույն տեսակի բնաբաններ և գաղափարներ, որոնք զանազան ձևերով, ժամանակներում և տեղերում երգվել, պատմվել, նկարագրվել և ներկայացվել են: Եթե այդ գրականությունն անցել է այն շրջանը, ուր նույնատեսակ բնաբանների մշակումը ընդօրինակություն կամ «բանագողություն» է հայտարարվում, այն ժամանակ գրական քննադատների մեջ պետք է անպատճառ ջերմ հետաքրքրություն արթնանա բնաբանների տարբերությունը գտնելուց հետո, գտնել նաև տարբերությունների բնաբանը, կամ, որ նույն է, գտնել այն աղբյուրը և ազդեցությունների այն ճանապարհը, որ հստակ ջրին բազմաթիվ ձևակերտումներ, գունավորումներ և փոփոխություններ է տալիս առավի եզերքին և առվակների մեջ:

Հենց մեթոդի մեջն էլ գտնվում է գլխավոր պատճառներից մեկը, որով գրականության ուսումնասիրությունը դառնում է «համեմատական»: Փորձառական գիտությունների և բնապատմության այն մեծ զարկը, որ տվեց Դարվինն այդ գիտություններին, ցույց է տալիս, որ շատ պակասավոր է յուրաքանչյուր փորձը, որ նաև համեմատական չէ: Նմանների կապակցությունը և աննմանների տարբերումը անմիջապես աչքի է զարնում, հենց որ բնության մեջ գոյություն

ունեցող երևույթների ամբողջությունն ենք քննում¹: Համեմատությունը նախապատրաստում է ամբողջության ըմբռնումը և համադրությունը, մյուս կողմից էլ լրացնում է բազմաթիվ պակասություններ տեսության միատարրության մեջ ու հնարավորություն տալիս գործադրության դնել և դրանով ստուգել այն մի շարք սկզբունքները, որոնց կարող ենք եզրակացություն անվանել: Բացի այդ, փորձառական գիտությունների մեջ համեմատական մեթոդը պահանջ է դառնում այն ժամանակ, երբ սոսկ նկարագրություններին, նամանություններ և տարբերություններ գտնելուց հետո անհրաժեշտ է դառնում բացատրություններ տալ, մեկնել, պատճառները որոնել: Համեմատական մեթոդը այնքան չկարողացավ օգնել փորձառական գիտություններին, պատճառաբանության որոնման տեսակետից: Բայց գրականության պատմության և ուսումնասիրության մեջ համեմատական մեթոդը ձգտում է դառնալ միակը, որով կարելի է գրական հարցերին մոտենալ գիտականորեն, գրականության մեջն էլ փորձ կատարել, և որ ամենից գլխավորն է, ու համարյա թե միայն այստեղ բեղմնավոր է դառնում, համեմատական մեթոդը մեզ թույլ է տալիս ծագման և զարգացման պատճառների ուսումնասիրությունը գրականության բազմաթիվ բնաբանների, գաղափարների և առեղծվածների վերաբերմամբ:

Բնական է, որ քիչ տարբերությամբ, համեմատությունը այստեղն էլ նույնը պիտի լինի, ինչ որ մյուս գիտություններ մեջ: Համեմատությունը կարող է լինել անհատական և ընդհանրական²: Տրամաբանական այս հարցերը շատ ժամանակի կարիք ունեն, անկասկած, վերջնական ձևակերպումն ստանալու համար, բայց աշխատանքների ներկա վիճակն այնուամենայնիվ թույլ է տալիս կանխատեսելու, որ համեմատական գրականության մեջ անհատական համեմատություն պետք է լինի ոչ թե անհատների համեմատությունը, այլ մի առանձնացած, կղզիացած բնաբանի կամ գրական խնդրի ուսումնասիրություն, իր բաղկացուցիչ տարրերի ամեն տեսակ արտահայտությունների համեմատությամբ: Իսկ ընդհանրական համեմատությունը պետք է լինի անհատական համեմատությունների եզրակացությունները, կամ հարակից, բայց տարբեր խնդիրների համեմատությունը տիեզերական, կամ ընդհանուր մարդկային ծավալով: Անհատական համեմատությունը կարող է լինել մի որևէ ազգի գրականության մեջ գո-

¹ W. W u n d t. Logik II, էր. 361. Stuttgart, 1907.

² Նույն էր. 364:

յությունն ունեցող գրական մի բնաբանի համեմատությունը՝ արտահայտության իր բոլոր ձևերի մեջ: Ընդհանրական համեմատությունը կարող է լինել մի որոշ տարրի գրական մտահղացումը՝ տարածությունից անկախ, դարձյալ մի գրական բնաբանի մասին: Այս վերջինը կարող է լինել նաև ժամանակից անկախ, կամ նաև, ոչ թե սոսկ մի պրոբլեմի, այլև մի ուղղության, գրական միևնույն տրամադրության համեմատությունը զանազան ժամանակներում և երկրներում: Բազաղրությունների բազմաթիվ հնարավորություններ կան, ինչպես և երկու մեթոդների թափանցողությունը՝ մեկը մյուսի մեջ: Էականն այն է, որ եթե այդ երկուսի տարբերությունը խիստ կերպով կարելի չլինի պահպանել ամեն տեղ, այնուամենայնիվ, ծավալի վերաբերմամբ պիտի մնա միշտ այդ տարբերությունը: Բնագիտությունների մեջ համեմատաբար ավելի հեշտ է երկու մեթոդների տարբերությունը: Ինչպես Վ. Վոլնդը բացատրում է մի օրինակով, անհատական համեմատություն է, երբ անասնազննության (Zootomie) մեջ որոնում ենք կենդանական թագավորության յուրաքանչյուր տեսակի կամ ընտանիքի անդամազննական կատարյալ տիպը կառուցանելու՝ ընտրելով յուրաքանչյուրից հատկանշական անհատները: Ընդհակառակն, ընդհանրական համեմատություն է, երբ համեմատական անդամազննության մեջ որոնում ենք միևնույն գործարանի աստիճանական զարգացումը ամբողջ կենդանական թագավորության մեջ³: Առաջին դեպքում համեմատությունը մեզ տալիս է «կատարյալ տիպը» բազմաթիվ նման երևույթների մեջ: Երկրորդ դեպքում համեմատությունը մեզ տալիս է միևնույն երևույթի «ամբողջական տիպը»՝ իր հնարավոր և իրական բոլոր ձևափոխությունների մեջ:

Դժվար է ասել, թե գրականության մեջ համեմատությունը պիտի ընթանա այդ մեթոդով: Սակայն պարզ է, որ մեծ տարբերություն կա հետևյալ երկու մեթոդների մեջ: Անհիշատակ ժամանակներից ի վեր Արգոնավորդների կյանքից մի դրվագ է մնացել, Մեդեա, որ զբաղեցրել է բոլոր դարերի գրականությունները: Ավելի քան ութսուն ողբերգություններ կան գրված նրա վրա. ավելի քան երկու հարյուր հեղինակներ աշխատել են գրական զանազան տեսակներով: Եթե մի աշխատություն, որ կատարե այդ բոլորի համեմատությունը և իր եզրակացությունները հանի, որից տեսնում ենք, շատ օգտակար դիտողությունների կողքին, նաև թե լավագույն գործը Եվրիպիդեսն է տվել դասական աշխարհում, իսկ նորից է. Լըգուվեն՝ Ֆրանսիայում,

³ Նույն եր. 366:

և Ֆ. Գրիլպարցեր՝ Գերմանիայում⁴, այն ժամանակ մենք պետք է մի տարբերություն դնենք դրա և այն մեթոդի մեջ, որ որոնում է, օրինակի համար, վարդի մասին եղած գրական մտահղացումը ամեն ժամանակի և տարածությունների համար, կամ, որպեսզի հոգեբանական գործարանի ամբողջական զարգացման մասին կարողանանք խոսել, եթե կարելի լինի որոնել կնոջական սիրո աստիճանական զարգացումը բոլոր գրականությունների մեջ: Պարզ է, որ առաջին դեպքում, երևույթի անհատականությունը շատ ավելի էական է, քան երկրորդ դեպքում, որտեղ մենք գործ ունենք ընդհանուր մարդկային հոգեբանական և գեղարվեստական մի խնդրի հետ: Ժամանակն ու նյութի մշակումը պիտի վճռեն, անշուշտ, վերջիվերջո մեթոդաբանական տարբերությունները՝ ավելի ճշտաբանություն, ավելի գիտություն դնելու համար գրականության ուսումնասիրության մեջ:

III

Մեծ համարձակություն է, անշուշտ, փորձել համեմատական գրականության տեսությունը տալ այն ժամանակ, երբ դեռ կազմակերպման շրջանի մեջն է նա: Ինչ որ այսպիսի դեպքերում կարելի է տալ, լինելու են միայն «նյութեր տեսության համար»:

Տեսության մասին, ինչպես վերևումն արվեց, այժմ էլ ծննդաբանական ընթացքով պետք է անել: Արևելքի ուսումնասիրությունը և փրիսոփայական բացատրությունը գրականության մեջ անհրաժեշտ դարձրին համեմատությունը: Համեմատությունից առաջ եկած առեղծվածների հարցադրությունը կամ նկարագրությունը, ինչպես և պատճառականությունը կամ բացատրությունը կազմելու են այն առանցքը, որի շուրջ պտտվելու է համեմատական գրականությունը:

Դեռ 1840 թվականից առաջ մի երիտասարդ և վաղամեռիկ գրականագետ՝ Լ. Դելոնշան⁵, նկատել էր, որ Եվրոպայում գոյություն ունեցող առականների մեծ մասը Հնդկաստանից են գաղթել: Արևելքն է, որ առաջինն որդեգրել է գրական այս ձևը՝ «օգտակար մի խրատ ծածկել այլաբանական շղարշով», այսինքն առակը:

Ավելի ճիշտ հարցադրություն է կատարում Գաստոն Պարիս, որ իրավամբ կարող է համարվել համեմատական գրականության հիմնադիրներից մեկը: Ամենից շատ աչքը հարվածող խնդիրը աղբյուրի խնդիրն է: Մի փոքրիկ համեմատություն, մի քանի ժողովուրդների

⁴ L. Malinger. Médée, étude de litt. comparée, Paris.

⁵ L o i s e l e u r D e s l o n g c h a m p s, Essai sur les fables indiens.

և դարերի գրականության մեջ, մեզ ցույց է տալիս նույն տեսակի գաղափարներ և բնաբաններ: Արդ, հարց է ծագում, ո՞ւր և ե՞րբ կատարվեց առաջին մտահղացումը միևնույն գրական նյութի: Այս հարցը մեզ տանում է խիստ բարդ երևույթների քննության: Մենք տեսնում ենք, թե ինչպես անհատականությունը գոյություն է չունի, կամ կազմված է արտանհատական բազմաթիվ տարրերից: Դեռ միջնադարում, երբ հարաբերությունները այնքան պատահական էին և կղզիացումն ու անհատացումն այնքան հնարավոր, դեռ այդ ժամանակ մենք տեսնում ենք, որ Ֆրանսիական ժողովրդական երգերը, հեքիաթներն ու առակները շատ քիչ հարազատ և բնածին են մայր երկրին, որ օտարամուտ հյուրեր եկել տեղավորվել, կատաղի պայքար են մղել բնիկների հետ, հաճախ հաղթել, երբեմն պարտվել, այնուամենայնիվ տեղավորվել են նոր հայրենիքում⁶: Դասական հնությունը, քրիստոնեությունը, կելտական ավանդությունները և հնդկական գրքերը, ահա այն աղբյուրները, որոնցից Ֆրանսիական միջնադարը ներշնչվել է և կազմել իր գրականությունը: Մի ազգի գրականության համար համեմատական գրականությունը ավելի մեծ ծառայություն է կարող անել, քան որոնելով բոլոր աղբյուրները՝ ցույց տալ այն ստեղծագործությունները, որոնք ինքնածին և բնածին են Մայր-Հողին: Այդպես միայն գրականությունը կլինի այդ ժողովրդի համար՝ մի կտոր հողի նրա հոգուց, մի կաթիլ արյուն նրա արյունից:

Գ. Պարիս հետևում է այն քարավանին, որ կտրել է Գանգեսից մինչև Սեն իր ճանապարհը: Երկար ժամանակ պարսիկներին և արաբներին էին վերագրվում, ինչ նրանք միայն փոխադրել էին⁷: Բայց ելակետից վերադառնալով կրոնիկների վրա՝ մենք հասնում ենք բուդդայականության հայրենիքը, ուր գրական այդ ստեղծագործությունները գերազանցապես բարոյական են՝ առանց վարդապետական և միստիք լինելու: Արեքսանդր Մակեդոնացու հիմնած Փոքր-Ասիական հունական կայսրությունները միջնորդի դեր են կատարել Հնդկաստանի և Հունաստանի մեջ՝ մեկից մյուսին տանելով ներշնչումներ և ազդեցություններ: Այսպես է, որ Եգոպոսը շատ է հնդկական, ինչպես և շատ հունական ողբերգություն կա հնդկական ստեղծագործությունների մեջ:

Իրենց ճամփորդության պատմությունից ավելի հետաքրքիր են այն ձևափոխությունները, հարմարումները և առհասարակ փոփո-

⁶ Gaston Paris, Les contes orientaux dans la litt. fr. au moyen-âge.

⁷ Նույն եր. 7:

խոսթյունները, որ կրել են նոր միջավայրի մեջ հին մտքերը: Հնդիկների մտքերն ու մտածողութեան ձևերը տուփերի և արկղների նման են՝ անսահմանորեն իրար մեջ դրված, հետզհետե ավելի փոքրիկ և ավելի թանկագին և վերջիվերջո բոլորովին դատարկ: Իրենց ելակետում նրանք դառնում են շղթաներ՝ ավելի կամ պակաս բարդ կառուցվածքով: Այստեղ նրանք կորցնում են իրենց բարոյագիտական նշանակութունը, և իրենց կառուցվածքի տրամաբանութունը խորտակվում է⁸: Այստեղ նրանք հարմարվում են մի ժողովրդի բարքերին, որ ոչ հեղափոխութուն է ճանաչում, ոչ կաստա, ոչ բազմակցութուն, ոչ էլ կրոնական բարդ ծեսեր: Եվ վերջապես անհասկացողութունը, մոռացումը և քմահաճույքը մեծ դեր են կատարում նոր դարձնելու հին ստեղծագործութունները: Բայց նրանք դեռ ապահով չեն. ոչ մի ստեղծագործութուն և մտահղացում վստահ չէ, թե մի օր չի «խմբագրվելու» ինքն: Երևի շատ քչերը ունեցել են փորձը, թե ստեղծագործութեան դահիճը միայն այդ «խմբագրացավն» է: Ահա այն ազդեցութունները, որոնց կարող է ենթարկվել մի ստեղծագործութուն, որ գաղթում է, փոխում է իր հայրենիքը: Նոր հայրենիքում նրանք դառնում են նոր ազդեցութունների աղբյուր, օրինակ, Փրանսիայում հնդկական ստեղծագործութունները կանանց արհամարհանքն են մտցրել, ուր գերազանցապես աճել էր ասպետական կնահաճութունը⁹:

Համեմատական գրականութունը չի կարող, իհարկե, բավականապես ճանապարհի երկու ծայրերի ուսումնասիրութեամբ: Պետք է քայլ առ քայլ կտրել ճանապարհը և երկար հանգստանալ կայարաններում, այդտեղ պետք է տեսնել, թե յուրաքանչյուր միջավայրը ինչպիսի ազդեցութուն է թողել գաղթող գաղափարների վրա. յուրաքանչյուր ազգ, յուրաքանչյուր հեղինակը ինչպես է ըմբռնել և արտահայտել նոր հյուրերին: Պետք է ուսումնասիրել նաև փոխադարձաբար սրանց ազդեցութունը յուրաքանչյուր միջավայրի, ազգի և հեղինակի վրա: Փոխազդեցութունների և իրերաթափանցողութեան այս բարդ մեքենականութեան ուսումնասիրելը չի կարող նյութ լինել ուրիշ որևէ տեսակ մասնագիտութեան, քան թե համեմատական գրականութեան:

Գրական գաղափարների և բնաբանների աղբյուրը, ազդեցութունները և ձևափոխութունները պետք է ուսումնասիրել ոչ միայն այսպիսի ընդարձակ ծավալով, այլ նեղ շրջանների մեջ անգամ:

⁸ Նույն տեղում, էր. 12:

⁹ Նույն տեղում, էր. 22:

Ֆրանսիական «Վարդի ռոմանը» Համեմատական գրականության մի անսահման նյութ է: Երկու հեղինակ XIII և XIV դարերում կազմակերպել են այդ բանաստեղծությունը, որ ունի 22000 տող: Բայց հետագայում սիրո այդ այլաբանությունն ունենում է անթիվ նմանվողներ գրական բոլոր ճյուղերի մեջ¹⁰: Հետաքրքիր հոգեբանական երևույթների ականատես կլինենք, եթե մանրամասն քննության ենթարկենք յուրաքանչյուր գործի և հեղինակի մտահղացումը և արտահայտությունը: Դրանց համեմատությունը ցույց պիտի տա միայն լավն ու թույլը, այլև թե ինչո՞ւ համար մեկը լավ է, մի ուրիշը՝ թույլ գործ:

Հայտնի է, որ Աստվածաշնչի «Ջրհեղեղը» ասորա-բաբելական կամ քաղդեական մի առասպել է¹¹, որ այնքան հրեացել և քրիստոնեացել է: Նախքան այդ, բաբելական կայսրության, Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի բոլոր ժողովուրդներն ունեցել են այդ առասպելը, որի հիմքը գուցե «չարի կործանումը ամեն բանի կործանումով» գաղափարն է, մի տեսակ ինքնասպանություն, որ սակայն, ժողովրդական երևակայությունն է կատարում: Համեմատական գրականությունը այս բնաբանի ուսումնասիրությունից կարող է հանել ոչ միայն այն եզրակացությունները, որ մյուս գաղափարների համար ասվեց, այլև, թե այս գաղափարն ամենից առաջ ինչպիսի մտահղացում, ինչպիսի ծագում և աղբյուր է ունեցել, մի բան, որ կարող է իրականություն, ստուգություն և արդարացում տալ նրան կամ մերժել:

Խիստ գրավիչ է եղել բազմաթիվ հեղինակների համար նաև Ժան դ'Արկը՝ ֆրանսիական հերոսուհին. անթիվ բանաստեղծություններ, քերթվածներ և շատ գրամաներ նվիրված են նրան: Համեմատական գրականությունը նրա աղբյուրը, պատմական իրականությունը գտնելուց հետո, պետք է ոչ միայն հեղինակների հոգու և երևակայության կենսագրությունը տա, այլև գծե այն սահմանները, ուր իրական մի փաստ կարող է թափառել՝ գրական և գեղարվեստական մնալով, և որից դուրս նա դադարում է ստեղծագործություն լինելուց:

Ամեն ազգ և ամեն գրականություն ունի իր ժողովրդական վեպը, իր դյուցազնաշխարհը: Համեմատական գրականության մի բեղմնավոր դաշտ է ներկայացնում ոչ միայն «Սասունցի Դավիթը» իր բոլոր փոփոխանակների հետ, այլև բոլոր գրականությունների, ժողովրդա-

¹⁰ Encyclopédie Larousse. “Roman de la Rose”.

¹¹ Jules Oppert. Le poème chaldéen du deluge. Paris, 1885.

կան վեպերի ուսումնասիրությունը լինելու է ապահովաբար լավագույն ճանաչողությունը ժողովուրդների հոգեկան առանձնահատկությունների, պատմական և ընկերային միջավայրի, ստեղծագործական և գեղեցկագիտական կարողությունների:

Համարյա բոլոր ժողովուրդներն էլ ունեն «Ջրաղացպանի, իր որդու և էշի» առակը: Շատ է հայտնի, որպեսզի այստեղ պատմվի: Հասարակաց կարծիքն արհամարհելը նրա հիմքն է և նշանը նրա բուզդայական ծագման¹²: Բայց ամեն տեղ այդ առակը ենթարկվել է ամեն տեսակ փոփոխությունների, երբեմն հայրն է ամենից առաջ նստած էշի վրա, երբեմն որդին, երբեմն առակը սկսվում է հոր, որդու և էշի խելոք և ընկերաբար ճամփորդությունը, երբեմն հայրն էլ, որդին էլ սկսում են «ամենամեծ անարդարությունը» էշի հանդեպ և այսպես անվերջ: Այս երեք տարրերը, հայրը, որդին և էշը, ինչպես և ճանապարհը ու հասարակությունը կազմում են հինգ գործոններ, որոնցից կարելի է անթիվ բաղադրություններ կազմել: Ու ժողովուրդների ստեղծագործական երևակայությունը ոչ մի տեղ էլ կանգ չի առել՝ կատարելու այդ բաղադրությունները: Համեմատական գրականությունն է մնում այդ բոլորից հանել գեղարվեստական և բարոյագիտական լավագույն կառուցվածքը, ինչպես և օրենքը՝ նման մտահղացումների գրական գեղարվեստական կազմակերպության:

Այս օրինակները որոշ չափով տվին տեսությունն և կարագրությունը: Սակայն եզրակացությունը և բացատրությունը մնում են դեռ:

IV

Ինչպես ամեն տեղ, համեմատական գրականության մեջն էլ բացատրությունը անսահման դժվարությունների առջև է կանգնած: Գրական գաղափարների ծագման և զարգացման պատճառականությունը իր մեջն ունի առհասարակ պատճառականության բոլոր անկարելիությունները: Հետևելով ոչ այնքան լուծման, որքան հարցադրության պահանջին և դրանից բխող մի շարք գեղարվեստական-գործնական հարցերի արծարծման՝ կարելի է որոշ դրական եզրակացություններ հանել:

Գեղարվեստական ստեղծագործությունն ունի, անշուշտ, իր հայրենիքը, գուցե մարդուց դուրս, ուր իդեալ ձևերի կյանքն է թագավորում: Աշխարհի գեղարվեստական ըմբռնումը, սակայն, իր արտահայտությունների մեջ ցույց է տալիս մարդուն ներակա (immanent) ու-

¹² Gaston Paris. Les contes. etc. S. 18.

ժերի ներկայությունը. այսինքն մտազանցական (transcendentale) իրականությունը, որ գտնվում է իդեալ ձևերի հայրենիքում, արտահայտություն մի հնարավորություն միայն ունի – մարդուն ներակա կարողությունների կամ ընդունակությունների կիրառումը: Այս երկու տարրերը ֆունկցիոնալ հարաբերության մեջ են իրար հետ, այնպես որ, ինչ որ ըստ երևույթին սոսկ անհատական է և ժամանակավոր, այդպես միայն կարող է լինել ընդհանուր մարդկային և հավիտենական: Լավ կանենք գաղափարների ծնունդը գտնելու և նրանց ոտների տեղը հաշվելու: Այդ անվերջ աշխատանքները մեզ ավելի ու ավելի պիտի համոզեն, որ գաղափարների հայրենիքը, հայրենիքի գաղափար չունի երկրի վրա, որ Հնդկաստանում ծնվածը կարող է միաժամանակ Սենի ափերին էլ ծնվել, որ գաղափարները մարմնանում են՝ առանց ճանապարհների կտրելու: Պ. Ա. Չոպանյան առաջինն գտել է, որ Նահապետ Քուչակի «Ես ձագ ծիծեռնակ պիտեի»-ն բառացի նման է Հ. Հայնեի «Ich stehe auf des Berges Spitze»-ին: Անկարելի է ասել, որ Հայնեն ծանոթ էր Քուչակին, որովհետև հայ գրականությունը նույնիսկ Հայնեի մահից հետո է ծանոթացել Քուչակին: Անկարելի է հաստատել նույնպես, որ մի ընդհանուր աղբյուր կա երկուքին համար, որիցն օգտվել են երկուքն էլ, իրարից անկախ: Ժողովրդական բանաստեղծությունն է, ճիշտ է, երկուքի էլ աղբյուրը, բայց անկարելի է փորձնական մի կապ գտնել գերմանական և հայ ժողովրդական բանաստեղծության մեջ: Փորձնական կապի բացակայությունը, սակայն, չի հերքում արտափորձական կապերի ներկայությունը: Բանաստեղծությունը մարդու կամ ժողովրդի ամենախորը, հոգեկան ներքին կյանքի ապրումներից մեկն է, նա չի կարող փոխադրվել, ճամբորդել, նա մի տեղում, կամ մի մարդու մեջ, կամ կա, կամ չկա, և եթե կա, այդ էլ ոչ այնքան շնորհիվ անդրադարձող մտածողության, որքան անգիտակից հոգեկան ուժերի գործունեության: Արդ, անգիտակցականը մարդու գիտակցության մեջ ցույց է տալիս անանձնավոր և արտանհատական գոյությունների անձնավորումը և անհատացումը:

Հայտնի է, թե ամենասկզբնական ժողովուրդների հոգեկան կյանքն ամբողջ եղել է կրոնական: Երջապատի հասարակությունն է, որ մարդուն տալիս է իր կենսա և աշխարհահայացքը: Այդ ուժածին և ամենածին աղբյուրը այնքան արտաքին չէ, որքան ներքին՝ հոգեկան՝ անհատական: Արտաքին աշխարհը այն չափով գոյություն ունի, որքան համապատասխանում է ներքին մի գրգիռի: Թեև նախնական մարդու կոպիտ նյութապաշտությունը ներքին ոչ մի բան չի տես-

նում, բայց նրա հոգեկան բոլոր արտահայտությունները ցույց են տալիս նրա մեջ նիրհոդ երկվությունը, նրա էություն երկարմատյան հիմունքը, որի անհասկացողությունը ոչնչացնում է անհատականությունը և հրապարակի վրա դնում մի անանձնավոր անհատ, մի տխեղծ արարած: Ուրեմն, մարդու հոգեկան ստեղծագործությունների աղբյուրը ունի երևութական անհատականություն և իրական արտանահատականություն: Ժողովուրդը չի ճանաչում ժողովրդական երգը, գրականությունն է, որ այդ տարբերությունը դրել է: Ժողովուրդը երգը կապում է միշտ մի երգչի հետ, անգամ եթե երգիչը ուրիշիցն է վերցրել: Նրա նյութապաշտ տեսողությունը ամենայն ինչ է դարձնում սոսկ ոչնչությունը, հեղինակ է դարձնում թուրթուր:

Սակայն ժամանակով և տարածությամբ բաժանված հեղինակները և ժողովուրդները պետք է մի կապ ունենան, մի աղբյուր, որից խմում են նրանք, տարբեր գույն ստանում, բայց վերլուծության տակ մերկանում և նույնանում են: Ստեղծագործությունը կամ անկարելիություն է, կամ մարդու մեջ նիրհոդ այդ կրոնական ընկերային երկարմատեան ուժերի արտահայտությունն է: Այս տեսակետից, ինչքան որ մի ժողովուրդ բանաստեղծական և գրական շատ գաղափարներ ունենա անվերածելի, ինքնաձին և բնածին, որոնք, սակայն, առանց փոխադրության և ճամփորդության, նման են ուրիշ ժողովուրդների ստեղծագործություններին, նույնքան և շատ գտած է լինում նա ճամարիտ բանաստեղծական մոտիվները: Այդ նշանակում է մտազանցական իրականությունը փոխանակությամբ չի դարձել գեղարվեստական իրականություն: Այդ նշանակում է մարդու ներակա ստեղծագործական կարողությունների ուժը բավարար է եղել իդեալ ձևերի հայրենիքը մտնելու համար: Համեմատական գրականությունը կապերը, փոխանցումները, ճամփորդությունները և փոխանակությունները հաստատելուց հետո պետք է բացատրե անկապ, ինքնաձին, կղզիացած և անփոխանակելի ստեղծագործությունների ծագումը, զարգացումը և առեղծվածը: Սակայն, այդ կարելի է այն ժամանակ միայն, երբ հաստատվել է որոշապես յուրաքանչյուր ժամանակի և տարածության բնույթը, նկարագիրը, թողած ազդեցությունների ուրակը և տեսակը այն ստեղծագործությունների վրա, որոնք «գաղթում են», կամ «ճամփորդում են»: Ինչքան որ այժմ աշխատանքները բացառապես, համարյա թե, այդ վերջին ուղղությամբն են կատարվում, բայց հեռու է ժամանակը, երբ Հնդկաստանը ստեղծագործությունների հայրենիքը համարելուց հետո, պետք լինի գուցե նաև եվրոպան համարել և վերջիվերջո հասնել գեղարվեստական այս ար-

մատական առեղծվածին, որ ստեղծագործությունների հայրենիքը մարդկությունն է, ժամանակից և տարածությունից անկախ, որ նրա հոգեկան կառուցվածքի երկարմատեան բնույթի մեջ պիտի փնտրել աղբյուրն ամենայն ստեղծագործության:

Թողնելով գեղարվեստական-բնագանցական այս առեղծվածները՝ մենք տեսնում ենք, որ համեմատական գրականությունը ավելի գործնական և դրական եզրակացություններ հանելով է զբաղվում: Երբ միևնույն նյութի գրական մշակումը բազմաթիվ հեղինակներ է զբաղեցրել կամ շատ ժողովուրդներ, ամենապարզ համեմատությունն իսկ բավական է՝ բացատրելու ստեղծագործության շոշափելի աղբյուրների հատկությունները և թե ի՞նչ բանի մեջն է կայանում գեղարվեստականությունը և հաջողությունը: Բազմաթիվ հեղինակներ ճգնել են Վարդանանց պատերազմին տալ գեղարվեստական բացատրություններ: Համեմատական գրականությունը մեզ պետք է ասի, թե ինչո՞ւ, մոտավորապես մի տասնյակ հեղինակներ չեն հաջողել տալ այն, ինչ որ ուզում են, ինչ որ նյութն ընդունակ է ստանալու և ինչ որ շատ շատերն սպասում են: Հենց Մեղեայի երկու հարյուր հեղինակների աշխատությունների համեմատությունն է, որ ցույց է տալիս մեզ, թե ինչքան ժողովրդական է Եվրիպիդեսի այդ գործավոր գործը, թե ինչպես ոճիրը կարող է գեղարվեստական ծիրանի հագնել, թե ինչպես ամեն դար կարող է նույնքան ինքնաստեղծ և ինքնատիպ լինել միևնույն նյութի մասին¹³, թե ինչքան նոր պետք է լինի ամենայն հնություն, որ ուզում է գեղարվեստական դառնալ: Սահմանների մի քիչ ընդարձակումը մեզ թույլ պիտի տա բացատրելու, թե ինչո՞ւ Ջրհեղեղը մի որոշ դարաշրջանի ժողովուրդների մեջ եղել է գլխավոր բանաստեղծական մոտիվը, այն աստիճան, որ արձանագրություն է արժանացել: Եվ վերջապես ամեն գրականության համար հրամայական պահանջն է, ինչպես և ընդհանուր գրականության համար, համեմատական վերլուծության ենթարկել ժողովրդական վեպերը զանազան բաղակցություններով և գտնել նրանց աղբյուրները:

Լեզվի և մտքի մեջ թագավորում է նույն կապը, ինչ որ գործիքի և գործարանի: Այդ կապը նկատելով է, որ Մաքս Մյուլլերը փորձում է միտքը բացատրել լեզվի լույսի տակ¹⁴: Համեմատական գրականությունը միայն կարող է մտքի մի ստեղծագործության հնարավոր զարգացումը նկարագրելուց հետո, ցույց տալ ոչ միայն ստեղծողն

¹³ L. M a l i n g e r. Médée եր. 398.

¹⁴ M a x M ü l l e r. Das Denken im Lichte der Sprache, 1888.

ստեղծագործութեան մեջ, այլև ստեղծագործութիւնը ստեղծողի մեջ: Այսպէս է, որ նա կարող է գրական փոքրիկ հարցերի ուսումնասիրութիւնն այնքան խորացնել՝ հասնելու համար գոյութեան և ճանաչողութեան մեծագույն առեղծփածների ուսումնասիրութեան: Ըստ որում, եթե գրական ստեղծագործութիւնը մարդու մեջ նիրհող երկարմատեան ուժերի պայքարիցն է ծնւում, ոչ պակաս նաև ճանաչողութիւնը, անհատականութիւնը, բարոյականութիւնը և մարդն առհասարակ այդ միւլենույն էութեան զանազան ձևափոխութիւններն են և առանձնահատկութիւնները:

1917

Վ[արագդատ] Տ[երոյան]

Գեղարվեստ. գրական, գեղարվեստական
երաժշտական պատկերազարդ հանդես.
Խմբագրութեամբ Գարեգին Լևոնյանի
1917, № 6, Թիֆլիս, էջ 242–250

ՈՒԳՈՒՐԱՍԻՎ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ ԵՎ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԻ
ՈՒԳՈՒՐԱՍԻՎ ԴԵՐԸ ԿՅԱՆՔԻ ՄԵՋ

(Սկզբունքի և Աշխարհայացքի խնդիրներ)

Մարդկանց սկզբունքների և գործերի, նրանց քարոզածի և կատարածի, մտածածի և արածի մեջ եղած հակասությունները նկատած են եղել ամենահին դարերում նույնիսկ: Ոչ թե սկզբունքն է, որ պիտի նկատի ունենալ, այսինքն որոշ պայմաններում տված խոսքը հետագայում չկարողանալ կատարելը, այլ ընդհակառակն, մենք տեսնում ենք միշտ «սկզբունքի մարդիկ», որոնք իրենց քարոզածին հակառակ գործեր են կատարում: Ինչպես նաև նույնքան սովորական է այն երևույթն էլ, որ սխտեմի ամրակուռ կազմակերպության հասած մի վարդապետություն ունենում է տրամագծորեն իրար հակառակ կանգնած հետևողներ և հետևանքներ: Միևնույն «Աստվածաշունչն» է եղել թե՛ եգիպտական անապատականների և ճգնափորների, և թե՛ միջնադարյան հավատաքննիչների սուրբ գիրքը, ներշնչման և հավատքի, կամեցողության և գործունեության աղբյուրը: Ավետարանի նշանավոր առակը «կեղծավոր փարիսեցու» մասին այդ հակասությունն է մատնանշում, և, սակայն, այդ հակասության անծանոթությունը և անգիտությունը չէր պատճառ, որ ճգնափորը ճգնափոր էր և հավատաքննիչը՝ հավատաքննիչ: Կամ թե այդ չէ պատճառը, որ ամեն ժամանակ սկզբունք ունեցողները ստիպված են եղել իրենց սկզբունքին հակառակ գործեր կատարել, և ընկնել ներքին ճեղքվածքների, հակադրությունների և հակասությունների մեջ:

Մեր օրերում, ամեն մարդ գիտե արդեն, թե ինչպես են արդարացնում Զինգերի և Բեբելի հարստությունը, տնտեսական հավասարությունը քարոզողների տնտեսական անհավասարությունը: Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ Նապոլեոնը «լեռնականների» (մոնտանեարդ – ներկա բոլշևիկներ) շարքումն էր նստում, երբ դեռ շատ քչերն էին խոսում նրա մասին: Դեռ ռուսական հեղափոխության երկրորդ տարեդարձին չենք հասել, և արդեն անթիվ սոցիալական տարակերպություններ (պարադօքս) մեզ համար իրականություն արժեք են ստացել:

Մենք գիտենք արդեն, որ Թուրքիան էլ «ժողովուրդների ինքնորոշման» համար էր կռվում և զբաղված էր ժողովուրդները կոտորե-

լով: Գերմանիան Համաշխարհային պատերազմն անվանում էր «Ժողովուրդներն ազատագրող» (völker befreiende) պատերազմ, որ ինքն էր ձեռնարկել ստրկացնելու Համար Բելգիան, Սերբիան, Լիտվան, Լեհաստանը, Կովկասը և այլն, եթե չհաշվենք իր դաշնակիցները: Նեղմիտ ազգայնականության այնպիսի օրինակներ են տալիս հռչակված միջազգայնականները, որ դրանց նմանը դժվար է գտնել նացիոնալիստական որևէ տարեգրություն մեջ: Անվերապահ բյուրոկրատիզմի տիպարները մենք գոնե այս օրերի դեմոկրատների մեջ միայն տեսանք: Բաքվի քաղաքային դուման ողջունեց կարգուկանոնի և իրավունքի թագավորությունը բերող տաճկական բանակին: Քաղաքացիական իրավունքներից շատերը, որ նույնիսկ ցարիզմը չէր կարողացել խլել, արդեն ոչնչացած են սոցիալիստական պետության մեջ:

Մարդկանց սկզբունքների, աշխարհայացքի և կատարած գործերի մեջ եղած այս հակասությունների շարքը կարելի էր անսահմանորեն երկարացնել, մանավանդ որ պատմության ներկա մոմենտը իր շնչասպառ արագությունը և ներուժ ապրումներով, համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում երևան է բերում մեր առաջադրությունն արդարացնող և հաստատող բազմաթիվ տվյալներ և վկայություններ: Եվ մարդու մեջ ակամա հարց է առաջ գալիս. ի՞նչն է այս բոլոր հակասությունների պատճառը: Արդյո՞ք կյանքը միայն տեսականորեն ճշմարտություն է ճանաչում, իսկ գործնականորեն սուտ է և կեղծիք միայն: Եթե ամեն մարդ չի կարող իր գործերը համաձայնեցնել իր սկզբունքներին, այն ժամանակ չէ՞ որ կարելի է սկզբունքները հարմարեցնել գործերին և գոնե ներքին հակասություններից ազատվել: Միթե՞ տգիտությունից կամ անգիտությունիցն են առաջ գալիս դրված սկզբունքներ չպահել կամ չհարգելը: Մարդիկ միթե՞ այդքան կեղծում են և ձևացնում, ուրիշ բան քարոզում և ուրիշ բան կատարում, այսօր այսպես են, վաղն՝ այնպես: Միթե՞ կեղծիքը և խաբեբայությունը կարելի է անհատներից դուրս խմբակցությունների, կուսակցությունների, ազգերի և պետությունների մեջ էլ գտնել:

* * *

Հարցն այսպես դնելուց հետո մեզ այլևս չի հետաքրքրում նրա լուծումը, որքան մի քանի լուսաբանություններով հարցադրությունն ավելի խորացնելու և հիմնավորելու խնդիրը:

Եղել է մի ժամանակ (XVIII դարի լուսավորության շրջանը), երբ կեղծիքն էլ համարվել է մի բացատրություն: Հայտնի է, թե ինչպես կեղծիք էին հայտարարվում ոչ միայն կրոնի մեջ եղած թերությունները, այլև կրոնն ինքնին համարվում էր մի քանի մարդկանց «հնարած» միջոցը՝ մնացյալ մարդկանց երևակայության և կամքի վրա ազդելու և այդ միջոցով իրենց տիրապետությունն ապահովելու նրանց վրա: Սակայն դա ոչ միայն հնացած է, այլ իսկի բացատրություն էլ չէ: Անկարելի է այդքան անբնականություն տեսնել բնության մեջ: «Կեղծիքն» այնքան խոշոր ծավալով է երևան գալիս, որ անկեղծն ու բնականը միայն բացառությունների մեջ կարելի է գտնել: Այդքան արվեստակյալ չի կարող լինել, սակայն, մարդը, բնության մի կտորը:

Անշուշտ միջավայրը, պատմական, ցեղային և սոցիալական պայմանները մեծ ազդեցություն ունեն թե՛ անհատի և թե՛ ժողովուրդների հոգեկան առանձնահատկությունների վրա: Երևույթների, գաղափարների և սկզբունքների ենթակայական ըմբռնումը ինքնահասկանալի է ըստ ամենայնի, բայց բավարար չափով չի կարող լուսաբանել դրված հարցը: Ենթակայական ըմբռնումի կողքին կա առարկայականը, որ հստակ ու պարզ երևան է գալիս ամեն տեղ և իր նույնությունը պահպանում ամեն անգամ, երբ խոսքը խոսք է մնում, և գործը չի գալիս խոսքի անարատությունը եղծանելու: Առարկայական է նույնիսկ այն երևույթը, որ սկզբունքի խստապահանջ գործադրությունը մարտիրոսների մեջ է միայն տեղի ունենում, ուրեմն, չի կարելի ասել, թե կյանքը միայն որոշ անկյունից դիտողների համար է երևում հակասական:

Եթե ընդունենք, ուրեմն, որ սկզբունքի խստապահանջ գործադրությունը միայն նահատակների և մարտիրոսների մեջ է երևան գալիս, չենք կարող, սակայն, ընդունել, թե մնացյալ մարդկանց մեջ սկզբունքները եղծվում, խաթարվում և կեղծիք են դառնում: Ճիշտ այս տարբերությունը պարզ պիտի դարձնել հարցը իր իսկական խորությամբ ըմբռնելու համար: Կյանքի մեջ մենք տեսնում ենք օրինակներ, որոնք իրենց սկզբունքը ոչ մի կերպով չեն գիջում, նրան այլ բովանդակություն և մեկնություն չեն տալիս, իրենց կյանքի գնով նույնիսկ պաշտպանում են նրա սրբությունն ու անարատությունը, չեն հարմարվում, պատեհապաշտ չեն դառնում և իրենց կյան-

քի յուրաքանչյուր կետը չափում-ձևում են նրա տրամադրությունների համաձայն: Մոլեռանդներ պիտի ասեինք դրանց և սկզբունքի մարդիկ: Դրանք շատ փոքրաթիվ են, պատմությունը նույնիսկ հաշվում է դրանց թիվը: Այժմ հարց է առաջ գալիս. եթե դրանք են միայն իրենց սկզբունքներին հավատարիմ, ի՞նչ են ներկայացնում, ուրեմն, մարդկանց այն հոծ բազմությունները, որոնք խմբվել են զանազան սկզբունքների շուրջ: Արդյոք կեղծավորներ են դրանք և խաբեբաներ, որոնք չկարողանալով մարտիրոսական անդրդվելություն տալ իրենց սկզբունքներին՝ գործեր են կատարում դրանց հակառակ, մի ընթացքի մեջ են ընկնում, որպես թե ոչ մի սկզբունք չունենին: Թվում է, թե մի առարկայական ներհակություն կա սկզբունք և գործ գաղափարների մեջ:

Թեև անկարելի է իր խորությունամբ և ընդարձակությունամբ քննել այստեղ այդ երկու գաղափարները, որոնք իմացականության և կամքի բոլոր կնճիռները կարող են երևան բերել: Բայց և այնպես, անհրաժեշտ է նրանց փոխադարձ առնչությունների մասին մի երկու խոսք ասել, հենց մեր նպատակի լուսաբանություն տեսակետից:

Կյանքը հոսում է մշտապես (Հերակլիտ, Բերգսոն) և փոփոխվում: Նա ձևերի և կաղապարների մեջ դրված առանձնակի մասերից կազմված չէ. պայթելու է դատապարտված ամենայն շրջանակ, որ պիտի կյանքի մի ընդհանրական մասնիկը նույնիսկ պարփակե. մարդը երբեք չպիտի կարողանա գետի միևնույն ջրում լողանալ: Ամեն բան անցնում է և փոխվում. կայունություն չկա գերեզմանի մեջ նույնիսկ: Հյուսիսների ամենաբարդ և խոշոր կազմակերպություններից սկսած մինչև հետին մանրադիտական ատոմը – ամեն բան փոխվում է, շարժվում, նոր ձևեր և կերպարանքներ ստանձնում, նոր գործեր և ֆունկցիաներ ձեռք բերում և կատարում: Անփոփոխելին և անսասանը այդ շարժումն է միայն, այդ հավիտենական լինելությունը, փոփոխությունը և դառնալը: Միտքն ինքնին նույնիսկ մի շարժում է, և ճշմարտության ավելի մեծ հավակնություններ կարող է ունենալ ամենայն միտք, որ իր ներքին էություն համապատասխան մի ըմբռնում է տալիս արտամտային իրականության, այսինքն կարողանում է ամեն բանի մեջ շարժում տեսնել և ինքնին շարժում՝ շարժում դարձնել ամբողջ գոյությունը: Այս գաղափարային (conceptuel) և իդեալիստական մոնիզմը հեռու է մնում դպրոցական վեճերից և պայքարներից՝ շարժումի իր առանձնահատուկ բացատրությունամբ:

Շարժումը նշանակում է դիրքերի, վիճակների տեղափոխություն, միևնույն տարածության շարունակական և զանազան մասերի գրա-

վում, միևնույն տարածությունը շարունակական այլ ձևերով տիրապետելու ընդունակություն: Կյանքն էլ իբրև մի շարժում, ոչ այլ ինչ է նշանակում, եթե ոչ զանազան մասերի և զանազան ձևերով գոյության մեջ մտնելու անընդհատական մի լինելություն:

Այդպես է կյանքը և կյանքը գործ է:

Այդպես չէ, սակայն, սկզբունքը և առհասարակ գաղափարը, որ Հավակնություն ունի կյանքը վերցնելու, իր մեջ դնելու, պարփակելու, շրջանակներ, սահմաններ և ձևեր որոշելու, վերարտադրելու և ներկայացնելու՝ որպես մշտաճոս իրականության նույն պատկերն ու անդրադարձումը: Սկզբունքները կամ գաղափարները արկղերի նման անհաղորդ դասավորություններ են՝ իրարից շատ հեռու և կտրված, ընդունակ արհեստականորեն իրար մոտ գալու և միանալու, բայց երբեք իրար մեջ մտնելու, լուծվելու և թափանցելու: «Մարդագլուխօձ» կարող է գոյություն չունենալ իրականության մեջ, բայց հեշտությամբ երկու գաղափարները իրար մոտ եկան և մի ֆանտաստիկ պատկեր կազմեցին: «Սոցիալիստ-բյուրոկրատ» երկու գաղափարների ինքնատչնչացմամբ ստեղծված մի Համադրություն է, որ կարող է պայթեցնել մեր տրամաբանության երկաթը նույնիսկ, բայց իրականության մեջ կարող են Հազվագյուտ չլինել սոցիալիստ-բյուրոկրատներ:

Ահա թե ինչպես է, որ հոսող իրականությունը կարող է նահատակվել, չարչարվել և այլանդակվել այսպես կոչված սկզբունքների և գաղափարների դրոշմի տակ: Եվ ինձ թվում է, թե գործի և սկզբունքի մեջ եղած դարավոր Հակասությունները անկարելի է Հասկանալ, եթե այսքան արմատական և փիլիսոփայական վերաբերմունք ցույց չտանք ներքին նեթյունը Հասկանալու համար:

* * *

Մարդկանց գործերի և սկզբունքների մեջ եղած Հակասությունը ոչ թե մարդուն է Հատուկ, այլ գործին և սկզբունքին: Անկարելի է սկզբունք ունենալ և գործ կատարել միաժամանակ. մի օր կպայթեն սկզբունքները և գործ կատարող անձնավորության շարունակական զարգացումը երբեք չի դադարի գործեր կատարելուց, որովհետև դրանք կարող էին Հակառակ լինել իր սկզբունքներին: Ով որ ուզում է բարոյական ներքին Հակասություններից չտառապել, նա ամեն օր ինքն իրեն պիտի Հաշիվ տա և ամեն օր էլ պիտի զղջա իր կատարած գործերի համար: Հավատարմությունը, եթե բարոյական մի մաքսիմ կարող է լինել, ապա, ուրեմն Հավատարմություն չի պահանջվում

այլևս ուրիշի հանդեպ, այլ անձնավորությունների և էակների հանդեպ, մարդը պետք է հավատարիմ մնա ինքն իրեն: Ահա բարոյական օրենքը բոլոր նրանց համար, որոնք կարող են քաջություն ունենալ սկզբունք ունենալու: Որովհետև սկզբունքի լայն հասկացողությունը իր հետ բերում է մի ամբողջ սիստեմ սկզբունքների, այդ պատճառով էլ սկզբունք ունենալը այստեղ նշանակում է աշխարհայացք ունենալ: Մեր գործերի մեջ անհրաժեշտաբար պիտի առաջ գա սկզբունքի մոռացումը, շեղումը և հարգանքի պակասությունը: Գործի էությունը և բխումն այդ, որ ամեն անգամ նոր ձևերի, շրջապատի, նոր անձնավորությունների և հանգամանքների, նոր նպատակների և պայմանների մեջ պետք է երևան գա և անհրաժեշտաբար նոր վերաբերմունք պահանջի: Վերաբերմունքի նույնությունը ամեն տեսակ պայմաններում կլինեն գործի անհաջողությունը և դատապարտությունը: Իսկ մեր օրերում ոչ ոք չի հավատում, թե մեկը կարող է ցանկալ, որ իր գործն անհաջող լինի: Կամեցված անհաջողությունը գուցե մի բարոյական բարձր առաքինություն է, բայց ոչ այս աշխարհից:

Իրականությունը շատ քչերն են այսպես պատկերացնում: Ընդհակառակն ամեն մարդու մեջ կենդանի է մի պնդագլուխ համառություն, որ միայն իր սկզբունքներին է վերապահում հարազատության, իսկության և ճշմարտության փառքը: Միայն ես և իմ կուսակցությունն ենք սոցիալիստ, բոլոր մնացյալները կեղծավորներ են, հերձվածողներ և սխալվողներ: Սակայն, եթե այսպես չդատեին, ոչ մեկն էլ ընդունակ պիտի չլինեին որևէ գործ կատարելու: Ըճմարտության ուժածին աղբյուրը մեզ համար պետք է չցամաքի նույնիսկ այն ժամանակ, երբ մենք սխալվում ենք և շեղվում մեր ճշմարտությունից:

* * *

Բայց իրականությունը շատ քչերն են այդպես պատկերացնում նաև ուրիշ պատճառով: Մինչդեռ ամեն մարդ սկզբունքներին տալիս է բաղկացուցիչ (constitutif), կազմակերպող մի նշանակություն, այսինքն սկզբունքներին վերագրվում է մի հատկություն, որով նրանք մարդկանց գործերի բովանդակությունն են որոշում, նրանց հնարավոր կերպարանքը, յուրաքանչյուր դեպքի մասին ունենալիք վերաբերմունքը: Այդպես չի կարող լինել, սակայն, սովորական կյանքի մեջ. այդպիսի սկզբունք միայն հակասություններ կարող է առաջ բերել: Ընդհակառակն, մենք մեզ հետ հաշտվում ենք և միաժամանակ հասկանում բոլոր մեծ սկզբունքների, աշխարհայացքների և վարդա-

պետութիւնները չարաշահութիւնները, սկզբունքի և գործի մեջ եղած հակասութիւնները, երբ այդ սկզբունքներին տալիս ենք ոչ թե բաղկացուցիչ բովանդակութիւն, այլ ղեկավարող (regulatif), առաջնորդող նշանակութիւն:

Ռեգուլատիվ գաղափարների արժեքը կյանքի մեջ մեծանում է չափազանց: Նրանք բովանդակութիւն չունեն, որպեսզի կյանքի մեջ, մի գործի հանդեպ գալիս, հակասութիւններ ստեղծեն: Ոչինչ չկա նրանց մեջ կոնկրետ և որոշ, որպեսզի ընդհարվի իրականութեան որևէ մասի հետ: Զուտ ձևի և հնարավոր գործի պատրաստի շրջանակը կարող են լինել նոքա՝ մշտապես ձևափոխվելու և կերպարանափոխվելու ընդունակ: Բոլոր իդեալները մի-մի տեսակ ռեգուլատիվ գաղափարներ են, միշտ հարմարվող ժամանակին, միշտ փոխվելու և կատարելագործվելու ընդունակ: Իբրև զուտ ձևի մտային արտահայտութիւն նրանք բովանդակութիւն չունեն, բայց ավելի ճիշտ կլինեն ասել, նրանք բազմաբովանդակ են: Ոչ մի բովանդակութիւն չի կարող նրանց վերջնական ձևը լինել: Ընդհակառակն, ամենայն բովանդակութիւն իր սկզբնական և հնարավոր ձևերից շատ բաներ է կորցնում՝ նրանց մեջ մտնելով: Սկզբունքներից տարբերվում են նրանք հենց այս պատճառով էլ, որ նրանք իրական են, սրանք՝ իդեալական, նրանք կոնկրետ, սրանք՝ վերացական, նրանք՝ հաստատուն, սրանք՝ մշտափոխ, նրանք՝ նյութական, սրանք՝ աննյութ: Աստիճաճ գաղափարը անթիվ սկզբունքներ է պարունակում իր մեջ, որոնցից և ոչ մեկն էլ, սակայն, չի կարող ռեգուլատիվ լինել ինքնին: Սակայն այդ գաղափարը առանձնապես ռեգուլատիվ է փիլիսոփայութեան ամենախոշոր կնճիռների համար, սկզբնավորութեան, վախճանի և պատճառականութեան բոլոր առեղծվածների համար՝ որոշ տեսակի փիլիսոփայութեան մեջ: Որոշ տեսակի ստորագրութիւններ կարող են և հաճախ եղել են ռեգուլատիվ գաղափարներ այս կամ այն փիլիսոփայի համար: Բայց էվոլյուցիոնիզմը նույնպես մի ռեգուլատիվ գաղափար է, մանավանդ վերջին ժամանակների գիտնականների և փիլիսոփաների համար: Եվ եթե այս ռեգուլատիվ գաղափարների կիրառումները որոնենք փիլիսոփայութեան մեջ, միշտ էլ պիտի տեսնենք, որ նրանք անբովանդակ, բազմաբովանդակ ձևեր են միայն՝ տեսակետ, տեսողութեան անկյուն, ուղեցույց, բայց ոչ ճանապարհ, առաջնորդ, բայց ոչ նպատակ: Սկզբունքի հետ ունեցած այս տարբերութիւնն է, որ զրկում է սկզբունքին աշխարհայացք դառնալու ընդունակութիւններից և ընդհակառակն մեծ նմանութիւններ է առաջ բերում աշխարհայացքի և ռեգուլատիվ գաղափարների մեջ:

Բայց ոչ թե այս վերջինների ներքին կառուցվածքն է այդ նմանութ-
յան հիմքը, այլ ընդհակառակն՝ նրանց կիրառումը: Որովհետև մա-
տերիալիստական կամ իդեալիստական աշխարհայացք շատ ավելի
ճիշտ կլինեի ասել թե մի սկզբունք է: Սակայն, չունենալով սկզբուն-
քի հաստատունությունը, կայունությունը և բովանդակությունը՝ այդ
աշխարհայացքները ավելի շուտ ռեգուլատիվ գաղափարներ են, անձև
ու անբովանդակ՝ թույլատրելով որ իդեալիստական մեծ տարրեր
հանգչեն այսպես կոչված մատերիալիստների հայացքների և գործերի
մեջ, փոխադարձաբար:

Ինչքան քիչ են ռեգուլատիվ գաղափարները գիտություն և փիլի-
սոփայություն մեջ, նույնքան և շատ են սովորական կյանքի մեջ, ուր
ճշմարիտ ռեգուլատիվ գաղափարի բացակայությունը ռեգուլատիվ
գաղափար է դարձնում ամենահասարակ սկզբունքն իսկ: Այսինքն,
երբ մտքից ավելի բարձր իրականություն մի պատկեր անհրաժեշտ է
դառնում մեր հայացքների, հավատալիքների և սպասումների ուղ-
ղություն համար, մենք մտապատկերում ավելի ճիշտ ըմբռնում ենք
մի իդեալ, մի բազմաբովանդակ ձև, որի մեջ դնում ենք այն, ինչ որ
կոնկրետ իրականություն մեջ չենք կարողանում գտնել: Սակայն շատ
հազվադեպ պետք են գալիս մեզ դրանք, որովհետև մենք միշտ
զբաղված չենք բարոյականություն վերջին հիմունքը որոնելով, կամ
սկզբնավորություն, վախճանի և պատճառականություն բացատրում-
յուններ տալով: Ընդհակառակն սովորական կյանքի մեջ որևէ
սկզբունք շատ հեշտ դառնում է մի իդեալ և իբրև այդպիսին՝ անբո-
վանդակ մի ուղեցույց, որ գործերի անթիվ հակասություններից մեզ
տանում է ողջ և առողջ մեր ուզած նավահանգիստը: Ճանապարհի
խտվերը և խորհրդորդները այլևս դադարում են հակասություն
կոչվելուց և անհատի, ինչպես նաև խմբակցությունների ու ժողո-
վուրդների համար իդեալի որոնումը կարող է դեմոկրատական անու-
նը կրել կամ բյուրոկրատական, սոցիալիստական կամ բուրժուական և
այլն, և այլն: Իրականությունը ոչնչով չի փոխվի. նպատակը և նպա-
տակահարմարությունը ձեռք ձեռքի տված առաջ են գնում, լայնաց-
նում են մեր տեսողության անկյունը, մեզ միշտ հավատարիմ պա-
հում մեր սկզբունքներին և մեզ հետ:

Բայց երբ ռեգուլատիվ գաղափարներին տալիս ենք կոնկրետ և ո-
րոշ բովանդակություն, այն ժամանակ նրանք կորցնում են հնարա-
վոր ձևերի ճկունությունը, քարանում, կողմեր, անկյուններ կազ-
մում, որոնց մեջ բացի ընդհանրապես ճանաչված բովանդակությու-
նից ուրիշ բան չի կարելի դնել:

Ամեն մարդու համար գրեթե սկզբունքները ռեգուլատիվ գաղափարներ են: Բայց ինչ որ ուրիշի համար ռեգուլատիվ գաղափար է, ինձ համար դառնում է մի որոշ և պարզ սկզբունք, ինչ որ ուրիշի համար երբեք էլ հակասութուն չէ, ինձ թվում է հակասութունների մի խառնարան: Իմ սկզբունքները ինձ համար անբովանդակ ձևեր են, որոնց մեջ ես դնում եմ ինչ որ իմ կողմից իբրև գործ կատարվում է: Սակայն իմ սկզբունքներ չունեցողները իմ սկզբունքների մեջ որոշ բովանդակութուն են դնում և աններելի համարում այն ազատութունը, որով ես իմ սկզբունքներին իմաստ և բովանդակություն եմ տալիս: Այսպես ահա, երբ սկզբունքների հավատարմության հսկողութունը ուրիշին է անցնում, այն ժամանակ անհասկանալի են մնում մարդկանց գործերից շատերը: Սոցիալական տարակերպությունները, ըստ մեծի մասին, սրանից են առաջ գալիս: Ինչ որ միայն ռեգուլատիվ գաղափար է ինձ համար, ուրիշների կողմից նկատվում է որպես մի որոշ և պարզ սկզբունք:

* * *

Ինչպես ասացինք արդեն, ռեգուլատիվ գաղափարները գիտության և փիլիսոփայության մեջ հազվագյուտ են, այնտեղ նրանք որոշ դեպքերում դառնում են անհրաժեշտութուն և անհատականության ու անձնավորության ամբողջացման նպաստում, ինչպես նաև սկզբունքների և աշխարհայացքի վերնաշենքը լրացնում և ամրապնդում: Շատ քչերն են մինչև այդտեղ հասնում, այնպես որ միշտ էլ անհրաժեշտ չեն լինում ռեգուլատիվ գաղափարները: Մի բարձրագույն «սկզբունք», որ բոլոր սկզբունքները իր մեջ պարունակե, որից բխեն բոլոր մնացյալները, որ բոլորի բովանդակությունը լինի և լրացումը միաժամանակ, այդպիսին անկարելի է կոնկրետ և շոշափելի իրականության մեջ գտնել: Նա մի տեսակ բնագանցական գործիք է, որ շատ քիչ դեպքերում անհրաժեշտ է դառնում և ոչ մի դեպքում էլ մեր գործերն արդարացելու կոչված չէ: Ահա այստեղն է, որ հակասութունները (գործի և սկզբունքի) մեկ կողմ թողնելով պիտի որոնել, թե ինչքան իրավացի է ռեգուլատիվ գաղափարների այդպիսի կիրառումը: Այս նոր հարցն էլ մենք դժվարանում ենք արմատական քննության ենթարկելու. միայն թե, արժարժելով նրա գլխավոր խնդիրները, մեր սկզբնական հարցադրությունն ենք ուզում մի քիչ էլ լուսաբանել:

Եթե հնարավոր չլիներ սկզբունքներին տալ այնպիսի բազմաձևություն, ճկունություն և առաձգականություն, այն ժամանակ

մարդիկ կամ պիտի ոչ մի սկզբունք չունենային, կամ թե սկզբունք ունեցողները մարտիրոսներ պետք է լինեին: Իսկապես երկու անկարելիություններ:

Նախ և առաջ սկզբունք չունենալը առանց այն էլ մի բարոյական պատկերացում է Հասած այսպես կոչված սկզբունքի տեր մարդկանց մեջ: Բայց, եթե ընդունենք, թե դրանք էլ մտնում են նրանց շարքը, որոնց համար սկզբունքները միայն ռեզուլատիվ գաղափարներ են, այնուամենայնիվ անկարելի է ասել, թե բարոյական և կրոնական մեծ վարդապետությունները, սոցիալական և տնտեսական ուղղությունները, մեկ խոսքով կուսակցությունները և խմբակցությունները Հնարավոր կլինեին՝ առանց սկզբունքների: Դրա պատասխանը պարզ է: Պարզ է, որ քաղաքակրթության մեջ մեծ առաջադիմություններ ենք պարտական զանազան տեսակի գաղափարներին և սկզբունքներին, որոնք կյանքի մեջ են մտել, ուժ և ազդեցություն են ձեռք բերել շնորհիվ այն հանգամանքի հենց, որ սկզբունքներ են եղել և դրանով էլ կարողացել են մարդկանց բազմություններ տանել իրենց ետևից և առաջ բերել պահանջված շարժումները և փոփոխությունները: Մեկ կողմից, ուրեմն, անկարելի է հրաժարվել սկզբունքներից, մյուս կողմից էլ անկարելի է նրանց այնպիսի քարացում, ձևակերտում և անկյունավորում տալ, որ նրանք միայն մարտիրոսներին հատուկ լինեն: Մարտիրոսները բացառություններ են, և այդտեղն է նրանց արժեքը, որ նրանք ընդհանուր չեն: Նախ, անկարելի է բոլոր մարդերից պահանջել, որ մարտիրոսներ լինեն. և եթե մի այդպիսի պահանջ կատարվի էլ, այն ժամանակ արդյոք կանգ չի՞ առնի կյանքը զանազան քարացած սկզբունքների և ֆորմուլաների մեջ, Հնարավոր կլինի՞ առաջադիմությունը, նոր սկզբունքների ծնունդը և հների մահը, ժամանակին, տարածության և պայմաններին հարմարվելը, մի խոսքով շարժումը, փոփոխությունը և առաջադիմությունը: Ինքնահասկանալի է, որ մարտիրոսների մոլեռանդությունը, շեշտելով սկզբունքների ուժածին արժեքը և որոշ սկզբունքի մեծությունը, նպաստում է որոշ չափով նրա հաղթանակին: Բայց կասկածելի է, թե մարտիրոսները պիտի ուզենային նորից մարտիրոսանալ՝ իրենց սկզբունքների հաղթանակից հետո:

Այսպես ահա, թե սկզբունք չունենալը և թե սկզբունքի խստապահանջ և մոլեռանդ գործադրությունը հակառակ են մշտահոս կյանքի հավիտենական շարժման: Կյանքի մեջ այդ ծայրահեղությունների համար տեղ կա, բայց միայն հիվանդանոցներում: Ընդհակառակն լայն ու արձակ է տեղը նրանց համար, որոնք իրենց մտքի և

Հոգու լայնության կնիքն են դնում իրականության ձևերի և չափերի վրա, ընդառաջ գնում ընկերային վիճակի ստեղծած հրամայականներին և սկզբունքի պաշտամունքը դարձնում սկզբունք չունենալու չափ ազատ և սկզբունք չունենալու ազատությունը դարձնում մի սկզբունք: Եվ, երբ պետք է ազատվել սրանցից էլ, այն ժամանակ մնում է ապաստանել սովորական կյանքի առօրյա պատվիրաններին և թողնել, որ մեր բարձրագույն իդեալը իջնի փոքրիկ, գործնական սկզբունքների մեջ, նրանց տա իր մեծության, լայնության և խորության ճկունությունը և փրկե մեր հակասությունները գոնե մեր աչքերում:

Թիֆլիս, 13 նոյ[եմբերի] 1918

Բնագիր: Ձեռագիր:

Վ[արազդատ] Տ[երոյան]

ՓԻԼԻՍՈՓԱՆԵՐ

ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՂ ԷՎՈԼՅՈՒՍԻՈՆԸ

ԿՅԱՆՔԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

I. Էվոլյուսիոնի պատմականը և փիլիսոփայական խնդիրը.– II. Սպենսերյան էվոլյուսիոնիզմը.– III. Գիտություն և փիլիսոփայություն.– IV. Էվոլյուսիոնի հիմնական գծերը.– V. Բնագր և իմացողություն.– VI. Նյութականություն և մտավորություն.– VII. Կյանքի փիլիսոփայությունը.– VIII. Շարժումը և լինելությունը.– IX. Ընդհանուր հայացք:

Նախաբան

Հաղթական Փրանսիայի ղեկավարող մտավորականությունը վերջերս շատ է հալածում Հանրի Բերգսոնին՝ համարելով նրան «գերմանասեր» և «պարտովողական» հոսանքին համակիր: Նրա խորը թափանցող մտածողությունը և լայնածավալ աշխարհայացքը չէր կարող անվերապահ բախտավորություն տեսնել Հաղթության մեջ, ոչ էլ անդամանելի կորուստ՝ պարտության մեջ: Գերմանիայում լինել նա, թե Փրանսիայում, ճշմարտությունը չէր կարող փոխվել նրա համար: Այս դիրքը միայն բավական է պարզորեն ցույց տալու, թե ինչն է նա հալածվում, անգամ եթե այժմ տեղին չհամարենք տալու այդ երևույթի մանրամասնությունները: Ըստ որում, այն բացառիկ դիրքը, որ նա բռնել էր պատերազմի ընթացքում, պատերազմից հետո և նրանից բխող համաշխարհային սոցիալ-քաղաքական հարցերի պարզաբանության և լուծման մեջ, նրան հեռացնում է սովորական մտածողության շրջաններից և սերտորեն կապում իր հոյակապ փիլիսոփայության հետ:

Դժվար է ասել, թե Կանտից հետո մտքի աշխարհում ավելի մեծ հեղաշրջում կատարվել է, քան ինչ որ բերել է Հ. Բերգսոնը, ոչ միայն իր մտածողության խորությամբ և ընդարձակությամբ, այլև իր սխտեմի, աշխարհապատկերի և կենսահայեցողության նորությամբ, ուժգնությամբ և անհակասականությամբ: Եվ, սակայն, ոչ մի փիլիսոփայական սխտեմ այնքան իր ժամանակի ծնունդը չի կարող հա-

մարվել, որքան բերգսոսնիզմը: Մեր դարում իշխող ընդհանուր սոցիալ-տնտեսական տրամադրությունները, որոնք փիլիսոփայության մեջ արձագանքվել են որպես ըլատիվիզմ և աբսոլյուտիզմ, պրագմատիզմ և պսիխոլոգիզմ, սոցիոլոգիզմ և սոլիպսիզմ – նրա մեջ ստացել են յուրահատուկ մի կերպարանք ու կառուցվածք՝ դարձնելով մեր ժամանակի պրոբլեմները փիլիսոփայության համար մշտական ու հավիտենական առեղծվածներ:

Ներկա հոգվածով մենք պիտի փորձենք հասկանալ ու ներկայացնել Հ. Բերգսոսնի «Ստեղծագործող էվոլյուցիան» հենց իր բառագիտությունում և այն շնչով, որ բնորոշում է ամբողջ նրա փիլիսոփայությունը՝ ավելի ձեռնահասաներին թողնելով նրա քննադատությունը:

Ինչպես պիտի տեսնե ուշադիր ընթերցողը, Բերգսոսնի դիրքը հեշտությունում էր կարելի որոշել՝ այս կամ այն ուղղության տակ դնելու համար, ոչ միայն, որովհետև «բերգսոսնիզմ» արտահայտությունը ինքնին բավական է արդեն որոշելու նրա յուրահատուկ տեղը թե՛ ժամանակակից և թե՛ ընդհանուր փիլիսոփայության մեջ, այլև տեսակետի ու դիտողության անկյունի այն բացառիկ դիրքը նրան հեռացնում է հավասարապես սովորական նյութապաշտության և հասարակ ոգեպաշտության ծայրամասերից՝ մոտեցնելու համար թե՛ այս և թե՛ այն ավելի մեծ ճամարտության ու ավելի շատ իրականության: Սա ամենալուրջ փորձն է գուցե, ազատագրելու իրականության ընդհանրացումներն ընդհանրացումների իրականությունից, և իբրև այդպիսին՝ մեզ ավելի մոտեցնելու ճամարտության թե՛ բնության և թե՛ կյանքի մեջ: Ըստ որում Բերգսոսնի աշխարհայեցողությունը նաև կենսահայեցողություն է¹:

1.

Փիլիսոփայական խնդիրը.– Քսաներորդ դարը ժառանգել է մի փիլիսոփայական խնդիր, որ ծնվել է տասնևիններորդ դարի երկուքններից: Հետկանտյան փիլիսոփայությունը վերջացող դարի 30-ական թվականներին ցույց էր տալիս բարձունքին հասնողի հոգնածությունը և ուժասպառությունը: Իրականության և գոյության արմատական, իրական և ճամարիտ ըմբռնողության ջանքերը կատարել էին

¹ Ավելորդ է կրկնել, թե չեմ հիշատակելու միշտ նրա բառագիտությունը և ցուցմունքներն ավելի շուտ առաջնորդելու համար են: Տե՛ս Henri Bergson. L'Evolution Créatrice. Paris, F. Alcan, 1913. 14. Տպագրությունը թարգմանված է ռուսերենի:

Հնարավոր թուիչքները Կանտի բացած հորիզոններում: Վերլուծութ-
յան և համադրության ամեն տեսակ փորձերն արվել էին և, սակայն,
թվում էր, թե ամեն բան դեռ մնում է ուսումնասիրելու և չուսում-
նասիրված վիճակի մեջ: Այդ պահանջը զգալի է դառնում մանավանդ,
երբ գործը կատարվել, վերջացել էր, այսինքն, երբ կարելի էր ամբող-
ջությունը տեսնել, երբ սիստեմների սիստեմն էր դրվում հրապարա-
կի վրա, որովհետև, իսկապես հետ-կանտյան փիլիսոփայությունը
ներկայացնում էր սիստեմների մի ամբողջություն: Առանց, սակայն,
նույնիսկ թվելու այն թերությունները, որոնք կարող էին նոր որո-
նումների կարիքն զգացնել, բավական է մի ընդհանուր հայացք այդ
ամբողջության վրա՝ նկատելու համար իսկույն, որ հաղթողները ոչն-
չով տարբեր չէին պարտվողներից, որ նոր կառուցած սիստեմները
չատ նման էին այն ավերակներին, որոնց վրա իրենք հիմնվել էին:
Այդ ընդհանուր հայացքն է, որ մեզ ցույց է տալիս սիստեմներ շինե-
լու, կառուցանելու արտավոր հակումը, որ հատուկ է բոլորին էլ:
Անշուշտ, պահանջ պետք է լիներ իրականությունը մեկնաբանել՝ ա-
ռանց կառուցանելու: Այդ ընդհանուր հայացքն է, որ մեզ ցույց է
տալիս ջախջախված մեքենականության ատաղձը նոր կառուցվածք-
ներում: Անշուշտ, պահանջ պիտի լիներ իրականությունը բացատրել
մի գիտությամբ, որ ճշմարտապես աղատված լիներ մեքենականութ-
յան անկենդանությունից: Այդ ընդհանուր հայացքն է վերջապես, որ
մեզ ցույց է տալիս մի համատարած կամայականություն մտքի և
կամքի թագավորության մեջ: Անշուշտ, պահանջ պետք է լիներ մի
գիտության և փիլիսոփայության, որ կամայականության օրենքը
տար:

Լուծման փորձեր.— Նախքան խնդիրն իր ամբողջությամբ հասկա-
նալն և ուսումնասիրելը՝ փիլիսոփայությունը անցնում է մի ծանր
անհետաքրքրության և կայունության շրջան, երբ կատարվում է մի
անուղղակի աշխատանք դեպի ուղիղ ճանապարհ: Փորձառական գի-
տությունների ուսումնասիրությունները, ինչպես և դրան հետևող
նոր փիլիսոփայությունը անգիտակցաբար, կարելի է ասել, ճանա-
պարհ պատրաստեցին այն առեղծվածների համար, որոնց գոյութ-
յունն էր միայն մատնանշել Կանտը: Բարոյական գիտությունները,
հոգեբանության վերլուծությունները, սաղմնաբանությունը, ման-
րէաբանությունը և այլն, և այլն, զգացնել էին տալիս կյանքի և գո-
յության մի այլ տեսակի փիլիսոփայություն, որ պետք է նոր ստեղ-
ծել, նոր աշխատել և ուսումնասիրել: Դրանով պետք է բացատրել
այն մեծ հաջողությունը, որ ձեռք բերեց անմիջապես սպենսերյան է-

վոլյուսիոնիզմը, և որ դեռ որոշ տեսակի միջավայրերում իր հմայքից ոչինչ չէ կորցրել: Դա խոստանում էր, առաջին բերան, գծագրել այն ճանապարհը, որ կտրուվ է նյութը՝ հասնելու համար ինքնակամ շարժումների և զգայականության և այն, որ կտրուվ է ոգին առհասարակ, հասնելու համար բանականության: Դա խոստանում էր տալ ներքին ու արտաքին հարաբերությանց այն անթիվ աստիճանավորումները, որոնք պայմանավորում են գործարանավոր մարմինները, և այլատարրի վերլուծությունները առաջ մղել այնքան, որ կարելի լիներ գտնել զուտ միատարր իրականությունը: Հսկայական սխտեմների դեմ պայքարի կանգնած՝ Սպենսերը հեշտությամբ որդեգրեց այն, ինչ որ ինքն ձեռնարկում էր Ջոն Դալտոնը միայն: Նա էլ սկսեց կառուցանել, դասավորել և համակարգել, ոչ թե իսկապես, ինչպես որ ինքն էր կարծում՝ զուտ միատարրից, այլ դեռ չզարգացածը դեռ չզարգացածի հետ: Իրանով մի ցանկություն միայն եղավ՝ առաջ գնալու, բայց մի գործունեություն եղավ՝ նորից կանգ առնելու հին ուղիների և սիրելի հիշատակների վրա: Էվոլյուսիոնիզմը հղացվեց, բայց առանց հետևողական շարունակության:

Բերգսոնը.— Ճշմարիտ էվոլյուսիոնիզմը երևան է գալիս Հանրի Բերգսոնի փիլիսոփայության մեջ միայն: Առանց առաջադրությունների, որ իր քննության բովից չեն անցել, առանց նախապաշարումների, թե փորձը փորձով պիտի ապացուցանել, խիզախ հղացումով ընդգրկում է նա կյանքն ամբողջ և ձեռնարկում գոյության ամենատարրական ու ամենահիմնական վայրկյանը վերլուծելու: Իրականության թափանցողության համար նա չի խուսափում բնագանցական մտաշխատանքից, և ըստ ամենայնի մարդու ճանաչողական ուժի մեջն է որոնում ճանաչելու առարկաները: Վերլուծությունը նրա համար հանճարի թափանցողությունն է, այդ պատճառով էլ նա շատ քիչ բաներ է գտնում վերլուծելու: Գծագրելով կյանքի ամենախորը փիլիսոփայությունը՝ նա հոգեբանական բացատրություն է տալիս նյութականության, և իրերի ներքնապես տեղությունն է բռնում ուսումնասիրելու: Փաստերի ոչ թե ընդարձակությունը, այլ խորացումն է փնտրում նա և շարժումը դարձնում է իրերի ենթանյութն (substratum) իսկ: Ժամանակի ստեղծագործական հատկությունը վեր հանելով և դրա ու տարածության հոգեբանական էությունը հիմնավորելով գիտակցության մեջ՝ նա մի անհասկանալի տեսություն է տալիս թե՛ նյութականության և ոգեկանության, և թե՛ պատճառականության: Նա որոշակի բաժանում է. ճանաչել՝ գործելու և ճանաչել՝ ճանաչելու համար հոգեկան մեր գործառնությունները, և այդպես էլ

Հիմնավորում է իր զուտ մտահայեցողական և պրագմատիստական գիտությունը: Նրան անհրաժեշտ չեն ո՛չ բույսերի, ո՛չ էլ կենդանիների դասակարգությունները՝ բռնելու համար էվոլյուտիվ շարժումը: Կյանքը, իր ամենատարրական արտահայտություններից սկսած, մինչև իր ամենաբարձրագույն ձևակերպումները, ներկայացնում է էվոլյուտիոնի մի հսկայական գնացք, որ իր սկզբնական զարկից մինչև իր հնարավոր թավալումները, դառնում է իմանալի և բանավարական՝ նրա քննող և թափանցող հայացքի տակ:

II

էվոլյուտիոնի հնարավորությունը.— Ի՞նչպես հնարավոր է էվոլյուտիոնը. ահա քսաներորդ դարի ժառանգած փիլիսոփայական խնդիր-պարտականությունը: Անվիճելի է, որ եթե առաջադիմություն կա, այդ լինում է՝ մի «վիճակից» մյուսն անցնելով, այդ լինում է փոփոխություն, շարժումով, ձևերի շարունակական կերպարանափոխություն, որ հնի վրա ցույց է տալիս նոր հետքեր և գծեր, նոր գործարաններ և գործառնություններ: Ըստ երևույթին կարելի է ամբողջ էվոլյուտիոնը բացատրել, եթե հնարավոր լինի մեր օրերում ապրող ամբողջ կենդանականությունը, հետզհետե մերկացնելով իր բոլոր հատկություններից, գտնել վերջիվերջո գոյություն այն ձևը, որ անփոփոխելի է, որից առաջ են եկել մնացյալ բոլոր ձևերը: Այսինքն, որովհետև մեզ տրամադրելի իրականությունը այլատարր է, պետք է գտնել զուտ միատարր իրականությունը, որովհետև այլատարրը միշտ ներկայացնում է արդեն փոխված և հեղաշրջված մի գոյություն: Մինչդեռ միատարրը ամենասկզբնական տեսակը կլինի, որից պետք է առաջ եկած լինեն բոլոր այլատարրերը ու տեսակները և այդպես էլ ընթացավ իսկապես կենսաբանական էվոլյուտիոնիզմը՝ Դարվինի մոտ՝ սոսկ կենդանաբանական, Սպենսերի մոտ՝ նաև փիլիսոփայական հիմունքներով:

Կենսաբանական փաստերը.— Ճիշտ հղացված և սխալ առաջնորդված սպենսերյան և առհասարակ կենսաբանական էվոլյուտիոնիզմը ցույց է տալիս մի շարք գործոններ և պայմաններ, որոնց մեջ հնարավոր է դառնում փոփոխությունը և շարժումը: «Տեսակների զարգացումը» կատարվում է՝ միջավայրին հարմարվելով, գործնական կյանքի պահանջներին (գոյություն կռիվ) հաղթահարելով, կամ տեղի տալով, պատահաբար ստացած մի ընդունակության ժառանգականություն, ուժեղների ապրելով և թուլների մահով: Որոշ գործառնություններ կամ պահանջներ ստեղծում են որոշ գործարաններ:

Հանկարծական և կոպիտ փոփոխություններն էլ որոշ չափով ազդակներ են զարգացման: Թուանսֆորմիզմն ու նոր-գարվինիզմը դեռ երկար կվիճեն՝ ապացուցանելու ժառանգականության դերը էվոլյուսիոնի մեջ²: Անլուծելի մի Համառությունը, սակայն, էվոլյուսիոնը պիտի մնա առեղծվածների առեղծվածը, քանի որ ուշագրությունը չի կենտրոնացած այն վայրկյանի վրա, որ փոփոխությունն իսկ է, նրա վրա, որ ոչ թե վիճակից վիճակ անցնելն է, այլ այդ անցումը միայն, այն տևողությունը միայն, որ ո՛չ նախկին վիճակն է, ո՛չ էլ նոր վիճակը, նյութի այն ներքնապես ապրումը, որ երբեք վիճակ չէ, կայունություն չէ, քարացում չէ, այլ Հարափոփոխ շարժում, մի մշտական ստեղծում, մի Հավիտենապես նոր Հնություն:

Ուղղությունների ըմբռնումը Սպենսերի մոտ.— Անհերքելի է, որ ապրող, կենդանի նյութը ներկայացնում է երեք կերպարանքներ, նիրհ (torpeur), բնազդ (instinct) և իմացականություն (intelligence): Կեղծ էվոլյուսիոնիզմը դրանց ներկայացնում է որպես միևնույն էություն երեք աստիճանավորումները՝ առանց ըստ էության տարբերություն: Եվ միջավայրն ու վերոհիշյալ ազդակները, որոնք պայմանավորում են զարգացումը, այդ միևնույն էության տվել են այս կամ այն կերպարանքը: Սպենսերի «վերլուծությունը» գնում է առանց վերլուծելու՝ սոսկ նկարագրելով արդեն զարգացած իրերի կամ ձևերի նմանությունները, տարբերությունները և դասավորությունները: Դրանով ոչ միայն չի բացատրվում, թե ի՞նչ է էվոլյուսիոնը, այլ Հայտնի չի լինում նաև, թե ի՞նչպես է կատարվում զարգացումը, փոփոխությունը և էվոլյուսիոնը: Շարժման մեջ կա ետ ու առաջ, փոփոխության մեջ կա շեղում, կայունություն և առաջադիմություն: Դրանք սակայն հաշվի չեն առնվում կեղծ էվոլյուսիոնիզմի մեջ: Բացի այդ, Հարմարումը (Anpassung) էվոլյուսիոնի ճանապարհի վրա մի «պատահար» է միայն, փոփոխության մի երևույթական ազդակ այնտեղ, ուր կայունություն էլ կա, հետադիմություն էլ: Դեռ չենք մտնում ստացական ընդունակությունների ժառանգության մոլթ առեղծվածների մեջ, որոնք ինչքան էլ պարզվեն, չպիտի կարողանան Համենայն դեպս ցույց տալ շարժման էությունը, փոփոխության այն վայրկյանը, որ ոչ մի արտաքին ազդեցության պիտի չենթարկվեր, եթե զարգացման սկզբնական մղումը, կամ թուիչքը նրա մեջ դրած չլիներ Համապատասխան Հակումներն ու տրամադրությունները:

² Նույնը եր, 65 և շար:

Սխալի արմատը.– Հարցադրությունն ավելի կպարզվի գուցե (որովհետև քննադատելով կենսաբանական էվոլյուսիոնիզմը՝ մենք միայն ուզում ենք էվոլյուսիոնի հարցը դնել), եթե փորձենք մի րուպե ըմբռնել այն հակամիտությունը, որ ներակա է մարդու իմացականության, որ չի թողնում հանճարեղ մի հղացում, կամ հայեցողություն ընթանա իր սեփական ճանապարհով, որ էվոլյուսիոնի հղացումը տանում է դեպի կեղծ-էվոլյուսիոնիզմը: Այս դեպքում պետք է թեև Բերգսոնի ամբողջ իմացաբանությունը ներկայացնել, կամ ճանաչողության տեսությունը, բայց թերևս կարելի լինի, առանց դրան, բռնել միայն սխալի կամ շեղումի րուպեն մտածողության ճանապարհի վրա: Իմացականությունը կոշտ նյութի վրա մարդու ազդեցությունը տարածելու ուժն է, և իբրև այդպիսին՝ նա ընդունել է այն հատկություններն ու ընդունակությունները, որոնք միայն նյութին են հատուկ: Այսպես, օրինակ, մեր իմացականությունը չի կարող «մտածել հոսանուտը», շարունակությունը, շարժումը և տևողությունը. նա տրամաբանության գործիքն է, իսկ մեր «տրամաբանությունը հաստատուն իրերի տրամաբանությունն է». նա հաղթանակում է երկրաչափության մեջ ավելի, քան ուրիշ որևէ տեղ: Ով որ փորձում է, ուրեմն, իմացականությամբ ըմբռնել ամբողջ իրականությունը, նա միայն հաստատուն իրերի, և այն էլ նրանց հարաբերությունը միայն պիտի կարողանա ըմբռնել: Նա տալիս է միայն օրենքներ, այսինքն հարաբերություններ, և գուր չէ, որ հարաբերությունը կազմում է Սպենսերի փիլիսոփայության գերիշխող ստորոգությունը: Մինչդեռ ճշմարիտ էվոլյուսիոնիզմը պիտի իրականությունն ըմբռնեն ոչ թե նրա մի մասով ամբողջի վրա աշխատելով – մասն ի՞նչպես կարող է իր մեջ պարունակել, կամ ըմբռնել ամբողջությունը – այլ մի այնպիսի միջոցով, որ այդ հակասության մեջ չի ընկնում: Էվոլյուսիոնի տեսությունը պետք է տա նաև իմացականության ծննդաբանությունը, ծագումը և զարգացումը: Ի՞նչպես կարող է, սակայն, իմացականությունը իր ծագումը գծագրել: Այս «ախտավոր շրջանակը»³ (cercle vicieux) Սպենսերի համար գոյություն չունի: Եվ առհասարակ «ստույգ» կոչվող գիտությունները շատ դժվարությամբ են մոտենում այս տեսակ հարցերին: Ճշմարտության ամենարմատական հարցն է սա, որի ըմբռնումից կախված է յուրքանչյուր տեսություն հիմքը:

³ Նույնը եր. 210:

III

Փորձառական գիտությունները.— Մի հարց, որ երբեք իր տեղումը չէ և ամեն տեղին էլ հարմարում է, այդ էլ մտածողություն այն տիպն է, որ մի ուսումնասիրություն մեջ երևան է գալիս: Կարելի է^օ արդյոք մի առեղծվածի արմատական և կատարյալ լուծումը գտնել այսպես կոչված «ճշգրիտ», կամ ավելի ընդարձակ, փորձառական գիտությունների մեջ: Դա կապված է այնքան երկար և բարդ պատմությունների հետ, որ մենք ակամա որակում ենք դրան իբրև մի անհատականություն գործ, որ այսպես է փնտրում ճշմարտությունը, ու ամեն փնտրողն էլ փորձում է ապացուցանել, որ այսպես կարելի է հասնել ճշմարտության: Սակայն ինչքան այլազանություն որ կա ընդհանուր ձևով դրված հարցի պատասխանների մեջ, նույնքան և անհատական տրամադրությունն ուժեղանում է որոնման ընթացքին գտնված փաստերով, որոնք ապացուցանում են իր ճանապարհի առավելությունները: Սա մի փաստ է արդեն, որ սոսկ փաստերի վրա հիմնված դատողությունները վերջիվերջո կարիք են զգում ուրիշ տեսակ փաստերի դեմքը՝ եթե ոչ մեզ, գոնե իրենք իրենց համոզելու համար: Հաճախ հարցադրության եղանակն իսկ ստիպում է առաջին քայլիցն իսկ դիմել փաստերի, որոնք փորձից չեն բխում: Այսպես ահա, փորձառական գիտություններն աշխատում են այն բանի վրա, ինչ որ կրկնվում է, նմաններ ունի և շարունակություն: Զուտ բացառիկը երբեք գիտություն առարկա լինել չի կարող. նա ո՛չ չափի տակ է ընկնում, ո՛չ էլ համեմատության տեղ թողնում. իբրև բացառիկ, նա բռնելու մի անկյուն չունի, ուր դիտողությունը կամ խորհողությունը կարողանար կենտրոնանալ: Հետո գիտությունը պետք է ամեն բան վերածե և շրջի, պետք է ամեն բան արտահայտե ուրիշ բաներով, առնվազն նշաններով: Իսկ ինչ որ անշրջելի է և անվերածելի, դա գիտության տակ չի ընկնում, դա հակագիտական է: Բացի այդ, փորձառական գիտությունները ամբողջի մասին գաղափար են կազմում ընդհանրացումներով միայն, այսինքն վերլուծության և համադրության մի խառնուրդով, ուր ամբողջի անհատականությունը բոլորովին ոչնչանում է: Եթե կա մի իրականություն, որ պիտի ըմբռնել առանց վերլուծության, ի՞նչպես պիտի անել, նույնպես, ո՞ւր պիտի դնել այն դիտողությունները, որոնք ստացվում են Ոգու միանվագ հայեցողությունից, իրականության դեմ հանդիման գտնված ժամանակ: Ի՞նչ պիտի անել վերջապես այն իրականության հետ, որ ոչ մի փորձի տակ չէ ընկնում, որ անորոշ տրամադրություն է միայն, որ չափազանց մեծ է, կամ չափազանց փոքր, և որ չի մեկնաբանվի ոչ մի

ընդհանրացումով: Այստեղիցն արդեն պարզվում է, որ դենել հարցերն այս ձևով, նշանակում է սկզբից ևեթ անվերապահ և աննախապաշարյալ փրկիսոփայության մեջ փնտրել պատասխանները:

Անվերածելիներ.— Ահա կյանքը, ժամանակը, տարածությունը, էվոլյուսիոնը և այլն, երևույթներ, որոնք ոչ մի կերպով չեն շրջվում, որոնց համար ոչ մի բանաձև, կամ ձևակերպում հարազատ չի կարող լինել: Կյանքը վերլուծել և վերածել, նշանակում է ամեն բան բացատրել, բացի կյանքից, որ իբրև ամենաբարդ երևույթների մեկ ամբողջ միութուն, երբեք գոյություն չունի մասերի մեջ, և ո՛չ էլ բոլոր մասերի հավաքածուի մեջ: Իբրև մի անվերածելի ամբողջություն՝ նա կյանք է: Նույնպես և իբրև մի անշրջելի շարունակություն՝ ժամանակը մի ինքնուրույն գոյություն է⁴: Երկրաչափության մեջ նա երևում է, երբ միայն պետք է ֆոնկսիոնել հարաբերությունները սահմանավորել: Եվ ո՛չ մի փորձառական գիտության մեջ նա ինքնին չի ենթարկվում վերլուծության և ուսումնասիրության: Կա՞րող է, ուրեմն, մի մտածողություն արմատական լինել, երբ առաջադրում է մի անորոշ բան, որին ինքն ժամանակ անուն է տալիս. իսկ ուր որ մի բան ապրում է, «այնտեղ ժամանակն է, որ գրվում է»: Նույնիսկ ամենահասարակ բաները մնում են անհասկանալի և անճանաչելի իմացականության համար, որ փորձառական գիտությունների ճանաչողական գործիքն է: Կա՞րելի է ընդունել, որ աղեղը, կամ կոր գիծը կազմված է ուղիղ գծերից, որովհետև «գիտությունն այդպես է ընթանում՝ մասերի բաժանելով», ուր ինչքան փոքր են մասերը, այնքան և ուղիղ է գիծը: Սակայն կոր գիծը մի անվերածելի անհատականություն ունի, որ ստացվել է մատիտի մի շարժումով: Փոքրիկ ուղիղ գծերի կրկնությունը չի տա երբեք կոր գիծը, ինչպես «հազարավոր լուսանկարների կրկնությունը չի տա այն պատկերը, որ ստացվում է զանազան տեսքերի լուսանկարներից»: Վերլուծելով աչքի նման մի գործարան՝ մենք գտնում ենք անթիվ բարդություններ, բջիջներ, թաղանթներ, ոսպնյակներ, ապակենյութ և այլն, բայց սրանցից ոչ մեկն էլ աչք չէ, ոչ էլ ամբողջը միասին: Աչքի մեջ ավելին կա, քան մարդկային որևէ վերլուծություն կկարողանա տալ. այնտեղ կա հատկապես «տեսողության պարզ գործողությունը», որ ձեռքի մի շարժումի նման անվերածելի է: Վերլուծությունը մեզ տալիս է միայն նշաններ, որոնք, թվում է, թե ինչքան շատ և բարդ են լինում, այնքան էլ մոտ իրականության: Բայց դա սոսկ ցնորք է, ի-

⁴ Նույնը, եր. 370 և շար և 212-17:

րական է երկուքից մեկը միայն, կամ «գործարանի անսահման բարդությունը», կամ «գործառնություն ծայրահեղ պարզությունը»: Այդպես է նաև շարժումը: Բնություն մեքենագիտական բացատրությունը շարժման մեջ տեսնում է «դիրքեր» (վիճակներ)⁵, բնության վախճանաբանական բացատրությունը շարժման մեջ տեսնում է «կարգ» (նպատակ, հատակագիծ), բայց «շարժումը ավելին է, քան դիրքն ու կարգը»:

Այդ մասին դեռ հետո, բայց ամենից հատկանշականը այն հրատարիմքն է, որ տալիս են փորձառական գիտությունները Բացարձակի որոնման հանդեպ և գիտություն հայտարարում ինչ որ միայն հարաբերական է, երևութական և շոշափելի: Ինչպես կարող էր, սակայն, իր շրջապատի և իրականության հետ անընդհատ շփվող ոգին չստանալ մի բան այդ շրջապատից, որ իրական լինի, էական և ոչ-հարաբերական: Կամ իրականությունն անիրական է, որովհետև հարաբերական, կամ թե իրականության մեջն է բացարձակը, և ոգին անմասն չէ դրանից: Վերջապես «գործը չի կարող շարժվել անիրականի մեջ»⁶, նա պետք է, որ բացարձակի հետ շփում ունենա, որպեսզի կարողանա իրականանալ, հաջողել և չսխալվել: Պարզ է, որ փորձառական գիտությունները, գուցե իրավամբ, չեն տալիս մեզ իրերի հիմքն ու էությունը, իսկ ով որ այդպիսի արմատական պահանջներ ունի, նա այլ ճանապարհ պիտի ընտրե ճշմարտության որոնման համար:

[Զեռագրում պակասում է IV գլուխը. էջ 21–25]

V

Գիտակցությունն ընդհանրապես.— Գիտակցության ամենապարզ և ուրվագծային պատկերը շարժումն է: Եթե գիտակցական մի արտահայտություն (զգացում, միտք և այլն) ազատենք իր բովանդակությունից, կտեսնենք, որ մնում է մի բան, մի անորոշ բան, որին միայն շարժում անունը կարող ենք տալ. իր բովանդակության հետ, նա գործ է, իսկ առանձին՝ գործի ուրվագիծը, գործի հնարավորությունը, շարժում: Իր ամբողջության մեջ գիտակցությունը ներկայացնում է ամենից առաջ երկու տարբերություններ, ավելի ճիշտ՝ հակադրություններ — բնագր և իմացականություն: Այս երկուքն էլ ընդհանուր գծերով իրար հակադրվում և իրար լրացնում են. ինչ որ զուտ բնագրային է բնագրի մեջ, հակադրված է նրան, ինչ որ զուտ իմացական

⁵ Նույնը, եր. 177:

⁶ Ibid IV եր.

է, իմացականության մեջ⁷: Բայց երկուքն էլ մի բացասական ընդհանուր սահմանավորում ունեն, երկուքն էլ, իբրև հակում, սահմանելի չեն, որովհետև իրեր չեն: Բնագոյն ու իմացողությունը կարելի է համարել աշխատանքի երկու մեթոդներ, մինչդեռ մեկը ինքն իսկ գործիքն է, որ ինքն գործածում է, կամ «կազմակերպչական աշխատանքի շարունակությունն իսկ» ապրող նյութի մեջ, որտեղ գործիք շինելը և գործիք բանեցնելը միևնույն բաներն են, որտեղ կա «մանրամասնությունների մի անսահման բարդություն» և «գործառնության մի սքանչելի պարզություն»,– մյուսն, ընդհակառակն, գործածում է այն գործիքը, որ ինքն շինել է իրանից դուրս կատարված աշխատանքով, որ խիստ անկատար է և անսահման կատարելիության ընդունակ միանգամայն, որ բավարարելով մի կարիք՝ առաջ է բերում նոր կարիքներ, և որ երբեք չի վերջացնում իր աշխատանքը, ու այնքան առաջ է գնում, որ սկսում է «գործիքներ շինող գործիքներ» շինել⁸: Երկուքն էլ երբեմն-երբեմն ձեռք են տալիս իրար, բայց ավելի իմացականությունն է, որ կարիք ունի բնագոյին, քան հակառակը: Բնագոյը և իմացականությունը երկու տեսակ ճանաչողություններ են. երկու լուծումներ նույն առեղծվածին, որ պետք է կենսական ուժի ներգործությունը կատարեր կոպիտ նյութի վրա: Իբրև գործնական՝ դրանք ճանաչողություն չեն, այլ միայն իբրև «գիտակցական նախապատրաստություն մի բանի, որ գործ է լինելու ապագայում»: ճանաչողություն են:

Զուտ բնագոյը.– Բնագոյ և իմացականություն ընդունելով իբրև «ընդհանրապես գիտակցության» երկու ուղղությունները՝ մնում է այժմ որոշել երկուքի տեղն ու փոխհարաբերությունը: Բնագոյը նյութը կազմակերպելու աշխատանքն է և իբրև այդպիսին, նա ճանաչել կարող է միայն գործարաններով: Բայց որովհետև լեզվի բառերը «իմացականության բառերն են», դրա համար էլ իմացականությամբ կատարված փորձը՝ բնագոյը բացատրելու, միշտ լինելու է լավագույն դեպքում նմանություն և մնալու է անբացատրելի: Նա չի կարող գուտ անդրադարձական լինել, նա չի կարող նաև անգիտակցության մեջ ընկած իմացականությունը լինել. «բնագոյը գնում է դեպի կյանքը», իսկ իմացականությունը՝ դեպի նյութը. այսքանը պարզ է, բայց չի բնորոշում նրան: Գուցե ավելի ճիշտ լինի բնագոյն անվանել դեպի

⁷ Նույնը, եր. 147 և շար:

⁸ Նույնը, եր. 151 և շար:

կյանքը ձգտող «մի համակրողություն»⁹, կամ ընկերային հարաբերությունների մեջ կանխազգացումներ, տրամադրություններ առաջ բերող մի ինքնահասկացողություն: Ըստ որում, նա երբեք զուտ ճանաչողություն չի տալիս, բայց լրացնում է, օգնում է, նախապատրաստում է իմացականության ճանաչողությունը, ուրեմն, մասնակից է իմացական աշխատանքին, բայց երբեք բնազդականը չի կարող զուտ ճանաչողական դառնալ: Նրա մեջ իմացականությունը սոսկ կյանքի իմացականությունն է, կամ ճանաչողությունը և այն էլ գործի համար միայն, գործի մեջ միայն: Մինչդեռ, եթե բնազդն ունենար այն «անշահափնդիր ճանաչողության կիրքը», որպիսին իմացականությունն ունի, այն ժամանակ նա մեզ գաղտնիքներ կարող էր մատնել, որոնք իմացականության մեջ գրված՝ մնացել են հավիտենապես անլուծելի: Իմացականությունը շրջապատող ամպանման զանգվածն է գուցե բնազդի տեղը, ուր երբեմն աներևակայելի փոքր տևողությամբ կայծկլտումներ են առաջ գալիս, մտքի շլացուցիչ փայլատակումներ, որոնք, եթե միայն մի վայրկյան երկարեին...: Այստեղ մոտենում ենք Բերգսոնին սիրելի intuition-ին, զուտ հայեցողության, որի մասին չպիտի խոսենք, սակայն:

Զուտ իմացականությունը.— «Ընդհանրապես գիտակցության» մեջ իմացականությունը մի տիրական դիրք ունի, ընդունակ միայն որոշ տեսակի իմացական աշխատանքի, նա շնորհիվ իր այդ գերիշխող դիրքին՝ շատ հաճախ համարվել է ճանաչողական միակ գործիքը. սակայն, նա ձև ու հարաբերություն ճանաչելու գործիքն է միայն, այսինքն իմացականության ո՛չ թե տարածությունը կամ ծավալը, այլ միայն անբովանդակ հասկացողությունը, փոխհարաբերությունը և իբրև այդպիսին՝ նրա ճանաչողությունը դատարկ է, մի ձև միայն՝ ամեն ձևն ստանալու ընդունակ: Ինչպես Դեկարտն ասում է, ավելի մեծ ճշմարտություն չկա, թե եռանկյան երեք անկյունների գումարը հավասար է երկու ուղիղ անկյան, բայց այս ճշմարտությունը չի ապացուցանում երբեք թե եռանկյուն կա աշխարհում, որովհետև իբրև իմացողական ճանաչողություն՝ անբովանդակ է և դատարկ, ձևական ճանաչողություն միայն: Սրանից պարզ հետևում է, որ ճանաչողությունը միայն իմացողական աշխատանք չէ, հիմքում գտնվում է միևնույն «կարողությունը», որի մեկ երեսը ճանաչողություն է, մյուս երեսը՝ գործ, այնպես որ միայն գործը նկատի առնելով՝ կարելի է իմացականությունը ճանաչել: Բացի այդ իմացականությունը

⁹ Նույնը, եր. 191:

միայն հաստատուն իրերի ճանաչողությունն է, հոսանուտն ու կենսականը, ինչպես ասացինք, խուսափում են նրանից, այսինքն նա չի կարողանում մտածել շարունակությունը և տեղությունը, այլ միայն վիճակներ, դիրքեր, պարզ և կտոր-կտոր, իրար հետ ներքնապես առընչություն չունեցող առարկաներ¹⁰: Նրա գործառնությունն սահմաններից դուրս են գտնվում տեսական աշխատանքները, նա միայն ծառայում է մարդու ազդեցությունը տարածելու գործի վրա: Իբրև գիտակցական գործունեություն՝ նա մի անորոշություն է, որ «բաժանում է և վերակազմակերպում»: Նա ավելի շուտ լուսավորում է գործը շրջապատող հնարավորությունները, մի տեսակ լույս է նա, որ «ժայթքում է հնարավոր գործի և իրական գործի շփումից»: Ավելի պարզ կարող ենք ասել՝ իմացականությունը գործի գործիքն է: Երեք ուղղությունների մեջ հատկանշականը և տարբերականը իմացականությունն է՝ համար այս տիպի մտաշխատանքն է – գործի գիտակցական գործիքը, և այն էլ ո՛չ բնագրային թռիչքներով, ո՛չ էլ անգիտակցական անդրադարձումներով:

VI

Ճանաչողության Համայնական Աշխատանքը.– Էվոլյուցիոնի հիմնական գծերը պարզվում են մեզ համար իսկապես նյութականության և մտավորության այն ըմբռնումից, որ այլևս զուտ իմացողական ճանաչողություն չէ: Էվոլյուցիոնի մեր այդ ըմբռնումը ոչինչ չի առաջադրում, նախապաշարմունքներ չունի իմացականության մասին և ինքն իրեն դնում է բոլորովին այլ բարձունքների վրա՝ տեսնելու համար բոլորովին նոր հորիզոններ: Գոյության մի ավելի բարձր և ընդարձակ ձև կա, որից բխում են և՛ նյութականությունը, և՛ մտավորությունը (իմացությունը): Փիլիսոփաների մեծ մասն անկարող են եղել ըմբռնել այս ըստ երևույթին խիզախ տարակերպությունը, որովհետև «Սպենսերի փիլիսոփայությունը մեկնում էր բնությունից և ամեն բան կենտրոնացնում իմացականության մեջ», իսկ «Ֆիլսոփեն ընդհակառակն կենտրոնացած իմացականությունը, կամ միտքն էր սփռում տիեզերքի մեջ»¹¹, պարզ է, թե ի՞նչ էին լինելու երկուքի բացատրությունները նյութականության և իմացականության մասին: Այս երկու օրինակները հատկանշական են: Ամբողջ փիլիսոփայությունը, կարելի է ասել սկզբից ևեթ, եղել է կամ այսպես, կամ

¹⁰ Նույնը, եր. 161 և շար. 169:

¹¹ Նույնը, եր. 207:

այնպես: Եթե փիլիսոփայությունը պետք է որ ինքն իրեն հաղթահարէ, այդ լինելու է ո՛չ թե սրան, կամ նրան միանալով, այլ երկուքիցն էլ կտրականապես հեռանալով: Եվ դրա համար փիլիսոփայությունը պիտի դարձնել ամենից առաջ ո՛չ թե մի մարդու գործ, ինչպես որ եղել է այդ մինչև այժմ, այլ «գիտականների մի համայնական աշխատանք»¹², ուր «զգայնությունց փոխանակությունը» և մարդկայնություն տարածումը ավելի ու ավելի լայն շրջաններում՝ պիտի դառնան հիմքերը որոնումների: Ով, որ միայն իմացականությամբ է կամենում ճանաչել, նա պետք չունի, իհարկե, այդպիսի աշխատանքի: Բայց ով, որ համոզված է հասարակագիտության տվյալներից, թե իմացականության concept-ները¹³ (Begriff) կազմվել են իմացականությունների ընկերաբանական համագործակցությամբ, նա պետք է անհրաժեշտաբար կարիք զգա համայնական աշխատանքի՝ այդ համայնական աշխատանքը հաղթահարելու համար: Այն տիպի ճանաչողությունը, որ միայն ընդունակ է իրականությունն ըմբռնելու՝ իր ամենախոր ծալքերի մեջ և լիակատար ամբողջությամբ, այդպիսի ճանաչողության մեջ առաջնակարգ տեղ են բռնում բնագրք, իմացությունների փոխանակությունը և իմացականությունների փոխհարաբերությունը: Ինչպես նաև, մի որևէ ճանաչողության ծննդաբանությունը և գործնական կյանքի մեջ կրած փոփոխությունները, ունեցած տարողությունը, կատարած դերը և ազդեցության ծավալը անհրաժեշտորեն կապված են այդպիսի լայն իմացականության հետ, սրա լրացուցիչ և բաղկացուցիչ տարրերն են դրանք:

Ինտուիտիվ ճանաչողությունը.— Այդպիսի ընդարձակ չափականությամբ վերցրած ճանաչողության համար պետք է իմացականությունը «ինքն իրենից դուրս մղել»: Ոչ մի դատողություն մեզ չի սովորեցնում, թե «լողալու և քայլելու մեջ մի կապ կա», որովհետև ոչ ոք դատողությամբ լողալ չի սովորում, միայն լողալ սովորելուց հե-

¹² Նույնը, եր. 209:

¹³ Պետք է խիստ տարբերություն դնել idée և concept բառերի մեջ. գաղափար բառը հայերենում գործածվում է երկուսի համար էլ, բայց դա սխալ է: Առաջինը բնորոշվում է իբրև մի անորոշություն և անսահմանելիություն, որ մշտական աշխատանքով պիտի դարձնել որոշ և սահմանելի. դա պլատոնական իդեալ գաղափարն է: Երկրորդն, ընդհակառակն, իր մեջ ոչ մի անորոշ և անսահմանելի բան չունի, բառերի քարացած տեսակն է և նոր փոփոխության անընդունակ. մաթեմատիկան, երկրաչափությունը և ստույգ կոչվող գիտություններն աշխատում են այդ տեսակ բառերով, թեև մաթեմատիկայի մեջն էլ կան առաջին տեսակից: Փիլիսոփայությունը աշխատում է երկուսի վրա էլ, ու դրանից են առաջ գալիս շատ տեսակի շփոթությունները:

տո ենք այդ կապը գտնում մենք¹⁴: Եվ մենք, որ գիտենք, թե ի՞նչ - բան է հաստատունը, այն ժամանակ միայն կզգանք, որ ջուրն էլ հաստատուն է: Գործի բերած օժանդակությունը ճանաչողության մեջ այս աստիճան մեծ է: Մի ներքին բռնադատությունը էլ մենք գտնում ենք, որ իմացականությունը բաժանվել է մի ավելի լայն իրականությունից, որ նրան շրջապատում է մի տեսակ «խմորի» նման, որ իմացականության ծագումն է մատնանշում: Երկուքի մեջ եղած տարբերությունը երբեք էական չէ: Բայց իմացականությունն առանձնապես ամեն բան ըմբռնում և պատկերացնում է որպես հաստատուն¹⁵, ինչպես և կյանքն ու ամեն ինչ, որ շարժուն է և հոսանուտ. նրա գործունեությունը գաշտն է անշունչը, իսկ «չնչավորի և կենսականի համար նա գործածում է անշունչ օրինակներ և նշաններ»: Փիլիսոփայությունը չի կարող դրանով բավականանալ, նա պետք է իմացականության գծած շրջանակները խորտակի, նա պետք է փորձի իրականությունն ըմբռնել իրականության հավասար ծավալ ներկայացնող մի գործիքով, որ աշխատում է ոչ թե կառուցանելով, դասավորելով, համակարգելով և փաստեր կուտակելով, այլ մի հայացքով, որ թափանցում է իրականության ամենախոր ծալքերը. մի ճանաչողությունը, որ իրերի երևույթական տարբերության տակ տեսնում է միևնույն սկզբունքը, ինչպես և գոյության անսահման կրկնությունների մեջ գտնում է ուղղություններ և զանազանվող հոսանքներ, որ վերլուծում է, ոչ թե բաժանելու և համադրելու, այլ մեկ և լրիվ ամբողջությունն ըմբռնելու համար, որ նախապաշարմունքներ չունի, և անհակասականությունը չի փնտրում դատողությունների մեջ, որքան զգայնությանց ներգաշնակության և գործարանավոր կապակցության մեջ: Այն ժամանակ միայն ճանաչողությունը կլինի Բացարձակի գիտությունը: Թեև այստեղ նա մնում է դարձյալ անկատար, բայց չի լինի այլևս արտաքին և հարաբերական, ինչպես դրական գիտությունների մեջն է:

Զուտ տևողության վայրկյանը.— Այն ժամանակ պետք է փնտրել մեր ներքին կյանքի ամենախոր հատվածների մեջ, ինչ որ ամենից շատ կտրված է արտաքինից, ինչ որ «զուտ ներքինն» է, «ինչ որ ամենից քիչ իմացական է»: Կամքի մի գերազանց ճիգով մենք թափանցում ենք մեր սեփական կյանքի ամենաներքին վայրկյանում. դա

¹⁴ Նույնը, եր. 210:

¹⁵ Նույնը, եր. 166 և շար:

զուտ տևողությունն¹⁶ է: Մեր անձնավորության համառ կենտրոնացումը ինքն իր վրա՝ մեզ թույլ կտա հավաքել և «կուտակել մեր անցյալը», որ խուսափում է մեզնից, «քչելու համար անբաժանելիորեն մի ներկայի մեջ, որ նա ստեղծում է՝ այնտեղ մտնելով»: Ապրումի այս հազվագյուտ վայրկյանը մեր «եսի զուգադրությունն է» ինքն իր հետ. այդտեղ իմացականութուն կա, որովհետև կրկնութուն կա, բայց այս կրկնութունը միշտ նորի նորությունն է միայն, այնպես որ իմացականութունը «գորությամբ միայն» այնտեղն է. իսկպես այս վիճակն առափնում, գերազանցում է նրան, որովհետև նոր է ու անբաժանելի: Զուտ տևողության այս հազվագյուտ վայրկյանը մենք անվանում ենք զիտակցությունն ընդհանրապես: Ընդհանրապես, որովհետև դա քարացում չէ, բայց նաև մասնավորապես, որովհետև դա հազվագյուտ է:

Լարում և Արձակում: Ազատություն և Անհրաժեշտություն.— Հոգեբանական այդ վիճակը ճանաչողական և գործնական բոլոր ուժերի լարումն է, զիտակցությունն ընդհանրապես, որի ներկայությանը մի վայրկյանի մեջ՝ գործակցում են բոլոր ուժերը միասին: Հասնելով այդ կատարյալ լարվածության՝ պետք է այժմ հակառակ գործողությունը կատարել՝ հասնելու համար հակառակ իրականության: Մենք «արձակում ենք»¹⁷ հետզհետե այս լարումը, և ինչքան կատարյալ է լինում վերջիվերջո այս արձակումը, այնքան և կամքն ու հիշողությունը սկսում են բացակայել: Իհարկե, մենք չենք իջնում երբեք այդ կատարյալ կրավորականության, ինչպես և առաջին գործողության չէինք հասնում կատարյալ ազատության: Բայց կատարյալ արձակումով մենք մոտենում ենք «մի ներկայի, որ ոչ մի անցյալ չունի իր մեջ», որ միշտ նոր է, որ վայրկենապես մեռնում ու ծնվում է անընդհատ: Սա կլինեք զուտ նյութականությունը, եթե միայն տևողությունը կատարելապես բացակայեր, բայց մենք տեսնում ենք, որ խուսափուկ վայրկյաններ կան, որոնք համենայն դեպս մի բան են, բայց ո՛չ ոչինչ: Մենք կարող ենք եզրակացնել, որ ինչպես հոգեկանը հակված է դեպի այդպիսի լարումը, նույնպես և նյութականը՝ դեպի այդպիսի արձակումը: Գործողությունը կատարվում է մի տեսակ հակաչըրումով, կամ որ նույն է՝ ընդհատումով: Զուտ տևողության մեջ, կենտրոնացած մի կետի վրա՝ մեր եսը դառնում է ազատ, իսկ

¹⁶ Նույնը, եր. 218 և շար:

¹⁷ Նույնը, եր. 219:

Հակառակ պարագային՝ մեր եսն իջնում է տարածության վրա և ցրվում զգայնություն մեջ: Անտարածական զգայնությունն չկա:

Տարածությունը և ոգեկանությունը.— Բայց տարածական սանյով՝ չպիտի Հասկանալ երբեք մեր բնության մի խորթ բան: Իր ժամանակին Կանտն ապացուցել է, որ տարածականը երբեք նյութական որոշիչ չէ: Մեր մտածելու կարողությունը նյութի մեջ գտնում է այն Հատկությունները, որ մեր զգալու կարողությունը այնտեղն էր դրել: Սա «ճշմարտության ծուռ ճանապարհն է», որի մեջ ընկավ Կանտ. որովհետև, դրանից հետևում է, որ կամ ոգին է ձևվում իրերի վրա, կամ իրերը՝ ոգու վրա, և կամ թե «երկուքի մեջ կա միստիք մի Հարաբերություն»: Մինչդեռ, ընդունելով իմացականությունը՝ որպես «ոգու գործառնություններից մեկը», մենք զրկում ենք նրան այդպիսի բացարձակ դիրքեր բռնելուց, և մեր հղացումի հետևողականության մեջ տեսնում ենք, որ հիշողությունը, իբրև ոգու ամենապայն և հատկանշական ուժը, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ շարունակություն, անընդհատություն, տևողություն, կողք կողքի և միաչափ Հաջորդականություն, Հատկություններ, որ մենք միայն տարածության մեջն ենք գտնում, այսինքն, տարածականը ազատելով նյութականից և դնելով ոգեկանության մեջ, մենք տեսնում ենք, որ նյութ ու իմացողությունը «հետզհետե հարմարվել են իրար» և ստացել մի ընդհանուր ձև: Այս հարմարումը կատարվում է շատ բնական կերպով, որովհետև «միևնույն շարժման միևնույն Հակաշրջումն է, որ ստեղծում է ոգու իմացականությունը և իրերի նյութականությունը»¹⁸: Մի անգամ կանգնած այս Հիմնական տեսակետի վրա՝ մենք տեսնում ենք, որ բարձրագույն ճշմարտությունը գտնելու համար մեր անձնավորության վրա կատարված այս աշխատանքը մի արհեստական և շինծու զինախաղ չէ, որ նյութի և ոգու հարաբերության հարցում մենք միշտ կանգնած ենք մի ուղղության և նրա հակաշրջումի առջև:

Մի ուղղություն և իր Հակաշրջումը.— Միևնույն եզրակացության պիտի Հանգեինք, եթե երկար վերլուծություններից հետո, փորձեինք ապացուցանել, թե բնության մեջ կա՞րգ կա, թե անկարգություն: Եվ այս օրինակը մեծապես կարող է նպաստել ըմբռնելու, թե ինչի՞ մեջն է կայանում կենսական սկզբունքը: Իբրև բացասական գաղափար՝ շատ դժվար է ըմբռնել անկարգությունը, նա պարունակությունն չունի, այլապես բացասական չի կարող լինել: Ընդհանուր մի բնորոշում

¹⁸ Նույնը, եր. 225:

կարող ենք տալ, թե անկարգությունը «ոգու անհամաձայնությունն» է իրերի հետ, «իր փնտրած և չգտած կարգն է» անկարգությունը, որ համենայն դեպս այլևս անկարգություն չէ: Բայց ինչ որ նա գտնում է, դա կարգ էլ չէ, այլ մի ուղղություն: Ուղղությունը կամ բնական ուղղությունն է, կենսականության, շարունակական ստեղծագործության և ազատ գործունեության ուղղությունը, կամ թե նրա հակաընթաց ուղղությունը՝ տարածության, երկրաչափության, կրավորականության և ինքնաշարժության ուղղությունը: Կենսական կարգը և Ֆիզիկական կարգը¹⁹, ահա բնության ցույց տված երկու ուղղությունները: Մենք այդ դժվարանում ենք տեսնել, որովհետև մեկի սովորությունները և հատկությունները, որոնք հական են իր համար, պատահական կերպով երևան են գալիս նաև մյուս կարգի մեջ, ու դժվար է լինում որոշել, թե դրանք ո՞ւր պատահական և ո՞ւր հական են: Օրինակի համար, էվոլյուսիոնը, իբրև մի մշտական ստեղծագործություն, հազարավոր օրինակների վրա կրկնվելով միայն՝ կարողանում է հասունացնել մի նորություն, մինչդեռ կրկնությունը ֆիզիկական կարգի էությունիցն է բխում: Բացի այդ, այս երկու կարգերի և ոգու հարաբերության մեջ մի ուրիշ վայրկյան էլ կա, որ մեզ ցույց է տալիս զուտ պատահականության, անկապակցության ներկայությունը: Այդ ժամանակ իսկապես ոգին է, որ ոչ մի կարգի վրա էլ չի կանգ առնում, «փոթորկոտ տարուբերվում է» երկուքի մեջտեղ և ծայրահեղորեն զգալի դարձնում անկարգությունը, աններդաշնակությունը և անկապակցությունը:

Միշտ նույն հավիտենական իրականությունն է, որ կարող է լարումիցն անցնել տարածումին և ազատությունից՝ անհրաժեշտության: Դա «գիտակցություն ընդհանրապես» է, լարվող և արձակվող, ազատության և անհրաժեշտության սկզբունքը: Նյութի առջև ենք գտնվում մենք ամեն անգամ, երբ տեսնում ենք ձև ծնեցնող գործը կանգ առած: Անհրաժեշտության առջև ենք գտնվում մենք ամեն անգամ, երբ տեսնում ենք ոգու ազատ թռիչքի ստրկական վերադարձը իր հետքերի վրայից: Տարածումի առջև ենք գտնվում մենք ամեն անգամ, երբ տեսնում ենք անցյալի կուտակումով նորաստեղծ ներկան մերկացած՝ որևէ հիշողությունից և միշտ մեռնող ու ծնվող վայրկյաններով: Ծղմարտության այսպիսի ըմբռնումը մեզ ազատում է երկարատյան անհեթեթություններից, ինչպես և մոնիստական միակողմանիությունից: Որովհետև կենդանի իրականության, կյան-

¹⁹ Նույնը, եր. 252:

քի փիլիսոփայությունն է սա, որից արմատապես դուրս են գտնվում և՛ սիստեմները, և՛ քարացած տեսությունները:

VII

Կյանքի հարցը.— Ամեն բանն իր փիլիսոփայությունն ունի, ամբողջ փիլիսոփայությունը կյանքի փիլիսոփայությունն է, բայց Բերգսոնն է տալիս առաջինն կյանքի իսկական փիլիսոփայությունը: Իսկապես գոյակի ամեն երևույթները, որոնց թվումը միայն անթիվ պիտի լինեն, դարձել են փիլիսոփայության զբաղման առարկա: Դրանց մեջ պիտի հասկանալ նաև կյանքի ֆիզիկական, քիմիական, բնախոսական, հոգեբանական և ոգեկան բոլոր երևույթները: Բայց կյանքը, սովորական կյանքն իր ամբողջության մեջ, առանց որոնման որոշ տեսակետների, կամ արտահայտության համաձայն կատարված բաժանումների, կյանքն ինչպես որ կա՝ իբրև անմիջական տվյալ, կամ իբրև մի ամբողջական առեղծված՝ երբեք չի դարձել փիլիսոփայության նյութ: Նրա նշանակությունը, կամ նպատակը՝ իբրև գոյակի մի յուրահատուկ արտահայտություն, նրա ծագումը և կոչումը, իբրև էվոլյուտիվ շարժման մեջ երևան եկած մի ինքնանպատակ ամբողջություն, չի համարվել երբեք մի այնպիսի առեղծված, որ յուր մասերից և մասերի հավաքածուից դուրսն էլ մի առանձին բան ունենար ուսումնասիրվելու և ճանաչելու արժանի: Դեռ ոչ մի փորձ չէր եղել՝ մեկնելով միևնույն տեսակետից, կամ գործադրելով միևնույն սկզբունքը (էվոլյուտիոնը) բացատրելու նյութի և իմացականության միանական ծագումը, տիեզերքի հետ ձուլելու նյութի կյանքը և հոգու կյանքը: Նույնքան մեծ տարողություն է ներկայացնում նաև ճշմարտության որոնումը, իբրև կյանքի ամբողջական արտահայտության մի առեղծված, այսինքն բռնելով մի ուրիշ տեսակետ՝ կարելի է ճշմարտությունը տեղափոխել, ազատել նրան առարկայական և ենթակայական որոշիչներից ու դարձնել գործի հետևանքը, կամ միայն կյանքի համար գոյություն ունեցող մի արժեք: Այս խնդիրներից մի քանիսը առանձնապես քննության են առնվել Վ. Ջայմսի, Շիլլերի (անգլիացի), Բ. Կրոչեի և ուրիշ փիլիսոփաների կողմից: Բայց այնպես, ինչպես որ դնում է հարցը Բերգսոն, առաջին անգամն է կատարվում ամբողջ փիլիսոփայության պատմության մեջ: Պ. Ի. դը Լա Տուր կյանքի այս փիլիսոփայությունը մի թվական է համարում մարդկային մտածողության մեջ: Թեև Բերգսոն խոստովանում է, որ Շ. Դյունան նույնպես ունի որոշ չափով նման հայացքներ՝ կյանքի փիլիսոփայության վրա:

Կյանքի Ամբողջութիւնը.— Կյանքի փիլիսոփայութիւնը մի առանձնակի և բացառիկ տեսութիւնն է՝ Բերգսոնի փիլիսոփայութեան մեջ. այդ ամբողջ փիլիսոփայութիւնը կյանքի փիլիսոփայութիւնն է: Երբ ճշմարտութիւնը բխում է մարդկային գործերից միայն, և կյանքի սահմաններում միայն նա գոյութիւն ունի, պարզ է, որ ամենայն փիլիսոփայութիւն դառնում է կյանքի փիլիսոփայութիւն, եթե, իհարկե, փիլիսոփայութիւնը ճշմարտութեան որոնումն է: Ուրիշ կերպ է եղել, սակայն, փիլիսոփայութիւնը: Առանց նկատի առնելու կյանքն իր ամբողջութեան մեջ, նա որոնել և գտել է ամեն տեղ «առանձնակի բազմազանութիւն», «տարածականութիւն» և «կանխադոյ մասերի հավաքածուներ», այսինքն, առանց ամբողջութիւնը նկատի առնելու, արհեստականորեն ստեղծել է մասեր և բաժանումներ կյանքի մեջ, ու հանգել է մեքենաբանական կամ վախճանաբանական եզրակացութիւններ²⁰: Բայց, եթե նկատի առնենք կյանքի «իրական տեսութիւնը», որ նշանակում է թե՛ անբաժանելի շարունակութիւն և թե՛ ստեղծագործութիւն միաժամանակ, կտեսնենք, որ ոչ միայն կյանքը, այլև ամբողջ փիլիսոփայութիւնը մի նոր լույսի տակ է ընկնում: Ճանաչողութեան բոլոր տեսութիւնները եղել են կամա-ակամա կյանքի փիլիսոփայութիւն, այն տարբերութեամբ, որ ոչ ոք չի մտածել, թե իր գտած ճշմարտութիւնները կյանքի ճշմարտութիւններ են, թե դրանք առարկայական չեն և չեն էլ կարող լինել: Բայց կյանքի ամբողջութիւնն ասելով՝ պիտի հասկանալ մի անհատականութեան կենսական արտահայտութիւնների անբաժանելի միութիւն. այդ անհատականութիւնը կարող է լինել տիեզերքը, ինչպէս նաև մարդը: Միշտ միևնույն տեսակետն է, որ առաջնորդում է ամեն տեսակի որոնումները՝ ո՛չ թե վերլուծական, այլ համադրական մի հայացք: Այսպէս, օրինակի համար, շաքարի, աղի և հին ձեթի խառնուրդը տալիս է մեզ կենսանյութի (protoplasme) կառուցվածքը, այնտեղ ամեն բան կա, որ կյանքին նման լինի, նույնը լինի կյանքի հետ, բացի, սակայն, կյանքից: Ֆիզիկական և քիմիական տարրերի ներկայութիւնը կյանքի մեջ ապացույց է, որ կյանքը ֆիզիկական և քիմիական տարրերի բաղադրութիւնիցն է կազմված: Կյանքի ամենատարրին ձևերն իսկ ցույց են տալիս իրենց ընթացքի մեջ մի տիպ, որ յուրահատուկ է, որ հոգեբանական է, մի անորոշութիւն և անսահմանելիութիւն ունի իր մեջ, որ ոչ մի ֆիզիկական կամ քիմիական տարրի մեջ չի գտնվի: Կարելի է, իհարկե, կենսաբանական

²⁰ Նույնը, եր. VII, ծանոթ. և եր. 24-57:

բոլոր երևույթները վերլուծել, բայց ոչ մի վերլուծություն չի տա մեզ իրականության հարազատությունը: Երբեք մի սերունդ չի կրկնում իր նախահոր, կամ նույնիսկ նախորդի ամբողջական տիպը. միշտ կմնա մի բնածին անհատականություն, որ նոր է, որ ստեղծվում է «կենսական սկզբունքի»²¹ միջամտությամբ:

Կյանք և գործ.— Այն կյանքը, որ մենք ապրում ենք, ազդեցությունների և հակազդեցությունների մի հսկայական օվկիանոս է, ուր մենք գործում ենք և շատ քիչ զգում, թե գործում ենք: Կապված որոշ ժամանակ[ի] և որոշ տարածություն հետ՝ մեր գիտակցությունը անհատականանում է, համառոտվում է, սահում է մեր իմացողության հակումների վրա, կաշկանդվում իր գիտած առարկայի շրջագծերում և միշտ հետադարձ առաջադիմության մեջ է մտնում: Բայց նա պետք է ինքն իրեն հաղթահարի, նա պետք է «զուգադրվի իր սկզբունքի» հետ, որ իր գործադրության մեջ հեռացել էր իր սկզբունքից, և դրա համար նա պետք է պոկվի այն ամեն բանից, որ «պատրաստի» է, և միանա այն ամենի հետ, որ «պատրաստվում է»²²: Պետք է տեսնելու կարողությունը մեկ դառնա կամենալու գործի հետ: Ազատ գործի, զուտ գործի մեջ, ուր մենք նետվում ենք մեր հոգեկան և ֆիզիկական տրամադրելի բոլոր ուժերով, մենք զգում ենք, թե ինչպես մի հոսանք կա՝ մեր կամեցողությունը, որ մտնում է նյութի մեջ և կյանք տալիս նրան, իրականությունը դարձնում է մի «մշտական աճում», մի «անվերջ ստեղծում»: Մարդկային ամեն գործ, որ մի քիչ գյուտ ունի իր մեջ, մի քիչ ազատություն և ինքնուրույնություն, մեզ տեսանելի է դարձնում, թե ի՞նչն է նոր բանը, որ ստեղծում և աճում է: Հատկանշական է մի հանճարեղ գործ, որ լրացնում է վերոհիշյալ պահանջները. այնտեղ սովորաբար փնտրում են և գտնում նմանություններ, հին բաներ, օտար տարրեր և այլն: Բայց, իսկապես, դա անօգուտ աշխատանք է. հանճարեղ գործի մեջ «կանխագոյ տարրեր» չկան, ամենայն ինչ ստեղծագործություն է, շարժումի քարացումը և ձևի անհատականությունը, որ բոլորովին նոր է և գոյություն չի ունեցել երբեք: Բոլոր բանաստեղծներն էլ գործածում են միևնույն տառերն ու միևնույն բառերը, բայց մի հանճարեղ բանաստեղծություն մի ստեղծագործություն է «ստեղծում ոչնչից», ինչպես ասում էին: Եթե կյանքը զուտ գիտակցություն լիներ՝ ազատ նյութականությունից, նա պիտի սոսկ ստեղծագործ ազատությունը

²¹ Նույնը, եր. 245:

²² Նույնը, եր. 209 և 258 ու շար:

լինելը, բայց կապված նյութի հետ՝ նա ուշանում և դանդաղում է նյութական փոփոխությունների վրա: Կյանքի էվոլյուցիոնը շարունակում է մի սկզբնական զարկ, որ նյութի մեջ դրել է նրա հակառակ ուղղությունը, ու ամեն բան այնպես է լինում, որպես թե կյանքն աշխատում է ազատվել նյութից, և դրա համար էլ նա մեզ երևում է որպես մի ջանք՝ «բարձրացնելու մի ծանրություն», որ ընկնում է: Նյութը նման է «բազուկի այն ժեստին», որ բարձրացած՝ ընկնում է. այդ անկումը, սակայն, պահում է իր մեջ մի բան, որ իրեն կենդանացրել էր. «Le geste créateur qui se défait»²³ – ահա նյութը: Եվ ամբողջ կենսաբանական գործունեությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի իրականություն, որ շինվում է այն բաների մեջ, որոնք քանդվում են: Դեռ Կոդ Բեռնարը հայտարարում էր, թե «կյանքը մահ է», ապրել նշանակում է որոշ գործարանների մեռնելը և որոշ գործառնությունների շարունակվելը. մեկն առանց մյուսի չի կարող լինել: Իրականությունն իր մեջն իր չունի այլևս, այլ միայն գործ և հատկապես միայն գործ, որ շինվում է նման գործերի մեջ, որոնք քանդվում են: Կյանքը դարձնել գործ՝ նշանակում է կյանքին կյանք տալ, որովհետև մի կեղծ մտադրություն է, որ մեզ ստիպում է կյանք համարել ամեն բան, որ դիրք է, վիճակ, պատրաստի գործարան կամ իր: Կյանքը շինելու և քանդելու ու վերաշինելու ընթացքն է. դրանից դուրս ամեն բան կա, բացի կյանքից:

Կյանքի նպատակը.– Իր ամբողջության մեջ կյանքն երևում է որպես մի ջանք՝ կորով կուտակելու և արձակելու անթիվ ձևերով «ջրանցքների» մեջ. արևի ուժն է, որ մի անթափանցելի գաղտնապահությունում կուտակվում է բույսերի մեջ և անցնում կենդանական գործարաններով²⁴: Այս տիտանական ջանքի մեջ, որ բարձրացնում է նյութի ծանրությունը դեպի կենսականություն և կյանք, էվոլյուցիոնը առաջ է գնում ստեղծումներով, այսինքն էվոլյուցիոնը իրագործում է անկանխատեսելի, անգուշակելի և անիրագործվածը: Այսպես է լինում ստեղծագործությունը, և էվոլյուցիոնի նպատակը, որ կյանքին էլ է նպատակ, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ այդպիսի ստեղծագործություն. դա մի պահանջ է ստեղծագործության: Եվ որովհետև նյութի մեջն է, որ պիտի կատարվի ստեղծագործությունը, այդ պատճառով էլ կյանքը նյութի մեջ, կամ ապրող նյութն առհասարակ, նշանակում է անսահմանելիություն և ազատություն նյութի մեջ: Էվոլյու-

²³ Նույնը, եր. 266–269:

²⁴ Նույնը, եր. 274 և շար ու 286:

յուսիսի յուրաքանչյուր ուղղութիւնը (բույս, կենդանի, մարդ) այնպիսի տեսք ունի, որպէս թե էվոլյուսիոնը իր մոտ կանգ է առնում, իրանով էլ վերջանում: Դրանից առաջ են գալիս արգելք, աններդաշնակութիւն և պայքար: Բայց այդ մասնավոր մտայնութիւնների միջից փայլում է երկու անհրաժեշտութիւն, որ կյանքի հնարավորութիւնը և նպատակն է ցույց տալիս մեզ՝ կորովի աստիճանական կուտակումը և դրանց առաձգական ձևաբաշխումը փոփոխական և անսահմանավորելի ուղղութիւնների մեջ²⁵, որոնք վերջավորվում և հասնում են ազատ և ստեղծող գործերի: Բայց կյանքը բազմաթիվ տարակերպութիւնների մի համադրութիւն է, որոնցից մեկի կամ մյուսի գերիշխանութիւնը անտեսանելի է դարձնում երբեմն կյանքի նշանակութիւնը: Այսպէս, կյանքը ո՛չ անհատացում է, ո՛չ էլ զուգորդում: Իմ գագաթնները, գգայնութիւնները և մտապատկերները բաժանում են իմ անհատականութիւնը, մյուս կողմից իմ գիտակցութիւնը ցույց է տալիս, որ այդ բաժանումների, անհատացումներից յուրքանչյուրի մեջ գտնվում են մյուսներն էլ, ուրեմն, ես մի «բազմազան միութիւն և մի բազմազանութիւն»²⁶ եմ իսկապէս: Անհատացումը մասամբ նյութի գործն է, մասամբ էլ կյանքն է, որ իր մեջ կրում է այդ հակումը: Բայց նա կրում է իր մեջ նաև զուգորդման հակումը, այնպէս որ յուրաքանչյուր օրգանիզմ բխում է բջիջների զուգորդումից, որ սակայն իր մեջ բաժանում է աշխատանքը: Այս անհատացումը և զուգորդումը մի պատահական երևույթ չէ, կյանքի էութիւնիցն իսկ բխում են այս երկու ուղղութիւնները: Էվոլյուցիայի նշանակութիւնը ցույց է տալիս վերջապէս մարդու մեջ մի թռիչք, որ մի վրդովեցուցիչ տարակերպութիւն է: Նյութը, որ բացարձակ անհրաժեշտութիւնն է, ծառայել է ստեղծելու բացարձակ ազատութեան գործիքը՝ մարդը: Ամեն գործին հարմարվելու և ամեն բան սովորելու ընդունակութիւնը ցույց է տալիս մարդու մեջ մի ներքին բարձրութիւն, որ այլևս աստիճանական չէ, այլ հական. սրանով է նա դառնում էվոլյուսիոնի «նպատակը»: Էվոլյուսիոնը մի «անսահման պիք» է, և միայն մի տեղ նրա շրջագիծը պատռվել է, և կենսական զարկը հոսել է ազատորեն. դա եղել է դեպի մարդը: Սրանով, իհարկե, մարդը չի դառնում կատարյալ էակը, որովհետև նրա գիտակցութիւնը միայն իմացողութիւն է: Մինչդեռ եթե վերջինս լրացվեր նաև հայեցողութեամբ – intuition – այն ժամանակ կունենա-

²⁵ Նույնը, եր. 277 և շար:

²⁶ Նույնը, եր. 280 և շար:

յինք մենք կատարյալ մարդկությունը: Դժբախտաբար հայեցողությունը գործում է միայն, երբ մի կենսական շահ կա մեջտեղ, ուրիշ ժամանակ մի «մարած լամպ»²⁷ է նա: Բայց անթիվ դժվարություններ է հաղթել մարդը՝ մինչև իր տեղ հասնելը: Եվ ոչ մի տարակույս չկա, որ նա շատ դժվարություններ էլ հաղթելու է, որպիսին է, օրինակի համար, այդ կատարյալ մարդկությունը և «նույնիսկ մահը»²⁸, խիզախում է Բերգսոն:

Կյանք և ճշմարտություն.— Ընդհանրապես պրագմատիստական են կոչվում ճշմարտության այն տեսությունները, որոնք հիմնվում են կյանքի վրա: Սակայն, պրագմատիզմը օգտապաշտության (utilitarisme) և ամերիկյան ճարտարարվեստականության (industrialisme) հարազատ որդին է. նրա մեջ կյանքը ճշմարտության որոշիչ է շատ միակողմանի կերպով, մոռենով մարդու հաջողություններն ու անհաջողություններն չափելու համար միայն: Կյանքի հոգեբանական, էվոլյուսիոնիստական և բնագանցական հիմքերը չէ, որ որոշում են այնտեղ, ստուգության կամ ճշմարտության նման գերազանցապես էվոլյուսիոնիստական և բնագանցական առեղծվածը: Մինչդեռ իմացողությունը և հայեցողությունը՝ ձևված նյութի և կյանքի վրա, մեզ կարող են իրենց առարկայի էությունը հայտնել համագործակցությամբ միայն, այսինքն գիտակցությունը՝ իբրև «կենդանի էակի ընտրական ուժը»²⁹ ճշմարտության ընդունակ է գործի և տեսնելու կարողության աշխատանքի շնորհիվ միայն: Այդ միևնույն է ասել, թե ճշմարտությունը և ճանաչողության տեսությունը բխում են կյանքի և հատկապես մարդկային կյանքի գործերից և գործերի մեջ դեր կատարող ուժերից: Մարդու ճանաչողական ուժը համաձայն է գոյության հետ, և «փորձի ամբողջությունը» ընկնում է գիտակցության ամբողջության մեջ: Գիտակցությունը գործ է, կամ հնարավոր գործի և իրական գործի մեջ եղած տարբերությունն է ցույց տալիս, որ դարձյալ հայտնի է դառնում գործով միայն: Բայց այդպիսի գիտակցությունն այլևս միայն իմացողությունն չէ. մի գիտակցություն, որ գործի գործիքն է, իր մեջն ըմբռնում է «իմացողության շուրջ ծավալված մի հեղանյութ»³⁰, որ իմացողության խտացումը կարող է լինել, թեև ոչ նույնքան ճկուն և թափանցող: Բնության և

²⁷ Նույնը, եր. 290:

²⁸ Նույնը, եր. 294:

²⁹ Նույնը, եր. 194:

³⁰ Նույնը, եր. 210 և շար:

ոգու մեկությունը մի ձևական և արհեստական ենթադրություն չէ, ուրեմն, այլ փորձի ամբողջության և ճանաչողական համաժամայ ուժի արգասիքը: Կյանքի տեսությունը, հիմնված ճանաչողության քննադատության վրա, տալիս է մեզ ճշմարտություններ, որոնք «Հարմար նշաններ»³¹ չեն այլևս, այլ «առարկայի ուղղակի տեսողություններ»: Դրանք կարող են լինել սխալ կամ ճիշտ, ոչ թե որովհետև իրականությունն է այդպես, այլ մարդու ազդեցությունը իրականության վրա տարածող գործիքների ուղղությունն է, որ սխալ կամ ճիշտ հետևանքների է հասնում: Ծճարտությունը մի արժեք է միայն, այսինքն, անհատական հոգեբանական ուժերի արգելիչ կամ ծնող ուժը: Իրականությունը մարդու համար միայն մի արժեք է, ինքնին նա արժեք չէ այլևս: Կամ, եթե փորձի ամբողջությունը (գոյությունը) չէր կարող իր մեջ չունենալ իրեն համապատասխան մի գիտակցություն (որ նույն է ասել, թե գիտակցությունը նույնքան անհրաժեշտ է, որքան գոյությունը), ուրեմն իրականությունը արժեք է նաև ինքնին, որովհետև արժեքավորումը մի բացառիկ և պատահական երևույթ չէ բնության մեջ, այլ բխում է անհրաժեշտաբար գոյությունից իսկ: Այսպես ընդունենք, թե այնպես, ճշմարտության համար գլխավոր խնդիրը տեսակետն է, մարդու բռնած դիրքը (stellungnahme), որ կարող է մի երևույթ մեզ համար և՛ ճիշտ դարձնել և՛ սխալ, առանց որ իրականությունը դրա համար իր էությունը փոխեր: Էականը այստեղ ճշմարտության գործիքն է, որ ո՛չ իրականության մի մասն է, ո՛չ էլ գիտակցությունից դուրս գոյություն ունեցող գիտակցությունը, այլ նույնքան զգացմունքային, որքան բանական մտաշխատանքը, իրականությունն ապրելը, որ նշանակում է ճանաչել:

VIII

Լինելիությունը և շարժումը.— Ամբողջ էվոլյուսիոնին և կյանքին տալով շարժական և հոսանուտ բնավորությունը՝ մեզ մնում է այժմ տեսնել, թե Բերգսոնը ինչպիսի ըմբռնում ունի շարժման և լինելության (le devenir) վրա, իբրև ինքնին գոյություն ունեցող երևույթներ: Էվոլյուսիոնը նշանակում է շարժում, իսկ ի՞նչ է նշանակում շարժումը: Եթե ամենից առաջ եզրակացությունն ասենք, պիտի ընդունենք որ, եթե գոյության մեջ կանգ առնել կա, որևէ ձևով, այն ժամանակ շարժում չկա բացարձակապես, գոյության մեջ, որևէ

³¹ Եր. VI:

ձևով: Որովհետև սովորական, միամիտ մտածողության համար շարժումը մի տեղ հանգչող իրի տեղափոխությունն է դեպի մի ուրիշ տեղ: Մի անգամ էլ առաջուց ասենք վերջին խոսքը. դա շարժում է: Ինչ որ մենք ստանում ենք իրերից, իբրև զգայնություն և մտապատկեր, ոչ այլ ինչ է՝ եթե ոչ իրի հատկությունների ազդեցությունը մեր զգացողական գործարանների վրա: Այդ հատկությունը ոչ թե մի կայուն վիճակ է, այլ անսահման փոքրիկ շարժումների «անսահման տատանումը»³², որ մեր զգայարանքների վրա տպավորեցնում է իրի հատկությունները: Մի հատկություն, եթե երկար համառում է, դա ցույց է տալիս նույն տարրական, փոքրիկ շարժումների կրկնողությունը. բայց երբ այդ շարժումների մեջ առաջ են գալիս քանակական և որակական փոփոխություններ, այն ժամանակ մենք տեսնում ենք, որ առարկան իր հատկությունը փոխեց կամ իր ձևը: Մեր աչքով տեսածը, սակայն, չի հերքում շարժման շարունակականությունը, որ ամեն ըուպե առարկայի ձևը փոխելու մեջն է կայանում. «ձևը մի վայրկենական է՝ մի անցումի վրա բռնված»: Նախքան Անցումը և Ձևը ավելի խորացնելու՝ անհրաժեշտ է դեռ հիմնավորել շարժումը՝ իբրև ընդհանուր Լինելություն: Լինելությունը երեք տեսակ է, որակական, էվոլյուտիվ, և տարածական³³: Այն շարժումը, որ կանաչ տերևը դարձնում է դեղին՝ որակական տարբերություն ունի այն շարժումից, որ կանաչը դարձնում է կապույտ: Այն շարժումը, որ ծաղիկը դարձնում է պտուղ, էվոլյուտիվ տարբերություն ունի այն շարժումից, որ larve [թրթուր] դարձնում է միջատ: Այն շարժումը, որ կոչվում է ուտել, կամ խմել, տարածական տարբերություն ունի այն շարժումից, որ կոչվում է կռվել³⁴: Իրերի այս ներքնապես ապրումը մենք ոչ մի ձևով չենք կարող տեսնել կամ զգալ: Լինելությունն ընդհանրապես մնում է իրերի ամենախորը ծալքերի մեջ թաղված, մյուս կողմիցն էլ մեր լեզուն և մեր իմացողության բնական հակումը, որով շարժումը և հոսանուտը չի կարելի մտածել՝ անկարելի են դարձնում ըմբռնել շարժման այն ներքին ուղղությունը, կամ կյանքը, որ Լինելություն ընդհանրապես է, որ նյութի մեջ մտած՝ կազմում է տիեզերական անհանգստությունը, ստեղծում է կենսական զարկը և դրանով առաջ տանում էվոլյուտիոնը:

³² Նույնը, եր. 325–327:

³³ Եր. 329:

³⁴ Նույնը:

Անշարժության շարժումը և Գաղափարների փրկիսոփայությունը.— Լինելությունը՝ իբրև մի անորոշ և անգույն շարժում ծածկված է իրերի ամենամոլթ խորքումը. ինչ որ նա մեզ ցույց է տալիս ձև է, գույն, Հատկություն, դիրք և մտադրություն: Սովորական դիտողության Համար սրանք բոլորն էլ կայուն վիճակներ են. մենք տեսանք, որ ձևը գոնե վիճակ չէ: Բայց վիճակ չեն նաև մյուսները, որովհետև, եթե մի վիճակից մյուս վիճակ անցնելը վերլուծենք և այդ Անցումին ձև կամ գույն անունը տանք, այն ժամանակ անհրաժեշտ կլինի նախկին վիճակի և այդ ձևի և գույնի միջև կատարվող անցումը բռնել և նոր անուն տալ. այսինքն ձևը, որ փոխեց իր գույնը, Հանկարծակի չկատարվեց, այլ ձևի ու գույնի միջև տեղի ունեցավ վիճակների մի անսահման շարունակություն, որ այնքան առաջ գնաց, մինչև կարելի եղավ Հասնել անցումի մի շրջանին, ուր մեր զգայարանքները տեսնում են ձևի գույնը փոխված: Վիճակների այդ անսահման շարունակությունը պետք է վերլուծել Հետևողականորեն և նոր անուններ տալ: Մենք կարող ենք դրան մի որևէ Հատկություն անվանել, բայց անհրաժեշտ է այդ Հատկության և գույնի միջև եղած անցումը բռնել և նոր անուն գտնել, ու այս գործողությունը կգնա Հավիտենապես և միշտ մի բան միայն ցույց կտա մեզ, որ այս կերպով փորձել շարժումն իմանալի դարձնել, նշանակում է «շարժումը կազմակերպել անշարժություններով»³⁵: Հին հունական փրկիսոփայության Հախուռն փորձերը՝ շարժումը բացատրելու Համար, Հասան այս Հուսահատ եզրակացության, թե «իրականությունը շարժվում է, բայց պարտավոր էր չչարժվել»: Եվ սրանով ստացվեց Գաղափարների փրկիսոփայությունը՝ Հավիտենապես անշարժ ձևերի վրա կերտված, ուր «իրականը այլևս շարժուն չէ»: Հարցը պարզ է. ի՞նչպես է, որ A. դառնում է B. կամ ի՞նչպես հնարավոր է լինում B, որ առաջ միայն A էր: Ասում ենք, գարունը դարձավ ամառ, կամ «երեխան դարձավ մարդ», գարունը չի կարող ամառ դառնալ, ինչպես ամառը չի կարող գարուն դառնալ, երեխան չի կարող մարդ դառնալ, ինչպես մարդը չի կարող երեխա դառնալ: Երեխա վիճակը կամ պետք է ոչնչանա մարդ դառնալու Համար, կամ արդեն մարդ էր, և ոչինչ էլ չդարձավ: Երկու դեպքումն էլ շարժում չկա, երկու դեպքումն էլ փոփոխությունը կատարվում է՝ ոչնչից մի բան ստեղծելով: Ծճարտությունն այն է, որ Անցումի Հսկայական շրջաններն անտես առնելով՝ մեր իմացողությունը տեսնում է միայն երկու «երևակայական

³⁵ Նույնը, եր. 333:

կայարաններ»³⁶, որոնց գարուն և ամառ անուն է տալիս: Բայց այդ Անցումը գոյություն ունեցել է, շարժուն է եղել և հոսող: Սովորական մտածողությունն է, որ շարժումը պատկերացնում է առանց տեղություն և շարունակության, «շարժումը դարձնում է որպես մի կայունություն», որ չգիտես, թե ինչու անունների փոփոխություն է անում, երբ իրականության փոփոխություն չկա: Առանց մտնելու մեր մտքի և իմացողության այս ծուլ գործունեության, որ Բերգսոն կոչում է մեր իմացողության սինեմատոգրաֆիական մեքենակա-նություն, վերլուծության մեջ, այստեղ բավական է ասել միայն, որ շարժումը վիճակից վիճակ անցնելը չէ, այլ միայն այդ անցումը, որ ոչ մի վիճակ չունի իր մեջ, ոչ մի կայունություն կամ քարացում, այլ անընդհատական շարժում, մշտական տեղություն, որ «միշտ նոր է՝ իր մեջ կրած անցյալով»:

Ժամանակը և էվոլյուսիոնը.— Շարժման մեջ ավելին կա, քան վիճակների շարքը, քան շարժվողի հաջորդական դիրքերը, քան մեկ մեկու ետևից իրագործվող ձևերը: Այս ըմբռնումը միայն մեզ ազատում է հակասություններից և իմանալի դարձնում լինելությունը և պատճառականությունը: «Վիճակների շարքը», ինչպես և «մեկ վիճակի ազդեցությունը հաջորդ վիճակի վրա» պահանջում են ժամանակ՝ իրականանալու համար: Ահա այս ժամանակն է, որ ամեն փրկիսոփայության մեջ ունի մի կրավորական դեր, միայն «հնարավոր գործունեության արձանագրությունն»³⁷ է կազմում և ուրիշ ոչինչ: Նրա մեջ ուժ չկա, ո՛չ էլ այն, ինչ որ ինքն արձանագրելու է: Վիճակներն անկախ, իրենց իրագործման պատճառներն անկախ՝ գոյություն ունեն ժամանակից դուրս: Ժամանակը նրանց պետք է այն չափով, որքան պետք է արձանագրել, ընդունել կատարվածը, առանց ամենաթուլյ մասնակցության՝ կատարվող իրականության մեջ: Արդ, հարց է առաջ գալիս, քանի որ ժամանակն այսքան կրավորական դեր ունի, ի՞նչու համար, ուրեմն, փոփոխություններն այս որոշ արագություն ունեն և ոչ մի ուրիշ արագություն. կամ թե, քանի որ ժամանակը համարյա թե դեր չունի շարժման մեջ ու բոլորովին պետք չէ վիճակների հաջորդականությունը և պատճառականությունը բացատրելու համար, ինչո՞ւ, ուրեմն, ամեն բան մի անգամից տրված չէ, ինչո՞ւ - տիեզերքը ի սկզբանե անտի, ցկատարածն վախճանի մի հարվածով չի փռվում մեր աչքի առջև. ինչո՞ւ «ներկայի ետև կանգնած անցյալի

³⁶ Նույնը, եր. 338:

³⁷ Նույնը, եր. 360 և շար:

կողքին չպիտի կանգներ նաև ապագան»: Պարզ հարցեր՝ դրված ամենաբարդ սիստեմների կառուցած ճշմարտությունների առջև: Բայց ասենք մի ուրիշ ձևով մեր ճշմարտությունը. ժամանակը կամ ստեղծում է, կամ ոչինչ է³⁸: Ժամանակակից գիտությունները Գալիլեից և Քեպլերից հետո, կամ ավելի ճիշտ Դեկարտից հետո միայն, սկսան ժամանակի դերը հասկանալ տիեզերական լինելության և շարժման մեջ: Բայց չկարողանալով ազատվել իմացողության բնական հակումներից՝ նրանք ժամանակ-ստեղծումը բացատրեցին՝ որպես ժամանակ-երկարություն: Ազատված իմացողության նախապաշարմունքներից, աշխատելով թափանցել իրականությունը մեզ տրամադրելի այլ գործիքներով, որոնց մեջ իմացողություն էլ կա, բայց «զուտ հայեցողությունը լրացած» և հարստացած մի գիտակցություն, մենք տեսնում ենք, որ շարժումը զուտ տեղությունն է կամ ժամանակը, որ իրերի էվոլյուսիոնի մեջ «նոր ձևերի շարունակական ստեղծումն է» և «բացարձակի առաջատվական աճումը», որ վիճակ չէ երբեք, այլ մի «անընդհատական մակընթացություն», մի հավիտենական հոսանք և հորձանք, որտեղ չկա վիճակ և կայունություն, այլ անսահման իրերաթափանցողություն և շարունակություն: Այս անշահախնդիր և աննախապաշարյալ ճանաչողությունը մի գործնական արժեք էլ ունի. բաժանելով գիտությունն ու փիլիսոփայությունը՝ նա առաջին տալիս է ուսումնասիրելու վայրկյաններ և վիճակներ, այսինքն ինչ որ չի տևում, իսկ երկրորդին՝ շարունակական ստեղծումը, կամ ինչ որ զուտ տեղություն է:

IX

Տասն և իններորդ դարը ձեռնարկեց այս նոր փիլիսոփայության, բայց դժբախտաբար նա կանգ առավ՝ սկսելուց անմիջապես հետո և գնաց դեպի հին ճանապարհներն ու ճշմարտությունները: Փիլիսոփայական այդ խնդիրը մնաց, սակայն: Պետք էր կազմակերպել մի փիլիսոփայություն, որ ազատ լիներ կամայականություններից, անհատական նախասիրություններից և իմացողության նախապաշարումներից, մի փիլիսոփայություն, որ ընդունակ լիներ իջնելու «մասնավոր դեպքերի մանրամասնությունների» մեջ՝ ընդգրկելու համար ընդհանուրի և բացարձակի գիտությունը: Պետք էր բռնել կոնկրետ տեղությունը և ժամանակի մեջ հատկապես՝ տեղականը, ինչպես նաև այն, որ ժամանակի ուժական և ստեղծագործական նկա-

³⁸ Նույնը, եր. 369:

րագիրն է կազմում՝ հասնելու համար իրականության ճշմարիտ ըմբռնողության: Պետք էր գծել նյութի առաջադիմությունը դեպի զգայականությունը և Ոգու զարգացումը՝ դեպի բանականությունը: Պետք էր ազատել կյանքը կրոնական միստիցիզմի տարկանոնություններից, ինչպես նաև ֆիզիկական և քիմիական պարզամիտ բազադրություններից: Նպատակից դուրս թողնել կայարան և վախճան հասկացողությունները ու ճշմարտությունը հեռացնել առարկայական ու ենթակայական հատկանիշներից: Պետք էր փորձել «թե բարձրանալ և թե իջնել» տիեզերական Լինելության ընթացքը, հաշտեցնել նյութի և ոգու հակադրությունը և իրական շարժումը փնտրել տեղություն մեջ, որ իբրև զուտ տեղություն, կյանքի և գիտակցության մեջն է: Նյութն էլ տեղում է, բայց նա իջնող իրականությունն է՝ դաշնակցած այն բանի հետ, որ բարձրանում է: Կյանքն է և գիտակցությունը այդ բարձրացումը. այդտեղն է կատարվում էվոլյուցիոն տիվ շարժումը³⁹: Այդտեղից մեկնելով միայն՝ մենք կարող ենք հասնել այն հետևանքներին, որոնք բխում են էվոլյուցիոն տիվ շարժման բուն աղբյուրիցն իսկ՝ գիտակցությունից: Փիլիսոփայությունը միայն այսպես կարող էր լուծել իր առաջադրությունը: «Սա ոգու վերադարձն է ինքն իր մեջ», մարդկային գիտակցության հանդիպումը կենդանի սկզբունքի հետ, որից ինքն է բխում:

Թիֆլիս, 1918

Բնագիր: Ձեռագիր:

Վ[արազդաս] Տերոյան

³⁹ Նույնը, եր. 399:

ՍՈՑԻԱԼԻԶՄ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Պատմութեան ամենեն արագընթաց օրերը հեղափոխութեան վայրկյաններն են: Հասարակական փորձը՝ իր ամենազարգացած և բազմակողմանի երևույթներով, հրապարակի վրա է: Ամեն մարդ գիտե, թե երբ սկսեց, բայց ոչ ոք չգիտե, թե երբ է վերջանալու: Այնպես, որ անհավատալի են հեղափոխութեան բոլոր արժեքները՝ իբրև լինելութեան և փոփոխութեան զանազան երեսներ, որոնք այնպես կարող են փոխվել, որ այլևս չլինեն: Եվ, սակայն, հինը և տևականը կործանելուց հետո տառապող մարդկութիւնը որոնում է նորը և ամենեն ավելի նորի տեսակները: Ամեն օր կատարվող ընկերային փորձի մեջ, սակայն, խախտվում է մտածողութեան դասավորող և համակարգող, ըմբռնող և ճշմարտացնող ուժը, ու այլևս տեղ չի մնում մարդկայնորեն ապրելու, մտածելու և գործելու: Այդ փորձերի թե՛ կրողը, և թե՛ հեղինակը դառնում են հետզհետե կույր պատահականութեան անզուսպ տարուբերումների հողմավար խաղալիքներ, որոնք չեն տեսնում իրենց թշվառութիւնը համատարած թշվառութեան մեջ: Հեղափոխութիւնը կարող է շատ ճշմարտութիւններ բերել, բայց դրանք ծառայում են միայն ավելի թանձր քողարկելու այն ճշմարտութիւնը, որ բոլոր հեղափոխութիւններին է պատկանում:

Այդ առարկայական ճշմարտութիւնն ունենալու համար, սակայն, մեծ ջանք պետք է, մտքի մեծ աշխատանք, ինչպես նաև իրականութեան մի մեծ թափանցողութիւն: Արհամարհանքի և անշահախնդրութեան հողի վրա գուտ ճշմարտութեան կիրքը պետք է ունենալ՝ հրապարակը հեղեղող ճշմարտութիւնների ճշմարտութիւնը գտնելու համար: Եթե ամբոխը ղեկավարող ճշմարտութիւնների հորձանքը չի կլլել մեկին, եթե անտարբերութիւնը դեպի անցուղարձը չի բխում սեփական ստամոքսի ինքնագիտակցութիւնից, եթե մեկն ապրում է իր հոգու խորքում այն, ինչ որ բոլորն ապրում են իրենց ձեռներով, ոտներով և կոկորդներով,՝ այն ժամանակ, իհարկե, ճշմարտութեան սերը կարող է հրապարակ բերելու չափ քաջութիւն տալ նրան, որ շատերի ասածն ասելու համար, չի դառնում երբեք շատերից մեկը, որ շատերի չասածն ասելու համար, չի դառնում երբեք նորելուկ, որ շատերին հակառակ ասելու համար չի դառնում, սակայն, շատերին հակառակ: Որովհետեւ, մինչդեռ ամենայն ինչ հեղա-

փոխութեան օրերին գուտ գործնական նպատակով է արվում և ասվում, կարող է պատահել, որ տեսական շահագրգռութեան մեծութիւնը գործնական արժեք տա իր խոսքերին այն չափով միայն, որչափով դրանք ընդունակ կլինեն սանձել շատ «գիտնականներին», խթանել շատ անգործներին և առաջնորդել շատ տարուբերվողներին: Այսքան գործնականութիւն անկարելի է մերժել որևէ տեսականութեան:

Այսպէս եմ հիմնավորում ես իմ հարձակումը մի քանի գաղափարների վրա, որոնք դարձել են անհավատ մարդկութեան սրբազան կուռքեր: Նրանք անխախտ կմնան իրենց տեղը, ինչպէս հավիտենական չարիքը աշխարհի վրա, սակայն այդ էլ մի քաջապերանք է:

I ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

Երևակայեցեք մի երկիր, որ գտնվում է իր «մեծ հեղափոխութեան» մեջ: Գործի մարդիկը գործի վրա են այն աստիճան շատ, որ անպետք մարդիկ նույնիսկ գործի վրա են: Հեղափոխութիւնը այլևս անպետք մարդ չի թողնում աշխարհի երեսին, նա կարող է առնվազն ծափահարել կամ քվեարկել:

Հրապարակի վրա է ամբողջ կյանքը, մարդու հոգին արդեն շրթունքների վրա է, մտքերի այնպիսի տենդոտ արտադրութիւնն կա, որ ուղեղի մեջն այլևս միտք չի մնացել, միտքը հեռացել է իր բնակարանից: Խոսել, դատել, վիճել, քվեարկել և ընտրել՝ կոչվում է օրգանական աշխատանք հեղափոխութեան օրերին:

Իր մտքի ձևը իրականութեան վրա դրոշմելու տենդը այնքան մեծ է, որ աշխարհի ամենամեծ տարակերպութիւնները հնարավոր են դառնում: Լուում է ճշմարտութիւնը և ճշմարտութեան անունով թեկեր է առնում ամենայն ինչ: Ծանաչողութիւնը, փորձառութիւնը և գիտութիւնը գտնվում են նրանց ձեռքին այժմ, ովքեր մեծ տեմպերամենտ են ցույց տալիս, թոքերի և շնչափողի մեծ ընդունակութիւններ:

Հեղափոխութիւնը ընկերային տարակերպութիւնների (paradoxes) մեծ դաշտն է: Միլիոններ են հրապարակ գալիս անմտութեան խելքն ապացուցանելու: Մի բանաձևով միայն ընկեր է դառնում թշնամին, և թշնամի է դառնում բարեկամը: Բոլորն էլ մի բան են ցանկանում, բայց, որովհետև բոլորն էլ ցանկանում են, այդ պատճառով դա անկարելի է դառնում:

Ոչ մի ժամանակ խոսքի ուժը այնքան մեծ չէ, որքան Հեղափոխության մեջ, ուրեմն, սա կատարյալ ռասիոնել մարդկությունն է: Սակայն, ոչ մի ժամանակ խոսքի ուժը այնքան անգործնական և անուժ չէ, որքան Հեղափոխության մեջ, ուրեմն սա բարբարոս և շատախոս մարդկությունն է:

Ոչ մի ժամանակ բացարձակ ազատության իդեալը միս ու արյուն չի դառնում այնքան մարդկանց մեջ. ուրեմն սա իդեալ մարդկությունն է: Ոչ մի ժամանակ, սակայն, այնքան այլանդակ բռնություններ չեն լինում, որքան Հեղափոխության մեջ:

Առանց Հեղափոխության անկարելի պիտի լիներ ապացուցանել արդարության անարդարությունը, Հավասարության անհավասարությունը, եղբայրության բարբարոսությունը և ազատության բռնությունը: Լեզվի ու մտածողության այս ինքնահերքումը և ինքնոչնչացումը դարձյալ Հեղափոխության շնորհքներին է:

Վայ այն երկրին, եթե լայնածավալ է: Կենտրոն դառնալու մտահոգությունն այնքան «կենտրոններ» է ստեղծում, որ մարդիկ չեն մոռանում կենտրոնների կենտրոնն էլ կազմելուց, որ իր Հերթին դառնում է, իհարկե, շատերից մեկը: Երբեք մարդիկ իրենց հույսն այնպես չեն դնում անհատների վրա, երբեք, սակայն, այնքան կատարյալ չէ անհատի ոչնչացումը:

Ոչ ոք չգիտե, թե Հեղափոխական շատախոսությունին ինչպես է, որ գործ է ստեղծվում: Գործի առաջաբանը խոսքն է անկասկած, բայց խոսքի անուժությունն աներևակայելի է: Մի մոգական ձեռք, բոլորին հակառակ, թողնում է, որ գոյություն ունենա և մնա մի բան, որ գործն է, քվեարկված է դրան հակառակ, ընտրությունները դրան են հակառակ, գործիչները դրան են հակառակ, և, սակայն, գործիչը սովորում է՝ ինքն իրեն հակասելով իր գործին չհակասել և թույլ տալ, որ իր գործը հակառակվի իր ընտրողներին, իսկ ինքն էլ ծափահարվի իր ընտրողներին:

Վայ նրան, որ պահպանողական է. նա, որ չի ուզում ուրիշ բան էլ ձեռք բերել, նա կորցնում է իր ունեցածն էլ: Վայ նրան, որ ազատական է. նա, որ ուզում է բոլորին ազատություն տալ, ինքն էլ զրկվում է իր ազատությունից:

Ոչնչությունից ծնվում են անուններ՝ մեծ և հոյակապ: Անհատն է, մտածում եք դուք, որ պատմությունը դարբնում է: Անունների մեծությունը, սակայն, վերջիվերջո ցույց է տալիս, թե Հեղափոխությունը ինչպիսի մեծ դատարկություններ կարող է ծնել: Առանց այդ

անունների հեղափոխությունը, սակայն, անկարելի է թվում, խոստովանում են ամենքը:

Երբեք մարդկությունն այնքան չի փրկիստփայում, երբեք, սակայն, այնքան անմիտ չէ եղել մարդու հավակնությունները: Այսօրվա իրականությունը ստեղծում է անթիվ իրապաշտներ, բայց երբեք ցնորամտությունը այնքան իրապաշտական չի եղել, կամ փոխադարձաբար:

Լոգոնգների և բանաձևերի անսահմանությունը թվում է, թե գապելու է վերջապես անբանական իրականությունը. ոչ մի տեղ, սակայն, լոգոնգներն ու բանաձևերը իրականության գերինները չեն դառնում, որպես հեղափոխության մեջ: Կուռքերի խորտակման աննման եռանդը շատ կարճ հիշողություն է ունենում: Հանուն կուռքերի են խորտակվում բոլոր կուռքերը, ինչպես որ հանուն կրոնի են ջնջվում բոլոր կրոնները:

Թե հարազատ իրականությունն է սա, երևում է նրանից, որ շատ շատերը իրենց հոգու խորքում գաղտնի ցանկանում են հինը, անցնողը, գնացողը, բռնությունը: Մարդիկ հաշտվել էին դրա հետ. սովորությունը, վարժությունը, երկարատևությունը տանելի էին դարձրել անտանելին, և այժմ անսովորն ու անվարժը անտանելի են դարձնում ամենայն ինչ: Այժմ ազատությունն է մեզ ճնշում: Եվ կամքերի ու ցանկությունների անկարողությունն ու խաչաձևումը գուցե շատերը բացատրեն իբրև ազատության առատությունից ճնշված գիտակցության անգործնականություն և թափառում:

Կործանվածի հիշողությունն այնքան տիրապետող է դառնում, որ նորը հաստատելու ղեկավարող սկզբունքը ոչ թե դրական մի հիմունք է, այսինքն մի բան, որ ինքնանպատակ է և ցանկալի՝ անկախ ուրիշ բանից, այլ նորը պետք է լինի, որպեսզի նոր լինի, որպեսզի հինը չլինի, հինն հակառակը լինի:

Ամեն երկրի հեղափոխությունը իր երկրի հեղափոխությունը չէ միայն. նա մարդկային հեղափոխություն է. այստեղն է նրա փրկիստփայական փայլը: Սակայն, ամեն երկրի հեղափոխությունը ոչ մի երկրի հեղափոխությունն էլ չէ, որովհետև ամենայն իշխանություն, որ բերելու է որևէ հեղափոխությունը, նրանով է տարբերվում կործանվածից և անցնող-գնացողից, որ աշխատելու է նմանվել հինն, անցնող-գնացողին, կործանվածին, եթե ուզում է իշխանություն լինել. այստեղն է նրա փրկիստփայական հիմքը: Երբ մենք ուզում ենք ամեն բան փոխել, մոռանում ենք, որ մի բան կարող է փոխվել, երբ շատ բաներ չեն փոխվում: Հողը պետք է անշարժ լինի քայլող ոտներ-

րի համար: Բայց երբ մենք ուզում ենք ամեն բան փոխել, մենք մոռանում ենք, որ մարդն անփոփոխ է, այդ պատճառով և ոչ մի բան էլ չի փոխվելու: Վերջիվերջո հաղթանակում է, իհարկե, ամեն բան փոխելու մեր կամքը, և մենք ստանում ենք դեմոկրատներ, որոնք ավելի բյուրոկրատ են, քան որևէ տեղ, բանվորներ, որոնք ավելի հարուստ են, քան վաճառականներ, զորք, որ ավելի վախկոտ է, քան նապաստակը, բուրժուականը, որոնք ավելի ազատական են, քան անիշխանականը: Մի բան կա ընկերային կյանքի մեջ, որ երբեք չի կարելի տալ, ով որ առնել չգիտի, ինչքան ուզում եք տվեք, նա չի կարող ստանալ, իսկ ով որ առնել գիտի, նա տալու պետք չունի ստանալու համար:

Տե՛ր ունենալու կարիքը երբեմն փոփոխամիտ է լինում: Հեղափոխությունը մեզ սովորեցնում է տերեր փոփոխելու անհրաժեշտությունը և ավելորդությունը միաժամանակ:

Ամենայն հեղափոխություն ժողովրդի շահերի ինքնագիտակցություն վայրկյանն է, բայց միայն մի վայրկյան, որովհետև ամենայն հեղափոխություն նվազագույն անհատականություն և ամենափոքր ինքնագիտակցության կատարյալ ոչնչացումովն է շարունակվում: Ամենանրբագագ անձնավորություններ (Ռուսոս ևն) են լինում նրա կարապետները, սակայն ամենակոպիտ բռնակալներն են լինում նրա արհեստավորները: Ծայրահեղ ազատություն, խիստ նուրբ անհատականություն պահանջներն են մղում մեզ դեպի հեղափոխությունը՝ մեր ունեցած ամենափոքր ազատությունիցն էլ, դեռ չբռնաբարված անհատականությունիցն էլ զրկվելու համար: Մի կտոր հաց բաց է առնում հեղափոխության դռները, երկնքից աստղեր քաղելու մեր մուլեգնություն մեջ փակվում են հեղափոխության դռները: Պատմությունյան գրքերի մեջ պատմություն տեսնողների համար հեղափոխությունը մեծ-մեծ գործեր է կատարում: Իրականության մեջ պատմությունը ապրողների համար՝ հեղափոխությունը մեծ-մեծ խոսքեր է ջարդում: Ոչ ոք չպիտի կարողանա ապացուցանել, թե այն օրից, երբ սկսվեց հեղափոխությունը մինչև այն օր, երբ կատարելապես մոռացվեց հեղափոխությունը, մի երկիր չպիտի լիներ այնպես, ինչպես որ է՝ առանց հեղափոխության: Այդ անկարելի է, որովհետև մի գահազրկություն, երբ կարող է հարյուրավոր միլիոնների խենթացնել, միշտ մտածել է տալիս մեզ երկրի այն բարձունքի մասին, որտեղից աշխարհի փայլն ու փառքն է տեսնում: Բայց քանի որ փայլն ու փառքը բարձունքներից հեռու են միշտ, ուստի խնդիրը միևնույն է: Մարդու Որդին է՞ խաբվում, թե՞ մարդկանց որդիները:

Հեղափոխութիւնը հասարակագիտական քառան է, եթէ ամբողջութիւնը տեսնող աչքերով նայենք. բայց մասերն էլ վարակված են ամբողջութեան ցավով: Այդ ընդհանուր վարակումի մեջ, սակայն, լայն ու հաստ գծեր և բծեր կան, որոնք մատչելի են դարձնում փոփոխութիւնը: Առանց Հեղափոխական, կամ առանց Հակահեղափոխական լինելու կարելի է բռնել այդ գծերից մի քանիսը ու վերլուծութիւններ կատարել: Ծիշտ ինչպես, սոցիալիստ լինելով, կարելի է ցավել չափազանց սոցիալիզմից, որովհետև ձեր երևակայած երկրում, եթէ մինիստր-նախագահից մինչև վերջին ոստիկանը սոցիալիստ են, աշխատեցեք հոգեկան մեծ ուժ կուտակել՝ մի բոլոր ևս սոցիալիստ մնալու:

Մեծ Համբերութիւն պետք է այն աչքերի համար, որոնք ուզում են քառսը տեսնել:

II

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱԸ

Հեղափոխութեան մեջ առաջնակարգ դեր են խաղում կուսակցութիւնները: Առանց նրանց պատմութեան անկարելի է նրանց ընկերաբանութիւնը կատարել: Բայց այն համեստ շրջագիծը, որի մեջ չկան մեծ հավակնութիւններ, թույլ է տալիս «փոքրիկ նկատողութիւններ» անել այդ մասին էլ, փոքրիկ մտքեր, որոնք գուցե մի օր պետք եղած ճաշակը և ժամանակը գտնեն լինելու այն, ինչ որ ցանկալին է:

Ոչ թէ միայն Հեղափոխութեան, այլ ընկերաբանութեան տարակերպութիւններին էլ էլ այն, որ մարդիկ կարող են պատվաւոր դարձնել, ինչ որ ըստ էութեան անպատիւ մի բան է: Վիճելի հարցերն են միայն, որ կողմնակցութիւն, կուսակցութիւն են պահանջում: Եվ, ահա, մարդիկ առաջուց վճռում են կողմնակից լինել, կուսակից լինել մի բանի, որ վիճելի էլ չէ դեռևս, որ քննութեան կարոտ է, իրականութեան կռաւի տակը չի ընկել դեռ: Եվ ավելին. մարդիկ վճռում են կողմնակից լինել, կուսակից լինել ոչ միայն այն բաներին, որոնք վիճելի են դեռևս, այլ նաև այն բաներին, որոնք այժմ գոյութիւն չունեն և ապագայում միայն կարող են գոյութիւն ունենալ: Գոյութիւն չունեցող բաների հանդեպ առաջուց վճռել դիրքը՝ նշանակում է նվազագույն ճշմարտութեան հոգսիցն իսկ ազատվել մարդկայնորեն և լայնմտորեն: Բոլոր կուսակցութիւնները աշխատում են ցույց տալ, թէ իրենց պաշտպանած հարցերը անմիջական շահագրգռութե-

յուն են ներկայացնում բոլորի համար էլ, ուստի ամենքն էլ իրենց կուսակցութեան պիտի անդամագրվեն: Սրա մեջն է կուսակցական լինելու պատիվը: Բայց հասարակական հարցերից շատ քչերն են, որ անմիջական շահագրգռութեան առարկա կարող են լինել բոլոր մարդկանց համար էլ, նկատելով միայն այս, որ պետական ձևի նման հարցն իսկ շատ վիճելի է, թե ո՞րն է լավը: Ոչ մի հանրապետություն դեռ չի տվել անգլիական միապետության ազատությունները: Պետական ձևի պաշտպանության մեջ կան մարդիկ, որ անմիջապես շահագրգռված են. մեծամասնությունը՝ շատ հեռավոր կերպով: Ահա այդ մեծամասնությունն է, որ պիտի խտացնե կուսակցական շարքերը, ցնորքներով օրորվի, թե ինքն էլ անմիջապես շահագրգռված է, և կուսակից դառնա, երբ պետք էր անմիջապես շահագրգռվողների քննադատը դառնալ: Դրանով նա փակում է ճշմարտության ճանապարհը: Այստեղն է ահա անպատիվը: Թող ամեն մարդն իր համար ապի, թե ի՞նչ կլինի մի երկրի բարոյականությունը, ուր անկուսակցությունը ծիծաղելի և մի նոր տեսակի կուսակցություն է:

Կուսակցություններն իրենց գոյությունը պահում են, ուրեմն, ճշմարտությունը թաղելով: Ոչ միայն այդ, այլև իրար հակառակվելու ուժեղություն մեջն է կուսակցությունների ուժը: Եթե ճշմարտությունը լիներ կուսակցության սկզբունքը, այն ժամանակ հավանական է, որ բոլոր մարդիկն էլ մի կուսակցության պատկանեին. ուրեմն, կուսակցություն հնարավոր չէր լինի այլևս, որովհետև հակառակ կարծիք պաշտպանող պիտի գոյություն չունենար, կուսակից և կողմնակից լինել անկարելի պիտի դառնար: Աշխարհում կողմ չկա, այլ կան կողմեր: Այդ պատճառով էլ մի կուսակցության գոյության արմատը իր հակառակորդ կուսակցության սրտումն է աճում: Այդ պատճառով էլ բոլոր մարդիկ անկուսակցական են, որովհետև մարդու սկզբունքը ճշմարտությունն է, իսկ կուսակցության սկզբունքը՝ ճշմարտության հակառակությունը:

Ով որ բարի լինի այս հոգվածների ոգին հասկանալ առանց կրճատումների կամ հավելումների, նա պիտի ընդունի, որ այդ ոգով կարող է գրել և՛ կուսակցականը և՛ անկուսակցականը: Խնդիրը միայն հասարակագիտական է և երբեք գործնական: Գուցե համայնական կամքը կազմակերպելու մեջ կան ներակա ներհակություններ, որոնք հնարավոր են դարձնում հակասությունը:

Կուսակցությունները կազմվում են ընդհանրապես հասարակություն մեջ գոյություն ունեցող գաղափարներին և ձգտումներին ուժ և իրականություն տալու համար: Մի ընկերության օգտին ծառայելու

կոչված՝ նրանք դառնում են շատ հաճախ այդ ընկերությունների գլխին ամենամեծ չարիքը: Կապված անունների և լոգոներների (որոնք մի տեսակ անուններ են) հետ, նրանք ուզում են ոչ միայն այն, ինչ որ հասարակությունն է ուզում, այլև նրանք պահանջում են, որ հասարակությունն էլ ուզենա այն, ինչ որ իրենք են ուզում: Այստեղ տեղը ծառա է, և ծառան տեր է՝ դեռ սոցիալիզմը չիրականացած:

Ենթադրողներ կլինեն, թե կուսակցությունները նպատակներ պիտի չունենան, սեփական, ինքնուրույն նպատակներ, որովհետև հասարակության նպատակներն ու իդեալներն են իրենց նպատակն ու իդեալը՝ կոչված նրան ծառայելու, կա՞րող են միթե նրանք ուրիշ իդեալ ունենալ, քան ինչ որ հասարակությունն ունի: Բայց կուսակցությունները ոչ միայն նպատակներ ունեն, սեփական և ինքնուրույն, այլև կուսակցություններն ընդհանրապես ինքնանպատակ են: Մի տրամաբանություն կա, որ ասում է՝ հասարակությունը չի կարող վնասվել, երբ կուսակցությունը շահում է: Եթե մի երկրի մեջ գտնվող չորս հակառակ կուսակցություններն էլ շահեն, անշուշտ բոլոր կուսակցությունները կպնդեն դեռ, թե հասարակությունը չի կարող վնասվել, երբ կուսակցությունը շահում է: Կուսակցությունները ինքնանպատակ են ոչ միայն, որ հասարակության ծառայելուց ավելի, իրենք իրենց են ծառայում, այլև ունեն կռապաշտության և առհասարակ կրոնական մոլությունների բոլոր փոստերը: Կուսակցության անունը և կուսակցության մեջ եղած անունները մի-մի ուժածին աղբյուր են: Ոչ մի պայմանով ոչ մի կուսակցություն չի կարող հրաժարվել թե՛ մեկից և թե՛ մյուսից: Իրականությունը ա՛յլ պահանջներ է առաջադրում. այն ժամանակ կուսակցության անունն էլ այլ բովանդակություն է ստանում: Շատ հեշտ է կատարվում կերպարանափոխությունը, շատ հեշտ են անցնում կուսակցությունները սոցիալիստականից՝ ազգայնականին և ազգայնականից՝ սոցիալիստականին: Ի՞նչու անունը չե՞ն փոխում, կարելի է հարցնել: Որովհետև անունն ուժ է, ամենակարող մի կուռք, որ անտարբեր է բովանդակության հանդեպ և կարող է ծառայել սոցիալիզմին նույնքան հավատարմությամբ, որքան ազգասիրությանն էր ծառայել մի ժամանակ: Եթե անվան համար կարելի է մի արդարացում գտնել, անունների համար, սակայն՝ բացարձակապես անկարելի է: Կուսակցության անունը անհատականություն չունի, թեև ես ունի, եսն անխախտ կմնա, երբ փոխվում է անհատականությունը: Կուսակցության մեջ եղած անունները, բացի կուսակցական անհատականությունից ունեն նաև անհատական-անձնական մի փոքրիկ ես: Սրա վիճակն ի՞նչ է լինելու:

Իսկապես ոչինչ: Երբ ներում եք կուսակցական եսին «ոչ» ասելու, ինչ որ մի օր «այո» էր ասում, ինչու չպիտի ներեք նաև անձնական եսին սպիտակ հայտարարելու, ինչ որ մի օր սև էր հայտարարել: Կուսակցականությունը բզեզի-բզեզի եղած անհատականությունը բնագրաբար զգում է այդ, և շատ շատերը «ձանձրանում են», «հեռանում են» կուսակցությունից՝ վերջիվերջո իրենց ներքին հոգեկան պահանջներին բավարարություն տալու, իրենց հոգին այդ ողբերգությունից ազատելու համար միայն: Շատերն էլ կուսակցությունն են փոխում՝ հուսալով մի ուրիշ տեղ գտնել այն, ինչ որ այստեղ չգտան: Կուսակցական և անձնական եսերի նույնություն և կատարյալ համերաշխություն կա նրանց մոտ միայն, որոնք արհեստով կուսակցական են: Կուսակցության մեջ եղած անունների մեծ մասը սրանցից է կազմվում: Սրանք Սպինոզայի Աստու նման անտարբեր են հասարակական բոլոր երևույթների և կուսակցության ամեն տեսակ բովանդակությունների հանդեպ: Ու շուտով են իրենց ջանքերը սրան էլ նրան էլ, լավին էլ, վատին, միայն թե իրենց պաշտպանած կուսակցության գնա, նրա վատին ու լավին ծառայե իրենց ջանքը:

Ամեն մարդ ընդունում է, որ հասարակական գործերը պիտի վճռեն նրանք, որոնք ծանոթություն, գիտություն և փորձառություն ունեն: Անհատական և ենթակայական մտածելակերպներ կան, որոնք միշտ կարող են իրար հակասել: Բայց իրականության դրած մի առեղծվածին միայն մի լավագույն լուծում կարելի է տալ, և դա բխելու է ճանաչողությունից, գիտությունից և փորձառությունից¹: Սակայն այնտեղն է կուսակցությունը, որ «մրցում է ճշմարտության հետ», գիտության հետ, փորձառության հետ:

Երբեմն կուսակցությունը իր դիրքը որոշում է մի հարցի հանդեպ՝ ոչ նույնիսկ նկատի առնելով այդ հարցի ու իր սկզբունքների ներդաշնակությունը կամ ներհակությունը, այլ պարզապես, թե իր վճիռն ինչ չափով կարող է բարձրացնել իր կուսակցության ուժը, համբավը և հեղինակությունը: Երբեմն նա իր դիրքը վճռում է մի հարցի հանդեպ՝ նկատի ունենալով պարզապես իր կուսակցության մեջ հեղինակություն վայելող անձնավորության անձնական-հասարակական շահերը: Պատահում է ավելին: Կուսակցությունը իր դիրքը վճռում է մի հարցի հանդեպ՝ առանց նկատի առնելու իր սկզբունքները, իր դեկավարող անձնավորությունների շահերը, հասարակության օգուտը, գործի առարկայական հիմունքը. այդ բոլորը մեկդի է

¹ Տե՛ս G. S i m m e l. Sociologie, 546.

դնում նա և «այո» է ասում, եթե հակառակորդ կուսակցությունը «ոչ» էր ասել, և «ոչ»², եթե հակառակորդն «այո» էր ասել: Կուսակցությունների պատմությունը կազմվում է այսպիսի մշտական «այո»-ներից և «ոչ»-երից, որոնք ժամանակի ընթացքին ստեղծում են անհաշտ բանականեր, որոնցից մեկն «այո» է ասում, երբ մյուսը «ոչ» է ասում և փոխադարձաբար, սոսկ այն պատճառով, որ հակառակությունը մնաց հակառակություն և բաժանումը՝ բաժանում: Մտքի մի դաստիարակություն է տալիս կուսակցությունը, որով, եթե հակառակորդի հետ որևէ կարևոր կետում համաձայնություն գոյացվի, ոչ միայն այդ կետում մեկի կամ մյուսի անհատականությունը ստվերի տակ է ընկնում, այլ, թվում է այդ մտածողության համար, թե ամբողջ կուսակցական կյանքը, պատմությունն ու հաղթանակներն են, որ պիտի պարտվեն դրանով: Շատ քիչ չեն այնպիսիները, որոնք, կուսակցական դառնալով, դատապարտված են կուսակցական մեռնելու և մեռնելուց առաջ հայտարարելու, որ կուսակցական են ծնվել: Կան ընտանիքներ, որոնք կուսակցական են ամբողջությամբ: Ընտանիքների միջև եղած հարաբերությունը հաճախ որոշում է, թե այդ ընտանիքների հետ կապ և ծանոթություն կամ հակառակություն ունեցողները ո՞ր կուսակցության պիտի պատկանեն: Մի քաղաքում մի քանի երիտասարդներ որոշում են կուսակցական դառնալ. երբ հարց է լինում ընտրել, թե ո՞ր կուսակցության պետք է միանալ, վճռական դեր է խաղում այն տեսակետը, որ, եթե միանան մեծ և տիրող կուսակցության, իրենց անփորձության համար պիտի կլլվեն նրա մեջ և դառնան շատերից մի քանիսը, ուստի վճռում են միանալ այն կուսակցության, որի անունը միայն գոյություն ունեն իրենց քաղաքում:

Քաղաքական-հասարակական գործունեության առաջին քայլն է կուսակցությունը: Բայց կուսակցությունը դատապարտում է կուսակցական հոծ գանգվածներին քաղաքական անգործության՝ հօգուտ իր մի քանի կարկառուն անձնավորությունների: Ջնջելով անհատականությունները՝ նա արժեքավոր է դարձնում, երբեմն, անարժեքը և ծառայում է ստրկաբար մի անձնավորության՝ հասարակության ծառայելու համար: Մինչդեռ մի երկիր, ուր ոչ մի կուսակցություն չկա, կարող է երևան բերել քաղաքական գործիչների ավելի մաքուր տիպեր, որոնք բեռնավորված են լինում միայն առարկայական ճշմարտությամբ՝ ազատված կուսակցության անցյալի սխալները կրելուց,

² Նույնը, եր. 547:

գրգռված իրենց ներքին-հոգեկան պահանջներից և տվյալ հարցի լուծման նպատակահարմարությունից և առավելությունիցը: Ամբոխի քաղաքացիական գիտակցությունն արթնացնելու մի միջոց միայն գիտե կուսակցությունը. դա ընտրությունն է: Սակայն ընտրության քաղաքացիական դաստիարակությունն այն է, որ ամբոխի մշուշապատ երևակայության առջև վեհապետական հորիզոններ է բաց անում. – ժողովուրդ – վեհապետ – և քվե տալովն իսկ վերջացնում նրա քաղաքական գործունեությունը: Սա նշանակում է կայսրություններ առաջարկել միտինգային իրականության մեջ և ոչինչ չտալ անողոք իրականության մեջ: Միացյալ նահանգներում շատ է պատահում, որ կուսակցությունը մի հարցի առթիվ մի բանաձև է մշակում և ուղարկում ամեն քաղաք, ամեն գյուղ՝ այդ առթիվ կազմված միտինգներին քննարկելու համար: Ուրիշ ոչ մի ձևով չէր կարելի քաղաքացիական գիտակցությունը անգիտակցություն դարձնել: Ամենայն կուսակցություն խոստում է հանուն սկզբունքների, և տարածված կարծիք է, որ նրանք, ովքեր չեն կարող կուսակցական լինել, նրանք չեն կարող մի սկզբունքի ծառայել: Սակայն կուսակցական լինել՝ նշանակում է սկզբունք չունենալ, որովհետև, բացի այն, որ եթե մարդն ինքն չի ստեղծել իր սկզբունքը, նա սկզբունք չի կարող ունենալ, այլև որ հասարակական գործունեության մեջ առաջուց ծրագրված սկզբունքները, կազմելով սահմաններ և պատճեններ, արգելում են ազատ անձնականության ազատ զարգացումը և վերջինին անընդունակ դարձնում սկզբունքի ծառայելու: Միշտ անհատի էվոլյուցիան կատարվում է խոտորնակ համեմատությունամբ հասարակության էվոլյուցիային: Ուրեմն, նա, որ ընդունակ է սկզբունքների աշխարհում օրեցօր նվաճումներ կատարելու, նա՝ իբրև կուսակցական, դատապարտված է ամլության և նեղ շղթաների, որոնք վերջիվերջո նրա մեջ թողնում են միայն մի սկզբունք, որի անունն է անսկզբունքություն: Անշուշտ, սկզբունքը պահանջում է տեղականություն և հաստատուն հիմքեր, բայց նա հաստատուն և տեղական պետք է լինի կատարյալ ազատության մեջ՝ թե մտքի և թե մարմնի: Սկզբունքի արժեքը փոխել կարողանալու և այնուամենայնիվ փոխել չուզելու մեջն է: Ուզել-չուզելու այդ կատարյալ ազատությունն է ահա, որ ոչ մի կուսակցականի տրված չէ:

Մի երկիր, ուր առանց կուսակցության հասարակական գործունեություն հնարավոր չէ, այդ երկրում հասարակական գործունեությունը պարտավորիչ չէ իր քաղաքացիների համար, այլ շահավոր միայն: Կուսակցական լինել և շահվել, թե շահվելու համար կուսակ-

ցական լինել, պատճառի և արդյունքի մի խառնարան է, որ որոշում է այդ երկրի կուսակցական ոգու հատկանիշները: Ո՞վ կարող է զրկվել իր շահից, կամ որ նույն է, ո՞վ կարող է կուսակցական չլինել:

Եթե դուք հարում եք մեծ կուսակցության, այդ կուսակցության մեծությունից ձեզ էլ է բաժին ընկնում: Եթե դուք հարում եք փոքր կուսակցության, այդ կուսակցության մտածում եք տալ դուք ձեր մեծությունից: Բացի այդ, մեծ և ուժեղ պետք է լինել՝ մեծ և ուժեղը թողնելու և փոքրին միանալու, փոքրի շահը պաշտպանելու, ընկածին կանգնեցնելու համար:

Հայտնի է, թե ինչպես են մեռնում կուսակցությունները. ոչ թե գործի պակասությունից, այլ հաճախ գործի շատությունից են մեռնում կուսակցությունները, ինչպես օրինակ, հայկ. իրականության մեջ հնչակյան կուսակցությունը մեռավ գործի առատության մեջ: Ոչ ոք չի լսել, որ մի կուսակցություն յուր առաջադրածները իրականացնելուց հետո հաշվեհարդար կատարե և լուծվի: Ընդհակառակն, երբ հասարակությունն այլևս հարցեր չի առաջադրում մի կուսակցության, այն ժամանակ այդ կուսակցությունն է հարցեր առաջադրում հասարակության, որի առաջին հոգսը լինում է այժմ ոչ թե ազատվել այդ կուսակցությունից, այլ նրա ցույց տված խնդիրները իր վրա վերցնել և լուծել, որպես թե ինքն իսկ դրել էր այդ հարցերը: Կամավոր մահը գոյություն չունի, ինքնասպանությունն էլ կամավոր մահ է: Ոչ մի կուսակցություն կամավոր մահ չի ճանաչում, ոչ իսկ ինքնասպանություն: Ուրիշ բաներ պետք են, որպեսզի մի կուսակցություն մեռնի: Այստեղն է գտնվում կուսակցությունների ամբողջ ողբերգությունը:

Կուսակցությունը թույլերի, անհաջողների, երևակայողների և ապիկարների բանակն է կազմակերպում: Դեռ հեղափոխությունից առաջ նա ասում է ամեն մարդուն, որ դու էլ կարող ես կառավարել մեր երկիրը: Բոլոր երևակայողները համոզվում են դրան: Անհաջողներին ասում է՝ դու իրավունք ունես: Բոլոր անհաջողները ավելի քան համոզված են դրան: Ապիկարներին ասում է՝ դու հավասար ես, դու էլ կարող ես, շնորհքով ես, բոլոր ապիկարները ավելի քան ճիշտ են գտնում կուսակցության անհրաժեշտությունը: Թույլերին ասում է՝ դու ուժեղ ես, հենց միայն քվե տալով՝ դու կարող ես աշխարհի կառավարության մասնակցել: Եվ բոլոր թույլերը մի անգամ էլ ապացուցանում են իրենց թուլությունը՝ մտնելով կուսակցության մեջ, ճշմարիտ համարելով այդ ասածը:

Կուսակցությունների մեջ կա մի առանձնահատուկ բարոյակա-
նություն. «միջկուսակցական ատյանները» ցույց են տալիս թե
ինչպես մեծը փոքր է և փոքրը՝ մեծ: Մի ուրիշ ծաղիկ էլ ուրացու-
թյունն է, աշխարհին բոլոր ազատություններ շնորհող կուսակցու-
թյունը ուրացող (ռենեգատ) է Հայտարարում նույնիսկ մի ընդհանուր
կուսակցությունից հեռանալու ազատության մասին մտածողներին:
Այս այն բարոյականությունն է, որ արգելում է էջ հեծնելու ամոթից
տառապողներին ներքև իջնելու ամոթանքն անգամ: Բայց անհատի
հոգումն է թաղված այս հակասությունը, որ կուսակցություն փոխե-
լու ազատությունը դարձել է բարոյական մի սնանկություն: Հենց
այդ պատճառով էլ բոլոր կուսակցությունները հետադիմական և
բռնակալ հաստատություններ են, որոնք շատացնում են բարոյական
սնանկությունները և կաշկանդում են փոփոխության ազատությու-
նը:

Եթե կուսակցությունը հպարտվում է, արկածախնդիրներն են բազ-
մամարդում նրա շարքերը. հպարտանքից քաղցր բան չկա: Եթե կու-
սակցությունը պաշտպանվում և զորանում է, շատախոսներն ու դա-
տարկապորտներն են բազմամարդում նրա շարքերը, մեծության մա-
սին խոսելը ինձ էլ է մեծ դարձնում:

Ընդհանրական բնորոշումներ և սահմանավորումներ են սրանք՝
ավելի հարմար բնականոն զարգացում ունեցող ժողովուրդների կու-
սակցություններին: Փոքր և տարապայման վիճակի մեջ գտնվող ժո-
ղովուրդները ունենում են տարբեր կուսակցական դժեր, որոնք վեր-
ջիվերջո ընդհանուրի խեղաթյուրումները կամ չափազանցություն-
ներն են ներկայացնում:

Կուսակցական ներհակություններով տարուբերվող ժողովուրդնե-
րը հասարակական միակամ գործունեության համար միայն մի բարե-
կամ ունեն. դա այն թշնամին է, որ սպառնում է ոչնչացնել նրանց
բոլորին, առանց կուսակցական խտրության: Սկզբունքային ձևով,
կուսակցական ժողովուրդները միայն բացասական հիմքի վրան միա-
կամ կարող են դառնալ: Դեռ ավելին. հասարակության մեջն է ար-
մատն այն բանի, որ կուսակցությունների մեջ ամենից տեսանելին է:
Բոլոր հանրահարցումները (Referendum) վերածվում են վերջիվերջո
մի մեծ «Ոչ»-ի³. անհատական և խմբակցական ցանկությունների և
կամքերի անսահմանության մեջ միայն «ոչ»-ը կարող է ընդհանուր
լինել, որովհետև «արգելքի հակառակը ոչ թե առաջարկությունն է,

³ Տե՛ս նույնը, եր. 473 և շար:

այլ թուլյալութիւններ»։ Ամենամեծ կուսակցութիւնները, ինչ որ արգելում են, տեղը մի բան չեն առաջարկում, այլ թուլլ են տալիս մի շարք բաներ, որոնց ոչ անունը կա և ոչ էլ ցուցակը։ Ճիշտ այդ է պատճառը, որ ամենայն հեղափոխութիւն, որ դեկավարվում է կուսակցութիւններով, շինարար գործ է կատարում այն ժամանակ, երբ քանդում է։ Միայն հինը քանդելու մեջն է, որ կուսակցութիւնները կարող են միանալ։ Հանրապետութիւն հայտարարելը հեղափոխութիւն չէր տապալված միապետութիւն մեջ շինարար մի գործ չէ, դա քանդել է, դա միապետութիւն որևէ հնարավորութիւն ոչնչացնելն է։ Այլ բան է հայտարարելը, այլ բան է հաստատելը. այստեղ արդեն դրական գործ կա, և երկիրը երբեք չի միանալու դրա համար։ Ժողովուրդները ուրիշ միջոց գիտեն դրական գործ կատարելու համար։ Դրական-շինարար գործը պահանջում է ձեռնահասութիւն, ճանաչողութիւն, փորձառութիւն և գիտութիւն, այսինքն, ամենայն բան, որ չի կարող գոյութիւն ունենալ մի կուսակցութիւն մեջ, անգամ եթե սա միայն գիտութիւն անունից երգվելիս լինի։ Կուսակցական կազմի պատկերը մեզ ցույց է տալիս մտավորական անհավասարութիւնների ներգաղնակութիւնը, և դա կատարվում է ի վնաս քաղաքակրթութիւնի և առաջադիմութիւնի, որովհետև հասարակական գործի մեջ ոչ թե ստորինն է բարձրանում՝ բարձրի հետ գործակցելու, այլ բարձր կանգնողն է, որ պիտի իջնի ստորին կանգնողների ոտներից ներքև՝ նրա հետ գործակցելու համար։ «Ամենից քիչ ունեցողի ունեցածն է, որ կարող են ամենքն էլ ունենալ»⁴։ Կուսակցականութիւնը մտավորական հրաժարականն է, ուրեմն, քաղաքակրթութիւնի, և առաջադիմութիւնի գղջանքն է՝ հետադիմութիւնի առջև խոստովանված։ Առանց դրան մարդիկ հոտ չեն կարող լինել, ոչ էլ հոտերը խոյ կարող են ունենալ։ Իդեալ իրականութիւնի պատկերը, եթե Փանտագրիա չի ուզում լինել, կոնկրետ իրականութիւնի քննադատութիւնը պետք է լինի։ Այդ պատճառով էլ, ով որ կարծում է, թե բացասական հիմքերի վրա եղած գործունեութիւնները պիտի ոչնչացնել, նա ճիշտ է մտածում այն չափով միայն, որ մարդկային ընկերութիւնը միայն բացասական հիմքերի վրա միակամ կարող է դառնալ։ Չէ՞ որ հազարավոր ձևեր կան, որով մարդն արտահայտում է իր ձանձրութիւնը մարդ լինելուց։

III

⁴ Նույնը, եր. 550:

ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երկու գաղափարներ են սրանք, որոնց հանդիպում ենք ամեն ընդհանուր օրերում: Ինչքան որ գործնական կյանքում մեծ է դրանց նշանակությունը, նույնքան և տեսական աշխարհում փոքրանում է դրանց արժեքը: Որովհետև գիտակցությունը հոգեբանական մի երևույթ է, հոգեկան բոլոր գործառնությունների ամբողջությունը: Մինչդեռ դասակարգային կամ ապադասակարգային գիտակցությունը, իբրև այդպիսին, չի կարող երբեք գիտակցություն լինել (Bewusstsein, Conscience), քանի որ իր սահմանավորման մեջ նա գիտակցությունն է միայն մի որոշ դասակարգի, կամ ոչ մի դասակարգի: Մինչդեռ գիտակցությունը ոչ մի որոշ դասակարգի, ոչ էլ ոչ մի դասակարգի գիտակցությունը չի կարող լինել: Նա պետք է այդ էլ լինի, այն էլ լինի և դեռ շատ ավելին: Այս չէ կարևորն, իհարկե: Որովհետև վերջիվերջո կարելի է հաշտվել, թե նույն վիճակի, նույն շահերի տեր զգալ ինքն իրան, նշանակում է ունենալ մի որոշ գիտակցություն: Կամ թե պատմական, քաղաքական, լեզվական, կրոնական, աշխարհագրական մի ամբողջության պատկանելիությունը նույնպես մի գիտակցություն է: Կարող ենք մերժել այդ տեսակ գիտակցության գիտական նշանակությունը, բայց գործնական կյանքն այնքան է մեծացրել դրանց արժեքը, որ անկարելի է, թեկուզ տեսականորեն, չընդհանրել այն բոլոր հարաբերությունները և առնչությունները, որ կան այդ երկու գաղափարների մեջ:

Մեր իրականության մեջ, դժբախտաբար, թե բարեբախտաբար, դասակարգերի բաժանումը երբեք չի եղել այնպես խիստ և որոշ, ինչպես ավելի կազմակերպված և քաղաքակրթված երկրների մեջ: Առանց վեճի ենթարկելու այս հայացքը՝ մենք կարող ենք նկատի ունենալ ամենից շոշափելի մի դասակարգ՝ պարզելու համար, թե ինչ բանի մեջն է կայանում իսկապես դասակարգային գիտակցությունը: Մենք կարող ենք նկատի ունենալ, օրինակի համար, հոգևորականությունը: Դասակարգային շատ առանձնահատկություններ երևան են գալիս նրա մեջ և կամա թե ակամա կազմակերպում են նրա դասակարգային գիտակցությունը: Նրա զբաղմունքը, պաշտոնը ստեղծում են նրա մեջ մտապատկերների և զգացմունքների, տեսնելու, խորհելու և զգալու մի շրջանակ, որ չի կարող ունենալ մի մարդ, եթե նա հոգևորական չէ: Նրա ապրուստի միջոցները, թոշակի աղբյուրները, կամ վաստակած դրամի ճանապարհները մեկ տեսակին, նույն դասակար-

գին պատկանող բոլոր անհատների համար էլ: Հոգևորականը պիտի ապրի անպատճառ կամ բարեպաշտների նվերներով, կամ այդ նվերների շահագործումով, կտակներով և անշարժ կալվածների եկամուտներով, որոնք այս եկեղեցուն, կամ այս վանքին են պատկանում: Նա պիտի ապրի ծնունդի, ամուսնութեան և մահվան առթիվ հավատացյալների համար կատարած ծեսերով: Իրականութեան և գործնական կյանքի մեջ սրանք այն աշխարհներն են, ուր թափառում է հոգևորականի գիտակցութեանը այնքան իր ապրուստը հայթայթելու համար, որ վերջիվերջո նրա գիտակցութեան մեջ ստեղծվում է մտապատկերների մի առանձնահատուկ շրջանակ, որ նա կենդանի և պայծառ է տեսնում ամեն անգամ, երբ հանդիպում է իր դասակարգին պատկանող մի անհատի: Բացի այդ, նրա սպասելիքները իր պաշտոնի աստիճանավորումների վրա, նրա վերաբերմունքը դեպի հասարակութունը, որ հավատացյալ է, ծնվող, ամուսնացող և մեռնող, նվիրող և ողորմող հասարակութունը, ինչպես նաև նրա վերաբերմունքը դեպի անհավատացյալները, ստեղծում են նրա մեջ իր դասակարգին հատուկ գիտակցութունը: Նրա դասակարգային գիտակցութեան կազմակերպվելուն նպաստում է մեծ չափով նաև այդ հավատացող կամ չհավատացող հասարակութեան վերաբերմունքը իր հանդեպ մասնավորապես և իր դասակարգի հանդեպ ընդհանրապես: Նա ընդունում կամ մերժում է ինքն իրան այնպես, ինչպես որ ընդունում կամ մերժում են իրան այդ հասարակութեան մեջ: Նա իրան զգում է կնքող, ամուսնացնող, թաղող, ողորմութուն տվող կամ առնող: Նա իրան համարում է անկեղծ այն բանի փոխարեն, որ կարծում են, թե նա անկեղծ է: Նա ծիծաղում է, սակայն, իրանից ավելի բարեպաշտների բարեպաշտութեան վրա: Փոքրիկ բաներ են սրանք, գիտակցութեան թույլ վայրկյաններ միայն, որոնք սակայն կազմում են այն առանձնահատուկ հոգեկան վիճակը, որ կոչվում է նրա դասակարգային գիտակցութունը: Բացի տնտեսական, առօրյա զբաղմունքի և ստացած կամ ունեցած վերաբերմունքի գործոններից, նրա դասակարգային գիտակցութունը կազմակերպվում է հաճախ ժառանգականորեն և պատմականորեն: Երբ մի քանի սերունդ նույն ընտանիքի մեջ, որդոց որդի հոգևորական են, պարզ է, որ ժառանգականութունն ըստ ամենայնի կարող է իրագործել իր հնարավորութուններից շատերը, զարգացնել որոշ ընդունակութուններ, որոշ ուղղութեամբ, կամ նույնիսկ առաջ բերել իր զբաղմունքի հակասութունները այլասերման ճանապարհով: Ավելի ուժեղ է պատմական գործոնը: Նրա գիտակցութունը բեռնավորված է այն բոլոր մեծ և փառավոր գործեր

կատարած լինելու հպարտությամբ, որ ունենում են իրավամբ նրանք, որ կատարել են և որ ապօրինի կերպով սեփականություն է դառնում նրանց, որ չեն կատարել թեև, բայց իրենց զգում են ի վիճակի կատարելու:

Համառոտ գծերով մենք ցույց տվինք, թե ինչպես է կազմակերպվում, օրինակի համար, դասակարգային գիտակցությունը: Նույն այդ օրինակը կարելի է մի քանի աննշան փոփոխություններով ամբողջովին գործադրել՝ լուսաբանելու մյուս դասակարգերի դասակարգային գիտակցության կազմակերպությունը: Զինվորականությունը և ազնվականությունը ուրիշ կերպ չէ, որ կազմավորել են իրենց դասակարգային գիտակցությունը: Նույնպես և բուրժուազիան. սրա համար դեռ ավելին էլ կարելի է ասել: Թեև բոլոր դասակարգերն էլ ունեն այն գիտակցությունը, թե իրենք կատարելու են սոցիալական և պատմական մի խոշոր դեր: Բայց բուրժուազիան է ամենից ավելի, որ իրան զգում է աշխարհը քաղաքակրթելու, գիտությունը և գեղարվեստը զարգացնելու և մարդկության ճակատագիրը ղեկավարելու դերի մեջ՝ սկսած Մեծ Հեղափոխությունից:

Ոչ մի դասակարգի դասակարգային գիտակցությունը, սակայն, երբեք այնքան լուռ և անխոս չի եղել դարեր անընդհատ, որքան պրոլետարիատի և աշխատավոր դասակարգի գիտակցությունը: Կազմելով բոլոր երկրների ազգաբնակչության ճնշող մեծամասնությունը՝ նրանք ամենայն իրավամբ պետք է ունենային իրենց հասարակական և պատմական դերի գիտակցությունը: Բայց, ինչպես որ մենք օրինակի համար ցույց տվինք, թե ինչպես կազմակերպվեց հոգևորականության գիտակցությունը, [որ] դասակարգային լինելուց առաջ հոգեբանական էր: Հեղափոխությամբ բռնված երկրների մեջ այլևս հոգեբանական գիտակցություն չկա, այլ միայն դասակարգային գիտակցություն: Գիտակցությունը, հոգուց հեռանալով և դասակարգերի մեջ հաստատելով իր բնակությունը, շատ հաճախ գիտակցական երևույթներ է առաջ բերում, որոնք մտածել են տալիս, թե մարդն է հեռացել մարդկությունից:

Անշուշտ, աղքատ է մի գիտակցություն, որ սոսկ անհատական ապրումներ ունի, միայն մասնավոր և անձնական երևույթներ ու արտահայտություններ է ճանաչում: Անշուշտ, ավելի հարուստ է մի գիտակցություն, որ ապրումներ ունի, թե մի բան իրեն է վերաբերում, որովհետև իր նմանին էլ է վերաբերում: Բայց, այլևս գիտակցություն չէ այն գիտակցությունը, որ մտածում է, թե մի բան իրեն է վերաբերում, որովհետև միայն ուրիշին է վերաբերում: Ի՞նչպես կարող

է միայն ուրիշին վերաբերողը իրեն էլ վերաբերել: Բայց, որովհետև ասել են, թե ոչինչ չկա իրեն վերաբերող, որ ուրիշին էլ չվերաբերի, ուստի այդ գիտակցությունը այսպես է «հարստանում», որ մտածում է, թե ինչ որ իրեն է վերաբերում, ուրիշին էլ պետք է վերաբերի: Լայնսիրտ այլասիրության քարոզը տալով նրան՝ մենք ստեղծում ենք նրանից նեղմիտ եսասիրության տխուր ասպետը: Այսպես է, որ նա իրենը պաշտպանելով՝ մտածում է ուրիշին պաշտպանել և պահանջում է, որ ուրիշներն իրեն պաշտպանեն, որպեսզի իրենք իրենց պաշտպանեն: Մինչդեռ անհատապաշտ եսասիրությունը քիմիական, ֆիզիկական և բնախոսական հիմունքներ ունի: Դասակարգային է-գոյզմը, սակայն, միայն կեղծ «սոցիոլոգիական» հիմունք ունի: Որովհետև զարգացած ինդիվիդուալիզմը սոսկ սոցիոլոգիական է, բխում է աշխատանքի ծայրահեղ բաժանումից, քաղաքակրթության մեծ առաջադիմությունից, և հասարակության արժեքն է բարձրացնում՝ իր արժեքը բարձրացնելով: Սակայն, դասակարգային ինդիվիդուալիզմը հասարակության արժեքը նվազեցնելով է բարձրացնում իր արժեքը, առհասարակ արժեքը ժխտելով է, որ ինքն իրան արժեք է տալիս, որովհետև դասակարգային գիտակցությունը ոչ միայն չի հարստացնում անհատական հոգեբանությունը, այլ ընդհակառակն նրան ոչնչացնելով, գիտակցությունների այլազանության մեջ կատարյալ հավասարեցում, բացարձակ հարթաչափություն (nivellement) մտցնելով է, որ կազմակերպվում է: Հոգու այս հարստությունը հոգեգրկություն է: Նա ջնջում է հոգուց անցյալը, ինչպես նաև ապագան, ու մի օր մենք կունենանք հոգիներ՝ առանց գիտակցության, որովհետև ուզում ենք հասնել գիտակցության՝ առանց հոգու: Հոգու ոչ միայն տնտեսականացումը, այլ դասակարգայնացումն առհասարակ (որովհետև դասակարգերը երբեմն տնտեսության վրա չեն հիմնված), դառնում է այսպես հակասոցիալիստական՝ լինելով հակամարդկայնական:

Մի բան կա, որ բոլոր ծաղիկներին միատեսակ է դարձնում: Դասակարգային գիտակցության տեսությունն ասում է՝ մի բան պիտի դնել մարդկանց մեջ, որ բոլոր մարդկանց միատեսակ չդարձնեն: Սոցիալիզմի դեմ եղած բոլոր ճամարտակցություններն անմիտ են, որովհետև դասակարգային տեսությունը միայն նրա ինքնահեքքումն է:

Հեղափոխական խենթություններիցն ազատված մարդկությունը կընդունի միայն հավիտենական ճշմարտությունները և նրանց միայն կտա ուժածին արժեք և արժեքի պատիվը: Ըստ որում տնտեսական սահմանավորումը կա՞րող է այլևս մարդու սահմանավորումը

դառնալ, երբ սոցիալիզմն իրականանա, և տնտեսական հավասարութ-
յուն իշխե: Նշանակում է մարդը չի կարող տնտեսական սահմանա-
վորման ենթարկվել, երբ գալու է մի օր, ուր նա այլևս տնտեսական
սահմանավորում պիտի չունենա: Ուրեմն, դասակարգային տեսութ-
յունն ասում է, որ առժամանակյան հավիտենական է: Այդ այդպես
կլինի այն մտքերի համար, որոնք հեռացել են մտքից:

Հեղափոխության մեջ գիտակցությունը դեռ ուրիշ ձևերով էլ է
հարստանում: Եթե մեկ կողմ թողնենք նոր մարդու անհատական գի-
տակցությունը և քննենք նրա հասարակական ապրումները, մենք
կտեսնենք, որ դա էլ գիտակցական մի խառնարան է, որ իր ամբողջա-
կանությունը պահում է այն ինքնուրույնության մեջ, որով նա իր
վերաբերմունքն է ցույց տալիս յուր գիտակցությունն զբաղեցնող
յուրաքանչյուր երևույթի մասին: Այդ երևույթները ոչ այլ ինչ են,
եթե ոչ սեփականության զգացումի կապերը՝ ոչ թե սեփականության
հետ, այլ զանազան գործերի, խմբակցությունների, յուր անհատա-
կան հակումներին (գրական, գեղարվեստական, գիտական, արհես-
տակցական և այլն) բավարարություն տվող երևույթների հետ, ո-
րոնք անհատական լինելով՝ հասարակական հիմք ունեն, սակայն:
Ինչպիսի գիտակցություն պիտի անվանել, ուրեմն, այն գիտակցութ-
յունը, որ պիտի հարստանա աղքատանալով, որ պիտի զրկվի շատ բա-
ներից՝ մի բան ունենալու համար:

Սեփական շահերի ինքնագիտակցությունն է, որ կազմում է դա-
սակարգային գիտակցությունը, բայց պիտի ավելացնել անմիջապես
խիստ փոքրացած, գիտակցությունից զրկված, ամենահամառոտ մար-
դու համար: Դասակարգային պայքարի մոլեգնությունից Ջոլան
դուրս է գալիս՝ նկարագրելով բանվորի և կապիտալիստի համբույրը
իր Germinal-ում: Ինչքան քիչ մարդ է այն մարդը, որ կարծում է, թե
մեծանալու համար պիտի փոքրանալ, մարդանալու համար պիտի դա-
սակարգի պատկանել: Դրա ճանապարհը ավելի լավ գիտեն այն կապի-
տալիստները, որոնք բանվոր են եղել: Եվ դասակարգային գիտակ-
ցությունը սնվում է այս ճշմարտութամբ, թե ինչ որ շատերին չէ
տրված, ոչ ոքի էլ չէ տրված: Ջվարճալի տարակերպություններիցն է
այս իմաստությունը, որով ասում են, թե մարդկության պատկանելու
համար պիտի դասակարգի պատկանել: Ուղեղներ կան, իհարկե, որոնց
համար մարդկությունն այն թիվն է, որ վիճակագրական թղթերը մեզ
բերում են: Դա դեռ չեղած և չլինելիք մարդկությունն է, դա մարդ-
կության ամենափոքր հնարավորությունն է միայն: Մարդկությունը
խտացում միայն կարող է լինել և ոչ թե տարածում: Եթե մարդը քար

լինեն, իհարկե, ոչ մի տարբերություն չէր լինի քարե դաշտերի և քարե ծովերի մեջ: Բայց, որովհետև ասում են, թե մարդկությունը հոգեբանական գիտակցությունն ունենալուց հետո պետք է ունենա դասակարգային գիտակցությունը, այդ պատճառով էլ մարդը և ամբողջ մարդկությունը հավասարազոր մեծություններ են: Այստեղ բաժանումը խորացում է և բազմապատկումը՝ փոքրացում:

Շատ քիչ դեպքերում է արդարանում օրգանիստիք սոցիոլոգիան, ուր անհատի և հասարակության բնախոսական նմանությունն է պաշտպանվում: Այստեղն է մեկը: Դասակարգային թեորիան ասում է, որ միայն ստամոքս ունեցող մարդը հավասար է կատարելապես այն մարդուն, որ աչք էլ ունի, ականջ էլ, բերան էլ և շոշափելիք էլ: Այս չափով ճիշտ է, որ երկուքն էլ առանց ստամոքսի չեն կարող ապրել, բայց տարբերությունը երկուքի մեջ միայն քանակական չէ, այլև որակական: Բայց բացարձակ սուտ է ասել, որ միայն ուտող մարդը ոչ մի տարբերություն չունի տեսող, լսող, խոսող և զգացող մարդուց: Երկուքն էլ ապրում են, բայց երկուքն էլ կենդանական այլ թաղավորությունների են պատկանում: Դասակարգային կոիվն, ուրեմն, անասնական կոիվն է մարդկության դեմ, ինչպես և դասակարգային գիտակցություն «արթնացնելը» գիտակցություն ոչնչացնելն է:

Պայքարի ամենայն միջոց, որ դուրս է գալիս տեսական սահմաններից, անհրաժեշտաբար պետք է որդեգրեն այն զենքերը, որով իր թշնամին է պայքարում: Ուրիշ ձևի հաղթություն չկա աշխարհում: Սոցիալիզմը, կոմերիկո համար ազնվականության, կղերականության և բուրժուազիայի դեմ, որդեգրեց նրանց զենքերը իր դասակարգային տեսությունները: Նրանց պես, ինքն էլ մարդը բաժանեց, կտրատեց, նրա որոշ գործառնություններին, նրա որոշ մասերին ամբողջության արժեքը տվեց և դեռ ավելին, մարդու իրենց զրեց ոչ թե նրա լավագույն մասերի, օրինակ ասպետականության մեջ, ինչպես անում էր ազնվականությունը, կամ այսպես կոչված հոգու մեջ, ինչպես անում էր կղերը, կամ մարդու նախաձեռնության, կազմակերպչական ոգու, մրցման, մեծ չափով մեծ բարիք ձեռք բերելու ձգտումների մեջ, այլ միայն ու միայն մարդու տնտեսական պահանջների բավարարության ձգտումի մեջ: Սոցիալիզմը դրանով որդեգրեց իր թշնամիների զենքերը՝ նրանցից ավելի ստորանալու, ավելի գոեհանալու, ավելի անմարդանալու համար, ինչպես յուրաքանչյուր թշնամին, որ կապկում է յուր թշնամուն: Դասակարգային թեորիան ոչ թե դաստիարակում, այլ կազմակերպում է ամբոխային կրքերը, բայց այն, ինչ որ չի կարելի դաստիարակել, չի էլ կարելի կազմակերպել: Կազմակերպություն-

նը կատարվում է, և դրանով իրականանում է հասարակագիտական տարակերպություններից մեկը՝ սուտի ճշմարտություն արժեքը: Ինչքան սուտեր կան, որ ավելին արժեն, քան հազար ճշմարտություններ: Այս ճշմարտությունն էլ մեզ կտանի մինչև այնտեղ, ուր վերջապես ամեն բան հավասարեցնելու բարբարոսությունից կծագի եղբայրության անհավասարությունը: Ըստ որում, եղբայրությունը անհավասարության մեջ միայն հնարավոր է, իսկ տնտեսական հավասարությունը մեզ պիտի սովորեցնե անհավասարության արժեքը և առաջադիմություն աղբյուրը: Որոնել մարդը մարդկանց մեջ, մեզ պիտի սովորեցնե ջնջել տարբերությունները և դասակարգերը մարդկության մեջ: Անհավասարությունը, որ դրանից ծագելու է, կունենա ոչ թե տնտեսական և դասակարգային հիմունք, այլ մի բան, որի դեմ կռվելու համար ո՛չ բռնությունը, ո՛չ էլ մարդկությունը ոչ մի միջոց չգիտեն:

Թիֆլիս, 917, 10 մայիս

IV

ԲՈՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քաղաքակրթության պատմությունը ազատության պատմությունն է: Իբրև մարդկային հոգու տարրական և միաժամանակ բարձրագույն պահանջ՝ Ազատությունը հնարավոր է այնտեղ միայն, ուր բռնություն կա: Ընկերաբանության մեջ միայն իրական են դառնում այստեսակ տարակերպությունները. ազատությունը բռնության որդին է:

Ընկերային բնագործ կարելի է ասել առաջին գործոնն է եղել, որ զրկել է մարդուն իր անհատացած ազատությունից և որոշ սահմաններում դրել: Այնուհետև, երբ ընկերանալու բնագործն այլասերվել է և դարձել ոչխարային, հոտային բնագործ, այնուհետև բռնությունը դարձել է աշխարհի ամենաբնական բանը, և ազատությունը՝ անկարգություն, սանձարձակություն և ըմբոստություն: Ընկերանալ և ազատ լինել միաժամանակ, ահա թե ինչն է, որ դարեր անընդհատ անհասկանալի է եղել: Սա, իհարկե, բռնության ամենապարզ տեսակն է:

Բայց բռնությունը նշանակում է նաև հավաքական կամքի արտահայտություն, իսկ այդ հավաքական կամքն ստեղծվել է՝ հավաքական մարմնից արմատախիլ անելով կամքը և տեղը դնելով մի անհա-

տական կամք: Ազգութիւնը, եթե համարենք հավաքական կյանքի արտահայտութեանց ամբողջութիւնը, պիտի ընդունենք, որ բռնութիւնը այն ուժերից մեկն է, որով ստեղծվել է այդ ազգութեան մեջ ուժերի կենտրոնացումը և մարմնավորումը: Ծնունդն այդպիսի ընկերային պայմանների, ժողովրդական ուժի կենտրոնացման մարմնավորումը եղել է բռնութեան մարմնացումն իսկ: Հարազատ որդին իր միջավայրի՝ բռնութիւնը դարձել է միակ շարժիչ ուժն իր շրջապատի: Թեև մի անձի վրա է մարմնանում բռնութիւնը, բայց դա անձնավորութիւնն է, այլ մի խորհրդանշան: Նա մի գործիք է միայն՝ «Աստուծո կամքն» իրականացնող: Նա հրամայում է, որովհետև նրանից միայն հրաման են սպասում: Ընկերային որոշ տեսակի հոգեբանութեան միակ զսպանակն է նա: Ո՛չ մի ուժ կենտրոնացած է, եթե մարմնավորված է: Ո՛չ մի հավաքական կամք գոյութիւն չունի, եթե մեկից ավելի կամք գոյութիւն ունի: Ո՛չ մի տեր այնտեղ, ուր մեկից ավելի տեր: Ո՛չ մի ուժ այնտեղ, ուր մեկից ավելի ուժածին աղբյուր:

Սրբազան, աստվածային բռնութիւնը ամբողջ մարդկութեան հավաքական, անգիտակից հոգեբանութեան ամենախոր ստեղծագործութիւններից մեկն է եղել: Ընկերաբանութիւնը ավելի խոշոր բան չի ճանաչում, քան բռնութիւնը: Այնպես որ կարելի է ասել, թե ուր որ բռնութիւն կա, այնտեղ ընկերաբանական մի երևույթ կա: Անհատական հարաբերութիւններն այն չափով են հասարակական արժեքներ կայացնում, որչափով որ իրենց մեջ գոյութիւն ունի սոսկական բռնութիւնը, կամ բռնութեան հնարավորութիւնը:

Անհատական կամքի յուրաքանչյուր արտահայտութիւնը, որ այս կամ այն չափով պարտադրութիւնն է առաջ բերում, կամ հնազանդութիւն, հպատակութիւն, համակերպութիւն, նույնիսկ հավանութիւն – այդպիսի անհատական կամքի արտահայտութիւնն մնում է կղզիացած, առանց շփումի, առանց հասարակական արժեքի:

Իայց, ասացինք արդեն, քաղաքակրթութեան պատմութիւնը եղել է ազատութեան պատմութիւնը: Ընկերանալ և ազատ մնալ միաժամանակ այնքան արմատացել է բանական արարածի մեջ, որ մարդը մարդու համար դարձել է մի Աստված: Եթե ամեն մարդ չունի այդ հասկացողութիւնը, պարտավոր է գոնե ընդունել, որ ազատութեան հետևողական ըմբռնումը վերջիվերջո տանում է մարդուն այդտեղ: Որովհետև իսկապես բռնութիւնը թվում է, թե ամեն բան է, բացի մարդկային լինելուց: Ոչ թե ազատութեան ըմբռնումն է, որ բռնութիւնը դարձնում է հակամարդկային, այլ պարզապես բանականութեան ներկայութիւնը մարդու մեջ անկարելի է դարձնում բռնութեան

կենսակցությունը: Մարդը կարող է երբեք էլ չունենալ ազատություն, որովհետև ճշմարիտ ազատությունը միայն քաղաքական ազատությունն է: Բայց մարդը կարող է կատարելապես զերծ լինել բռնությունից: Քաղաքականապես ազատը կարող է ինքն իրան ստրուկ լինել, բայց բռնությունից ազատվածը նշանակում է, որ ոչ մի բռնության էլ ենթակա չէ:

Այսպես, ուրեմն, բռնությունը կարելի է և պարտականություն է ոչնչացնել բոլորովին, այն աստիճան, որ բռնություն համարվի միայն, ինչ որ տարերային է և անասնական: Ամենայն ինչ, որ մարդկային է, պիտի բռնություն չունենա իր մեջ: Եվ, սակայն, բռնությունը մնում է հասարակական շարժումների ամենամեծ գործոններից մեկը: Ի՞նչպես կարելի է արդարացնել բռնությունը:

Անկարելի է առաջուց մի բանաձև գտնել, որ ըստ ամենայնի հարմարվի ամեն տեսակ բռնության արդարացման. բայց մասնավոր դեպքերը տալիս են արդարացման որոշ հնարավորություններ: Դատապարտելի համարելով ամեն տեսակ բռնություն և բռնակալություն՝ մենք չենք կարող մի բռնություն գտնել, որ մեր ազատության պահանջներին համապատասխաներ: «Բռնության դեմ բռնություն» բանաձևում են շատերը, ատամի տեղ ատամ և աչքի փոխարեն աչք – ասում է հին կրոնական ճշմարտությունը: Բռնակալները, երբ տապալում են բռնակալներին, նույնպես բռնության դեմ բռնություն են կատարում:

Մենք դատապարտում ենք ամեն բռնություն:

«Բռնություն ազատության համար». ասում են ոմանք՝ բռնությունն արդարացնելու համար: Բայց այստեղ իսկապես ո՛չ թե բռնությունն է արդարանում, այլ բռնության հետևանքը: Այդ միևնույնը կլինեք, եթե ասեինք՝ նպատակն արդարացնում է միջոցը:

Ո՛չ մի նպատակ չի կարող արդարացնել իր միջոցները, ստիպված ենք եզրակացնել այստեղն էլ:

Ամեն արժեք ուժի մեջն է, իսկ ուժը նշանակում է «բռնության իրավունք». այս էլ մի ուրիշ տեսակ արդարացում: Բայց մեր ազատության ոգին բողոքում է. ո՛չ մի բռնություն իրավունք չունի:

Դեռ շատ բանաձևեր կարելի է գտնել բռնությունն արդարացնող, բայց իսկապես բռնությունը մնում է միշտ էլ բռնություն, միշտ էլ հակամարդկային և տարերային, միշտ էլ հակառակ բանականության և ազատության մեր պահանջներին:

Սակայն, մեկնելով մի ուրիշ տեսակետից, մենք տեսնում ենք, որ բռնությունը պատմության շարժիչ ուժերից մեկն է, և անկարելի է

Հրաժարվել նրանից: Մեր բանականության պահանջները խիստ անհատական են. մեր ընկերային պահանջները երբեք անհատական չեն: Իբրև անհատ՝ ես բացարձակ ազատությունն եմ. իբրև հասարակություն անդամ՝ ես բռնանում ու բռնակալվում եմ. ես ստեղծում եմ մեծամասնություն, մեծամասնությունն ինձ ջախջախում է: Սոցիալիստական բոլոր կուսակցությունները և խմբավորումները իրենց նվազագույն պահանջների մեջն են դրել քաղաքական ազատությունը, այնքան որ ազատության պահանջն ինքնահասկանալի է, հրամայական և անհետաձգելի. ազատության այդ մարմնացած բողոքները, սակայն, իրենց պահանջների գործադրության դիմում են բռնության միջոցով միայն: Դատապարտելով ամեն բռնություն՝ նրանք իրենց նպատակներն իրականացնում են բռնությամբ միայն: Որովհետև իսկապես ուրիշ ոչ մի միջոցով պատմության մեջ հնարավոր պիտի չլինի փոստահանությունը: Օրենքի մեր ըմբռնումն իսկ մեզ առաջնորդում է դեպի բռնությունը, մենք չենք կարող օրենքի տառով սպանել մեր ազատության ոգին: Դա է միակ օրենքը, որ դատապարտելով ամեն բռնություն, գիտի թե ինչպես պիտի արդարացնել բռնությունը: Եվ այն սերունդը, որի հիշողությունից դեռ չեն ջնջվել բռնության սարսափները, չարիքը և տգեղությունները, ինչպես նաև բռնության գեղեցկությունը, բարիքը և հմայքները, նա գիտի, նա ապրում է, տեսնում է, թե ինչպիսի բարիք է բռնությունը, թե ինչպիսի չարիք է բռնությունը:

Թիֆլիս, 917, 30 մարտ

Վ[արագդաս] Տ[երոյան]

V

ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱ

Եթե ճիշտ է, որ բառերի և կոնսեպտների ներքին հատկությունը և կառուցվածքն է գլխավոր պատճառը մարդկային մտածողության մեջ նրանց առաջ բերած հակասությունների, խառնակությունների, անորոշությունների և պայքարի, ապա ուրեմն այդ ճիշտ է ամենից ավելի հասարակագիտության մեջ: Այդ տեղն է, որ ամենից ավելի մարդ տեսնում է, թե բառերը ինչքան հեռու են իրականությունից և թե իրականությունն ինչքան բառազուրկ է իր շատ և շատ երևույթների հանդեպ: Սոսկ լեզվական տեսակետից չկան բառեր, որ թե «ա-

յո» նշանակեն և թե «ոչ», թե «բարեկամ» նշանակեն և թե «թշնամի», թե «բարձր» և թե «ցածր», թե հաստատեն և թե հերքեն միաժամանակ: Սակայն, ինչ որ լեզվաբանորեն անկարելի է, չի նշանակում թե հասարակագիտորեն էլ անկարելի է: Սա թվում է, թե նախափորձյան մի ճշմարտութուն է: Որովհետև փորձը մեզ ցույց է տալիս, որ լեզվաբանորեն չի կարելի բացատրել ոճերի ծագումը և պատճառները, սակայն, ընկերաբանորեն ավելի հեշտ բան չկա: Կրոնի ծագումը նույնպես լեզվաբանորեն չի բացատրվի, բայց ընկերաբանութունը ոչ միայն բացատրում, այլև ընկերաբանական մեթոդներ և սխեմաներ է ստեղծում դրանից: Այդպիսի բազմաթիվ երևույթներ, որոնք լեզվաբանորեն չեն բացատրվում, պարզ ու մեկին են դառնում ընկերաբանության մեջ: Դրանց կարգին է պատկանում բառերի այն գիտութունը, որ բառ լինելով հանդերձ՝ լեզվաբանության օրենքներին չի ենթարկվում: Լեզվաբանութունը բառերի ինքնահերքումն ու ինքնասպանութունը չի ընդունում: Սակայն, հասարակագիտությունն ընդունում է ամեն բան և փուլթ չէ, թե ի՞նչ տեսակ, բայց իրականության մի որոշ իրավունք է տալիս բառերի ինքնահերքման և ինքնասպանության: Եթե բոլոր նրանք, որոնց գիտությունը, հասարակագիտական լինելով, շատ է հասարակ դարձել, չմոռանային ընկերաբանական և լեզվաբանական այս փոքրիկ մերձեցումները, կարող էին շատ բան չլահել, բայց մի հորիզոն կունենային, ուր անհրաժեշտ է, որ նրանք իրենց փորձը կատարեն:

Պատմության ամենափոքր ծանոթությունն իսկ մեզ ցույց է տալիս, որ դեմոկրատիան Պերիկլեսի ժամանակից սկսել է գոյութուն ունենալ, կազմակերպվել և իր գոյութունը, իրավունքը և ներքին բովանդակութունը հաստատել ու իրականացնել: Ըստ որում դեմոկրատիա նշանակում է ժողովրդի (demos) իշխանութունը (kratos): Բայց մարդկութունը այդ ժամանակն էլ նույնքան տգետ էր լեզվաբանության մեջ, որքան այժմ: Գուցե այժմյան տգիտությունն անզուգական է և անմրցելի: Մինչդեռ այն ժամանակ առաջին փորձն էր կատարվում, և ներելի էր լեզվական մի ինքնասպանութուն: Այժմ՝ 2500 տարի հետո, նույն փորձը կրկնել հավիտենապես, այլևս աններելի է: Ավելի գրավիչ բան չկա, քան սուտ խոսել և ճշմարտախոս լինել, գողանալ և առաքինի լինել, պառավել և ջահել մնալ, կանգնել և նստած մնալ, ծառայել և հրամայող լինել, փոքրանալ և մեծ լինել, աղքատանալ և հարուստ լինել, տգիտանալ և գիտուն լինել, ավելի գրավիչ բան չկա: Թող լեզվաբանութունը չընդունի, ինչպես և ուրիշ շատ գիտությունները թող մերժեն մեզ այդ հաճույքը, բայց ըն-

կերաբանությունը կընդունի առանց սակարկութեան: Պերիկլեսի այդ փոքրիկ փորձն էր, որ մենք էլ փորձում ենք, այսինքն մենք էլ ուզում ենք ժողովուրդը լինել և իշխել: Առաջին փորձիցն իսկ ինչ որ ստացվեց, այդ էլ մնաց մինչև այժմ: Որովհետև ազնվապետութեան և միապետութեան հակառակ մի բառ ստեղծելով՝ ջնջվեց թեև հակառակորդը, սակայն, փորձը մնաց փորձ: Մի փոքրիկ սրբազրություն պետք էր, որ պետք էր անեին, որովհետև ուրիշ կերպ չէին կարող անել: Պետք էր ասել, որ միապետութեան հակառակը ոչ թե ժողովրդապետությունն է, այլ մի ուրիշ բան, քանի որ առաջին փորձն իսկ բավական էր հասկանալու համար, թե ժողովուրդ և իշխանություն բառերը, եթե միացնենք, կստեղծվի լեզվական մի ինքնասպանություն և հասարակագիտական մի փտավորություն: Ընդունելով ինքնասպանությունը՝ հաստատ պահանջվեց այդ հիվանդությունը՝ բժշկելու մի անսահման հույսով: Գուցե մարդու հասարակական գոյությունն ինքնին փտավոր է, որ բոլորի իշխանությունը այլևս ոչ մի իշխանություն չէ, և իշխանությունը միայն մի քանիսի իշխանություն կարող է լինել: Այդ մի քանիսից թե ո՞վ պիտի լինի իշխողը, երբեք մեզ իրավունք չի տալիս և ոչ մի դեպքում ասելու, թե ժողովուրդը կլինի իշխող: Շատ պետք է մեղադրել Պերիկլեսին՝ որպես հանցանքի առաջին հեղինակին, որ չկատարեց այդ սրբազրությունը: Որովհետև հետագայում ոչ միայն շատերը փորձեցին այդ լեզվաբանական ինքնասպանությունը, այլև ընկերային շատ և շատ փտեր այնուհետև սնունդ առին այդ անմիտ փորձից: Ավելորդ է այդ փտերի նկարագրությունը: Մի քանի դիտողություններ, դեմոկրատիա բառի մի քանի բացատրություններ մեզ կասեն ավելին, քան արժե գիտնալ այդ մասին: Ստրկութեան նոր տեսակն այն է, որ երգվում է ստրկութեան անունով: Իշխողները շուտով հասկացան, որ ոչ ծեծ պետք է, ոչ էլ հայհոյանք. գզվանք և երգումը նույն դերն են կատարում: Մինչդեռ ժառանգությունը մեզ կարող է վիժածներ տալ, որոնք ոչ գզվել գիտեն, ոչ էլ երգվել: Ընտրությունը մեզ մարդիկ կտա, որոնք ոչ ծեծել գիտեն, ոչ էլ հայհոյել: Սա միայն բավական է, որ գտնվի անգտանելին, որ հնարավոր դառնա անկարելին:

Ո՞րն է դեմոկրատիան:

Դեռ հնարավոր չեղավ մի դեմոկրատիա, որ ամբողջ չլիներ: Այդ պատճառով էլ դեռ հնարավոր չեղավ մի դեմոկրատ, որ ամբողջապես չլիներ: Դեմոկրատիա, դա նշանակում է ցանկությունների անսահմանություն և կամեցողութեան ոչնչություն: Դեմոկրատիա, դա նշանակում է իշխանութեան ինքնագրկություն և ինքնախաբեություն:

Դա նշանակում է իշխանությունը հանձնել և հրամաններ տալ, բայց դա նշանակում է նաև հրամաններ ընդունել իշխանությունը հանձնելուց հետո: Դեմոկրատիա, դա նշանակում է առանց դժվարությունների փառաբանություն գտնել և հպարտանալ չարած գործերի համար: Դա նշանակում է շատախոսություն, իրերի տրամաբանության մերժումն և գրգռված երևակայության տրամաբանությունը: Դա նշանակում է սգիտություն, գործի գաղտնիքը ձեռնամբարձ կամ քառանդամ գտնել: Դա նշանակում է արժեքների ոչնչացում և ոչնչության արժեքավորում: Դա նշանակում է հետադիմության հրամանը՝ քառակուսի դարձնելու առաջադիմության անիվները: Ամենակատաղի դեմոկրատները նրանք են, որ ոչ մի արժեք դեռ չեն ստեղծել, իսկ արժեք ստեղծելուց հետո, եթե մեկը դեռևս մնում է դեմոկրատ, այդ նրա համար է, որ դեմոկրատ լինելով՝ կարողացավ արժեք ստեղծել, ոչ թե նրա արժեքածին աղբյուրներից դեռևս խմելու, այլ չլինելու համար ինչ որ ինքն խորտակեց բարձրանալու համար, ոչնչացրեց արժեք դառնալու համար: Իշխանության սիրահարները, եթե միայն այդ մեղքն ունենային, պիտի գերադասեին ամեն տեսակ իշխանությունը ժողովրդի իշխանությունից, որովհետև, եթե այդ է միայն իրենց մեղքը, ուրեմն նրանք պետք է ունենան մաքրության, պարզության, հստակության և շիտակության սերը, այսինքն նրանք պիտի գերադասեն այն իշխանությունը, որ իր անունովն է իշխում, յուր շահերի, ճաշակի, համոզմունքի, իրավունքի և կարողության անունով: Դա պարզ ու պայծառ իշխանությունն է՝ առանց խաբեբայության, առանց կեղծիքի, առանց բարոյական և ընկերային տարրական առաքինությունների ոտնահարության: Մինչդեռ յուրաքանչյուր ընտրական խոհանոցում պատրաստված իշխանությունը բավարարել կարող է այն ճաշակները, որոնք չափազանց նրբազգաց լինելու համար այլևս ճաշակ չունեն: Ընտրությունը տալիս է քաղաքացիական դատարարականություն, բայց այդ իդեալով տոգորվողները շատ են կարճատես, որպեսզի ընդունեն, թե դատարարականությունը միայն մի գրական իդեալ է, և գողության դատարարականությունն այլևս դատարարականություն չէ: Անշուշտ, հավասարները հավասար են լինում, բայց խոհարարը շատ քիչ է մտածում կաղամբի և գետնախնձորի ու մսի քիմիական և օրգանական հավասարության մասին, երբ իր կերակուրն է պատրաստում: Այդպես էլ, և դեռ ավելին, ընտրական խոհանոցում շատ քիչ է մտածվում պատրաստվելիքի ներքին հատկությունների մասին, ամեն բանն իր տեղն ունի. և ցածրը բարձր է ու քաղցրը՝ նաև դառն: Իշխելու սերը ո՞ւմ մեջ պիտի զարթնանա, արդյոք նա, որ իր

գլուխը չի կարող կառավարել, նա պիտի հրաժարվի մարդկութունը կառավարելուց: Սուտի հասարակական արժեքը ամենաախտավոր կերպով երևան է գալիս այստեղ: Ահա նշանավոր սուտը. «Մինչև այժմ մարդիկ գիտեն պատմությունը դիտել, այսուհետև խնդիրն այն է, որ մարդիկ սովորեն պատմությունը շինել»: Դեմոկրատիա, դա նշանակում է ամեն մարդուն ասել. – Շինի՛ր քո երկրի և աշխարհի պատմությունը: Թե ինչպես սուտը կարող է այնքան ճշմարտություն պարունակել իր մեջ, որ նորածին դեմոկրատիայի մեջ մի մարդ չգտնվի, որ դրան չհավատա, մի մարդ չգտնվի, որ այդ ճշմարտության սուտը բռնե: Այդ էլ ուրիշ խնդիր է՝ կապված մարդու բնախոսական, ուղեղային և ժառանգական նախատրամադրությունների և կառուցվածքի հետ, որ ոչ մի դեմոկրատի դիտողության չի արժանանում: Այսպես է լուծում դեմոկրատիան բոլոր գիտությունների և փիլիսոփայությունների մեծ-մեծ խնդիրները, ձեռնամբարձ կամ քառանդամ սուտով: Այդպես չէ միթե, որ ամենանոր դեմոկրատիան փորձում է դասեր տալ ամենահին դեմոկրատիաներին: Բոլոր թերուսները, տգետները և ջահելները այդպես են: Սովորեցնելու ամենամեծ եռանդ են ցույց տալիս նրանք, որ սովորելու ամենամեծ կարիքն ունեն: Բայց մենք ներում ենք մի հանճարեղ մանուկի բռնկումներին և հրդեհներին: Ո՞վ է հավատում, սակայն, ամբոխի հանճարին:

Խիստ տգետ ու խիստ համեստ է եղել հավանաբար ժողովրդական այն հանճարը, որ ասել է. «Մի տուն, եթե շատ ավլողներ ունի, տունն առանց ավլելու կմնա». այնքան համեստ, որ մենք նրա անունը չգիտենք: Սակայն այնքան հանճարեղ, որ դա մի ճակատագրական դատապարտություն է եղել մարդկության համար: Դեմոկրատիան, ամենքին դարձնելով ամեն բանի տեր, ամեն բան թողնում է անտեր: Ընտրական ճակատամարտների մեջ մենք դրախտներ ենք ստանում, որ ոչ արաբական, ոչ էլ բիբլիական հանճարները չեն կարողացել երևակայել: Հաղթությունից հետո մեր հասարակական հաստատությունները չեն դադարում սպանդանոց մնալուց: Թող անսասան մնա հին իմաստությունը, որ ասում է մեզ. գործը թող խոսի գործչի մասին, և ոչ թե գործիչն իր գործի մասին: Խոստում անել, ներքնապես, բնազդապես մենք գիտենք, որ գործ անել չէ դեռևս: Որոշ տեսակի մարդիկ շատ լավ ըմբռնել են, որ խոստումն էլ գործ է, դրա համար էլ նրանք անմրցելի են իրենց գործի մեջ: Որովհետև գործի նվազագույն խղճմտանք ունեցողը հենց որ սկսեց չափավորել իր խոստումները, նա իր անկումը պատրաստեց: Դեմոկրատիան պահանջում է լիառատ և լիաբուռն խոստումներ, խոստումներ, որոնք ավելի ար-

ժեք ունենան, քան գործն իսկ, քան խոստացածն իսկ: Դեմոկրատիա նշանակում է մի մարդկուլթյուն, որ կերակրվում է խոստումներով, որ թույլ է տալիս, որ քաղաքերում է սուտը, համոզված լինելով, որ ամենայն խոստում մեծ մասով սուտ է, եթե ոչ ամբողջովին: Դեմոկրատիան քաղաքական մի ստորագուլթյուն է: Բոլոր քվե տվողները կոչվում են դեմոկրատիա: Բայց որովհետև քվե տալու հավասարուլթյունը շատ անհավասարուլթյուններ է ստեղծում, ուստի դեմոկրատիան ամենից առաջ հակադեմոկրատ է, երբ քվե է տալիս: Քաղաքական ստորագուլթյուն լինելով հանդերձ՝ նա վճռում է շատ հարցեր իր քվե տալովն իսկ, որոնք երբեք քաղաքական չեն: Այդ պատճառով էլ, երբ դեմոկրատիա ասելով հասկանանք քվե տալու ընդունակուլթյունը, կտեսնենք, որ դեմոկրատիան թե՛ սոցիալիստ է, թե՛ կղերական, թե՛ միապետական, թե՛ բուրժուական և թե՛ ամենայն ինչ, որ կարող է նրա հավանուլթյանն արժանանալ այս կամ այն չափով, այսպես կամ այնպես: Ահա թե ի՞նչու անկարելի է գտնել մի քաղաքական գործիչ, որ նրա անունով չերգվի: Մի աստված է նա, որ բոլորի հանդեպ էլ բարյացակամ է, սակայն, չունենալով ամենակարողուլթյուն, նա մի պոռնիկ է միայն, որ բոլորին էլ ժպտում է՝ լինելով ինքնին ամենանակարողուլթյուն: Բայց կա՞րող է մարդկուլթյունն այսպես լինել: Մարդկուլթյունն այդպես է, այո՛, որովհետև իրականուլթյունն է այդպես: Այդպես չէ միայն այն մարդկուլթյունը, որ ոչ թե կա, այլ պետք է լինի: Մարդկուլթյան գաղափարը միշտ էլ ոչ թե «ինչ որ կա»-ն է, այլ «ինչ որ պետք է լինի»-ն է: Ով չի շփոթում իրեալը ռեալի հետ, նա պարզ պետք է տեսնի, որ անհատները բազմապատկելով, երբեք կարելի պիտի չլինի ստանալ այնքան մեծ մարդկուլթյուն, որքան անհատական մեղքերի բազմապատկուլթյունն է ներկայացնում մարդկուլթյունը: Այժմ էլ կա, անշուշտ, այդ իրեալ մարդկուլթյունը, այն լուռ և անխոս մարդկուլթյունն է դա, որ իր աշխատանքից, իր հոգու հետ և ինքն իր հետ լինելուց դեռ չի ձանձրացել, որպեսզի քվեարկուլթյան գնա, կամ միտինգներ կազմե, որ ծափահարուլթյուններով ճշմարտուլթյունները վճռե, կամ հավասարուլթյան անունով անհավասարուլթյուններ ստեղծե և մարդկուլթյան մեջ մի նոր մարդկուլթյուն կազմի՝ կոչելու համար դեմոկրատիա:

Դեռևս հնարավոր չի եղել ոչ մի դաստիարակուլթյունը, որ մարդու ընկերային ընդունակուլթյունները զարգացներ՝ ոչնչացնելով նրա քաղաքական զգացումներն ու տրամադրուլթյունները: Դեռևս անխախտ է այն հասկացողուլթյունը, թե ինչ որ ընկերային է, նաև քաղաքական է, կամ քաղաքային: Ուստի և, ով որ հաշտվում է ընկերա-

յին կյանքի հետ, ապրելու հասարակական ձևի հետ, նա պետք է հաշտվի նաև քաղաքական կյանքի և դեմոկրատիայի հետ: Սակայն, անհրաժեշտ է կատարել այս փորձն էլ՝ բաժանել ընկերայինը և քաղաքականը: Դեմոկրատիա գաղափարը մի հավիտենական փորձ է՝ կապված մարդկության գլխին: Ի՞նչու կարելի պիտի չլինի կատարել մի փորձ, որ ընկերային կյանքի այն տեսակը լինի, ուր չկա այլևս այն տիպի քաղաքական կյանքը, որ դեմոկրատիայի վրա է հենվում: Անշուշտ միապետությունը դրա անհաջող փորձերից մեկն էր, նա չէր ճանաչում ժողովրդապետությունը, ընտրությունը, քվեն ևն: Բայց, որովհետև կյանքի ղեկավարող սկզբունքները վճռվել են ուժով, բռնությունը և ամբոխային ղեկավարությունը, ուստի մի ծայրահեղությունից մյուս ծայրահեղությունը ավելի հեշտ է եղել, քան նոր ձևի գյուտը, որ կարող էր թուխք չպահանջել, ինչպես որ կարիք չունենր ոչ ուժի, ոչ բռնության, ոչ էլ ամբոխի: Եվ, քանի որ դեմոկրատիան է խոսողը, ուստի պետք է լռե ամենայն գիտություն, փորձառություն, իմաստություն և ճանաչողություն: Դեմոկրատիան միշտ էլ կգտնի անթիվ գիտնականներ, որոնք իր ճաշակին հարմար «գիտություն», «փորձառություն», «ճանաչողություն» և «իմաստություն» կգտնեն: Դեմոկրատիան ինքն իր միջիցն է հանում իր դատապարտությունը:

VI

ՍՈՑԻԱԼԻՉՍ

Մի ընդհանրական և համայնապարփակ հասկացողություն է սա, որի հիմունքներն են կազմում հեղափոխությունը, դասակարգային գիտակցությունը, դեմոկրատիան և կուսակցությունները: Ինչ որ ասվեց դրանց մասին, այստեղ ոչ կրկնելու պետք կա, ոչ էլ փոխելու: Այժմ անհրաժեշտ է երևան բերել նրա մի քանի ուրիշ երեսները, որոնք դեռ ծածկված են մնում, և որոնց լուսաբանությունը մեր բռնած անկյունից պետք է լրացնե ամբողջականությունը ընկերաբանական այս փոքրիկ գիտողությունների մեջ:

Սոցիալիզմը անխոցելի մի երես ունի. իբրև իդեալ՝ նա իր մեջն է կուտակում ինչ որ մարդկայնորեն լավագույն կարելի է եղել երևակայել: Բայց ո՞ր սոցիալիստն է, որ ճանաչում է նրա իդեալ արժեքը: Նա ըստ ամենայնի ռեալ մի հասկացողություն է, որ երբեք էլ հեռու չէ իրականությունից, հիմնած է դասակարգային գիտակցության, կուսակցությունների և դեմոկրատիայի վրա: Այս դեպքումն էլ նրա արժեքը ուժածին գաղափար լինելն չէ, այլ մի ծրագիր է նա, որ պիտի իրականացնել այսօր կամ վաղը: Այստեղից ևեթ, իբրև ռեալ մի հասկացողություն, նա զրկվում է իր ամենատարրական պաշտպանությունից՝ զենքերիցն իսկ: Իդեալի անսահման հեռավորությունը ներելի է դարձնում անորոշությունը, մթությունը, անկազմակերպությունը և խառնակությունը, որոնք այս դեպքում կլինեն ոչ թե սոցիալիզմի հատկանիշները, այլ ամենայն իդեալի բնորոշ կողմերը: Բայց ի՞նչպես արդարացնել հասկացողությունների այն անսահման այլազանությունը, որ պարունակում է իր մեջ սոցիալիզմ-իրականությունները: Ոչ ոք չի պահանջում առաջուց, թե ի՞նչ պիտի իրականացնել ժամանակի անսահմանություն մեջ. ամեն օրը մեզ կասի, թե ի՞նչ պիտի անել վաղը: Բայց ամեն մարդ պարտավոր է պահանջել առաջուց, թե ի՞նչ պիտի անել վաղը: Իբրև վաղվա ծրագիր՝ Սոցիալիզմը մեզ ներկայացնում է դպրոցական և բյուզանդական վեճերի մի անլուծելի խառնարան, ուր գործնական կյանքի առաջադրած հարցերի մտահոգությունից ավելի, երևում է պարագլուխների անձնական հեղինակություն, կուսակցությունների պատվի և քաղաքական մոմենտին հարմարվելու մտահոգությունը: Ամենայն իդեալի անդիմադրելի հմայքով զինված՝ ամենայն իրականության թերությունների կուտակում է դառնում այսպիսով Սոցիալիզմը: Ապագայի նրա անորոշութ-

յունը վարկաբեկիչ է դառնում, ուրեմն, նրա մոտավոր իրագործման համար: Իբրև իդեալ պիտի մնա նա, եթե ուզում է լինել մարդկության իդեալը: Իսկ լինել մարդկության իդեալը և վաղվա ծրագիրը միաժամանակ՝ բացի տրամաբանական հակասությունից, ունի նաև փորձի և պատմության հերքումը:

Միայն ապագայի հարցը չէ, որ ջախջախում է Սոցիալիզմի թևերը: Սոցիալիստական տեսությունները շուտով մի դար կյանք կունենան, բայց ավելի քիչ ժամանակ պետք էր, սակայն, վերջնականապես վճռելու, թե Սոցիալիզմը մի քաղաքական շարժում է, թե՞ տնտեսական: Տնտեսապես, հետևաբար և կուլտուրապես հետամնաց երկրների համար այս հարցը շատ տարօրինակ կարող է թվալ: Բայց Սոցիալիզմը այդպիսի մի հարց է այն երկրների համար, որոնք քաղաքականապես շատ քիչ լուծելի հարցեր ունեն, կամ համարյա թե չունեն: Եթե նույնիսկ մի երկրում ձեռք է բերված այսպես կոչված «քաղաքական սոցիալիզմը», այսինքն պետական վարչական, դատական և օրենսդրական գործառնությունների կատարյալ և հետևողական զարգացումը ժողովրդապետական և դեմոկրատական հիմունքների վրա, այդ երկրումն էլ Սոցիալիզմը դեռևս չի ազատվում քաղաքականությունից, այդ երկրումն էլ տնտեսական հարցին դեռևս ուզում են քաղաքականապես լուծում տալ: Եթե այդտեղ այդպես է, անկարելի է այլևս պնդել, թե Սոցիալիզմը ավելի պարզ և բյուրեղացած մի շարժում է այն երկրներում, որոնք դեռ քաղաքական բազմաթիվ հարցեր ունեն վճռելու:

Տնտեսական պրոբլեմներին քաղաքական լուծում տալը երկար տարիների փորձ ունի իր ետևը: Թե՛ այն երկրում, ուր կա, և թե՛ այն երկրում, ուր չկա քաղաքական հարցը: Երբ Սոցիալիզմը կատարելապես չի անջատվել քաղաքականությունից, նշանակում է դարձել է մի իդեոլոգիա՝ շատ համապատասխան քաղաքական գործիչների և որոշ տիպի մարդկանց ճաշակին: Թող ամենակոպիտ նյութապաշտություն նույնիսկ լինի Սոցիալիզմը, երբ նա դեկավարվում է կուսակցությունների ձեռքով, պառլամենտներում կամ առհասարակ քաղաքականությունում, նա իդեոլոգիա է: Ամեն երկիրն էլ ունի գորչ զանգվածների մի դասակարգ, որ բոլոր դասակարգերին էլ է պատկանում, որովհետև ոչ մի դասակարգի չի պատկանում: Իբրև դասակարգայնապես անկազմակերպ՝ նա ոչ մի իրականություն չի ներկայացնում իր մեջ, ընդհակառակն հնարավորությունների մի անսահմանություն կա նրա առջև: Նա պետք ունի հազար ու մի տեսակ իդեոլոգիաների, որպեսզի իրականացնե մեկն այն հնարավորություններից, որ հաճախ

պատահաբար է ընկնում նրա ձեռքի տակ: Ընչազուրկներին պաշտպանելը դեռ չի նշանակում ընչազուրկ լինել: Սակայն իդեոլոգիան այդ էլ է ասում, և իդեոլոգիան դառնում է, այսպիսով, Սոցիալիզմի պաշտոնական խնամակալությունը: Դեռ թողնենք իսկական պրոլետարական տեսակետը, թե ամենայն իդեոլոգիան վերջիվերջո պիտի այլասերվի իրականության պահանջների առջև, բայց մնում է, սակայն, խնամակալության անբարոյացուցիչ և անբարոյական դերը հասարակական կյանքում, ուր անչափահասների մասին չէ հարցը:

Քաղաքականություն և իդեոլոգիա, այս քույր-եղբայրները, խնամակալություն հաստատելով Սոցիալիզմի վրա, ոչ միայն տնտեսական հարցն են այլասերում, այլև մի դասակարգի հարցը դարձնում են մարդկային մի հարց: Իհարկե, իդեոլոգիան պատրաստ է ապացուցանելու, որ բանվորությունը մարդկության իդեալների դրոշակակիրն է: Ո՛րպիսի իրոնիա է այս, երբ բանվորի համեստ և չարքաչ ուղեղից դուրս է գալիս իդեոլոգիայի մշակած և բանաձևած այս ցնորքը՝ իբրև մի թոթովանք: Տեսարանը կատարյալ է այն երկրներում, ուր բանվորությունը ոչ միայն այդ է փոխ առել, այլև իր շահերի գիտակցություն մասին նույնիսկ նա այդ իդեոլոգիայի ղեկավարությունն է դիմում: Բնական և հոգեբանական երևույթների մեջ որոշ է այդ մասնավոր դեպքի տեղը, երբ իր գլխի մասին մտածել չկարողացողը սկսում է մտածել աշխարհի և մարդկության գլխի մասին:

Սոցիալիստական բառագիտության մեջ շատ է խոսվում մի «պատմական դավաճանի» մասին. դա իդեոլոգիայի գյուտերից մեկն է: Բայց այլևս գյուտ չէ, որ պրոլետարիատի իսկական և «պատմական դավաճանը» իդեոլոգիան է, ամենայն իդեոլոգիան առհասարակ:

Պատմությունը և հասարակագիտությունը շատ են ճանաչում իդեոլոգիաներ և պոլիտիկաներ, որոնք, անժխտելի է, մի դեր կատարել են, բայց հայտնի է, թե ինչպիսի չարիք են դարձել մարդկության գլխին:

Ամենից հարուստը XVIII դարն է իր իդեոլոգիաներով: Բանականության անվերապահ պաշտամունքը և վարած անխնա քննադատությունը վերջիվերջո նպաստեցին կառուցանելու մի իրականություն, որի իրական արժեքը բնորոշվում է ոչ թե կառուցվածքի, այլ կառուցանողների մտածողության այս որակումով՝ արհեստականություն (artificialisme): Մի մտածողություն է դա, որով վերլուծվում է իրականությունը, ոչ թե ճշմարտությունը գտնելու համար, այլ իրենց ցանկություններին և հակումներին համապատասխան մի նոր իրականություն հիմնավորելու համար: Այդ մտածողությունն է, որ

կեղծիք և խաբեբայությունն է համարում պատմության մեջ ամեն բան, որ իր ցանկություններին չի համապատասխանում: Կրոնը մի քանի կղերամիտների ստեղծած գործն է, ազգությունը բռնապետներն են կազմակերպել, լեզուն գտել են կամ հնարել մի քանի ճարպիկ և խելոք մարդիկ, ընկերային կազմը նույնպես մի քանի մարդկանց ստեղծագործությունն է, աղքատներ կան, որովհետև հարուստներն ուզում են, որ աղքատներ լինեն, գինավորականություն կա՝ որովհետև կապիտալիստներն ուզում են պաշտպանել և տարածել իրենց արտադրությունները, կրոն կա, որովհետև մի դասակարգ կա, կղերը, որ ուզում է ապրել այդ միջոցով: Անթիվ են այդ իդեոլոգիայի այսպիսի բացատրությունները: Անբանականը գոյություն ունի մի քանի մարդկանց կամքով միայն. ուրեմն, բավական է հերքել, ժխտել, կամ ջնջել այդ կամքը, որպեսզի անբանականը գոյություն չունենա այլևս: Բավական է մեջտեղից վերացնել պարզապես մի քանի մարդիկ, որպեսզի պատերազմ չլինի այլևս, որպեսզի կրոնը ջնջվի, դասակարգային հակամարտությունները վերջ գտնեն, ժանտախտ չլինի գուցե նաև, որպեսզի մարդկությունը չբաժանվի ազգային ներհակություններով, որպեսզի թշվառությունը վերջանա, աղքատությունը գոյություն չունենա, բռնությունը հեռանա մարդուց, ազատությունը թագավորե, անհավասարությունը խորտակվի և այլն, և այլն:

Պարզ է, թե ի՞նչն է այդպես դատողների մեջ արհեստականությունը: Ամբողջ պատմությունը, ամբողջ իրականությունը նրանց համար արհեստական հիմունքների վրա է դրված. մարդիկ այդպես են ուզեցել: Ամբողջ պատմությունը, ամբողջ իրականությունը կեղծիք է և խաբեբայություն, ոչ մի բան չկա բնական այս բնության մեջ. մարդիկ կամեցել են, այսպես է եղել, ուրեմն եկեք ուրիշ կերպ կամենանք, և իրականությունն ու պատմությունը ուրիշ կերպ կլինեն: Իդեոլոգիան, փորձելով զրկել բնությունը, որովհետև պատմությունն էլ, մարդկային իրականությունն էլ մի կտոր բնություն են, բնականությունից, ինքն էր իսկապես, որ զրկվեց բնականությունից: Արհեստական կառուցվածք տալով իրականության՝ ինքը դարձավ մի արհեստականություն և վատ տեսակի:

Իրականության մտավոր կառուցվածքը դրանով ստացավ մի անպատվություն, այսինքն ցույց տրվեց, թե մտքի մեջ վերամշակված իրականությունը կարող է իրականություն չլինել: Դա դարձավ ամենայն իդեոլոգիայի ճակատագրական դատապարտությունը, ինչպես նաև այն բոլոր ժողովուրդների, որոնք իրենց «մեծ հեղափոխություն»

նը» կատարում են իրենց իդեոլոգիայի դարաշրջանում: Հեղափոխությունն ինքնին իդեոլոգիայի արդյունքներից մեկն է: Բայց նա չէր լինի մեծագույն չարիքը, եթե Սոցիալիզմը՝ մարդկության իդեալը, չլինեի իդեոլոգիայի արդյունքներից և չարիքներից մեծագույնը:

Այս տրամաբանությունը կլրանա, եթե պարզ լինի, որ Սոցիալիզմը, իր ներկա վիճակով, մի իդեոլոգիա է միայն:

Մի կուսակցություն կա, որ ուզում է հակառակ մարդկանց կամքին՝ բոլոր մարդկանց երջանիկ դարձնել: Այս ամենաձայրահեղ սոցիալիստները միայն բավական են ապացուցանելու, թե ինչքան արհեստականություն կա այդ Սոցիալիզմի մեջ: Պրոլետարիատի դիկտատուրայով պիտի վերջանա ամենայն չարիք, և պիտի սկսի ամենայն երջանկություն: Մի քիչ մարտ՝ իրականության մեջ, և իրականությունը կլինի ամբողջովին մարտ:

Երբ Սոցիալիզմի ղեկավարությունն անցնում է կուսակցությունների ձեռքը, Սոցիալիզմը զրկվում է իր բնականությունից և իրական հիմունքներից, դառնում պոլիտիկա և իդեոլոգիա. իբրև մի գաղափար, որի հեղինակները, որի կրողները չեն. նա արհեստականորեն է ստանում իր սնունդը և կյանքը, նա կարող է նույն արհեստականություններն էլ փոխել իր գույնը և դառնալ մի ուրիշ տեսակի պոլիտիկա և իդեոլոգիա: Այսինքն Սոցիալիզմը կարող է դադարել Սոցիալիզմ լինելուց նրանց համար, որոնց տնտեսական, բարոյական, պատմական և հոգեբանական հիմունքներից չի բխում Սոցիալիզմը և փոփոխվել կարող է նրանց մտքում, ինչպես ամենայն միտք:

Սոցիալիզմը մի իդեոլոգիա է, որովհետև հիմնվում է դեմոկրատիայի վրա. ընտրողների գորշ զանգվածը, որ հաճախ իր հակասոցիալիստական շահերը պաշտպանելու համար է լինում սոցիալիստ, որ տնտեսական հարցին ուզում է քաղաքականապես լուծում տալ, որ իրականության բարդ մեքենայի ծանր կնճիռները ուզում է լուծել քվեարկությունը:

Բայց Սոցիալիզմը իդեոլոգիա է ամենից ավելի, որովհետև մի պոլիտիկա է միայն:

Ամենայն պոլիտիկա մի իդեոլոգիա է ինքնին, և այդ գիտակցելով է, որ պոլիտիկան դառնում է իր մեծ վարպետների ձեռքում մի ճկուն խաղալիք: Արհեստական չլինելու և բնական դառնալու մտահոգությունը պոլիտիկոսներին դարձնում է անսկզբունք և անկերպարանք, իրականության բոլոր պահանջները հաշվի առնող, վերապատվող ամեն ուժի և հակառակորդի առջև: Ցույց տալով ինքզինքը՝ որպես երկրի և պետության կամ մարդկության շահերի ծառան՝ նա

ինքնանպատակ է, սակայն: Պոլիտիկան պետք է ապրի, որովհետև մարդիկ կան, որոնք պետք է ապրեն՝ ուրիշները կառավարելով, կամ եթե կուզեք, իրականություն կա, որ ամբողջ լինելու, մեկ լինելու ձգտումներ է ցույց տալիս:

Սակայն ինչ ուզում է, թող լինի պոլիտիկան, միայն թե Սոցիալիզմը պետք է պոլիտիկա չլինի: Որովհետև ոչ մի տարբերություն չկա, ըստ էության, բոլոր պոլիտիկաների մեջ: Ազգային քաղաքականություն, գաղութային քաղաքականություն, մաքսային քաղաքականություն, միլիտարիզմ, կրոնական կամ հակակրոնական քաղաքականություն, սոցիալական կամ դասակարգային քաղաքականություն, սոցիալիզմ կամ կապիտալիստական կամ բուրժուական քաղաքականություն, այս բոլորը պոլիտիկաներ են և նրանց գործելակերպի, ծագման, զարգացման, հոլովոյթի և կյանքի մեջ ոչ մի տարբերություն չկա: Բոլոր պոլիտիկաներն էլ վերցնում են իրականության մի կտորը, վրան թափում են իրենց մտքի և ոգու ամբողջ ուժը, մեծացնում, չափազանցնում արժեքը, մասին տալիս ամբողջի նշանակությունը, ու մի օր էլ գտնվում է առիթը, ներկայանում է համապատասխան մարդը և դրուծվում է կյանքի կոչելու համար, ինչ որ մամուլի, ժողովների և ճառախոսությունների մեջ արծարծվել, ծեծվել, իբրև պահանջ էր ներկայացվել: Ահա պոլիտիկան, և դա նշանակում է արհեստականություն, դա նշանակում է կյանքի կոչել՝ ինչ որ կյանք չունի, ինչ որ կյանքից չի բխում, ինչ որ ոչ թե իրերի, այլ մարդկանց տրամաբանության պահանջն է: Անշուշտ, ցանկալի է, որ իրերը տրամաբանություն չունենան և մարդուն միայն վերապահված լինի այդ, բայց ցանկալին դեռ հնարավորը չէ, և եթե հնարավոր դառնա, շատ կասկածելի է, թե անցանկալի չի՞ դառնա: Պոլիտիկայի էությունիցն է բխում իրականության անհարազատությունը և արհեստականությունը: Նա հաշիվ է, նա դեպի հարավ պետք է նայի՝ դեպի հյուսիս գնալու համար: Նա պիտի «այո» ասի՝ լավագույն «ոչը» ասելու համար: Նա պետք է իր մտադրությունն իրագործե այնպես, որ ոչ ոք չիմանա, թե իր մտադրությունն էր, որ իրագործվեց: Եվ դրա համար նա դառնում է հետադիմության հզորագույն գործիքը, առաջադիմության մեծագույն գերեզմանը և ճշմարտության վերջին վախճանը: Պոլիտիկան ուղիղ ճանապարհ էլ է ճանաչում: Այդ նրա համար է, որ ոչ ոք չիմանա, թե պոլիտիկա գոյություն ունի աշխարհում, որ ոչ ոք չմտածի, թե կառավարելու արհեստը պահանջում է ծուռ ճանապարհներ, ինչպես ապրելու արհեստը՝ փորձառություն, ճաշակ և հմտություն: Ինքնին մի արհեստականություն՝ պոլիտիկան շատ բնական մի

երևույթ է, սակայն, նրանց համար մանավանդ, ովքեր ընկերակցել հասկանում են կառավարել:

Սոցիալիզմը պոլիտիկա է, որովհետև նման է բոլոր պոլիտիկաներին, և դեռ ավելին, որովհետև ոչ մի պոլիտիկա այնպես ամբոխավարուծություն չէ, այնքան արհեստականություն չէ, որքան Սոցիալիզմը: Ոչ մի տեղ այնպես չի ոչնչացվում երկրի տրամաբանությունը, ոչ մի տեղ մի քանի մարդկանց բանդագուշանքները այնպես չեն փաթավածվում ժողովուրդների գլխին, որպես Սոցիալիզմի մեջ: Ոչ մի բան առաջադիմություն անունով այնքան հետադիմություն չի բերում, որքան Սոցիալիզմը: Ոչ մի անգամ ժողովուրդների պատմական զարգացումը այնպես չի բռնաբարվել, ինչպես Սոցիալիզմի մեջ: Ոչ մի տեղ ժողովուրդների տգիտությունը այնպես չեն շահագործել իդեոլոգները, որպես Սոցիալիզմի մեջ: Ոչ մի պոլիտիկա այնպես խաբեբայություն չի եղել, ինչպես Սոցիալիզմը, որ ձեռնամբարձ քվեարկություններ աշխարհը շրջում է ոտն ու գլուխը:

Պոլիտիկա և իդեոլոգիա՝ մի ընդհանուր նկարագիր ունեն իրենց գործելակերպի մեջ: Նրանք մեզ սովորեցնում են, թե երկու կետերի մեջ եղած ամենակարճ ճամբան ծուռումուռ գիծն է: Նրանք չեն կարող երբեք տնտեսական հարցերին տնտեսական միջոցներով լուծումներ տալ: Շատ հազվադեպ է, որ մեծ քաղաքական հարցերը քաղաքական միջոցներով լուծումներ ստանան: Նրանք չեն կարող կրոնա-բարոյական հարցերը կրոնա-բարոյական միջոցներով լուծել: Հոգեբանական, հասարակագիտական և առհասարակ բոլոր գիտական հարցերը, որոնք ընկերային արժեք և նշանակություն ունեն, երբեք չեն լուծվում ուղիղ ճանապարհով: Համարյա թե բոլոր հարցերին նրանք տալիս են քաղաքական լուծում: Այսինքն ընտրություն, քվեարկություն, ճառախոսություն, ամբոխավարություն են դիմում նրանք՝ լուծելու համար գիտական, հոգեբանական հասարակագիտական, տնտեսական, կրոնական, բարոյական և այլն հարցերն ու առեղծվածները: Թե ինչպես անուղիղ, ծուռումուռ, շեղ և կողմնակի գործելակերպը բխում է ամենայն իդեոլոգիայի և պոլիտիկայի էությունից, ներքին կառուցվածքից և հիմունքներից: Այդ պարզ է դառնում, եթե նկատի ունենանք, որ քաղաքականությունը վերջին միջոցը, միակ ձևը համարելով հասարակական հարցերը լուծելու, նրանք ուրիշ միջոցի են դիմում՝ որպեսզի չլինի թե այս դեպքում ուղիղ լինի իրենց գործելակերպը, երբ պետք է մի ծանրակշիռ քաղաքական հարց լուծել: Զինվորականությունը և պատերազմը գալիս են լուծել այդ հարցերը, որպեսզի քաղաքական հարցը քաղաքական լուծում չստանա, որպեսզի

ուղիղ չլինի, սխալմամբ, գործելակերպը: Քաղաքականությունը, որ ամեն բան լուծում է քաղաքականությամբ, անգոր է գտնվում իր առաջադրած սեփական խնդիրները քաղաքականությամբ լուծելու:

Այդպես չէ՞ ամենայն Սոցիալիզմը, որ գտնվում է կուսակցութ-յունների ձեռքը, որ ընչագուրկների անունից խոսում է ոչ-ընչա-գուրկների կամ իդեոլոգիաների բերանով, որ անկուսակցականութուն է քարոզում արհեստակցական միություններին, որպեսզի ավելի մո-լեռանդ կուսակցական դարձնե բանվորներին, որ դեմոկրատիայի ա-նունիցն է խոսում՝ պրոլետարիատի շահերը պաշտպանելու համար, որ հաշտեցնում է ընտրությունը և գործադուլը, որ էվոլյուցիոնիստ է և ռեվոլյուցիոնիստ միանգամայն: Այս բոլոր բաները շատ եղբայ-րորեն հաշտ ու հարազատ են ապրում ուղեղի մեջ, մտքի մեջ, գաղա-փարների մեջ: Արդեն իդեոլոգիա այդ է նշանակում: Դա գուցե կա-րող է իդեալ լինել: Սակայն, ինչպես հաշտեցնել դրանց իրականութ-յան մեջ՝ առանց իդեոլոգիայի, ինչպես նույնացնել հակասություն-ները կյանքի մեջ՝ առանց իդեոլոգիայի:

Ամեն մարդ կարիք ունի իր նախնիների փորձերից հետո ինքն էլ փորձեր կատարելու: Ժողովուրդներն էլ պետք է կատարեն այն փոր-ձը, որ ուրիշ ժողովուրդներն արդեն կատարել էին: Իրականությունը չի փոխվի, ճշմարտությունը այդպես չի գտնվի:

Ճշմարիտ Սոցիալիզմը մի թշնամի միայն ունի: Սուտ է, որ ասում են, թե դա բուրժուազիան է, կապիտալիզմը կամ միլիտարիզմը: Սուտ է, որովհետև Սոցիալիզմը նրանց որդին է, նրանցից է սնվում և առանց նրանց չի կարող ապրել: Սոցիալիզմի միակ թշնամին Սոցիա-լիզմն է, իդեոլոգիաների և պոլիտիկոսների ստեղծած Սոցիալիզմը:

VII

ՀԱԿԱՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա.

Ըստ երևույթին հեղափոխությունը հակառակը հակահեղափոխությունն է, ըստ երևույթին հեղափոխությունը մի դրական գաղափար է, հակահեղափոխությունը՝ բացասական:

Ըստ երևույթին հեղափոխությունը հակառակելը՝ ժողովրդին հակառակել է, Սոցիալիզմին հակառակել է, դեմոկրատիային հակառակել է:

Ըստ երևույթին հեղափոխությունը առաջադիմություն է և հակահեղափոխությունը՝ հետադիմություն:

Ըստ երևույթին հակահեղափոխությունը միապետության պաշտամունքն է:

Ըստ երևույթին հեղափոխությունը ազատությունն է, հավասարությունը և եղբայրությունը: Ըստ երևույթին հակահեղափոխությունը բռնությունն է, անարդարությունը և ատելությունը:

Ամեն ժողովուրդ երկու պատմություն ունի՝ հեղափոխությունից առաջ և հեղափոխությունից հետո: Ըստ երևույթին առաջ ստրուկ էին, հետո՝ մարդ:

Ամեն պատմություն միապետության պատմությունն է, կամ ժողովրդի պատմությունը: Ըստ երևույթին միապետությունը միապետի պատմությունն է և հեղափոխությունը՝ ժողովրդի:

Ըստ երևույթին հեղափոխությունը շղթայազերծում է, և հակահեղափոխությունը՝ վերստին շղթայում:

Ըստ երևույթին հեղափոխությունը լուծ թոթափել է, և հակահեղափոխությունը՝ նոր լուծ կրելը:

Ըստ երևույթին հեղափոխությունը արժեքավորումն է ամենայն արժեքի, և հակահեղափոխությունը ոչնչացումն է ամենայն արժեքի:

Ըստ երևույթին հեղափոխական մոմենտը մարդու մեջ մարդկային արժանապատվության զարթոնքի մոմենտն է, և հակահեղափոխության մոմենտը մարդու մեջ՝ անասնական կրքերի հաղթության մոմենտն է:

Ըստ երևույթին պատմությունը մի ճանապարհ միայն ունի՝ միապետություն, սահմանադրություն և ժողովրդապետություն: Ըստ

երևույթին այդ ճանապարհը քայլում է հեղափոխության թևերի վրա:

Ըստ երևույթին հեղափոխությունը բխում է հասարակական շահերի գիտակցությունից, իսկ հակահեղափոխությունը՝ անհատական-մասնավոր շահերի գիտակցությունից:

Ըստ երևույթին հեղափոխությունը նշանակում է մարդկայնություն և հակահեղափոխությունը՝ հակամարդկայնություն:

Այսքանն էլ ցույց է տալիս ամբողջովին երկու գաղափարների մեջ եղած երևութական հակադրությունները և հակասությունները:

Որ այսպես գրելու հնարավորությունն էլ հեղափոխության բերած բարիքներիցն է, անկասած է, և բավական է շատերի համար՝ հակահեղափոխական չդառնալու: Բայց դա դեռ բավական չէ՝ փոքրը մեծացնելու, ժամանակավորը հավիտենական դարձնելու և հասարակագիտական մեծագույն առեղծվածներից մեկը լուծելու համար:

Լուծո՞ւմ է, արդյոք, հեղափոխությունը որևէ առեղծված, թե՞ հեղափոխության առեղծվածը լուծվում է միշտ հակահեղափոխական իրականությամբ: Ահա խնդիրը:

Դեպի հարցն ունեցած վերաբերմունքի լրջությունը պահանջում է այստեղ մի մեծ համարձակություն: Պետք է փողոցից և միտինգներից դուրսն ապացուցանել, թե հակահեղափոխությունը հեղափոխության որդին չէ, թե առողջությունը չէ, նորմալ վիճակը բոլոր գործարանավոր մարմինների համար, թե ընդհանրականն ու տեականը չէ այն, ինչ մենք նորմալ ենք անվանում, այլ բացառիկը և վայրկենականը:

Որովհետև, իսկապես, հեղափոխությունը ամբողջովին ըստ երևույթին է, ինչպես ամենայն հասարակական երևույթ, որի օրենսդիրներն ու գործադիրները միևնույն անձնավորություններն են: Սա է իսկական «հակահեղափոխությունը»:

Որովհետև, իսկապես, հեղափոխությունը միայն քանդել է, ոչնչացնել, մերժել, հերքել և բացասել: «Խորացնել հեղափոխությունը»՝ նշանակում է ոչինչ չթողնել, որ հաստատուն մնա և շարունակություն լինի, նշանակում է հետևողականորեն մտածել մինչև վերջ իշխանության հարցը և հասնել բնական վիճակին: Սա՛ է ճշմարիտ «հակահեղափոխությունը»:

Որովհետև, իսկապես, ժողովուրդը, սոցիալիզմ, դեմոկրատիա և այլն, մի հոգեբանություն ունեն, որ իր օրենքներն ունի, իր գարգացման և հասունացման համար պայմաններ է պահանջում: Մինչդեռ հեղափոխությունը՝ իբրև գիտակցության մի ուղիղ գիծ, ոչ մի

կարող խլել, և որ խլում է մեզանից հեղափոխությունը՝ առողջ մտքի ազատությունը: Դրա համար է, որ ստորուկ ծնվածները հեղափոխություն պետք ունեն՝ մի կտոր ազատություն ձեռք բերելու համար: Ի՞նչ է սրա անունը:

Պատմական թյուրմբռնողությունը ժողովրդին արժեք տալու համար միապետին էլ է արժեք տալիս: Սակայն, պատմությունը այն բարդ մեքենականություն է, որտեղ ժողովուրդը և միապետը հազարից երկուքն են միայն, և ո՛չ առաջինը, ո՛չ էլ վերջինը: Եթե միապետությունը միապետի պատմությունն է, հեղափոխությունն էլ ետ չի մնում մի քանի արկածախնդիրների պատմությունը լինելուց: Սակայն, մինչդեռ առաջինի մեջ, համենայն դեպս, մարդու պատմությունն է, որ կա, դժվար է ասել թե հեղափոխության մեջ երկու գործ կա՞ն արժանի մարդու անվան: Այո, հեղափոխությունը շղթայազերծում է, բայց մեկ շղթայից ազատելը՝ բազմաթիվ շղթաների տակ դնելու համար: Եթե ոչ մի անկանոնություն էլ չլինի և հեղափոխությունը իդեալ պայմաններում կատարվի, համենայն դեպս, չե՞ն - տալիս մեզ քվեի, միտինգի, ընտրության և փողոցի շղթաները, որոնք ավելի վատ են, քան հիմք և տեականություն ստացած ոստիկանությունը և գրաքննությունը: Մինչդեռ մեկիցն ազատվելու համար դուք ձեզ հետ կռվելու պետք չունեք. ուրիշի հետ պետք է կռվել՝ ոստիկանությունից ազատվելու համար: Բայց դուք միշտ պարտվում եք ձեր հոգու լավագույն ուժերով հանդերձ, ձեր մեջ հանգչող փողոցային, ամբոխային և միտինգային բնազդներից: Դրա համար է, որ թոթափված լուծը հաստացնում է պարանոցը ավելի ծանր և ավելի շատ լծերի համար: Հասարակական կյանքով ապրողների և ոգևորվողների համար պետք է ցանկալի լինի միապետությունը, որ միայն մի լուծ տալով՝ ազատում է անհատին բազմաթիվ լծերից: Ինչքան բազմաթիվ են անհատի հասարակական կապերը, այնքան և շատ ու ծանր են նրա վզին դրած լծերը: Հեղափոխությունը մի անհատի մեջ մի հատիկ անկապ կետ չի թողնում, հեղափոխությունը ջնջում է անլուծելի մնացած մասերը մարդու մեջ. անմարդանալու լավագույն ձևն է դա:

Երբ արժեքի մասին են խոսում հեղափոխության մեջ, միևնույն բան են կատարում, ինչ որ, եթե խոսեին ջրի մեջ եղած կրակի մասին, երկրաչարժի շինած քաղաքների մասին և հեղեղով գովացած ծարավ արտերի մասին: Հեղափոխությունը այդպես է արժեքներ ստեղծում:

Ըմբոստության սրբությունը միայն հեղափոխության մեջ կարող է գուեհկանալ և դառնալ մարդկային արժանապատվության վերջնա-

կան թաղումը: Ամեն անգամ, երբ անհատականը դառնում է հասարակական, մարդկայինն է իսկապես, որ դառնում է անասնական: Ոչ մի տեղ քանակի փոփոխությունը այնպես չի դառնում որակի փոփոխությունը, որպես այստեղ: Ոչ միայն շատ մարդ այլևս մարդ է, այլև շատ մարդկանց հոգին երբեք մարդկային չէ, ոչ էլ նրա արտահայտություններից մեկը կամ մյուսը: Այդպես չէր լինի, եթե հեղափոխությունը քանդելու, ավերելու, արյունելու և բռնանալու բնազդների սանձարձակումը չլիներ:

Ժխտելով հեղափոխության պատմական-էվոլյուցիոնիստական դերը տեսնում ենք, որ պատմության մեջ զարգացումը կա թեև, բայց դա երբեք ըստ էության չէ: Փոփոխությունները, լինեն հանկարծակի կամ աննկատելի, այդ միևնույն է, փոփոխվածը միշտ Անփոփոխելին է, մարդկային կյանքի հասարակական ձևավորումը, ուր ձևավորման պրոցեսը կարճատեսների և կարճամիտների համար փոփոխության և հեղափոխության պրոցեսն է: Հեղափոխությունը տալ մարդկային և պատմական նշանակությունը, լինում է ոչ միայն մի երազ ու ցնորք, այլև երազի մեջ թռչելու մի երջանկություն: Թե ի՞նչն է հետևում ճակատագրական անհրաժեշտությունաբ բոլոր հեղափոխություններին, պարզ ցույց է տալիս, թե ինչպես ժողովրդապետության հասնելու անգիտակցությունից ավելի մեծ անմտություն չի ճանաչում մարդը, և դա կոչվում է հեղափոխություն:

Շահերի ո՞ր գիտակցությունն է, որ ոչ մի շահ նկատի չունի. արդյո՞ք հասարակական շահն է, որ ոչ մի մարդու շահը չի ճանաչում: Հեղափոխության մեջ այդ ճիշտ այդպես է: Բայց հեղափոխության պաշտպանները պատրաստ են ապացուցանելու, որ բոլորի վնասն է կազմում հասարակության շահը: Ո՞վ չգիտե, սակայն, թե ո՞վքեր են շահում հեղափոխությունից. երբ պատմության էջերը հարստանում են կարճ ժամանակում, հասարակության հոգին ու միտքն է աղքատանում այդքան ժամանակում:

Մեծ վաճառատներում մեր ցանկացած նյութի համար մեզ առաջարկվում է «մեծ ընտրություն» (grand choix): Արհեստը, վարպետությունը և դրամագլուխը տալիս են վաճառականին այդ հնարավորությունը: Ի՞նչ անուն տալ, սակայն, այն պատմության, ուր ամեն օր մի տեսակ հեղափոխություն է առաջարկվում: Ո՞վ է, որ կարիք ունի այդ «մեծ ընտրության», վաճառողները, թե՞ հաճախորդները: Այսպիսի հակամարտերի սիրույն աշխարհ է գալիս արյունի, երկաթի և կրակի հակահեղափոխությունը:

Որովհետև, իսկապես, հեղափոխությունը միայն ըստ երևույթին մի բարիք է, և հակահեղափոխությունը միայն, ըստ երևույթին մի չարիք է: Ըստ էություն, հեղափոխությունը մի չարիք է և հակահեղափոխությունը կարող է չարիք չլինել երբեք:

Բ

Հեղափոխությունը արժեքավորելու խնդրում հարկ չկա մատնանշել այն չափանիշը, որով պատմական երևույթներն առհասարակ լավ կամ վատ են հայտարարվում: Այն անսահման վեճը, որ կարող է հարուցանել այդպիսի մի արժեքավորում, անշուշտ, բխում է մի անվիճելի հիմնահայացքից թե՛ կյանքի և թե՛ աշխարհի վրա: Այդ անվիճելի չափանիշը պետք է պարզ լինի ամեն մարդու համար, որ տրամադիր է այսպես կամ այնպես մտածելու: Մի հոգվածաշարք նույնպես կարող է պարզ դարձնել այդ, երբ նման բազմաթիվ հարցեր է շոշափել: Եթե թողնենք այն շրջանակը, ուր մարդիկ գործում են, առանց այլևայլության մենք մարդկանց մի մեծ բաժին կգտնենք այն շրջանակի մեջ, ուր մարդիկ չեն գործում, և սակայն մեծ բավականություն մեզ չափում են մարդկանց գործերը: Նրանց պետք է հարցնել, թե գործը վերջանալուց հետո ի՞նչ ստացվեց՝ օգո՞ւտ, թե վնաս, լավ թե վատ մի բան, առաջադիմություն, թե հետադիմություն, չարժո՞ւմ թե կայունություն: Այս բառերի վրա դեռ կարելի է աշխատել, քանի որ անպատիվ են դարձել ոմանց համար հեղափոխություն, ոմանց համար էլ հակահեղափոխություն բառերը:

Իբրև հասարակագիտական փորձ՝ հեղափոխությունը, երբ «մեծ» էր և Ֆրանսիական էր, մեծ համակրություն վայելեց նույնիսկ Կանտից: Ոչ միայն իբրև փորձ՝ բանականության իշխանությունը հաստատելու համար, այլև հենց անձնական տեսակետից Կանտը իրավունք ուներ համակրություն բարձրելու դեպի հեղափոխությունը: Այս փաստն էլ շատ թանկագին է, թեև նրա բոլոր գրվածների մեջ ոչ մի արդարացուցիչ տող չի կարելի գտնել հեղափոխության մասին, ու դեռ ոգին էլ կատարելապես հակառակն է: Կաթեգորիք հրամայականի, պարտականության, օրինապահության և հոգեկան ինքնորոշմամբ ձեռք բերված ազատության հեղինակը չէր կարող մարդու և աշխարհի մեջ մի փոքրիկ անկյուն գտնել հեղափոխությունն արդարացնելու համար: Բայց նա համակիր էր Ֆրանսիական հեղափոխության: Բրուսական հռչակավոր բռնությունը այն ժամանակ էլ նշանավոր էր ավելի, քան երբեք. հետո փորձը, հասարակագիտական փորձը՝

բանականությունը թագավորեցնելու համար, նրան շատ կարող էր հետաքրքրել: Գործի անմիջական և մշտական արժեքը իր հաշվեհարդարից հետո է երևան գալիս ամբողջովին: Կարող էր Կանտը այլ կերպ մտածել գործի հաշվեհարդարից հետո, քան, ինչ մենք եզրակացնում ենք այժմ նրա ընդհանուր աշխարհահայացքից, քան, ինչ որ եզրակացրին իր աշակերտները՝ հետագայում: Փորձի արժեքը մի փորձ էլ մնաց հավիտյան, և հեղափոխության դերը պատմության մեջ սկսեց վիճելի դառնալ՝ մի ժամանակ անվիճելի և բացարձակ ճշմարտություն լինելուց հետո:

Շատ ավելի դժվար պիտի լիներ ապացուցանել, թե Փրանսիայումն էլ վիճելի դարձավ երբեք հեղափոխության արժեքը, որովհետև հեղափոխությունների այդ դասական երկրում, հաճախ ամենայն իրավամբ, հպարտանում են մարդիկ, թե աշխարհին օրենքներ են տվել: «Մարդկային իրավունքների հայտարարությունը», անժխտելի է, առաինում է մի երկրի սահմանները և գերազանցապես մարդկային տարողություն ստանում: Սակայն փաստ է, որ հեղափոխության պատմական արժեքը ոչ մի տեղ այնքան վիճելի չէ, որքան Փրանսիայում: Կանտի աշակերտները Գերմանիայում շատ ավելի հեշտությամբ կարող էին վիճելի համարել այդ: Անկարելի էր Փրանսիայում այդպես համարել, և, սակայն, դա փաստ է: Հեղափոխության ուսումնասիրության նվիրված հանգեսները, ընկերությունները, թանգարանները, ամբիոնները համալսարաններում նպաստեցին մեծ չափով անհողդողդ և անսասան համոզմունքներ կայացնելու նրա արժեքի վրա: Դրանք, իհարկե, նպաստեցին մեկ կողմից էլ, գործի մարդկանց, գործող մարդկանց գործունեությունը զարգացնելու և որոշ ուղղության մեջ դնելու: Բայց կուսակցական շրջանակներից դուրս, գործելու մտադրություն ունեցողներից դուրս, սոսկ ճշմարտության որոնմամբ զբաղվող աշխատավորների մեջ, հեղափոխության ամբողջական արժեքավորումը բերեց բոլորովին անսպասելի հետևանքներ: Տե՛ն, Ռընոլվիե, Կոնտ և այլք դարձան մի-մի «վարպետներ հակահեղափոխության»: Մարդկությանը օրենքներ տալուց հետո նրանք գտան, որ շատ քիչ բան են տվել, սակայն, Փրանսիային: Հեղափոխության ձգտումը ամեն բան տալու՝ պատճառ է դառնում, որ հեղափոխությունը ոչինչ չտա իսկապես: Համարելով նրան քաղաքակրթության և առաջադիմության գսպանակներից մեկը՝ մենք տեսնում ենք, որ 1789-ից մինչև, օրինակի համար, 1889-ը, այսինքն հարյուր տարվա միջոցին, Փրանսիան, սակայն, հազար քայլ ավելի չձգեց, քան թե կարող էր ձգել, առանց հեղափոխության: Այն ամենը, ինչ

որ նա բերում է, շատ քիչ է՝ լցնելու համար այն ամբողջ դատարկությունը, որ նա բաց է անում: Վիրահատությունը այնքան արյունահոսություն է առաջ բերում, որ բուժած վերքը դառնում է ավելի ծանր վերքերի մայր:

Ամենայն հեղափոխության գլխին կախված է մի ճակատագրական դատապարտություն՝ այլասերվել հակահեղափոխությամբ: Սա ինքնին միայն բավական է՝ վերջնականորեն համոզելու, թե հեղափոխությունը, իսկապես փոփոխություն է, թե ոչ: Կամ թե չէ, հեղափոխությունը ձևերի և շրջանակների փոփոխությունը պիտի լինի⁶, թե ներքին բովանդակության և էություն փոփոխությունը: Պատճառի և արդյունքի մի անզուգական շփոթումով ձևի և շրջանակի արատները ներքին բովանդակությանն են վերագրվում և կարծում են էությունը փոխել՝ շրջանակը փոխելով: Որպի՛սի մարդկային կոմեդիա է, երբ բարձրագույն հոգեկան ստեղծագործությունները չեն կարողանում փոխել մարդու հոգին, և մի քվեարկություն պիտի կարողանա անել այդ: Հեղափոխությամբ փոխելու ձգտումը դառնում է մի տեսակ հետադիմություն, բարբարոսություն և եթե կուզեք, հակահեղափոխություն: Այսինքն, երբ որ գիտության, փիլիսոփայության, հոգեբանության, մանկավարժության, գրականության և գեղարվեստին մերժվում է մարդը փոխելու հատկությունները տալ, այլևս ո՞ր տրամաբանությամբ է, որ բնագրական շարժումներին և խենթություններին, որպիսին է հեղափոխությունը, վերագրվում է մարդը փոխելու հատկությունները: Իսկ եթե մարդը չի փոխվել, ի՞նչ արժեք ունի նրա կառավարիչների և օրենքների փոփոխությունը: Ու քանի որ ո՛չ պատմությունը, ո՛չ էլ տրամաբանությունը չեն կարող ապացուցանել, թե կառավարիչներն ու օրենքները փոխելով՝ փոխվում է նաև մարդը, ուստի եզրակացությունը պարզ հետևում է, որ պատճառի և արդյունքի շփոթություն կա այստեղ և միշտ էլ լինելու է, ինչքան որ մարդկային ողբերգությունը փորձվում է լուծել փողոցում:

Եթե հեղափոխությունը ոչ մի փոփոխություն էլ չէ, պարզ հետևում է ուրեմն, թե ի՞նչ կարող է լինել նրա վնասը, կամ օգուտը: Արտափորձական մի ճշմարտություն է, որ ամենայն վրիպում միայն վնաս կարող է լինել, անգամ, եթե փորձի համար է կատարվում այդպե՞ս մեկ կողմ թողնենք, որ հասարակական կազմը ինքնին նշանակում է անհաշտ մի դրություն փորձի հետ: Երբ փոխելու համար հեղափոխություն է կատարվում, միշտ էլ ստացվում է միևնույն արդյունքը, այսինքն անփոփոխելին կրկնվում է, առաջ է գալիս մի վրիպում: Եվ, որովհետև վրիպումը ընկերային կազմի վրա է կատար-

վում, ուստի վրիպումը դառնում է կատարյալ աղետ: Ինչ հատկութ-
յուններ էլ, որ ուզում եք տվեք առվին, փերին, հատակին և պատե-
րին, որոնց միջից հոսելու է ջուրը. եթե աղբյուրի, հիմքի, ջրի հատ-
կությունը չի փոխվել, մի՞թե կարելի՞ է փերի, հատակի և պատերի
փոփոխությունը փոխել ջրի հատկությունը: Եթե մարդը չի փոխվել,
ի՞նչպես կարելի է փոխել նրա երջանկանալու կամքը և պայմանները.
չէ՞ որ առաջին պայմանը ինքն մարդն է: Հոգեբանության այս կա-
տարյալ բացակայությունը քաղաքական շարժումների ծրագրերներից
և կանոնադրություններից, ինքնին մի դատապարտություն է նրանց
հաջողության համար՝ առաջուց կարգացված, իրենց սեփական ձեռ-
քով: Իսկ քաղաքական այն վիճակը, որի մեջ անկաշկանդ կարելի է
աշխատել մարդու փոփոխության վրա, երբեք հեղափոխության կա-
րիք չունի: «Լուսավորված միապետությունն» էլ բավական է դրան:
Սակայն հեղափոխության առաքյալներից ո՞րն է, որ կարիք չունի
այն բանին, ինչ որ ինքն ուզում է տալ ուրիշներին, այսինքն ո՞րն է,
որ կարող է համոզվել, թե ինքը փոխված չէ, փոփոխության կարիք
ունի, հետևաբար մի պետական կամ հասարակական-տնտեսական ձև
փոխելուց առաջ, պետք է ինքն իրան փոխե: Այստեղ է հեղափո-
խության ամբողջ ողբերգությունը, որ նա տարիքի գործ է, որոշ տե-
սակի ժառանգականություն և դատարարականություն ստացած մարդ-
կանց գործ է, խառնվածքի գործ է: Մի խոսքով մի անհեթեթություն
է, որ ամեն տարիքի մեջն էլ մարդ չի կարող կատարել, ամեն նկարա-
գիր ունեցողն էլ չի կարող անել, ամեն եղանակին չի կարելի անել,
կրթված և դատարարակված մարդը չի կարող անել, եթե ցեղական-ժա-
ռանգական կերպով թափառաչրջիկ, անհաստատ, անհայրենիք և ա-
նանուն չէ, չի կարող անել:

Անշուշտ, առաջադիմությունը մի փոփոխություն է, որոշ բաների
ոչնչացումն է, և նոր բաների ստեղծագործությունն է: Բայց ամե-
նայն առաջադիմություն այն ժամանակ է միայն առաջադիմություն,
երբ նա մի շարունակություն է: Շարունակությունը մարդու գործե-
րի մեջ այն հիմնական անկյունաքարն է, առանց որի մարդը չի կա-
րող իր գործերին մարդկային անուն տալ: Մարդկային չեն մարդու
ամենայն գործերը, որ շարունակություն չեն, բացառիկ են, անջա-
տում են, բեկոր են: Սովորական բառով տրամաբանություն է կոչ-
վում մարդու մեջ իշխող այս մարդկությունը կամ շարունակությու-
նը, այն հիմնական գիծը, որ ինչքան էլ տարբեր լինի յուրաքանչյուր
անհատի և յուրաքանչյուր ժողովրդի մեջ, այնուամենայնիվ ցույց է
տալիս մի ընդհանուր և հիմնական հատկություն, որ անորոշ կերպով

մարդկություն է կոչվում: Ոչ միայն մարդը, այլև կյանքը անկարելի է առանց շարունակության: Նյութի մեջ եղած շարունակության որոշ տեսակը, եթե կյանք է կոչվում, անհրաժեշտ է, որ շարունակության մի ուրիշ տեսակն էլ լինի այդ նյութի մեջ, որ նա մարդ կոչվի: Բայց սա մեզ հեռու կտանի: Ակներև է արդեն, որ առաջադիմությունը նշանակում է պարզապես շարունակություն: Շատերը կայունություն են ըմբռնել, շատերն էլ խորտակում և ոչնչացում են ըմբռնել շարունակությունը: Սակայն, շարունակությունը ո՛չ այդ է, ո՛չ էլ այն: Կայունություն է դառնում ամենայն շարունակություն, ուր անցյալի պաշտամունքը, ավանդապահությունը և հեղինակապատվությունը անմիտ և ձանձրալի կերպով կրկնում են կյանքը: Սակայն, առաջադիմություն է դառնում ամենայն շարունակությունը, ուր անձանոթ ապագայի մեջ ոտք է դրվում՝ հին և ծանոթ անցյալի վրա կանգնած, ուր փոխվում են բաներ, որովհետև անփոփոխելի շատ բաներ են պահվում հաստատ, ուր անցյալը օրինակ է և խրատ, ոչ թե պատվեր կամ հրաման, ուր հեղինակությունը խորհրդակից է, և ոչ թե բռնակալ: Ի՞նչ է դառնում հեղափոխությունը այս մտատեսաբանի մեջ. մի կատարյալ հետադիմություն, ուր խորտակվում է ամենայն շարունակություն, ուր կյանքը գրկվում է իր անցյալից և դառնում հանպատրաստիցների մի անվերջ շարք, ուր վաղվա աննմանությունը դառնում է այսօրվա և մյուս օրվա գերեզմանը, ուր իրականությունը միայն հնարավորության չափ կյանք ունի, ուր միայն այդ կարծատև հնարավորությունն է ստեղծագործություն կոչվում, և ուր մշտական ոչնչացումն է նորություն դառնում: Զրկելով կյանքը շարունակությունից՝ հեղափոխությունը, եթե դեռ որևէ մարդկային բան պահում է իր մեջ, սակայն, դա այլևս առաջադիմություն չի կարող կոչվել: Ոչ միայն իր տևողության միջոցին, այլև ժամանակի մի ավելի լայն տարածության վրա հեղափոխությունը միայն հետադիմություն է ցույց տալիս, մի անզուսպ շարժում և՛ նյութական, և՛ հասարակական, և՛ հոգեկան հաստատությունները դեպի ետ տանելու, բնության դեմ դարերով անողոք կռիվ մղելով՝ ձեռք բերածները ոչնչացնելու և նորից սկսելու, հեղափոխականները կարծում են նոր բաներ ձեռք բերելու, փաստը և պատմությունը ասում են՝ հին բաները, ոչնչացածները՝ ստրկաբար նորից ձեռք բերելու, նորից կրկնելու:

Հանկարծակի և կոպիտ փոփոխությունները (variation brusque) կարող են երկրազնդի կազմության մեջ մեծ դեր խաղացած լինել: Թեև դա դեռ չի ստուգված, և որ գլխավորն է, ինչ որ այդտեղ «հանկարծակի և կոպիտ» է, երբեք այլևս նման չէ այն բանին, որ «հան-

կարծակի և կոպիտ» կարող է կոչվել գործարանավոր աշխարհում: Մի երկրաշարժ, որ կարող է կղզիներ ստեղծել և կղզիներ կործանել, ծովերի դիրքն ու շրջանակը փոխել, ինչպես նաև ցամաքների, դեռևս «Հանկարծակի և կոպիտ» մի փոփոխությունն է: Թեև դա կարելի է նույնիսկ դրական մտքով ըմբռնել և նույնիսկ կենսաբանական երևույթների մեջ որոշ տեղ տալ Հանկարծակի և կոպիտ փոփոխություններին: Բայց այս տեսությունը (Mutations théorie), եթե ամենափոքրիկ դերն իսկ խաղում է էվոլյուցիայի մեջ, այդ էլ այնչափով, որ ենթարկվում է այս անհերքելի դիտողության, թե կատաստրոֆները այն ժամանակ միայն փոփոխություն և շարունակություն կլինեն միանգամայն, այսինքն կոպիտ փոփոխությունները կյանքի Հնարավորությունը պահպանում են այն դեպքում միայն, երբ կատարվում են կյանքի ամենաստորին աստիճանների վրա, բույսերի մեջ, բուսական-կենդանականի խառն աստիճանի վրա և շատ-շատ որոշ տեսակի կենդանիների մեջ, որոնք Հազվագյուտ դեպքերում միայն կարող են ապրելու Հնարավորությունը պահպանել և միաժամանակ կոպիտ ու Հանկարծակի փոփոխության ենթարկվել: Այսպես լինելով Հանդերձ՝ շատ Հին և մոռացված գաղափարներ պիտի վերականգնել և անալոգիայով Հնարավոր Համարել առաջադիմությունը նաև մարդկային ընկերության մեջ՝ Հանկարծակի և կոպիտ փոփոխությունների ազդեցություն տակ: Եթե Հասարակությունը մի գործարանավորություն է, այն ժամանակ դա այնպիսի կենդանի է, որ դժվար է ապացուցանել, թե նրա մեջ որևէ էական փոփոխության տեղ կա նույնիսկ աստիճանական և դանդաղ ընթացքով, դեռ չենք ասում կոպիտ և Հանկարծակի փոփոխությամբ: Բայց Հասարակությունը մի գործարանավորությունն է: Դա մի ինքնաժին և ինքնաբերական գոյություն է՝ իր ուրույն Հոգեբանությունամբ և առանձնահատուկ տրամաբանությամբ, որ չի բացատրվում ոչ մի անալոգիայով, որ չի ենթարկվում ո՛չ անգործարանավոր, ո՛չ գործարանավոր մարմինների օրենքներին, որ շատ երկրորդական, նմանողական կապեր միայն ունի անհատական-մարդկային Հոգեբանության Հետ, որի մեջ տեղ գրավելու, Հաստատուն դիրք ստեղծելու Համար միայն անասելի ուժ և եռանդ պետք է մատնել, որի մեջ փոփոխություններ առաջ բերելը անկարելի է ոչ թե մի կուսակցության, մի գաղափարի, կամ մարդկային որևէ ուժի միջոցով, այլ ինքը Հասարակությունն էլ բացարձակապես անկարող է ինքն իրեն փոխել:

Այդ պատճառով է, որ Հակակրոնական շարժումները որոշ տեսակի կրոնական շարժումներ են, որ առաջադիմությունը մի տեսակ Հետա-

դիմություն է, մահը նրա համար մի տեսակ կյանք է, և փոփոխությունը կայունություն է նրա համար: Այս տարակերպությունները անհասկանալի են մնում նրանց համար, որոնք գոյության այդ ամենաբարդ երևույթին մոտենում են իրենց թեթևամտության ժամերին, իրենց զգացումներով և կրքերով միայն: Նրանք չպիտի կարողանան հասկանալ, թե ինչպե՞ս կարող էին իրենք հաջողություն ունենալ, եթե իրենց ասածը ճշմարիտ չէ, որովհետև նրանք չպիտի կարողանան հասկանալ ճշմարտության հասարակադիտական սահմանավորումը: Որովհետև նրանք չպիտի կարողանան տեսնել եղբայրության քարոզիչների բարբարոսությունը և հավասարության առաքյալների անհավասարությունը: Նրանց կենսագրությունը միայն մեզ կասի, թե ի՞նչու համար ազատությունը բռնություն դարձրին նրանք, և սկսեցին մտածել ուրիշի մասին ամենից առաջ, երբ պետք էր մտածելին իրենց մասին ավելի շուտ: Նրանք չեն կարող հասկանալ, որ տեսություններով չի ղեկավարվում կյանքը, որ եթե հաջողություն չեն գտնում, պատճառը այս կամ այն թեորիան չէ, այլ պարզապես ապիկարությունը, անկարողությունը և տգիտությունը: Նրանք չեն կարող հասկանալ, որ կյանք խոստանալով՝ մահ են տալիս մեզ, և մեզ երջանկացնելու ձգտելով՝ մեզ միայն դժբախտացնում են: Որ հանրապետությունն էլ միապետությունն է, և բուրժուազիան էլ դեմոկրատիա է: Որ հեղափոխությունը կարելի է դարձնել հակահեղափոխություն և սոցիալիզմը՝ գազանություն: Որ, ինչը չէ էականը, այլ միայն ինչպես:

Իհարկե, կա մի ուրիշ տեսակի հակահեղափոխություն էլ, որ բխում է այսպես կոչված անձնական-ժառանգական շահերից ու հավակնություններից, որ հենվում է մի ավելի փոքր դասակարգի վրա, որի անմտությունը մի խոսքով, ծնունդ է տալիս հեղափոխության: Բանականության և առողջ դատողության վրա պիտի կասկածել, մի բոլոր իսկ մտածելու համար, թե այս տողեր գրողը կարող է մեղադրվել այդպիսի հակահեղափոխությունը պաշտպանելու համար: Այդ հակահեղափոխությունը իսկի քննադատության էլ չի արժանանում այստեղ, այնքան, որ մեծ է ձգտումը մնալու գաղափարների աշխարհում: Ընդհակառակն, չակերտավոր «հակահեղափոխությունը» ձգտում է ապացուցանել, որ երկրի տրամաբանության հասկացողությունը և մարդկային ընկերությունների հոգեբանության ճանաչողությունը պահանջում են նույնացնել հեղափոխությունը և հակահեղափոխությունը՝ որպես երկու անմտություններ, երկու անկարելություններ և հետադիմություններ ու դեն շարտել երկուքին էլ,

որպես անուժ է առողջ մարմինը հիվանդութեան և փտալորութեան միկրոօրգանիզմին, համառ և երկարատև աշխատանքով, մարդկային ստեղծագործ ոգու բարձրագույն ուժերով՝ լուծելու համար ընկերային հարցը, դասակարգային ներհակութեանները և առհասարակ մարդկային ողբերգութիւնը:

Վ[արագդատ] Տ[երոյան]

Թիֆլիս, 917, 3 նոյ.

VIII

ՍՈՑԻԱԼ–ՆԱՑԻՈՆԱԼ

Ոչինչ այնպես բարձր և այնպես իդեալ չի եղել երբևիցե, որպես մի և ընդհանուր բարոյականութիւնը ամեն մարդու համար, ժամանակից և տարածութիւնից անկախ: Պետք է ճշմարտախոսութիւնը միայն գիտնականներին չվերապահվի, քաջութիւնը՝ միայն զինվորականներին, գուժը՝ միայն հարուստներին, անձնվիրութիւնը՝ միայն ստորագասներին, ևն, ևն: Պետք է ստրկութիւնը չլիներ երբեք, ոչ էլ քաղաքականը փոխվելուց հետո տնտեսականը հաստատվեր: Պետք է գոյութիւն չունենար «հոմեական իրավունքը», ինչպես նաև այժմ պետք է գոյութիւն չունենային անթիվ «իրավունքներ» յուրաքանչյուր ազգի արդարութեան գրքերում: Պետք է սկզբից ևեթ գոյութիւն ունենար մի և ընդհանուր մարդկային բարոյականութիւնը: Բայց այդ իդեալը, որովհետև չի տրված պատմութեան սկզբում, թվում է, թե տրված է պատմութեան վերջում: Եվ իր հպարտ քաղաքակրթութեամբ հպարտ մարդկութիւնը այսօր ականատես է այլասեռ, հակամերժ և իրարամերժ բարոյականութիւնների, որոնք բոլորն էլ, իրար հակասելով հանդերձ, երգվում են մի և ընդհանուր բարոյականութեան անունով:

Բացարձակ իրականութիւն է, որ գոյութիւն չունի մի և ընդհանուր բարոյականութիւնը, այլ ընդհակառակն կան անհատների, ընտանիքների, ժողովուրդների, ազգերի, երկրների, պետութիւնների և ժամանակների բարոյականութիւններ, որոնք իրար ժխտում ու հակասում են: Սա իրականութիւն է, սա, ուրեմն, նաև ավելի հիմնավոր է, քան մեր իդեալը, որի իրականացումը միայն անհիմն կարող է դարձնել ներկա «հակասական» իրականութիւնը:

Մի անգամ միայն հնարավոր եղավ հրատարակել «Մարդկային իրավունքների հայտարարութիւնը»: Բայց քանի երկրում կատարվել է այդ, և նույնիսկ Ֆրանսիայում չէ՞, որ հիմնված է ամենազորեղ հասարակական կազմակերպութիւններից մեկը՝ պաշտպանելու համար այդ հայտարարութիւնը, որ 130 տարուց հետո դեռևս պաշտպանի պետք ունի՝ ոտնակոխ չլինելու համար:

Մի և ընդհանուր բարոյականութեան հաստատումը, առաջ բերելով այսքան դժվարութիւններ, երբեք չի հուսահատեցնում, սակայն, մարդու անսահման կամքը՝ նրա իրականացման ձգտելու: Այդ դժվարութիւնները, սակայն, մի ուրիշ բան էլ են սովորեցնում մեզ: Ոչ միայն իդեալի հեռավորութիւնն անհասանելի է, այլև բազմաթիվ են նրա ճանապարհները:

Ամենից առաջ, քաղաքակիրթ ազգերից յուրաքանչյուրը իր ինքնատիպ քաղաքակիրթութեամբն արդեն ապացուցանում է, թե ինչքան որ նույն ձգտումներովն է տոգորված մարդն ընդհանրապես, բայց տարբեր ճամփաներով է դիմում իր նպատակին: Նմանութեան որոշ կշռաչափից հետո, եթե ինքնադատապարտութեան չի մատնված մի ժողովուրդ, նա պետք է ընդգծե իր համար նոր և ինքնուրույն մի ճանապարհ, որ համապատասխան լինի իր պատմական զարգացման, իր ցեղային հոգեբանութեան, իր տնտեսական, կուլտուրական ընդհանուր պայմաններին: Միայն կապկելու վտանգը չէ, այլև շատ դրական և ներակա հոգեկան ուժերն են, որ պիտի բաց անել տան յուրաքանչյուր երկրի քաղաքակիրթական պայմաններին համապատասխան առաջադիմութեան ճանապարհներ: Առանց դրանց շատ դառն կարող են լինել պատմութեան դասերը:

Անշուշտ, պատմական այդ անհրաժեշտութիւնն է, որ մի ազգի մեջ, ուր ազգային-տերիտորիալ հարցը վճռված չէ, սոցիալիզմը, այսինքն ինտերնացիոնալիզմը դարձնում է ակամա նեղ շովինիզմ՝ ավելի նեղմիտ, քան ոչ-սոցիալիստների հայրենասիրութիւնը: Այս փաստի կապարե հարվածները շատերն զգացած կլինեն Կովկասում: Այդ անհրաժեշտութիւնն է գուցե պատճառը նաև, որ սոցիալիստ պիտի լինել և տնտեսականից ավելի արյունի դատն ունենալ ուսերին: Այդ է պատճառը գուցե նաև, որ մի ամբողջ ժողովուրդ իր իշխաններով և դրամատերերով հանդերձ կարող է սոցիալիստ դառնալ, մի ուրիշ ժողովուրդ էլ en bloc [խմբովին] սոցիալիստական որոշումներ կայացնել՝ առանց մի հատիկ սոցիալիստական կազմակերպութիւն ունենալու: Ազգային հարաբերութիւնների այս տնտեսական

գունավորման մենք կվերադառնանք: Այստեղ կարևորն է որոնել բարոյականության արհեստական կառուցվածքները:

Սոցիալիզմի դասակարգային և տնտեսական հիմքը մի որոշ երկրի, որոշ մտածողության հետևանք էր: Ոչ ոք կարող է ժխտել, որ դասակարգային բարոյականությունը խարանելով և մի ուրիշ դասակարգի համար բարոյականություն ստեղծելով, սոցիալիզմը նպատակ չի ունեցել մի և ընդհանուր մարդկային բարոյականություն ստեղծելու: Բայց մինչդեռ ավելի տրամաբանական և բանական կլինեք, որ մի և ընդհանուր բարոյականությունը լինեք իսկապես ընդհանուր-մարդկային, մեզ առաջադրվում է մի դասակարգի բարոյականությունը, որպես այդպիսին: Հենց որ մարդու սահմանավորումը իր հոգեբանական և բարոյագիտական բովանդակությունից զրկվում է, դառնում է տնտեսական, արհեստակցական և դասակարգային, անմիջապես ևեթ նրա բերած ամենայն սկզբունք դադարում է ընդհանուր մարդկային արժեք ունենալուց և, եթե նա խոստանում է բերել մեզ մի և ընդհանուր մի բարոյականություն, նա մեզ բերում է իսկապես, իր սահմանավորման համապատասխան, մի այլամերժ, հակասող և ժխտող մի բարոյականություն, որ այս դեպքում կարող է կոչվել, օրինակի համար, տնտեսական, դասակարգային կամ արհեստակցական բարոյականություն: Հենց որ մարդու սահմանավորումը դուրս է գալիս այս ընդհանուր և անորոշ սահմաններից, որպիսին է «մարդկայինը», իսկույն ևեթ մարդը փոքրանում է, կրճատվում, համառոտվում, զրկվում իր միությունից և ամբողջականությունից: Այնպես որ մարդկությունը տալ դասակարգային բարոյականություն, կամ մի դասակարգի բարոյականությունը՝ նշանակում է հակասել մարդու կոչմանը և ընդունակություններին: Բարեբախտաբար կուսակցություններից դուրս կա սոցիալիզմի մի այլ հասկացողություն էլ, որ, եթե նույնիսկ պատմության առաջին շարժիչ ուժը տնտեսականը համարի, չի դադարում, սակայն, դրանով իսկ այս տնտեսական ուժը մի բարոյականություն համարելուց, և մարդու մասնավորացումը, դասակարգայինացումը և կրճատումը ժխտելուց:

Սոցիալիզմի այլասերման գլխավոր պատճառներից մեկն էլ այն է, որ նա ձեռք է բերվելու կռվով և պայքարով: Իսկ դրա մեջ միշտ տեղ են բռնում մեծ չափով զգացմունքային և հուզողական այնպիսի տարրեր, որպիսին են ատելությունը, քենը, ոխը, վրեժը և այլն: Իսկ դրանք կարող են միայն մթազնել և խավարել ամենապայծառ սկզբունքներն իսկ: Ընդհակառակն, եթե նա ձեռք բերվեք, օրինակի համար, ազատ համաձայնությունամբ, պայմանադրությամբ կամ նման

միջոցներով, այն ժամանակ նրա հիմքերը պիտի կազմեին ոչ թե դասակարգը, տնտեսությունը, հավասարությունը և այլ նման բաներ, այլ մի բոլորովին այլ հիմունք՝ մարդկությունը, բարոյականությունը և արդարությունն ու եղբայրությունը:

Ինչ չափով, որ Սոցիալիզմը միջազգայնություն է նշանակում, այդ չափով էլ նա աշխատում է ստեղծել մի և ընդհանուր մարդկային բարոյականություն: Այդ չափով էլ Սոցիալիզմը նմանվում է բոլոր կրոններին, որոնք թե՛ այստեղ, և՛ թե «այնտեղ» աշխատում են ջնջած լինել մարդկությունը պառակտող բաժանումները, տարբերությունները, ներհակությունները, անհասկացողությունները և այլազանությունները: Սակայն, ինչ որ չի հաջողվել բոլոր կրոններին, Սոցիալիզմն ուզում է, որ իրեն հաջողված լինի այդ: Այսինքն նա փորձում է, ինչ որ արդեն պետք եղածից ավելին փորձվել է դարերի ընթացքում և շատ ավելի հիմնավոր միջոցներով:

Ավելորդ է ասել, թե ինչո՞ւ բոլոր կրոններին չի հաջողվել այդ: Բայց շատ պարզ պետք է լիներ, թե այդ բանը չի հաջողվելու նաև Սոցիալիզմին, ոչ թե միայն որովհետև այդ չի հաջողվել անցնող դարերի ընթացքում, այլ այն հասարակ պատճառով, որ կրոնների մեծագործ գեներից և հիմունքներից զրկված Սոցիալիզմը չպետք է փորձն իսկ կատարեր իր վրա վերցնելու այդ չափազանց ծանր բեռը: Միջազգայնությունը՝ որպես ազգայնության հակադրությունը, չի կարող իրականություն լինել երբևիցե, քանի որ նա անտեսում է երկրաբանությունը, աշխարհագրությունը, պատմությունը և նույնիսկ մաթեմատիկան:

Սոցիալիստական տգիտությունը սոցիալական երևույթ է համարում ինչ որ միայն սոցիալիստական է: Այսպես, ուրեմն, սովը սոցիալական մի երևույթ է այլևս, ոչ էլ պատերազմը և համագործակցությունը, ժանտախտը և թոքախտը, կրոնը և հայրենասիրությունը: Ահա այս մտաբանտի մեջ ինչ որ սոցիալ է համարվում, հայտարարվում է հակառակն այն բանին, ինչ որ նացիոնալ է համարվում: Այդ գեղեցիկ տգիտությունը բնական է, որ ազգայնական բոլոր երևույթները հետադիմություն հռչակե, առաջադիմության և մարդկայնություն հակառակ, կամ բուրժուական և կապիտալիստական: Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում երևան եկած անվերածելի ազգային տարրերը բացատրվեցին դարձյալ միևնույն տգիտությամբ՝ որպես գերմանական աշխատավորության պայքարը ընդդեմ անգլիական իմպերիալիզմի, կամ անգլիական բանվորության դասակարգային շահերի պաշտպանությունը ընդդեմ գերմանական կապիտալիզմի: Բայց

դասակարգերը, որոնք Սոցիալիզմի մեջ պետք է ջնջվեն, ինչպես կարող են պատերազմի մեջ հաշտվել: Երբ բանվորների բանակները կռվում են բանվորների բանակների դեմ, պետք է առնվազն սոցիալիստ լինել՝ պնդելու համար, թե անգլիացի բանվորը կռվում է գերմանացի կապիտալիստի դեմ, կամ գերմանացի բանվորը՝ անգլիացի կապիտալիստի դեմ: Որևէ դեպքում, թեկուզ պատերազմի ժամանակ, հաշտվող դասակարգերը միայն մի բանի ապացույց են, այսինքն, թե ինչքան ժամանակավոր պատահական և անցողակի է դասակարգերի գոյությունը, նույնքան և տևական, զորեղ և անհրաժեշտ է մարդկությունը գոյությունը իր այլազանությունների և տարբերությունների մեջ, որոնք այսօր տնտեսական լինելու համար հավիտենապես չեն դատապարտված տնտեսական էլ մնալու:

Սոցիալ-նացիոնալի հակադրությունը պարզապես տգիտություն հետևանք է: Եթե մեր ժամանակը ողողող գաղափարամոլությունների մեջ շատ բաներ ներելի կարող են համարվել՝ իբրև փորձեր, որոնք պետք է անձնական լինեն, պատմական լինելուց հետո, բայց երբեք ներելի չի կարող լինել սոցիալ-նացիոնալի հակադրությունը: Մարդկային կյանքի մեջ երևան եկող ազգայնական երևույթները որոշ տեսակի ընկերային երևույթներ են, ինչպես որ բոլոր ընկերային երևույթները որոշ տեսակի ազգայնական երևույթներ են: Անգամ ժանտախտը, թոքախտը, խոլերան և այլն՝ իբրև ընկերային երևույթներ, չեն կարող երբեք միևնույն արտահայտություններ, ծագումը, զարգացումը, տարածումը և հետևանքներ ունենալ բոլոր երկրների և ժողովուրդների մեջ, ամեն ժամանակի և տարածության համար էլ: Հիվանդությունները ազգայնական երևույթներ են ամենից առաջ, ընկերային երևույթ լինելուց առաջ, ոչ թե որովհետև ամեն մարդ գիտե «չինական ժանտախտի», «ասիական խոլերայի», «սպանիական ախտի», «ֆրանկախտի» հայտնի և այլնի մասին, այլ որովհետև հասարակական ոչ մի երևույթ չի կարող կատարված լինել որոշ շրջապատից և շրջանակից դուրս: Սոցիալ-նացիոնալ հակադրությունը հետևանք է մի կուրուլթյան՝ շրջապատը և շրջանակը չտեսնելու մտավոր կուրուլթյան: Բացի այդ, այն փոքրիկ դերը, որ վերապահված է շրջապատին և շրջանակին, որպեսզի տեսանելի և շոշափելի դարձնեն ընկերային կյանքի որոշ երևույթները, ստանում է այդ մտավոր կուրյերի մոտ նաև հակառակ մի ծայրահեղություն: Այդ պետք է գոյություն չունենա – ասողները միայն դրան են վերագրում հասարակական կյանքի մեջ եղած չարիքների պատճառը: Ազատություն, եղբայրություն և հավասարություն շատ հեշտությամբ կարող էին իրա-

կանանալ, եթե մարդկությունը պառակտված չլիներ ազգայնական նեղամտություններով: Ուրեմն, ոչ միայն պատերազմի, այլ գուցե նաև ժանտախտի պատճառը ազգայնական կրքերիցն է առնում իր սնունդը: Եթե ճշմարիտ է սոցիալիստական դոգման, թե պատմությունը դասակարգային կռվի պատմությունն է, ապա, ուրեմն, անկարելի կլինի, առանց ակներև հակասության մեջ ընկնելու, պնդել, թե ազգայնական կրքերը երբեկից կարող են պատերազմի պատճառ դառնալ: Պատմությունը պետք է միայն քաղաքացիական պատերազմների պատմությունը լիներ, որպեսզի մի բոլոր կարելի լիներ ասել, թե դասակարգային կռվի պատմությունն է: Կամ թե նա պետք է իր մեջ չունենար նաև քաղաքացիական կռիվների պատմությունները, ժողովուրդների և քաղաքակրթությունների ծագման զարգացման և մահվան պատմությունները, բնական ընտրության (sélection naturelle), ժողովրդագրական դասավորությունների, պատերազմի փիլիսոփայության և նման հարցերի պրոբլեմները, որպեսզի հակասության մյուս ծայրի վրա կանգնելով՝ կարելի լիներ պատմությունը ազգայնական կրքերի և կռիվների պատմությունը համարել: Բայց ինչպես ամեն տեղ, նույնպես և այստեղ, ամբոխի համար լույս և ուղղություն չի կարելի տալ՝ այսպիսի նուրբ «մանրամասնությունների» մեջ մտնելով: Նա կարիք ունի անխորտակելի ճշմարտությունների, պարզ և պայծառ սուտերի, որոնք մի բրոշյուրի կամ մի դասախոսության մեջ կարող լինեն բոլորի սեփականությունը դառնալ և «պատմության մեքենան շարժել»:

Ազգային հարցը սոցիալիստական գրականության հիմնական հարցերիցն է: Եվ, որովհետև ազգային հարցը համարյա թե գոյություն չունի Ֆրանսիայում, Անգլիայում և Գերմանիայում, որտեղերից առնում են իրենց սոցիալիստական սնունդը որակապես և քանակապես փոքր ժողովուրդները, ուստի Բելգիան և Ավստրիան են տալիս մեզ ազգային հարցի սոցիալիստականորեն «լուծումը»: Բայց որովհետև գրքերից սովորելու եռանդը ոչնչացնում է իրականություն տեսնելու ցանկությունն անգամ, այդ պատճառով էլ անկարելի է լինում, հատկապես մեր հայկական իրականության մեջ, Սոցիալիզմը փրկել՝ առանց ազգայնականությունը կործանելու: Չէ՞ որ Ավստրիան և Բելգիան, Գերմանիայի և Ֆրանսիայի տմուկն արտացոլումներն են, և ազգային հարցը այնտեղ նույնպես չի փրկվում՝ առանց որոշ չափով Սոցիալիզմը կործանելու: Եվ ահա այսպես, արտացոլումների չգիտեմ քանիերորդ սերնդիցն է, որ «լույս» է առնում նաև մեր խղճուկ իրականությունը, ուր արդեն անվիճելի ճշմարտութ-

յունների կարգն է անցած, թե ինչ որ նացիոնալ է, դա կատարելապես հակադրված է սոցիալիստականին, եթե չասենք սոցիալականին:

Զրկված ուղեղից, տեսնելու և ըմբռնելու իրենց բնական հատկութուններից՝ ամբողջ կուսակցութուններ կան, որոնք չեն մտածում, որովհետև ուրիշները մտածել են արդեն, չեն տեսնում, որովհետև ուրիշները տեսել են արդեն: Հեղափոխության, կուսակցութունների և Սոցիալիզմի դոգմաները ուրիշ շատ հարցերի հետ չեն թույլ տալիս նաև, որ սոցիալ-նացիոնալ հարցի մեջ մարդը մտածի մարդկայնորեն, ինքնուրույն ձևով, յուր շրջապատի, յուր երկրի, յուր պատմության և ժողովրդի հոգեբանության տվյալների համաձայն: Այդ մտավոր կույրերը չեն ուզում ոչ մի գնով հասկանալ, որ սոցիալական հարցը մի պերճանք է Տաճկաստանի լծի տակ տառապող ժողովուրդների համար, քրդերի համար, գուլուսանների համար. որ անգամ Ալստրիայում չի կարող երբեք սոցիալական հարցը լուծվել, քանի դեռ չի լուծվել ազգային հարցը. մի բան, որ այդ երկրի ժողովուրդները շատ մոտիկ անցյալում՝ երեկ, ապացուցեցին արդեն, իրենց պարտության հակավրեժը հանեցին՝ ամենից առաջ լուծելով իրենց ազգային հարցը, և հետո, մի անգամ արդեն հեղափոխության մեջ, նրանք շարունակեցին, այսպես կոչված, իրենց հեղափոխության խորացումը:

Ռուսական հեղափոխության ընձեռած սոցիոլոգիական տվյալները անթիվ են և անհերքելիորեն պերճախոս: Սոցիալիստների շովինիզմը և հողատերերի ու կապիտալիստների Սոցիալիզմը տեսնելուց հետո, մենք չգրկվեցինք նաև սոցիալիստական ցարիզմ և իմպերիալիզմ տեսնելու բախտից: Համաշխարհային հոգնածության և պատերազմի պարտության հրամայականները ամեն տեղ առաջ բերին «հեղափոխութուններ», բայց դեռ չեղավ և հույս էլ չկա, որ հնարավոր լինի համաշխարհային հեղափոխութուն: Ամեն տեղ, ազգերն ու ժողովուրդները իրենց գիտցած ձևով լուծեցին իրենց պարտության հակավրեժը, թեև համաշխարհային հեղափոխության առաքյալները երբեք չթերացան թուրքական հեղափոխության մասին էլ աշխարհին ավետելու: Ամեն տեղ ազգային երևույթները մի անզուգական ներդաշնակութուն մտցրին տնտեսական բազմազան երևույթների մեջ և բեզական Ազրբեյջանը և բուլղարիկյան Ռուսաստանը՝ իբրև առանձնահատուկ ազգայնական երևույթների ծայրահեղութուններով, ոչ մի տարբերութուն չունեն իրարից: Դասակարգերի կատաղի պայքարը մի տեղ և դասակարգերի շեշտված գոյության ոչնչացումը և անտեսումը մյուս տեղ, ցույց են տալիս թե ինչքան բնական է այն իրա-

կանությունը, որ հեղափոխություններն ուզում են փոխել, և ինչքան արհեստական է այն իդեալը, որ հակադրվում է բնության – սոցիալը՝ նացիոնալին: Անկասկած մի ուրիշ տեսակի տգիտության հետևանք է ազգայնական երևույթների մեջ տնտեսական հիմունքներ չտեսնելը, նման այն տգիտության, որ սոցիալ-տնտեսական երևույթների մեջ չի ուզում իր հերթին տեսնել ազգային հիմունքներ: Երկու դեպքումն էլ ճշմարտությունները շինված են ամբոխի համար. մի բան, որին բաժին է մնացել դարերից ի վեր միայն տգիտությունը:

Երևան, 919, 14 V

IX

ՀԱՎԱՍԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԵՂԲԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆ

Բոլոր հեղափոխություններին սիրելի և մտերիմ գաղափարներ՝ ամեն տեսակ Սոցիալիզմի անվիճելի հիմունքներն և նախապայմաններն են այս երկու գաղափարները: Այստեղն էլ անհրաժեշտ է վերադառնալ ստույգ մի փորձ: Թեև, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ կարելի է անկասկած լինել, որ դրանց հանդեպ արտահայտված կասկածները չէ, որ անկարելի պիտի դարձնեն հավասարության և եղբայրության իրականացումը:

Ընկերային մի կառուցվածք կարելի է երևակայել՝ հիմնված հավասարության վրա: Ընկերային մի ուրիշ կառուցվածք էլ կարելի է երևակայել՝ հիմնված եղբայրության վրա: Բայց երևակայել մի կառուցվածք, որ հիմնված լինի թե հավասարության և թե եղբայրության վրա – դա աներևակայելի մի հակասություն է:

Ո՞րտեղից ծնվեց եղբայրություն գաղափարը: Ով, որ այս հարցը տա ինքն իրեն, նա կտեսնի, որ ոչ մի տեղ եղբայրները հավասար չեն և՛ ոչ մի բանով: Նույնիսկ երկվորյակ ծնվածները թե՛ ֆիզիկապես, թե՛ բարոյապես և հոգեպես հավասար չեն լինում երբեք: Բայց հենց այստեղ է թաղված ամբողջ թյուրիմացությունը, որով ամբոխի համար հավասարության տիպար է ներկայացնում եղբայրությունը: Ուստի, ամենից առաջ հավասարությունը պիտի սահմանավորել, որպեսզի պարզ դառնա, թե ի՞նչպես այնտեղ, ուր եղբայրություն կա, այնտեղ հնարավոր չի կարող լինել այլևս հավասարությունը:

Նույնիսկ եղբայրութեան սահմանավորումից պիտի բխի ինքնաբերաբար հավասարութեան անկարելիութիւնը: Բայց ավելի լավ է ամենից առաջ, այսպէս կոչված, սոցիալական անհավասարութեանից տանջված ուղեղների առջև բանալ երազված հավասարութեան պատրանքները:

Մի հավասարութիւն կա, որ հնարավոր է. մի հավասարութիւն էլ կա, որ անհնարավոր է: Մի հավասարութիւն կա, որ պետք է լինի, և մի հավասարութիւն էլ կա, որ պետք է չլինի: Այս երկու զույգ հավասարութիւնների մասին ոչ ոք չի խոսում, ով որ խոսում է հավասարութեան մասին:

Ինչ որ անհնարավոր է, նա չպետք է էլ լինի. և ինչ որ հնարավոր է, նա պետք է և լինի: Ոչ միայն իր այս սովորական օգտապաշտութեան պատճառով, այլև նրա համար, որ այն, ինչ որ պետք է լինի, այն միայն հնարավոր է. և այն, ինչ որ չպետք է լինի, այն միայն անհնարավոր է:

Եթե օգտապաշտական տեսակետից է, որ չպետք է լեռները ջնջվեն և ձորերը լցվեն, ու հավասարութիւն լինի այն հողագնդի վրա, որ բազմաթիւ գործարանավոր հատկութիւններ ունի, բայց նաև գեղագիտական տեսակետից էլ չպետք է այդ բանը կատարվի, ճշմարտապէս այդ բանը չպետք է կատարվի, սակայն այն անվիճելի պատճառով, որ դա մի անմիտ քմահաճույք կլինի, իսկ հողագնդի ձևն ու անհավասարութիւնները, համենայն դեպս, մի անմիտ քմահաճույքի արդյունքը չեն:

Հավասարութիւնը իր վերջին վերլուծման մեջ գալիս հասնում է անտարբերութեան: Եթե մի տեղ տարբերութիւն կա, այլևս անկարելի է հասկանալ, թե ինչպէս կարող է հավասարութիւն լինել: Եթե բոլոր թվերը միևնույն արժեքը չունեն, այդ նրա համար չէ անկասկած, որովհետև դրանով վաճառականների հաշվապահութիւնը կդժվարանար, կամ թե գիտութիւնների մեջ շատ անպատիւ մի տեղ կհաստկացվեր մաթեմատիկային, կամ թե թվերի բաղակցութեան գեղեցկութիւններից կզրկվենք մենք – այլ, որովհետև պարզապէս անմտութիւն է մի այդպիսի պահանջ և բացատրութեան անկարող այդ անհրաժեշտ անհավասարութիւնը: Բայց սոցիալիստական, հեղափոխական և դեմոկրատական իմաստութիւնները ոչ մի տեղ էլ չեն ճանաչում որևէ տեսակի անհավասարութեան անհրաժեշտութիւնը: Եթե մի բոլոր նույնիսկ ընդունեն ինքնաբերական մեջ գոյութիւնը ունեցող անհավասարութիւնների անհրաժեշտութիւնը, ապա ուրեմն ինչպէս է, որ նրանք չպիտի կարողանան ընդունել նաև

բնական անհավասարությունը: Բայց նրանք բնության մեջ «անբնական» բաներ են գտնում և այդ է, որ չեն ընդունում: Զարմանք է այս բնությունը, որ երբեմն էլ անբնական է դառնում: Եթե այդ ճիշտ է, ապա և հրամայական է հավասարության պահանջը:

Եթե ճիշտ է, որ մարդկությունն էլ անբնական մի բան է, ուրեմն, նրա մեջ կարող են անհավասարություններ լինել: Այսպես ահա, այս հետաքրքիր մտածողության համար բնությունը պիտի դարձնել բնական, բնության մեջ անհավասարություններ չկան, և մարդկությունը միայն՝ իբրև անբնական մի բան, անհավասարություններ է ճանաչում: Բայց, եթե բնությունը անհավասարություններ չունի, ուրեմն, մարդկությունն է, որ անհավասարություններ պիտի ունենա՝ իբրև անբնական մի բան: Որովհետև անբնականին հատուկ է անբնականը և բնության՝ բնականը:

Մի քիչ հանգիստ թողնենք բնությունը և հավասարության առաքյալների մտաշրջանակում փնտրենք, ինչ որ ուրիշ տեղ չենք կարող գտնել: Հավասարություն օրենքի առջև, կամ քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների հավասարություն, քվեարկության հավասարություն և տնտեսական հավասարություն: Ահա հավասարության գլխավոր ատաղձը: Մարդիկ ոչ լեռների հավասարությունն են պահանջում, ոչ էլ մարդու Ֆիզիկական և հոգեկան հավասարությունը: Իբրև ճշմարիտ իրապաշտներ և բնապաշտներ՝ նրանք հեռու են ամենայն չափագանցությունից: Նրանք ոչ բնության հետ սկսում են, ոչ էլ մարդկության հետ վերջանում: Սկզբի և վերջին կատարի մեջ թողնում են ամեն բան անփոփոխ և մեջտեղ կանգնում, մի քանի բաներ են սրբագրում բնության և մարդու էության վերաբերմամբ: Որովհետև ես չեմ ուզում հավատալ, թե նույնիսկ սոցիալիստները և հեղափոխականներն ու դեմոկրատները կարող են երբևիցե պահանջել, որ բոլոր մարդիկն էլ կարողանան հավասարապես մաթեմատիկոս ծնվել, երաժիշտ կամ նկարիչ, բանաստեղծ կամ փիլիսոփա:

Արդ, ընդունելով, որ մարդիկ ինչքան էլ սոցիալիստ, կկարողանան հասկանալ այդքան բան, որ բնության և հոգու արտահայտությունների հավասարությունը չպահանջեն, մնում է այժմ մեզ էլ հասկանալ, թե ինչքան նյութ, իրականություն և ճշմարտություն կա իրենց պահանջած հավասարության ատաղձի մեջ:

Բոլոր հավասարություններից, որ նրանք պահանջում են, ամենամեծն ու հիմնականը տնտեսական հավասարությունն է, որովհետև հին և զվարճալի մի պահանջ է հավասարությունը օրենքի առջև, այնքան որ անչափահասների, զուլուսների և թուրքերի մասին եղած

Հասարակական կարծիքների շարժումներից չէր կարելի մարդկության համար հավասարության պահանջը հանել: Այդ այդպես է նաև քաղաքական իրավունքների հավասարության համար՝ «ազգերի ինքնորոշման» մեր հռչակավոր դարում: Իսկ քվեարկության հավասարությունը կարող են պահանջել միայն դեմոկրատները, այսինքն իշխանության ծարավի բախտախնդիրները. ես նախանձում եմ չքվեարկողների հասարակական և տնտեսական բարձր դիրքին և ինքնախաբեության ավելի մեծ նահատակներ չեմ ճանաչում, քան քվեարկողները: Ահա հավասարության պահանջը իր էության մեջ: Այդպես չէ՞ արդյոք խնդիրը տնտեսական հավասարության համար էլ:

Շատ հավանական է, որ բոլոր մարդիկն էլ իրենց օրգանական-բնախոսական պահանջների համար կարող են բավարարվել միևնույն չափացույց տնտեսական նյութերով: Բայց խնդիրն այն է, որ մարդկության մի մասը՝ մեծ մասը, այդ չափացույցից միշտ պակաս է ստանում իր բաժինը աշխարհի սեղանի վրա, իսկ մյուս մասը՝ փոքր մասը, դրանից անհամեմատ ավելի շատ: Մեկը կարիք ունի և չի ստանում այնքան, որքան պետք ունի, մյուսն էլ կարիք ունի և ստանում է այնքան, որքան պետք չունի: Մարդու օրգանական-բնախոսական պահանջներին անհրաժեշտ եղող նյութի քանակը պետք է, գոնե վերացական ձևով ընդունենք, որ հավասար լինի, այսինքն, պետք է քաղցածներ չլինեն, երբ որ շատակերությունից հիվանդացողներ կան. այդպես է պահանջում մարդու բանականությունը և բարոյականությունը: Եվ այդ չափով հավասարությունը արդարություն էլ է, բայց միայն այդ չափով: Որովհետև ուրիշ տեսակի հավասարությունը թե՛ անարդարություն է, և թե՛ անբարոյականություն: Պահանջ չունեցողին տալ և շատ տալ է, առնել չիմացողին առնել սովորեցնել է, այսինքն ծուլություն, ապիկարություն և անկարողություն քաջալերել է, մրցումը և եռանդը ոչնչացնել է, կարիքի ուժածին աղբուրը ցամաքեցնել, ստեղծագործության խթանները բթացնել, ճանապարհ բանալ ոտների համար, որոնք քայլել չեն կարող և լույս տալ աչքերի համար, որոնք տեսնել չեն կարող: Ոչ մի քննադատության չի կարող դիմանալ այն առարկությունը, թե մի սերունդ հավասարություն, և մարդկությունը կկարողանա հավասար ծնվել՝ հավասար իր հոգու և օրգանիզմի բոլոր ընդունակությունների մեջ: Սոցիալիստներից շատերը պատմության սկզբին են դնում բնական կոմունիզմը, այսինքն բնական հավասարությունը գոյություն ունեցել է մի որևէ ժամանակ, և դրա հետևանքը չի եղել հավասարության պահպանումը, այլ ոչնչացումը: Հավասարությունը ոչնչացել է, որովհետև նա չի կարո-

դացել դիմանալ կուլտուրայի և ընկերային կյանքի պահանջներին, հավասարությունիցն է ծնվել անհավասարությունը, և հայրը երբեք չի կարող որդի լինել: Այսինքն, եթե այդ անկարգությունը պատահի, եթե ներկա անհավասարությունից ծնվի մի որևէ տեսակի հավասարություն, այն ժամանակ դա կլինի քաղաքակրթության և առաջադիմություն ոչնչացմամբ, դա կլինի անարդարություն և անբարոյականություն:

Միայն օրգանական-բնախոսական պահանջների չափով հավասարություն պահանջելը այլևս հավասարություն չէ: Իսկ նրա բոլոր մյուս պահանջները բարբարոսության և հետադիմության պահանջներ են: Ահա այն, ինչ որ հնարավոր է, կարող է լինել և պետք է լինի՝ իբրև հակադրություն այն մյուս հավասարության, որ անհնարավոր է և չպետք է լինի:

Բայց հավասարության անկարելիությունը երևան է գալիս ամենից ավելի եղբայրության պատճառով: Ինքնին եղբայրությունը նշանակում է արդեն անհավասարություն, այսինքն մարդկային հարաբերությունների այնպիսի մի վիճակ, ուր ընտանեկան պայմանների նույնությունը միայն բավական չէ հավասարաբեք և հավասարազոր դարձնելու մարդը իր նմանների հետ: Ոչ թե մի, այլ մի տասնյակ սերունդ հավասարություն, և մարդկությունը դարձյալ պիտի սովորի անհավասարության ճանապարհը բռնել: Այսինքն, պայմանների նույնությունը ընտանիքի պես մի փոքրիկ հասարակության մեջ նույնիսկ, երբ չի կարող հավասարներ ստեղծել, այդ նշանակում է, թե հավասարության պահանջը մեզ ցույց կարող է տալ անհավասարության մեծ արժեքը միայն: Բայց սխալ է ենթադրել, թե հավասարությունը չի կարող լինել, այդ պատճառով էլ չպետք է լինի. ընդհակառակն հավասարությունը չպետք է լինի, այդ պատճառով էլ չի կարող լինել: Որովհետև հավասարությունը մի օր եղել է, ես հավատում եմ դրան, բայց մի մոմենտ միայն. և քանի որ մարդկային գոյության հիմքը վերջիվերջո բարձրագույն բարոյականությունն է, դրա համար էլ եղածը դարձել է չպետք է լինի: Ու չի կարող այս բարոյական ժխտականից մի օր նորից հավասարություն լինել:

Եղբայրության սկզբունքի մեջն է հավասարության համար արտասանված այս բարոյական ժխտականի հիմունքը:

ՇԱՏԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔԸ

Քաղաքական գարգացման որոշ աստիճանի վրա գտնվող ժողովուրդները կարծում են, որ մի մեծ դժբախտություն է իրենց հայրենիքի, իրենց երկրի և պետության համար շատ և ազատ խոսել չկարողանալը: Ընդունված բառազրույթյամբ պետք էր ասել՝ Սահմանադրություն չունեցող երկրների համար քաղաքական մեծագույն իդեալն է մի խորհրդարան ունենալ: Ժողովրդապետությունը մարմնանում է խորհրդարանի մեջ, առանց նրան չկա դեմոկրատիայի կամքի արտահայտություն և ոչ էլ դեմոկրատիա: Դեմոկրատիայի պատմությունը, կարելի է ասել, եղել է պառլամենտարիզմի պատմությունը: Մարդկության քաղաքականորեն կազմակերպության ավելի լավ ձև չի գտնված եղել: Քաղաքական և ընկերային կյանքի մեջ ամբողջության արտահայտությունը, անհատական կամքերի սահմանափակումը, քմահաճույքների ոչնչացումը, օրգանական աշխատանքների ֆունկցիոնալ բաժանումը, օրենքի գերակայությունը՝ գործի շեղումների և տատանումների վրա, ընդհանրական գործի ընդհանրական տնօրինությունը հնարավոր է եղել պառլամենտարիզմի միջոցով միայն: Սովորական և ընդունված մտածողության համար պառլամենտը վերջին գյուտը և վերին հեղինակությունն է: Նրանից դուրս հնարավոր չէ որևէ այլ ձևով ընկերային կյանքը կազմակերպել և ղեկավարել:

Պառլամենտարիզմի էական նշանակությունները խտացնելով այս մի քանի տողերի մեջ՝ չարժե ավելի երկար ծանրանալ դրա վրա: Ո՞վ է, որ չգիտե նրա մեծ արժեքը: Մենք ուզում ենք միայն հետևողականորեն լրացնել մեր սոցիոլոգիական փոքրիկ դիտողությունները խորհրդարանի շուրջը՝ նրանից ներս և դուրս մի հայացք ձգելով: Ուրովհետև մենք տեսնում ենք առանց նախապաշարումների, այդ պատճառով էլ մենք պառլամենտը տեսնում ենք՝ որպես զանազան տեսակի և որակի մարդկանց մի խմբակցություն: Խմբակցությունների մեջ երևան եկող բոլոր տեսակի ընկերաբանական երևույթները ամենեն ավելի զարգանում և կատարելագործվում են նրա մեջ: Մյուս տեսակի խմբակցություններից՝ կլուբ, ընկերություն, կուսակցություն և այլն, տարբերվում է նա այն բանով միայն, որ կարողացել է իրենով հետաքրքրվողների համար մի ընդունելի ձև գտնել՝ ամեն տեսակի գործերի և գործառնությունների բարձրագույն օրենսդիրը լինելով: Բացի այդ, մյուս տեսակի խմբակցությունները, բոլորն էլ

ունեն իրենց որոշ և հաստատուն շրջագիծը, տրամագիծը և շառավիղը: Պառլամենտը ոչ շրջագիծ ունի, ոչ տրամագիծ, ոչ էլ շառավիղ: Պառլամենտներ են եղել, որոնք շրջագիծ ունեցել են՝ առանց տրամագծի, կամ շառավիղ՝ առանց շրջագծի: Իր կազմութայն ձևերովն էլ պառլամենտը բավական տարբերություններ է ներկայացնում մյուս խմբակցություններից: Որևէ երկրում բնակվող մարդկության բացարձակ մեծամասնությունը, մոտավորապես 90%-ը, կատարելապես չեն հետաքրքրվում նրանով, բայց նրա էությունիցն է բխում հետաքրքրվել անխտիր բոլոր մարդերով, կատարել գործեր, որոնք այդ երկրի մեջ պիտի շոշափեն բոլոր ապրողների, անգամ մեռնողների շահերն ու իրավունքները: Դնել օրենքներ, որոնցից ոչ միայն ոչ մի մարդ չի կարող ազատվել, այլև որոնց՝ հողն ու քարը, բույսն ու թռչունը և կենդանիները պետք է ենթարկվեն: Առանց շարունակելու էլ այս համեմատությունները՝ կարելի է նրա էության մասին ճշգրիտ դիտողություններ անել:

Այն տեսակետը, թե խոսելը դյուրին է, գործելը դժվար, պառլամենտարիզմի փրկիսոփայություն մեջ ձևակերպվել է, իբրև օրգանական աշխատանքի ֆունկցիոնալ բաժանում՝ օրենսդիր և վարչական իշխանություն անկախություն: Դրանով միայն կատարելապես ապահովվել է շատախոսության ընկերային արժեքը: Պառլամենտը եղել է խոսարան և շատախոսարան: Երբ մարդկային մարմնի գործարաններից մեկի ֆունկցիան՝ խոսելը, դառնում է ընկերային մի հաստատություն, այն ժամանակ հարց է ծագում՝ ի՞նչու համար գործն էլ իր հերթին չի հիմնվում մարմնական մի որևէ օրգանի վրա՝ դառնալով համար խոսքի լրացուցիչ կամ հակադիր ընկերային հաստատությունը: Պառլամենտարիզմի պատմությունը այս տեսակետից մի ինքնահերքում է: Որովհետև լավ խոսողներին է տրվում միայն գործելու իրավունքը, և որովհետև գերազանցապես օրենսդիր պիտի լինել՝ մի քիչ էլ վարիչ լինելու համար: Բայց այս արհեստական և շինծու դրությունը փրկել է աշխարհը, ուրեմն նրա մեջ մի ճշմարտություն կա: Այդ է ահա, որ պիտի գտնել:

Իբրև մի ամբողջական մարմին միայն՝ նա պառլամենտ է, բայց իբրև մի իրական և գործնական ամբողջություն՝ նա երբեք գոյություն չի ունեցել: Որովհետև, նրա կոտորակները (ֆրակցիա) միայն թվաբանական գործողության մեջ ներկայացնում են մի ամբողջություն, իսկ ոչ ոք այնտեղ չի գնացել թվաբանության համար: Նրա կատարած բոլոր գործերի մեջ ամբողջությունը հավասար է կեսի, նույն

նիսկ մեկ երրորդի, հազվագյուտ դեպքերում միայն՝ երկու երրորդի, կամ երեք չորրորդի:

Շատ հետաքրքիր է, թե ինչպես է կազմվում այս ամբողջությունը, որ կեսի շուրջն է դեգերում, մի քիչ ավելի է, կամ պակաս: Ով մի քիչ հաշտվել է կուսակցությունների սոցիոլոգիայի հետ, նա պետք է մոռացած չլինի նրանց գոյություն պաշտպանողական զենքերը: Պառլամենտական բառադիտությունը՝ մի «ամբողջական» քայլ գցելու համար պետք է միաժամանակ մի շարժում կատարել՝ մեկ աջ, մեկ ձախ: Քայլել հնարավոր է լինում, երբեմն միայն կենտրոնի շարժումով, առանց աջին կամ ձախին մի գիշում անելու: Շատ հաճախ կենտրոնը քայլելու համար դեպի աջ է գնում. պակաս չեն դեպքեր, երբ նա դեպի ձախ է գնում: Պառլամենտը գործում է, ուրեմն, այն շարժումներով, որոնք նրան կանգնեցնում են, դեպի աջ տանում, կամ թե դեպի ձախ: Այս կայունությունը, հետադիմությունը և առաջադիմությունը կոչվում են պառլամենտական աշխատանքներ, կամ օրենսդրություն:

Իր կազմության մեջ պառլամենտը կուսակցությունների հոգեբանությունից մեկընդմիջ գարգացումն է: Իր գործունեության մեջ՝ կուսակցությունների գոյության հերքումը: Որովհետև կենտրոնը միշտ ավելի իրավունք ունի: Բայց ստիպված լինելով երբեմն աջ թեքվելու, երբեմն էլ ձախ, նշանակում է նա, երբեմն, աջին է իրավունք տալիս, երբեմն էլ՝ ձախին: Այսինքն, ցանկանալով հասարակական կյանքը կուսակցականորեն ղեկավարելու, նրանք խոնարհվում են իրականության առջև, որ այլ տեսակի ղեկավարություն է պահանջում: Ձախը, որ «փոքրամասնություն» է, չպետք է կուսակցության մեջ քարանար, որպեսզի պառլամենտական խոհանոցում միայն իրավունք ստանար: Այլը, որ նույնպես «փոքրամասնություն» է, կոտորակային մի ամբողջություն կազմելու համար միայն, երբեմն, իրավունք է ստանում իր տեսակետները կյանքի մեջ դնելու: Եթե ընկերային կյանքը պիտի ղեկավարվի կուսակցականորեն, ապա, ուրեմն, կամ խորհրդարանի բոլոր կոտորակները միաժամանակ իրավունք պիտի ունենան, կամ նրանցից ոչ մեկն էլ իրավունք չպիտի ունենա իր տեսակետներն անցկացնելու կյանքի մեջ: Այն տարօրինակ խառնուրդը, որ կազմվում է դրացի, կամ անհաշտ մասերի բաղակցությունը՝ մի մեծամասնություն, կամ ամբողջություն ստեղծելու համար, պարզապես ցույց է տալիս, որ զուտ կուսակցական տեսակետները իրավունք չունեն կյանքի մեջ մտնելու, այլ բոլոր կուսակցությունների, կամ որ նույնն է, ոչ մի կուսակցության տեսակետները: Եվ, իսկապես, օ-

րենսդրական յուրաքանչյուր նստաշրջանի աշխատանքները, եթե մի հայտարարի բերելու լինենք, ոչ մի կուսակցության աշխարհայացքի տակ չպիտի կարողանանք դնել: Այս նկատողությունը պատշաճում է, իհարկե, ամենից ավելի կուսակցական բռնակալությունից ազատագրված պառլամենտներին: Թեև զիջումը ձախին Սոցիալիզմը չի իրականացնում, ոչ էլ աշին՝ դեմոկրատիան կործանում, բայց որովհետև կուսակցությունները այն խմբակցություններն են, որոնք բացարձակապես անընդունակ են որևէ սկզբունքի, այդ պատճառով էլ այդ զիջումները ցույց են տալիս միայն, որ կուսակցական կրքերի և քմահաճույքների բավարարումամբ հնարավոր է լինում ընկերային կյանքը առաջ տանել, ըստ էության, անկուսակցականորեն: Կուսակցությունների փրկությունը իրենց այս ապիկարության մեջն է. համոզված, որ իրենք են ղեկավարում կյանքը, մի օր նրանք կտեսնեն, որ կյանքը ղեկավարել է շատ բաների հետ նաև կյանքի ղեկավարներին:

Այս տարակերպյալ դրությունը անխուսափելի հետևանքն է աշխատելու այն եղանակին, որ պառլամենտին է հատուկ: Ճիշտ է, պառլամենտը մի բեմ է, ուր մշակվում է պերճախոսությունը: Բայց կուսակցական բռնակալության թագավորությունը կուսակցական պրոպագանդա է դարձնում պերճախոսությունը, իսկ անկուսակցական հայրենասիրությունը պերճախոսության միջոցով ստեղծում է վայրկյանի գերիշխանությունը և կուսակցական տարբերումներ: Այնուամենայնիվ, մարդը չի կարող վիշտ զգալ այստեղ իր խոսելու շնորհքի և ընդունակության վերաբերմամբ: Բայց, պառլամենտարիզմի գեղարվեստական արժեքը շատ քիչ է գնահատված եղել, որպեսզի լիակատար կերպով գնահատված լինի շատախոսության ընկերային արժեքը: Խոսքի ուժով օրենքներ դնելը դարձել է պառլամենտարիզմի էությունը: Որևէ հարցի լուսաբանությունը պահանջում է հոստորի հոգեմտավոր ընդունակությունների ցուցադրությունը: Խոսել և անվերջ խոսել հանձնաժողովներում, ենթահանձնաժողովներում, ընդհանուր վիճաբանության ժամանակ, հարցեր տալով, բանաձևի մասին, խմբագրության մասին, իբրև արտակարգ հայտարարություն, քվեարկության մասին, քվեարկությունից առաջ և հետո և այլն, և այլն, խոսելու իրավաբանության բառագիտությունն են կազմում և օրինական ձևով հնարավոր դարձնում շատախոսությունը: Ավելի զվարճալի արարած կա՞, քան խորհրդարանում չխոսող արարածը: Նա այն մարդն է, որ քայլում է առանց ոտների, այն արհեստավորը, որ նույնիսկ իր ձեռներիցն է զրկվել, այն տունը, որ ոչ հիմք ունի, ոչ

էլ կտուր, այն ներկայացուցիչը, որ մի ժողովուրդ ներկայացնելու համար ինքն իրեն էլ չի կարող ներկայացնել, այն գլուխը, որ շատերի մասին պետք է մտածի, որովհետև ինքն իր մասին չի կարող մտածել: Ահա շատախոսութեան ընկերային արժեքը: Պետք է խոսել, շատ խոսել և լավ խոսել, այդ է օրենսդիր լինելու առաջին պայմանը:

Բայց կուսակցական բռնակալութեան թագավորութիւնը մի քիչ նվազեցնում է շատախոսութեան այս ընկերային արժեքը: Կուսակցական ցուցակը, որ քվեարկութեան պետք է դրվի ժողովրդի առջև, կազմվում է տենդոտ և քրտնաջան աշխատանքներով: Այդ ցուցակների մեջ ի ցույց են դրվում հարյուրավոր բերաններ և մի քանի հատ էլ լեզու: Ամեն մարդ հո^օ խոսող չպիտի լինի: Այդ դեպքում էլ ղեկավարող գործոնը դառնում է մի քանի հատ լեզուներ ապահովել կուսակցութեան համար, իսկ դրանից հետո պետք է նկատի ունենալ կուսակցական բարեհոսութիւնը, հյուրասիրութիւնը՝ նորեկ ընկերներին, պատիվ՝ շատ աշխատողներին, ոռճիկ՝ երախտավորներին, բարեգործութիւնը՝ ընկերների հիշատակին, և այլն, և այլն: Մեծ և հաղթական կուսակցութիւնների պառլամենտական կոտորակները այսպես են կազմվում: Փոքր ու հալածված կուսակցութիւններն են, որ հավատարմութեամբ աշխատում են մինչև վերջն էլ ապացուցանել շատախոսութեան ընկերային արժեքը՝ հրապարակի վրա դնելով այնքան լեզու, որքան գլուխ: Մեծ կուսակցութիւնները պառլամենտը դարձնում են պատահական մարդկանց մի ժողովածու: Եթե բազմամարդ մի փողոցի մեջ ոստիկանութեան միջոցով կտրենք և վերցնենք անցնող հասարակութեան մի մասը, նրան դնենք փառահեղ մի շենքի պատկառելի սեղանների առջև ու նստարանների վրա, առանց դժվարութեան նրան կարող ենք պառլամենտ անվանել: Հասարակական այդ բեկորի մեջ նախագահ էլ կարելի է գտնել, քարտուղար էլ: Այդտեղ կուսակցական բրեխաններ էլ, կանայք էլ: Մեծ կուսակցութիւնների կազմած ցուցակում քիչ կան երեխաներ՝ դպրոցի և կրթութեան մեծապես կարող: Բեկորի մեջ վխտացող կանանց թիվը կարող է շատ լինել, պառլամենտում կնամարդեր կարող են լինել: Թեև մենք այժմ ունենք մի նոր «մեծ հեղափոխութիւն», որ պառլամենտ է տանում ոչ միայն հոգով, այլ նաև մարմնով կանանցն էլ: Երբեմն անուններն են կուսակցութեանը վարկ տալիս, երբեմն էլ կուսակցութիւնը՝ անուններին: Այս վերջինը ավելի հաճախաբար է, որովհետև դրանով միայն մեծապես ապահովվում է մատների հավատարմութիւնը, ոչնչութիւնների անձնվիրութիւնը, որոնց վրա դնում է կուսակցութիւնը իր գոյութեան իրավունքը:

Այս բոլոր փաստավորութիւնները կարելի էր, իհարկե, չպարել հանրօգուտ առարկութիւններով, եթե միայն նրա աշխատելու եղանակի մեջ չլինէր անբուժելի մի վերք, որ դատապարտում է նրան իր գոյութեամբն իսկ: Ինչպես ամենայն խմբակցութիւն, նույնպես և պառլամենտը ինքնանպատակ մի հաստատութիւն է: Ինչ նպատակի էլ կոչված լինի նա ծառայելու, նա ծառայում է ամենից առաջ ինքն իրեն: Իր տնտեսական շահերը նա միանգամից է ապահովում, և հավիտենապես՝ իր բարոյական և քաղաքական շահերը: Խոսքի ահեղ հորձանքի մեջ տարված՝ նրանք մոռանում են կյանքն ու իրականութիւնը և հետևում են խոսքի թափին, ելևէջներին, ճանապարհին ու հոգեբանութեան: Որովհետև խոսքի աշխարհը ուրիշ աշխարհ է, այնտեղ անկարելիութիւններ կան, որոնք կյանքի սովորական գործերն են, ինչպես և կյանքի անկարելիութիւնները խոսքի ճապուկ և հեշտ բաղադրութիւնների մեջ ամենքի հավանութեանն են արժանանում: Խոսելու ընթացքը դժարութիւններ է առաջ բերում, անհարթութիւններ և խոչընդոտներ: Պառլամենտական աշխատանք կոչվում է այդ դժարութիւնների հաղթահարումը: Սակայն, դրանք խոսքի դժարութիւններն էին միայն, որովհետև կյանքը չի ճանաչում այդպիսի դժարութիւններ, և պառլամենտական աշխատանք կատարողը կյանքի համար ոչինչ կատարած չի լինում: Խոսքի թափը այնքան հեռուներն է տանում մարդուն, որ պառլամենտի մեջ մարդիկ դառնում են արհեստով խոսողներ և իրար լսողներ, իսկ կյանքի հանդեպ՝ բացարձակ խուլեր և կուլրեր: Կոչված խոսելու և մտածելու ժողովրդի համար, իրենց ընտրողների համար, նրանք մտածում և խոսում են վերջիվերջո միայն իրենց համար:

Սակայն, այս բոլորը բնական բաներ են, մարդը չի կարող ուրիշ կերպ լինել, քան ինչպես որ է: Հենց որ մի խմբակցութիւն կազմվեց, չի կարելի պահանջել, որ նա չունենա իր առանձին հոգեբանութիւնը, սովորութիւնները, բարքերը, մտածելակերպը և սեփական նպատակները: Այս բոլորը հասկանալի և հանդուրժելի կլինեն, եթե միայն այդ խմբակցութիւնը չունենար անհանդուրժելի մի հավակնութիւն՝ ժողովրդական ներկայացուցչութիւն լինելու:

Ինքնին անհասկանալի մի զաղափար է ներկայացուցչութիւնը: Բացակայի տեղը ներկայացնել՝ ընկերային սովորական տարակերպութիւններից մեկն է: Բայց ազատ համաձայնութեան մեջ դեռ ընդունելի է ներկայացուցչութիւնը՝ իբրև մի հանձնառութիւն, մի պարտականութիւն, որ ստանձնում է մեկը՝ կատարելու մի ուրիշի փոխարեն: Եվ այդ հանձնառութիւնը լինելու է պարզ, որոշ և մի

Հատիկ միայն: Իսկ ի՞նչ է նշանակում «ժողովրդական ներկայացուցչությունը»: Դա նշանակում է ոչ թե մի, այլ անթիվ Հարցերի Հանձնառություն, ոչ միայն գոյություն ունեցող խնդիրների, այլև ապագայում լինելիք, գոյություն չունեցող Հարցերի Հանձնառություն: Ժողովրդական ներկայացուցչությունը ժողովրդի ֆիզիկական գոյություն կրճատված ձևն է, ներկայացուցիչները կարծում են՝ նրա հոգեկան գոյության կատարելագործած ձևը: Երկու դեպքումն էլ նկատողությունը ճիշտ է: Որովհետև ոչ թե ժողովրդի, այլև ամբողջի մի փոքրիկ պատկեր է ներկայացնում խորհրդարանը Հաճախ: Ինչպես նաև, նա իր մեջն ունի այնքան շատ Հարցեր ու խնդիրներ, որոնք բոլորովին գոյություն չունեն ժողովրդի մեջ, ապա և դրանց խմբակցական յուրահատուկ հոգեբանությունաբ տրված լուծումները, որոնք տրամագծորեն հակառակ են ժողովրդի շահերին և հակացողություններին, որ կարելի է ասել, թե խորհրդարանը, ի մի ամփոփելով ժողովրդական հատվածների և խմբակների բոլոր Հարցերը ու ամբողջ ժողովրդի գլխին կապելով, հարստացնում է, մի տեսակ, ամբոխային միտքը և նրա մեջ գտնվող Հարցերը:

Սակայն, ամենից ավելի իր կազմություն մեջն է, որ ժողովրդական ներկայացուցչությունը մի ինքնահերքում է: Երբ կուսակցություններն են ներկայացնում ընտրողների ցուցակը, այն ժամանակ նրանք իսկապես ներկայացնում են իրենց անունը միայն, մի թվահամար միայն: Այդ թվահամարի տակ պառկած անունները անարժեք և անմիտ խրտվիլակներ են, ավագի անպետք Հատիկներ, որոնք պիտի պատկվեն ու պատեպատ խփվեն՝ ցույց տալու, թե լիքն է դատարկ ամանը՝ Համեղ կերակուրներով: Մի քիչ շնորհ է թափվում ամանի պատերից ավագի Հատիկների վրա, և ավագի Հատիկների խճբծող աղմուկը ամանի պատերի վրա մի ներդաշնակություն է ստեղծում, դատարկության և ոչնչության ներդաշնակությունը՝ ժողովրդական ներկայացուցչության նվազահանդեսի Համար: Մի քանի արժեքների կողքին դրված տասնյակներով ոչնչությունները բավարարում են ժողովրդական ներկայացուցչության սկզբունքը և կուսակցական երկարակեցության մտահոգությունը: Անուններ կան այդտեղ, որոնք եթե բավական խելոք լինեին, պիտի թույլ չտային երբեք, որ իրենք պաշտպանեն իրենց դատը այնքան, որ դա կորած դատ կլիներ, բայց նրանք պիտի պաշտպանեն ժողովրդի դատը: Անուններ կան այդտեղ, որոնց պետք էր դուրս չպրտել մի բարեկիրթ Հասարակության շրջանից Հենց այն պատճառով միայն, որ իրենք Համաձայնվում են այդտեղ մտնել, արժեքը ոչնչացնել և ոչինչը արժեքավորել: Անուններ,

որոնք ներկայանալի չեն (présentable), այդ պատճառով էլ ներկայացուցիչ, որոնք հազիվ թե ժողովուրդ են, այդ պատճառով էլ ժողովրդական ներկայացուցչություն: Անուններ, որոնց բարձրագույն արժանիքն այն է միայն, որ իրենց բարոյական պարտքն են համարում անկախորեն և ինքնուրույն չմտածել, և անկախ ու ինքնուրույն մտածածը անմիջապես ոչնչացնել. որոնք հրապարակով խոսք են տալիս աշխարհին ամբողջ՝ ժողովրդի շահերը պաշտպանել՝ հակառակ իրենց համոզմունքին, իրենց ընդունակություն և կարողություն: Երջանիկ, եթե նրանք կարողանան մնալ ավազի հատիկներ դատարկ ամանում, որովհետև կուսակցական ամանը սուրճի ջրաղաց է, ուր հատիկները պետք է ընկնեն անիվների, ատամների և հաստ պատերի ու օղերի մեջտեղ, տրորվեն, փշրվեն, խառնվեն ամենքը ամենքի հետ, հավի իրենց անհատականությունը՝ կազմելու համար միապաղաղ, միազույն և միահամ մի խմոր, մի փոշի, որ պետք է սրսկել հասարակական կյանքի վրա՝ որպես հիշատակի վերջին բուռ հողը թանկագին և սիրելի գերեզմանների վրա:

Նույնիսկ այս բոլոր կարելի էր ներել, եթե այդ հաստատությունը կարողանար լինել այն, ինչ որ ինքն է ուզում: Ամեն մարդ գիտե, որ նա ժողովրդի համար է, բայց ժողովուրդների կարճ տեսողությունը և բուժ հիշողությունը դարերով ամբողջ ժամանակ են պահանջում՝ համոզվելու համար, թե նա միայն ինքն իր համար է և բացարձակապես ինքնանպատակ: Աշխարհում քիչ մարդ կա, որ վայելած չլինի ընտրական դրախտների անսահման խոստումները: Բայց այդ խոստացված դրախտները պառլամենտական իրականության մեջ դառնում են անսահման շատախոսությունների զվարճալի տեսարաններ: Ոչ ոք չի կարող կասկածել խոստումների անկեղծության և բարեմտության վրա: Այդ խոստումները կիրականանան, եթե հակառակորդ և մրցակից կուսակցությունը արգելք չլինի: Բայց այդ խոստումները չեն իրականանա, որովհետև ամբողջ աշխարհը հակառակ է դրանց, մարդկային գոյությունը և պատմությունը, ֆիզիկական, քիմիական և ընկերային տարրական օրենքները հակառակ են դրանց: Այդ պատճառով էլ բոլոր խոստացողները հասարակական ստախոսներ են և խաբեբաներ, նրանք խոստանում են մի բան, որ ամեն մարդուց ավելի լավ գիտեն, թե չպիտի կատարվի: Պառլամենտի գոյությունը, ուրեմն, կրկնակի տեսակետներով անբարոյական հիմունքներ ունի, որ քաջալերում է ստախոսությունը և խաբեբայությունը, որ թույլ է տալիս ժողովուրդը խաբվի մշտապես և խաբեբաներն էլ երկրի օրենսդիրներ հռչակվեն:

Պառլամենտը պոլիտիկայի և դիվանագիտության բացված գիրքն է, ուր ամեն մարդ իր քաղաքական գործունեության այբուբենն է սովորում: Բազմաթիվ կապերով և օղակներով նա իր մեջն է ամփոփում տնտեսական մեծ-մեծ ձեռնարկները և Հնարավոր է դարձնում երկրի վարչական մեքենայի գործունակությունը կամ անընդունակությունը, միայն այդ ձեռնարկների Համապատասխան թույլտվության սահմաններում: Եթե մեկին վիճակվում է ժողովուրդ լինելուց հետո օրենսդիր լինել և վերջն է վարիչ, նա սովորում է մարդ արարածի բոլոր աստիճանաթափությունները, մոռանալ իր խոստումները, ինքն իրան հերքել, իր կուսակցությունը դավաճանել Հավատարմությամբ և վերադառնալ ժողովրդի մոտ նոր խոստումների և նոր դավաճանությունների Համար: Պառլամենտի մեջ սկզբունքները ժայռերի վրա մի բոլոր կանաչող ծաղիկներն են: Ամեն մարդ լսում է այդ սկզբունքների մասին, որոնք միշտ խոսվում են և քարոզվում, բայց երբեք չեն մտնում կյանքի մեջ: Ամեն մարդ Համոզվում է դրանով շատախոսության ընկերային մեծ արժեքին, և շատ քչերն են տեսնում, որ բոլոր կուսակցությունները միայն այդ կետում Համերաշխ են իրար հետ՝ շատախոսության ընկերային արժեքը բարձրացնելու: Այդ պատճառով է, որ պառլամենտը կարող է ոչնչանալ կուսակցությունների ոչնչացմամբ միայն, բայց նա պետք է մնա, որպեսզի գոնե մի հարցում կուսակցությունները Համերաշխ լինեն իրար հետ:

Իր կազմությամբ, իր նպատակներով, աշխատելու իր յուրահատուկ եղանակով, իր տված օրինակով և դաստիարակությամբ, իր ներշնչած Հոլյսերով և կատարած գործերով, իր ընդունակություններով և Հավակնություններով իր ունեցած ազդեցությամբ և կրած տպավորություններով, իր դարավոր և պատմական դավաճանությամբ, ժողովրդապետության անխիղճ շահագործումով, իր ամբողջ գոյությունը խորհրդարանը մի փտախտ է, մի ոսկեպարուր գերեզման, մի քառանկյունի անիվ, կամ Հյուսիսային կամակատարների մի ստրկանոց, սուտի և խաբեբայության օրինականացումը, մասնավոր մարդկանց մի տգետ ժողովարան, ինքնանպատակ մի ընկերություն կամ խմբակ, իշխանության ապիկարությունը և ապիկարության իշխանությունը:

Ընկերային կյանքը, եթե ախտավորություններ ունի, թող գոնե ծրարե մի քիչ այդ ախտերը՝ սպանելով պառլամենտը:

XI

ՍԱՐԴԸ ԵՎ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու դարավոր և հավիտենական թշնամիները շատ քիչ են հանդիպում իրար, ըստ երևույթին, այն երկրների մեջ մանավանդ, ուր եկվոր պետությունների տեղ վերահաստատվում է բնիկ պետությունը: Հեղափոխության պիքները տանում են մեկին և բերում են մյուսին, ու պիքների տատանումը, լայնությունը և անշահախնդիր տարուբերումներ չտեսնողները դուրս են հանում մի ըոպե իրենց գլուխները խոր ճահճի խորքից ու փրկություն ավետում տառապող մարդկություն: Այդ փրկության հետ ավետվում է նաև անհատի ազատագրությունը, և թվում է, թե նորելուկը հաշտվել է արդեն դարավոր պարտվածի հետ: Մի ըոպեով միայն մարդն ազատվում է, սակայն, ոտք դնելու համար այնպիսի մի աստիճանի վրա, ուր կայունությունն անխուսափելիորեն սպառնում է այլասերել դարավոր պայքարի ոսկին անգամ: Թողնենք հանգիստ նորելուկին, որովհետև շատ ուրախալի է, եթե նա շուտով պառավի և արժանի դառնա իր թշնամու փորձառությունն ու իմաստություն:

Իշխանությունը մի առեղծված է, և հեղափոխությունը՝ այդ առեղծվածի շուրջ ստեղծված զգայախաբույթությունը: Ցանկալի իրականությունն անհասանելիությունը, թե՞ արտաքին այլ պատճառներ ստեղծում են մի խենթ իմաստության ոգորումների շրջանը, ուր կատարվում է մի ավելորդ փորձ՝ ձեռք բերելու ընկերային իդեալների կապույտ թռչունը: Որովհետև հեղափոխությունը իսկապես, ոչ իր սկզբնական օրերի դրած խնդիրներն է լուծում, ոչ էլ հետզհետե երևան եկող ընկերային բարօրության հարցերը: Ընկերային այդ խենթությունների հիմքում հանգչում են իշխանության էություն և անհատի ազատագրության անլուծելի հարցերը: Եվ, որովհետև ամենայն փոփոխություն կամ հեղափոխություն միայն իշխանության ձևերի շուրջն է վեճեր ստեղծում և ոչ թե էության շուրջը, ուստի և հարց է, թե որևէ ձևի իշխանություն կարող է իրագործել անհատի ազատագրությունը: Ամեն երկրում էլ պակաս չեն մարդիկ, որոնք կու-

սակցություններ են կազմել և պնդում են, թե իշխանության այս կամ այն ձևը միակն է, որ կատարյալ երջանկության կհասցնե մարդկությունը և կիրադործե անհատի ազատագրությունը: Բայց ոչ մի տեղ էլ հարցը դրված չէ, թե իշխանությունը և անհատը կա՞րող են միաժամանակ և միատեղ ապրել գոնե, և ոչ թե անգամ իրար հետ լինել:

Իշխանությունը, որ երկնքից է գալիս և խոսում է Աստուծո անունով, մի իշխանություն է, և ամեն մարդ գիտի, թե ինչպիսին: Իշխանությունը, որ ժառանգաբար է գալիս և խոսում է պատմության անունով, այդ էլ մի իշխանություն է, և դեռ ոչ ոք չի մոռացել նրա առաքինությունները:

Իշխանությունը, որ ընտրություն է գալիս և խոսում է ժողովրդապետության անունով, այդ էլ մարդու ճանաչած իշխանություններից մեկն է: Նախորդ և այս դարը երջանկացել են այս վերջին գյուտից:

Ահա իշխանության երեք գլխավոր տեսակները, որոնց հետ չի հաշտվել հավիտենական պարտվածը:

Նա ճանաչում էր անասնական ազատությունը, և իշխանության մեջ հնարավոր չէ այդ այլևս:

Նա ճանաչում էր ավազակային ազատությունը, և իշխանության արժեքը բարձրացել է՝ ավազակությունը հալածելով ու ոչնչացնելով, եթե իհարկե իշխանությունը ավազակապետություն չէ:

Նա ճանաչում է ոճրագործի ազատությունը, և քաղաքակրթությունը իշխանության հովանին է փնտրել՝ զսպելու համար այդ ազատությունը:

Սակայն իշխանության ամենաթույլ հիմքերիցն է այն հիմքը, որ հալածելով անասունին, ավազակին և ոճրագործին, արդարացնում է իր հալածանքը անհատի դեմ առհասարակ: Եթե ավազակները և ոճրագործները իշխանության հարազատ որդիները չլինեին, անշուշտ, իշխանությունը մի անխառն բարիք կլիներ: Բայց ավազակությունը և ոճիրը հալածելու համար կյանքի կոչված իշխանությունը երբեք չի ճանաչելու իր հարազատներին, այդ պատճառով էլ անկարելի պիտի լինի ապացուցանել, թե կարո՞ղ է գոյություն ունենալ մեկը՝ առանց մյուսին: Նրանք իրար պահում են:

Այն անհավասարությունը, որ իշխանությունն է ստեղծում նմանների մեջ, երբեք չի փոխվի, եթե Աստուծո ընտրյալը մարդկանց ընտրյալը դառնա, կամ մեկը շատանա: Իշխանության էությունը ծառայելու մեջ պետք է լիներ, բայց եղել է մշտապես տիրելու մեջ. այդ

պատճառով էլ նրա ձևերի փոփոխությունը ավելի է բարձրացնում մարդկային ծանծաղամտությունը: Բայց, որովհետև մարդիկ բոլորը կոչված են ծառայելու, այդ պատճառով էլ ճարպիկները, լարախաղացները և որոշ տեսակի հալածականները շատ հեշտությամբ գտնում են ճանապարհը, որ տանում է դեպի տեր որոնող ծառաները: Այնտեղ կա ահա մի ազատություն, որ երբեք չի հալածվելու՝ իշխանության ազատությունը: Եթե ճիշտ է այս տեսակետը, ճիշտ պիտի լինի նաև իրականությունը տեր որոնողների, որոնք միշտ կգտնեն իրենց որոնածը: Սակայն, այստեղն է ահա, որ իշխանությունը դառնում է մի անյուրեղյակ և անբնական առեղծված, որովհետև աշխարհի տերերի թիվը երբեք չի կարելի սահմանափակել, մինչդեռ մարդկությունը սահմանափակ է: Եվ քաղաքական ու քաղաքացիական ազատությունների անվան տակ նվազում, մեղմանում և համառոտվում է անհատի և պետության դարավոր պայքարը: Մինչդեռ ինքնին ծիծաղելի է լուծի օտարությունը, թե՞ հարազատությունը, խոսելու ազատությունը, թե՞ գրելու, մանավանդ հավաքվելու ազատությունը, ուր մարդիկ միանում են, լուծ թոթափողները՝ մի նոր լուծ շինելու: Ինքնին մի աններդաշնակ հակասություն, քաղաքական կամ քաղաքացիական ազատություններ ձեռք բերելու համար միացողները անվերապահորեն տեր որոնողներն են եղել միշտ էլ:

Բայց անկարելի է այդպես խոսել տնտեսական ազատության մասին: Միակ ազատությունն է այդ, որ ճշմարտապես ազատում է մարդուն և՛ բնության, և՛ մարդկային կաշկանդումներից: Իսկ այստեղ ստեղծվում է մի տարօրինակ դերափոխություն, այստեղ աշխարհի տերերը պաշտպան են կանգնում լուծ թոթափելու աշխատանքին, և աշխարհի ծառաները կաշկանդում են իրենց միություններով, ճնշումներով, բողոքներով և ապստամբություններով ազատագրության ամեն փորձը: Ու այդ դերափոխությունից այլասերվում է անհատի ազատագրության գեղեցիկ պայքարը, առաջ է գալիս վարձկանություն, վաճառք, շահադիտություն, բուրժուազիա և կապիտալիզմ: Աշխարհի տերերը սովորում են կապիտալի պաշտպանության իրենց ծառաների թիվը շատացնել, և ամբոխը սովորում է տնտեսական ազատությունները ոչնչացնելու իր պահանջներով ձեռք բերել իր բոլոր ազատությունները: Այս բազմատեսակ պայքարների մեջ շատ դժվար է լինում ինքն իրեն հարազատ մնալ, և ճիշերից ամենաթույլը կմնա այն աղաղակը, թե անհատի ազատագրության համար ոչ մի արգելք մարդկային չի կարող լինել: Ամենայն ազատություն մեռնում է պայքարի այս կատաղի ձևերի մեջ, և ստրուկների ոհմակ-

ները ստեղծում են իրենց համար շարժվելու և գործելու նոր ասպարեզներ, ուր, որպես թե հետապնդվում է դարձյալ անհատի ազատագրությունը, և այս անգամ, որպես թե անհատականությունը ոչնչանում է հավաքականության հետ օրգանապես կապված բարքերի, սովորությունների, կարգուկանոնների և օրենքների ճնշումներից: Մի անգամ կորցրած քաղաքական և տնտեսական ազատությունները՝ դարավոր պարտվածը նոր ազատություններ է որոնում, որպես թե թիվ և չափ չկա աշխարհին շնորհված ազատություններին:

Եվ որոնում է նա իր երջանկությունը: Ինքնին մի հակասություն և անկարելիություն: Հավաքական գոյություն մեջ երջանկությունը միայն անասնական կարող է լինել և երբեք անհատական: Աշխարհի վրա անհատական երջանկությունը այնքան տեղ է բռնում, որքան ոչ մի անհատ իրավունք չունի, և մարդն է միայն, որ հալածում է երջանկությունը՝ իբրև մի գողոն, որ ոչ ոքի չպետք է պատկանի: Անգամ, եթե աշխարհը չհալածեր, նեղ կգար չափազանց այն բնակարանը, որ պիտի պարփակեր իր մեջ անհատական երջանկության և հավաքական կենսակցության գիտակցությունները: Մեր ստրկության մեջ պարտականությունը ստեղծում է նոր ստրկություն և մենք, գոհ չլինելով մեր տերերի և բռնակալների թվից, մենք ենք դառնում մեր բռնակալն ու ստրկացնող տերը: Ո՛ւնեմ ես մի երջանկություն, որի թշնամին ես ինքս չլինեի: Ի՞նչ է նշանակում, ուրեմն, երջանկությունը, որ միայն թշնամիներ ունի: Մարդ-անասունն է մարդ, թե՞ մարդ անհատը. մեկը վայելում է, մյուսը՝ տանջվում: Երջանկությունը տանջանքի վայելքն է այս աշխարհի վրա: Եվ օրենքների կաշկանդումներից է որոնում նա իր ազատագրությունը: Ինքնին դարձյալ մի հակասություն: Հավաքականորեն գոյությունը միշտ պահանջում է որոշ կապակցություն, դասավորություն, կարգ և օրենք: Անասպատի մենակյացը միայն իրավունք ունի օրենք չճանաչելու, իսկ մարդկանց մեջ ապրող մարդը պիտի ունենա իր որոշ տեղը, շրջագիծը, իր որոշ դերը և պարտականությունը: Անգամ իշխանության գլուխները չեն հրաժարվում իրենց բաժնից. միայն թե ընտրության կատարյալ ազատությունը տարբերում է նրանց հասարակ մահկանացուներից: Բայց օրենքի տարրական գիտակցությունը մարդկանց մեծամասնության համար ոչ միայն հավաքական կյանքի անընդհատական ներկայությունն է մատնանշում, այլև անհատական կամքի կատարյալ ոչնչացումը: Ամեն մարդ չունի օրենք դնելու գիտակցությունը, բայց ամեն մարդ պարտավոր է ունենալ օրենքին ենթարկվելու գիտակցությունը: Ավելի բնական է, սակայն, առաջինը, և ընկերային

կյանքի հակաբնական ընթացքը հնարավոր է դարձրել երկրորդը միայն: Մարդը կփրկվեր, եթե նրա վարվեցողությունը այնպես լիներ, ինչպես որ ինքն կկամենար լինելին մնացյալ մարդկանց վարվեցողությունները: Սակայն, այդ նշանակում է ասել, թե մարդը կփրկվեր, եթե աշխարհը գոյություն չունենար: Տգիտությունը, ապիկարությունը, ծուլությունը, կամքի հիվանդությունները, իր շրջապատը և ստացած դաստիարակությունը ավելի բնական են, քան իմաստունների իմաստությունները: Անգամ ինքնածին և ինքնադիր օրենքը պիտի մնա հականհատական, որովհետև օրենքը նշանակում է արդեն ոչ անհատական մի բան: Միակ հնարավոր ազատությունները կորցնելուց հետո օրենքը կմնա միակ հնարավոր ճամփան պատվավոր պարտություն: Այդ պատճառով է, որ ամենայն ըմբոստություն անպատակ է, կամ օրենքից ավելի նրա գործադրության դեմն է ուղղված լինում: Անիշխանականների մեծ մասը օրենքի մոլեռանդ երկրպագուներ են, և օրենքի ճշմարիտ թշնամիները նրանք են, որոնք կամ օրենք են դնում, և դրանով ապահովում իրենց գոյությունը այլ տեսակի օրենքներից, կամ թե նրանք, որոնք երբեք բռնելու տեղ չունեն իրենց վրա օրենքի ձեռքին, տալու:

Եվ որոնում է նա իր ազատությունը սովորությունների, վարքուբարքի և ընդունված ձևերի դեմ: Ինքնին դարձյալ մի հակասություն և անկարելիություն՝ կապված ընկերային կյանքի առանձնահատկությունների հետ: Աշխարհում պակաս չեն լինի մարդիկ, որոնք անհատի ազատագրությունը այդքան փոքրացնում են: Որովհետև, երբ ամեն մարդ կարող է ստեղծել ինքն իր համար վարքուբարքի և սովորությունների օրենքներ ու տեսակներ, նա այլևս իրավունք չունի գոյություն ունեցածների ճնշումներից դժգոհելու. ապիկարների և անգործների համար միայն դրանք ճնշումներ են, ավելի ճիշտ կլիներ ասել գործելու և վարվեցողության պատրաստի ճանապարհներ, ուր պետք է մտնի յուրաքանչյուր ուժը, որ ինքն իր համար չի կարող ստեղծել իր ճանապարհը: Պայքարի այլասերումը հասնում է այնտեղ, ուր պայքար են գտնում նրանք, որոնք ոչ պայքարի ուժ ունեն, ոչ էլ դաշտ: Այնքան, որ սարսափելի է ազատագրության պայքարը, որքան և ոչինչ այս վերջինը:

Բայց սովորություն են մեծի և փոքրի, շատի և քչի, հնի և նորի, ընդունվածի և չընդունվածի մի շարք հակացողությունները, որոնք մի առ ժամանակ կանգնեցնում են մտքի ազատ թռիչքները և ստրկացնում գաղափարը կամ որևէ հղացում, կամ ինքնուրույնություն, անհատականություն և էություն: Անգամ, եթե պետք լինի ամ-

բողջ կյանքը տալ, դարձյալ կարելի է չհուսահատվել, թե ճշմարտությունը պիտի հաղթանակե մի օր: Ծանոթ և սիրված անունների հիմարությունները ներվում են, բայց մի աններելի հանդգնություն պիտի ունենալ անծանոթ և անանուն իմաստությունները հարգելու համար: Անքննադատելի է փառահեղ շրջանակներում պարփակված անմիտ բովանդակությունը, բայց խոցելի է մերկապարանոց, լայնանիստ և խորախորհուրդ ճշմարտությունը: Պատվամոռաց ինքնասիրությունն էլ մի առաքինություն է, ինչպես գողի ճշմարտախոսությունը: Հավատքի գործն էլ մի սովորություն է, այդ պատճառով աշխարհում անհավատները ստախոսներ են: Մշտապես դրական և մշտապես ժխտող առաքինությունները շատ նման են իրար՝ իբրև ստացական հատկություններ կամ կեղծիքներ: Մարդկանց մեծամասնությունը այս շրջանակումն է պաշտպանում իր անհատականությունը: Եվ սակավ չեն հանդիպում տիպեր, որոնք հանուն մի բարձր փիլիսոփայության կտրում են կյանքին կապող իրենց թելերի մեծ մասը, և անկախության մի տեսակն ստեղծում իրենց համար, որ իր միջիցն արտաքսում է պայքարող և հաղթանակող անհատականությունը՝ տեղը դնելու համար պարտված և թուլամորթ համակերպությունը: Բայց սրանք բոլոր ոչնչություններ են, որովհետև դրանց խորքում հանգչում է անհատի և պետության դարավոր և հավիտենական կռիվը:

Պետությունը ընկերակցելու տիպերից մեկն է՝ ամենաընդարձակը և ամենապայազան. ընկերակցելու բոլոր ձևերը կարող են նրա մեջ տեղ գտնել, բայց և այնպես ազատությունը և անհատականությունը՝ շատ քիչ: Որովհետև լավագույն պետությունը լավագույն անհատականությունների ոչնչացմամբ է կազմակերպվում: Իբրև ընկերային տիպ՝ նա պիտի կազմակերպի բաղակցությամբ, կամ կառուցումներով, բաղկացուցիչ տարրերի ներքին և արտաքին առնչությունների ուժեղացումը, դյուրությունը և մտերմությունը ուժեղացնում է նրա ամբողջական բովանդակությունը: Երկու դեպքումն էլ ի վնաս անհատականության է տեղի ունենում այդ զարգացումը, որովհետև բաղկացուցիչ տարրերը թե՛ բաղակցական, և թե՛ կառուցվածքային պետությունների մեջ իրենց պետական գործառնության մեջն են լինում, երբ պահում են շատ ընդհանուր նմանություններ: Աշխատանքի բաժանումը շատ ավելի նպաստում է անհատական տարբերությունները ոչնչացնելուն, քան զարգացնելուն, չնախատեսնվածը միշտ մի վտանգ է. ինքնուրույնությունը ոչ մի ճանապարհ չի կարող գտնել, իսկ առանց լրացումի, կամ լրացուցիչը լինելու աշխատող գտնել, իսկ առանց լրացումի, կամ լրացուցիչը լինելու աշխատող գտնել:

տանքի բաժանում չի կարող լինել: Քաղաքակրթության ճանապարհը գնացել է այնպես, որ մարդը եղել է մի միջոց և մի գործիք հասարակության համար: Անհատը չի կարող ինքնանպատակ լինել ինքնանպատակ հասարակության մեջ:

Անկարելի է ասել, թե լավագույն կլինեն, եթե այսպես չլինեն, բայց անկարելի է նաև չտեսնել ընկերային կյանքի այս մահացու վերքերը: Դարձյալ հասարակությունն է անհատին արժեքավորող՝ որպես մայր ամենայն արժեքի: Բայց նրա ժլատությունը, անկարգապահությունը, աչառությունը, տրամաբանության և բանականության դրժումը, խոտոր և ծուռ ճանապարհները իր ընտրությունների և արժեքավորումների մեջ ստեղծում են մի փոստավոր կացություն, որ անդրադառնում է ամբողջի վրա: Անհատականության չափ հավիտենական է ընկերության գոյության և զարգացման սկզբունքը, այնպես որ մի որևէ դարաշրջանի հատուկ չի կարող լինել անհատականության պաշտամունքը: Խուլ կամ բացահայտ, նրա պայքարը՝ զանազան անուններով և ձևերով, ակոսել է մարդկային պատմությունը իր սկզբնական օրերեն: Եվ նա չի վերջանա՝ առանց սպառելու իր վերջին եռանդն ու ուժը: Ընկերային զանազան աշխարհայացքները կամ վարդապետությունները մի բոպեով քողարկում են իրականության ճշմարտությունը, և մինչդեռ Սոցիալիզմը ամենայն ազատությունների անունովն է երգվում, իրականության մեջ նա պիտի լինի լավագույն պետական և ընկերային կազմակերպությունը բոլոր նրանց համար, ովքեր պետական որևէ այլ կազմակերպությամբ և ձևերով չեն կարողացել իրենց նպատակին հասնել: Այս անկյունից դարձյալ ոչ մի տարբերություն չկա Սոցիալիզմի և ավատական կամ կապիտալիստ պետությունների ըմբռնման մեջ: Երբ հնարավոր լինի լավագույն պետությունը, այն ժամանակ ոչ մի տեղ չի մնա անհատական նախաձեռնություն, ինքնուրույնություն և ազատության. այն ժամանակ կմեռնի անհատը, որովհետև պիտի ապրի պետությունը: Բայց սա կլինի մի ճշմարիտ հետադիմություն դեպի «բնությունը», որ իր մեջն այլևս մարդ չունի, այլ անանուն և գորշ զանգվածներ ու երկոտանիների հոտեր, որոնք թե չունեն, սակայն:

Մարդու գոյության մեջ համայնական ձևի ժխտումը նույնքան անհեթեթություն է, որքան սոսկ անհատական ձևի պաշտամունքը, բայց մարդկային իմաստությունը անգոր է երկուքին էլ տեղ տալու պատշաճորեն կյանքի մեջ: Կործանվող պետությունները և հեղափոխությունները վայրագ և անասնական անհատականությունների զարգացման հնարավորությունները ցուցադրում են մեզ՝ պարտադ-

րելով հավաքական կամքի ցանկալի հակազդեցությունը: Խաղաղութ-
 յան և անկախության մեջ կազմակերպված պետությունները և հա-
 սարակությունները ստրկացնող և հոտային բնագոյների զարգացման
 հնարավորությունները սպառում են՝ պարտադրելով մեզ անհատա-
 կան խիզախ ըմբռնությունների հակազդեցությունը: Եվ ահա թե
 ի՞նչու, միչտ միևնույն տառապյալ մարդկությունն է, որ պիտի
 փրկել մշտապես՝ իբրև անհատ, որ չի ուզում ստրկանալ և անմարդա-
 նալ հոտային հավասարեցնող և հարթաչափող ուժերի առաջ և իբրև
 հավաքականություն ու համայնք, որ չի ուզում ոչնչանալ և տրորվել
 մի մասնավորի առաջ: Այս կարող է ընդհանուր-մարդկային նշանա-
 կություն ունենալ, բայց իբրև չափազանց ընդհանուր, այլևս ոչ մի
 տեղի և շրջանի չի կարող հարմարվել. ամեն ժամանակ ունի իր իմաս-
 տությունը, իսկ սա ոչ մի ժամանակի էլ չի պատկանում: Այդ պատ-
 ճառով էլ անտեսանելիորեն հեռու է գտնվում այն ժամանակը, ուր
 պիտի աշխատել սահման դնել անհատականությունների զարգաց-
 ման, երբ ամեն մարդ գիտե, որ մարդկային պատմությունը եղել է մի
 սահման անհատականության: Մասերի ոչնչացումով պահպանվել է
 մի ամբողջություն, որ այլևս ոչինչ չունի իր մեջ իր իսկ մասերից:
 Բանականության դրած սահմանը եղել է բանականության սահմանը,
 այդ պատճառով էլ անհատականության ազատագրությունը կմնա մի
 հավիտենական պարտականություն: Երբ աշխարհի վրա քաղաքական
 հարց չմնա այլևս, կմնա, սակայն, մեծագույնը, որ պիտի լինի վեր-
 ջին պայքարը անհատի ազատագրության:

XII

ԻՆՔՆՈՐՈՇՈՒՄ

Մեր դարի սոցիալական սնունդը թերի կլիներ ամենայն ստամոքսի համար, որ դեռ չի ինքնորոշվել, որովհետև սոցիալիստական մարդ-ստամոքսի համար ինքնորոշումը մի պատահական համեմունք էր, որ առանց մեր պատերազմին չպիտի ստանար երբևիցե քաղաքացիական իրավունք այս չափազանց անհրաժեշտ կյանքի մեջ:

Բայց ինքնորոշումն էլ հերթից դուրս դարձավ հերթական մի հարց մեր դարում: Ազգային հարցի լուծման համեստությունն էր կազմում նա ամենից առաջ, և այդ օրերին նա ինքնավարություն էր, որ, սակայն, խնդրվում էր և պատահում էր նաև, որ շնորհվում. իսկ մի օր էլ, անակնկալ կերպով, ինքնավարության պայմանը դարձավ ինքնորոշումը: Քաղաքային ինքնավարություն, կուլտուրական ինքնավարություն և վերջապես ազգային ինքնավարություն մի ուղեղային մեծ հեղափոխություն դարձան ինքնորոշում. այսինքն, պատմության փորձը մեզ ցույց տվեց, թե չկա ճշմարիտ ինքնավարություն՝ առանց տարրական ինքնորոշման, կամ որ նույն է, ինքնավարության պահանջը ինքնորոշման պահանջն է: Թե ինչքան հեռու են իրարից այդ երկու դրացիները, մենք պարզ կտեսնենք, եթե նկատի ունենանք, որ ինքնորոշում պահանջողները ուզում են անկախություն մասին խոսել, իսկ ինքնավարություն պահանջողները շատ հաճախ անկախություն ունեն: Ինքնորոշման ծննդաբանությունը, սակայն, մեզ պիտի ցույց տա նրա իրագործման այլանդակությունները և անկարելիությունները:

Որովհետև պատերազմը մարդկային ուժերի և կարողության սահմանները սպառելուց հետո երևան բերեց ստորմարդկային թաքնված ուժեր և կարողություններ, որոնք ինքնորոշման փայլուն ցուցանակի տակ պատերազմի տրամաբանության նոր կարելիությունները իրագործեցին:

Պատերազմի հարազատ որդիներն էին կեղծ և անկեղծ ամեն տեսակ հեղափոխությունները, և դրանք արտահայտություն գտան ամենախոնարհ և գոյություն իրավունքը դեռ չնվաճած սոցիալական համախմբումների մեջ: Իրենց հեղափոխական անկեղծության մասին մի ընդհանուր չկասկածողները, քաղաքական վայրկյանի ամբողջությունն ընդգրկելու համար ինքնորոշման պահանջի հաջող մուսետիկները դարձան, և մեծ պոլիտիկոսների մեջ անգամ կարելի եղավ մեկը

գտնել, որ առանց հեղափոխութեան և մի կտոր փիլիսոփայութեամբ հիմնավորեց ինքնորոշման պահանջը՝ որպէս փոքր ժողովուրդների և ազգերի մարդկայնորեն և ազատ ապրելու պահանջը: Հեղափոխութեանը և հակահեղափոխութեանը այս կետում եղբայրացան՝ շնորհելու և պաշտպանելու ինքնորոշումը տառապող մարդկութեան:

Սակայն, ինչ որ չէր կարողացել հասկանալ ավանդապահ, եսասեր և բռնակալ մարդկութեանը, այդ չհասկացավ նաև հեղափոխական, այլասեր և ազատական մարդկութեանը: Հեղափոխութեանը մի ստրկացնող հավասարութեան մեջ տիեզերական ոգու զգայախաբուսութեանները գրգռեց և տնտեսական տարբերութեանների տեղադրութեանը փոփոխելով, առանց իհարկե նրան ոչնչացնել կարողանալու, քաղաքակրթութեանը ոչնչացրեց: Իսկ ինքնորոշումը ազգերի եղբայրացման մեծ իդեալներով ազգերի կործանման լավագույն ճանապարհը դժագրեց՝ շարունակելու համար պատերազմը, որ ինքնորոշման հակառակորդներն էին սկսել:

Ահա թե ինչպէս ծնալ ինքնորոշումը մեծ պատերազմի հրդեհներից մնացած ավերակներում: Հողից, ջրից և օդից զրկված սոցիալական խոնարհ համախմբումներ տասնյակ տարիներով պահպանել էին հավատքի պէս անհիմն ու անհենարան մի միտք, որ ժամանակավորապէս և մի նոր ձևով հող, ջուր և օդ պիտի տար իրենց չոր երևակայութեան անապատներին, մինչև որ կարելի լինէր հին ձևով և մշտապէս նվաճել իրավունքը՝ մեծերի ընտանիքում մի փոքրիկ տեղ ունենալու: Այդ մտքերից ոմանք, դեռ չծնված, արդեն հասունացել էին, շատերն էլ ընդհակառակն, իրենց մեծ տարիքին հակառակ, մանկական թոթովանքներից դեն չէին անցել: Կային, որ, սակայն, ծնվեցին, երբ հրդեհները մարելու վրա էին, և կան դեռ, որ, սակայն, չգիտեք թե ի՞նչու չծնվեցին: Ավստրիայի, Ռուսաստանի և Թուրքիայի ավերակներում բոլոր ծնունդները վիժուկների կերպարանքն ունեցան, որովհետև, միևնույն հավասարեցնող պայմանների մեջ գրվեցին թե՛ հասունացածները, և թե՛ չհասները, օր-պակասները: Ինչ որ տաք էր մեկի համար, ցուրտ կլինէր մյուսին, ինչ որ շատ էր՝ քիչ, առաջ էր՝ հետո, և մեծ ու փոքր, և նեղ ու լայն, և վերև ու ներքև: Ո՞վ հասկացավ իդեալին հասնելու սարսափելիութեանը: Որովհետև, իսկապէս, ժողովուրդները հասնում էին իրենց իդեալին, որի իրականութեանը սարսափելի էր ամենայն իդեալագուրկ իրականութեան պէս: Ոչ այնքան, որ անկերպարան արարածի կազմակերպութեանը գերմարդկային ուժեր էր պահանջում փոքր-մարդկային զանգվածներից, այլ որքան ծնունդի անսպասելիութեանը, հեղակարծութեանը և

անակնկալութիւնը անընդունելի և մարդկային տրամաբանութեան անհասանելի դրութիւններ էին ստեղծում: Երկնքից ընկածի պես էր ինքնորոշումը իր առաջին օրերում: Այն, որ ամենքին էր պատկանելու, տեր չունեցավ առջի բերան և բավական ժամանակ անցավ, որ մարդիկ հասկացան, թե անգամ երկնքից ընկածի տերը առաջին հասնողն է:

Դեռ կարելի էր հաշտվել երկնքից ընկածի հետ, եթե միայն նրա տեղը գիտցվեր: Որովհետև ապշանքը, դանդաղութիւնը, ծուլութիւնը և անտերութիւնը տեր լինել ցանկացողների, պետք ունեցավ երկար ձևականութիւններ կատարելու, որպեսզի պարզ և որոշ վճռվեր, թե ո՞ւր պիտի ընկներ երկնքից ընկնողը: Այնպես հեշտ չգտավ իր տեղը նա, որ ասում էին, թե բոլորի սրտում տեղ ուներ: Եվ երբ որ գլուխը դնելու անկյունը գտնվեց, պետք եղավ առագաստի մահճիճը պատրաստել մայրանալու ձգտող նրա որդիների և որովայնի համար:

Եվ պատահեց, որ ինքնորոշումը տվին նրանք, որոնք չպետք էր տային: Ինչպես անհավատալի է քաղցած շան առատաձեռնութիւնը, որ բարեարտութեամբ իր որսը նվիրում է իր ընկերոջ, այնպես և նվիրվածների մեծ մասը անհավատալի էին այն ձեռների մեջ, որից գալիս էին: Ո՞վ հասկացավ այդ տալու վարպետութեան մեջ թաքնված առնելու իմաստութիւնը: Գիշատիչների առաքինութիւնը սարսափելի է: Ամենավատ չարիքը, որ չարը կարող է հասցնել, այդ էլ որևէ տեսակի բարիքն է. ինչքան բարի են չարերը, որ միշտ չար են մնում: Ինքնորոշումը այն բարիքն էր, որի նման չարիք աշխարհը չի տեսել: Թուրքը՝ Հային, գերմանացին և ռուսը՝ լեհին, Ֆրանսիան՝ Սիրիային և բոլորը՝ Ուկրաինային:

Տիրոջ, տեղի, տալու և առնելու այս հակասութիւնները կարող էին պարտկվել ազգային եսի և ինքնագիտակցութեան համադրող միութեան մեջ, եթե այդպիսին գոյութիւն ունենար: Որովհետև, իսկապես նա, որ ստեղծում էր, դեռ նոր պիտի ստեղծվեր: Ընդհանուր մարդկայինը պիտի կազմակերպվեր մասնավոր-դասակարգային ուժերի ձեռքով, այսինքն մասը, կամ մասերը պիտի վերցնէին ամբողջի դերն ու պարտականութիւնները, այսինքն ազգութիւն պիտի ստեղծվեր ապազգային տարրերից և ապազգային մեթոդներով: Ինքնորոշումը իր ներքին հակասութիւններով մի անժխտելի փաստ պիտի լիներ Սոցիալիզմի սնանկութեան: Այդ պարզ կտեսնվի, երբ նկատի ունենանք, թե ինչպես կազմակերպվեց ինքնորոշումը մեծ պատերազմի հրդեհներից մնացած ավերակներում:

Առաջին հասնողը, որ եկավ տեր լինելու անտերության ինքնորոշումին, հող տվեց ամենից առաջ իր դեռ չբուսած ոտներին: Կապիտալը և բռնապետությունը իրենց երևութական ազգայնացումով ստեղծել էին ժողովուրդների համակեցության տարօրինակ խառնարաններ, որոնք միայն սոցիալիստական ցնորամտության մեջ կարող էին երևակայելի լինել: Այդ միապետական Սոցիալիզմը սոցիալիստականորեն շարունակելու անհաջող փորձերը կարճ ժամանակում անհետացան, և պետք եղավ վերահաստատություն, գտում և բաժանում կատարել մի քիչ ինքնորոշվելու համար, պետք եղավ հող գտնել և նրա սահմանները գծել: Ոչ ոք չգիտե, թե ի՞նչպես եղավ, որ նա, որ միայն հայկական կարող էր լինել, վրացական եղավ, և թուրքական՝ հայկական եղավ: Ոչ մի Սոցիալիզմ մեզ չի հասցնի այդ իմաստության: Ինքնորոշվող երկրներ կային, որոնք տասնյակ տարիներով վիճել էին հողի և սահմանի մասին ու ոչ մի ելք չէին գտել. երբ պետք եղավ այդ վեճերից գործի անցնել, այն ժամանակ գործը կատարվեց՝ առանց որևէ կողմի ցանկացածը կատարվելու, ճիշտ ինչպես վեճը, որ Թիֆլիսը հային էր տալիս և Երևանը՝ թուրքին: Ու աշխարհին ամեն տեսակ ազատություններ տվող սկզբունքները բռնության տեսակներ երևան բերին, որ աշխարհը չէր տեսել: Եվ սահմաններ էին գծվում պատմության բոլոր անտրամաբանություններով, մի տեղ տնտեսությունը, մյուս տեղ կուլտուրան, մի տեղ՝ մոտավորությունը, այլ տեղ՝ հեռավորությունը, մի տեղ՝ ազգությունը, մյուս տեղ՝ բանվորությունը, մի տեղ՝ ժողովրդի կամքը, մյուս տեղ՝ իշխողների կամքը վճռում էին, թե հողի այս շերտը ի՞նչ անունով պիտի ինքնորոշվի: Լավագույնը, իհարկե, երբ այդ բոլորը համաձայն էին, բայց դա բացառություն էր, և սովորություն էր, որ մեկը միայն դրանցից վճռում էր, և մնացյալ բոլոր տրամաբանությունները ոչնչանում էին, կամ դառնում այդ ձևով վճռված ինքնորոշումների պատրաստի գերեզմաններ: Ժողովուրդների հսկայական տեղափոխություններ, կոտորածներ, տեղահանություններ և այլ տեսակի շարժումներ դառնում էին բնական հետևանքներ ժողովուրդների ինքնորոշման, որ, սակայն, ամենքին պիտի տար ամեն տեսակ երջանկություններ: Դժվար է ասել, թե ժողովուրդներին ոչնչացնելու համար ինքնորոշումից ավելի լավ ձև կա՞:

Մինչդեռ հողի ինքնորոշումը սահմանագծության հարց դարձավ: Զուգընթացաբար առաջ էր գնում նաև պատմական և ընկերային խոշոր հաստատությունների ինքնորոշումը, որ այս անգամ կոչվում էր

ազգայնացում՝ ազգի, լեզվի, օրենքների, բանակի, կրթության և այլն:

Սկզբնական հասցեալը մի անգիտակից վարպետութեամբ քողարկում էր ազգայնական հակասութիւնները: Երբ փորձում էին, դպրոցն ազգայնացնելով, կրթութիւնն ազգայնացնել, շատ քչերն ուզեցին տեսնել, թե ինչքան քիչ իրավունք ունեին ինքնորոշելու այն մանուկները, որոնց կարելի էր ազգայնացնել՝ գուցե միայն դպրոցները փակելով: Բայց կրթվող նյութի ըմբոստութիւնը միայն ներելի կարող էր լինել, եթե տանելի լիներ գոնե կրթող նյութի կարողութիւնը և որակը: Եթե որևէ բան չէր հաջողվում սրանց, անժխտելի է, որ հաջողվում էր արմատացնել նրանց մեջ իրենց ճիգի անգորութիւնը, անշնորհ կապկելու առավելութիւնը և տառը տալու ու ոգին առնելու ազգայնացման գերազանց մեթոդը: Ով չի ուզում անցյալը տեսնել, նա գոնե պետք է տեսնի ապագան, որպեսզի կարողանա այս ձևի ազգայնացման մեջ տեսնել ոչնչացող ինքնորոշումը և համոզվել՝ ավելի մեծ տուրք տալու ժամանակին, քան կամքին և սգիտութեան: Այս խորհուրդն ավելորդ կլիներ, եթե չծառայեր ապացուցանելու, թե ինքնորոշումը սպանվեց նաև կրթութեան ազգայնացումով:

Մեծ պատերազմը նյութեր շատ ուներ իր վիժուկներին կերակրելու համար, հատկապես բանակի ազգայնացման հարցում: Որովհետև մի անգիտակից ազգայնացում կար կռվող բանակների մեջ հեղափոխութիւնից առաջ, երբ շատ հեշտութեամբ էին կազմվում կամավորական բանակները: Ազգայնացման նախատարերքն էին դրանք, որոնք հետզհետե զանազան սրբագրութիւններով, հավելումներով, կրճատումներով և թարգմանութիւններով պիտի կատարելագործվեին:

Թիֆլիս, Երևան, 1917–1920
Բնագիր, Ձեռագիր

Վարազդաս Տերոյան

Ի՞նչ բան է Intuition-ը
 Ի՞նչ բան է Einfühlung-ը
 Կապեր և փոխհարաբերություններ
 Առարկա և ենթակա
 Արտաքին և ներքին
 Եսը և գիտակցություն (անգիտակիցը, հանճարը)
 Պատճառականությունը
 Հոգեբանական մոնիզմը
 Պեղեցիկի և ճշմարտի սահմանումը

INTUITION ԵՎ EINFÜHLUNG
 ՈՐՊԵՍ
 ՊԵՂԱՐԿԵՍԱԿԱՆ ՄՈՆԻԶՄԻ ՀԻՄՈՒՆՔԸ

(Մեկնաբանական մի փորձ)

I

Մեր դարավերջի և դարասկզբի փիլիսոփայությունը անկասկած ամենալուրջ ջանքերն է կատարում, որ երբևիցե եղել են՝ հասնելու համար գիտություն և փիլիսոփայության բոլոր ասպարեզներում մի անհերքելի և անհակասական մոնիզմի: Այդ ջանքերը գոյություն ունեցել են ամեն ժամանակ էլ: Նույնիսկ երկարմատյան Դպրոցի ամենամեծ ներկայացուցիչներն էլ մոնիզմի իրենց ձգտումիցն են հասել դուալիզմին: Այսինքն, ձգտելով մարդկային ոգու անհակասական գործունեություն, նրանք վերջիվերջո հասել են իհարկե դրան՝ հակասությունը տեղափոխելով մարդուց դուրս: Այսպես է, որ կարտեզիանիզմը մի հոգեբանական մոնիզմ է, բայց բնազանցական դուալիզմ: Այս մեկ օրինակը հատկանշական է այդ տեսակի բոլոր ջանքերի համար էլ: Մտքի միևնույն ասպարեզում չէ, որ մոնիզմի որոնումը մեզ տալիս է դուալիզմի գյուտը:

Աշխարհայացքի այս երկու հիմնական տարրերը, որոնք փիլիսոփայության պատմությունը սկզբից ևեթ երկու անհաշտ բանականների են բաժանել, հիմնվում են իսկապես մարդու միություն և անհակասականություն մի տեսակ անգիտակից, բայց ամենաուժեղ ձգտումի վրա: Մոնիզմի և դուալիզմի փոխհարաբերություն անթիվ սահմանափորումներից ընտրելով այս երկուսը՝ մենք երևույթը բացատրում

ենք ինքն իրենով: Միության ձգտումիցն է առաջ գալիս միության անհրաժեշտությունը, կամ փոխադարձաբար. միության անհրաժեշտությունը ենթադրում է մարդու մեջ գոյություն ունեցող, միության ձգտող մի գործունեություն: Բացի այդ, այստեղ միությունը համարյա թե նույնանում է անհակասականության հետ: (Միություն=unité, Einheit): Փիլիսոփայության առաջին թոթովանքները եղել են դրանց մասին: Միություն ասելով՝ անհակասականություն են հասկացել մի տեսակ չարտահայտված ձևով: «Ոչնչից ոչինչ առաջ չի գալիս», «Հողը հողով, ջուրը ջրով է հասկացվում» ամենահին փիլիսոփայական դարձվածքներն են, որոնք նույնությունը շեղված պահանջի մեջ դնում են նաև միության և անհակասականության տարրերը: Փիլիսոփայությունը շատերը սահմանավորել են ոչ թե ըստ իր բովանդակության, այլ ըստ իր կատարած աշխատանքի տեսակին, կամ որակին: Իսկ դա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի մտաշխատանք, որ ձգտում է միության, լինի դա բոլոր գիտությունների միասնականությունը, մի գիտության ընդհանրացումների և սկզբունքների միությունը, թե մարդու հոգեբանական գործառնությունների միությունը: Իսկ անհակասականությունը անմիջապես մտնում է միություն գաղափարի մեջ. որովհետև միությունը հականալով ոչ թե այլազանությունների միասնականությունը, այլ մեկություն, մենք այլևս չենք կարող տարրեր, տարբերություններ, զանազանություններ, բաղկացուցիչ մասեր գտնել նրա մեջ: Իսկ դա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ անհակասականություն, որովհետև ինչ որ նույնը չէ, մի քիչ տարբեր է, ինչպիսի ուժեղ միասնականություն էլ ունենա այդ ուրիշի հետ, կունենա անպատճառ նաև մի տեսակ հակասում: Անհակասականությունը միության վերջին ապացույցն ու ապաստարանն է:

* * *

Այս բառագիտական նախաշխատանքի մեջ խոսվեց նաև, թե ինչպես է, որ մոնիզմի այդ ուժեղ հիմունքները չեն կարողացել, սակայն, մոնիստական մի տեսական շենք պահպանել, և մոնիզմի ձգտումը այսօր էլ նույնքան ուժեղ է, որքան, երբ դեռ ոչինչ չէր կատարվել այդ ուղղությամբ: Ամենայն փիլիսոփայություն ձգտում է «վերջին խոսքն» ասել, որից հետո հնարավոր չլինի այլևս նորն ասել, կամ տարբերը: Ջուր աշխատանք է այդ, իսկապես: Նոր ձևերը և շրջանակները միշտ պետք է հնարավորություն տան շատ հնություններ թարմացնելու և իբրև ստեղծագործություն երևան բերելու: Բայց մտաշխարհում մի ասպարեզ կա, որտեղ թվում է, թե կարելի է

Հասնել մի անհակասական մոնիզմի, որ թվում է, թե դեռևս չի ուսումնասիրված և պեղված իր բոլոր ծալքերով: Միևնույն աշխատանքները կատարելով մի այլ ասպարեզում՝ թվում է, թե կարելի է Հասնել այնպիսի արդյունքների, որոնք կարող են տարածվել շատ ավելի հեռուները, քան իրենց բնագավառի սահմանները թույլ կուտան: Գեղարվեստական մոնիզմի փորձը այդ տեսակ աշխատանքներից մեկն է: Եթե այդտեղ կարելի լինի գտնել մի անհակասական մոնիզմ, այն ժամանակ նրա տարողությունը ահագին կլինի և կարող է մի քայլ ավելի առաջ տարած լինել մեզ փիլիսոփայական հիմնական առեղծվածների եթե ոչ լուծման, գոնե հարցադրության մեջ: Անցնող XIX դարում երևան եկած գեղարվեստական սիստեմները այդ մտահոգությունից ավելի աշխատել են գեղարվեստն էլ սիստեմ դարձնել, ինչպիսին եղել են դարերի ընթացքում բնագանցությունը, աստվածաբանությունը, տրամաբանությունը և բարոյագիտությունը: Այդ տեսակետից նրանք չեն կատարել իսկապես մոնիստական աշխատանք: Ճշմարիտ մոնիզմի փորձը գեղարվեստի աշխարհում պետք է երևան բերե այն տվյալները, որոնք գուտ գեղարվեստական գաղափարներ լինելով հանդերձ՝ ունենան անհրաժեշտ լայնությունը և խորությունը՝ լինելու նաև հոգեբանական և բնագանցական գոնե օժանդակ-գաղափարներ: Պետք է փիլիսոփայություն մյուս ճյուղերի ցուցադրած գաղափարներից հատկապես առարկայի և ենթակայի անլուծելի առեղծվածը մի այլ ճանապարհի մեջ դնել: Արտաքին և ներքին աշխարհի մի այնպիսի փոխհարաբերություն մտապատկերել, որ այլևս հնարավոր չլինի նյութապաշտության և ոգեպաշտության անհաշտ պայքարը:

Այս սահմաններում ահա մենք տեսնում ենք մի անսահման բեղմնավորություն այն երկու գաղափարների մեջ, որոնց մոտենալու հանդգնությունը ոչնչով չի արգարանալու գուցե, քանի որ Intuition-ի և Einfühlung-ի գաղափարները այս նպատակին ծառայեցնող և ոչ մի ուսումնասիրություն չճանաչելով հանդերձ, նրանց սոսկ վերլուծության նվիրված և ոչ մի հեղինակություն էլ չունենք ձեռքի տակ: Այդ երկու գաղափարների միայն ներկայացումն իսկ մեծ նորություն կարող էր լինել հայերեն կարգացողների համար: Ուրովհետև թ. Լիպսի և Ե. Ֆոլկելտի խոր ուսումնասիրությունները դրանց մասին նորություն են նույնիսկ Եվրոպայում: Բայց որոշ տեսակետներով ավելի դժվար և առայժմ անհնարավոր համարեցինք այդ, քան այն, որ լինելու է մեկնաբանական մի փորձ՝ այդ երկու գաղափարները մի ուրիշ նպատակի ծառայեցնելու և ներկայացնելու՝

որպես ներքին ապրումների և անկախ մտածումների մի համեստ փորձ այդ ասպարեզում:

II

Այս հիմնական պայմանավորումներից հետո առանց լայնորեն տարածվելու Intuition-ի և Einfühlung-ի վերլուծության վրա՝ պետք է, սակայն, մի ժամանակավոր սահմանավորման ենթարկել նրանց և ապա անցնել դրված պրոբլեմին:

Մի քանի բառեր կան, որոնք մոտավորապես համապատասխանում են Հայերենի մեջ Intuition-ին. ինքնիմացություն են ասում, Հայտնատեսություն, մտատեսություն, մտահայեցություն և այլն: Երկու ազգի բառերն էլ ինքնին ոչինչ չեն բացատրում, եթե նրանց բովանդակությունը պարզ ու հստակ չէ մեզ համար:

Ճանաչողության (connaissance, Erkenntnis) տեսակներից մեկն է մտատեսությունը: Միայն ճանաչողությունը համարելով հոգեկան ֆունկցիաներից մեկը նրա տեսակների մեջ՝ ուրեմն, մնում է որոշելու մտատեսության տեղը: Փիլիսոփայության այլևս անհերքելի փաստերիցն է, որ զուտ զգայական ճանաչողությունը ամենաստոր տեսակին է պատկանում: Լիբբը խաբկանքներով, ցնորքներով, թռուցիկ և խաբուսիկ գիտակցական վիճակներով զգայական ճանաչողությունը երբեք չի կարող հասարակ ժողովրդական ծանոթության սահմաններից անցնել և ընդհանուր, պարտավորիչ ու անհրաժեշտ ճանաչողության օրենքներին հասնել: Միշտ կապված փորձի հետ՝ իրավամբ փորձին է վերագրում նա նաև այն, ինչ որ փորձի միջոցով չի ձեռք բերել:

Մյուս կողմից դրան հակադրված է զուտ իմացողական (conceptuel, begrifflich) ճանաչողությունը: Ճանաչողության բարձրագույն տեսակ է համարվել դա, որ զգայական ճանաչողության թերություններից զերծ է և, սակայն զերծ չէ յուրահատուկ թերություններից: Մերժելով զգայականի տուրքը, որ անմիջականություն, ուղղագծություն և փորձ է մտցնում ճանաչողության մեջ՝ իմացական ճանաչողությունը հարկադրված է եղել անընդհատ կառուցումներ կատարել, իրականությունից կտրվել՝ իրականությունը հասկանալու համար և մտքի անընդհատական անդրադարձումների տպավորության սահմաններում մնալ: Այս «ստորի» և «բարձրի» մեջտեղ կան բազմատեսակ ճանաչողություններ, որոնք վերջին վերլուծման մեջ կենտրոնանում են այս կամ այն բևեռի վրա: Ճանաչողության

տեսութիւնը այդպէս է եղել, և գուցէ այդ է պատճառը, որ պայքարը, ներհակութիւնը և ինքնահակասութիւնը անպակաս են եղել այդպէս ներկայացված իրականութեան, կամ որ նույն է՝ փրիստոփայական ուղղութիւնների և սիստեմների մեջ: Սակայն, մի ուրիշ տեսակի ճանաչողութիւն կա, որ Հնարավորութիւն է տալիս մեկից Հոսսախաբելուց հետո, չընկնել տատանումների մեջ՝ մյուսին դիմելու համար, այլ և երկուսի փորձն ունենալուց հետո՝ չընկնել ճանաչողական սկեպտիկութեան և ազնոստիցիզմի մեջ: Այս վերջին տեսակի ճանաչողութիւնն էլ կարող է ունենալ յուրահաստուկ թերութիւններ, բայց համարյա թե բոլորովին գերծ է այն Հիմնական թերութիւններից, որոնք զգայական և իմացողական ճանաչողութիւնը դարձնում են շատ պակասավոր, մշակման և կատարելութեան կարոտ գործիքներ:

Այսպէս, ուրեմն, ճանաչողութեան երկու բևեռներից և ոչ մեկին էլ չի մոտենում մտատեսութիւնը: Որովհետև ճանաչողութեան բացառիկ վայրկյանն է նա, ուր զգայական և իմացողական գործոնները մի անգուգական համադրութիւն են կազմում և աչքեր տալիս դադարներին, կամ անդրադարձում առաջին զգայական տպավորութեան: Նրա մեջ իրականութիւնը և ճշմարտութիւնը ակնբախութիւն ունեն թեև, բայց դա ոչ թե տպավորութեան ակնբախութիւնն է, այլ գլուտի և հայտնութեան ակնբախութիւնը: Հանճարի աչքերով տեսնել ենք ասում մենք մի այդպիսի մտատեսութեան, որ տեսնում է ոչ միայն, ինչ որ ներկա է և շոշափելի, այլև ինչ որ նրան հարակից և ներակա է, ու անտեսանելի և անշոշափելի: Ամբողջութիւնը տեսնել նրա մասերի մեջ, նույնիսկ մեկի մեջ, մի անգամով «տեսնել», ինչ որ անթիվ անգամներով հնարավոր չէր լինի տեսնել: Գեղարվեստական ստեղծագործութեան առաջին նախապայմանն է սա, որով, մինչդեռ կիրարկումը երկար ժամանակ է պահանջում, բայց երկը պատրաստ է իր առաջին մտահղացման մեջ: Բացի այդ, սովորական ինտուիտիվ ճանաչողութիւնը չէ սա, քանի որ մարդկային աօրյա հարաբերութիւնների մեջ մեզ առաջնորդում է մի տեսակ անգիտակից իրավական մտատեսութիւն, երբ մենք զիջում ենք, կամ պահանջում սոսկ մեր էութեան ներքին բովանդակութեամբ՝ առանց խոսքի և շարժումների: Մտատեսութիւնը, եթե այսքան լայն տեղ է բռնում կյանքի մեջ, պակաս կարևորութիւն չի ընծայում նաև մարդկային ոգու գործունեութեան բոլոր ասպարեզների վերաբերմամբ՝ ամենահին ժամանակներից սկսած: Բոլոր սիստեմները, ուղղութիւնների սկզբնավորութիւնները, գրական կամ գեղարվեստական գլուխգործոցները ինքնին

ներկայացնում են մտատեսություն մի-մի փառավոր հուշարձաններ: Այդքան ընդարձակ և հին լինելով հանդերձ՝ մտատեսությունը երբեք, սակայն, չի դարձել ճանաչողական մի գործիք, նման մյուս տեսակի ճանաչողություններին: Այստեղ էլ կա անմիջականություն, բայց ոչ զգայական ճանաչողության պարզամտություն: Այստեղ էլ կա անդրադարձումը, բայց ոչ իմացողական ճանաչողության բեկբեկումներով և դանդաղություն: Իրականությունը սրա մեջ չի մշակվում, այլ վերարտադրվում իր բոլոր հատկություններով: Եթե Հ. Բերգսոնի հետ ընդունենք, որ իրականությունը մոգաիկային չէ, ինչպես մեզ ներկայացնում է զգայական և իմացողական փիլիսոփայությունը, այլ հոսանուտ և երաժշտական, ապա մեզ համար պարզ կլինի, թե ինչքան դժվար է հոսող իրականությունը նյարդային գրգռների և տպավորությունների կամ թե իրար չթափանցող, կղզիացած բառերի և գաղափարների մեջ դնել: Այդ դժվարությունը բոլորովին գոյություն չունի մտատեսության մեջ, որովհետև նա հոգեկան ուժերի մի ներդաշնակ գործակցություն է, ուր վերլուծություն և համադրության աշխատանքը կատարելով չէ, որ մարդկային ոգին իրականությունը բռնում է և վերցնում: Բացի այդ մտատեսությունը իրականության սոսկ լուսանկարումը չէ, ուր առարկան և ենթական անգիտակից փոխհարաբերության մեջ են, այլ մի ստեղծագործական վերարտադրություն է նույն իրականության: Բայց այս մասին հետո:

Մտատեսությունը սկզբից ևեթ մնացել է գեղարվեստական ոգևորության և ստեղծագործության սահմաններում: Նա նույնացել է մտահղացման և այս վերջինի ամենախոր ըմբռնման սահմանում: Նա երբեք չի ստացել ճանաչողական գործիքի դերը, երբեք չի ծառայել ճշմարտության որոնման, կանգ չի առել մարդկային «մտքի դրած և լուծել չկարողացած» պրոբլեմների վրա: Ամենից շատ նա եղել է զգայու ընդհանրացումը, բայց երբեք մտածելու, և ոչ էլ երկուքի համադրությունը: Մտատեսության տպով այդ նոր դերը՝ մեկ կողմից նրան հեռացնում ենք սովորական մի ճանաչողություն լինելուց, մյուս կողմից էլ՝ մի համադրություն ենք կազմում ճանաչողական երկու գործիքներից՝ զգայական և իմացողական ճանաչողությունից: Այսպիսի խոչոր դեր տալով զուտ գեղարվեստական մի գաղափարի՝ մենք դեռ պետք է վերադառնանք՝ նրա մոնիստական աշխատանքը գնահատելու:

Գեղարվեստական ավելի մեծ տարողություն ներկայացնող մի գաղափար է Einfühlung-ը, որի համար հայերեն և ոչ մի բառ չկա և գերմանական լեզվին հատուկ նորակազմ բառերիցն է, որով հնարավոր է եղել իրականություն պահանջներին համապատասխան մի նոր բառ գործածել: Fühlen նշանակում է զգալ, Gefühl - զգացում, իսկ Einfühlung նշանակում է մեջ զգալ, ներ զգացում: Այստեղն էլ բառը չէ հականը:

Ամենից առաջ պիտի ասել, որ Einfühlung-ը ճանաչողության տեսակներից ոչ մեկի տակն էլ չի մտնում ուղղակի կերպով: Անշուշտ, նրա ծագման բնագավառը զգայական ճանաչողությունն է, բայց ոչ զարգացման ասպարեզը: Որովհետև իբրև առարկայի և ենթակայի մի ինքնածին և առանձնահատուկ փոխհարաբերություն՝ նա առարկայի ենթակայացումն է և ենթակայի առարկայացումը: Գեղարվեստական ապրումների գերազույն վայրկյանն է դա, ուր մենք ստանում ենք տալով, փոխ ենք առնում ստեղծագործելով, մտնում ենք մի տեղ՝ մեր մեջ տեղափոխելով առարկան: Ես ինձ զգում եմ արևի մեջ, ես իմ մեջ արևն եմ զգում. ես ինձ զգում եմ դաշտանկարի մեջ շարունակ, իմ մեջ ես զգում եմ մի դաշտանկար շարունակ: Գեղարվեստական ապրումների գագաթնացումներ և խտացումներն են սրանք, որտեղ ոչ միայն կրավորական, այլև ստեղծագործական ապրումներն են գործում ամենից ավելի: Նրա մեջ ոչ միայն մարդը, այլև արտաքին աշխարհը էսպես փոխված փոխհարաբերության են մտնում իրար հետ: Ենթակայի զգայական ընդունակությունները լայնանում են և միաժամանակ կենտրոնանում: Ինչ որ նա վերցնում է, իր մեջ կատարված մի մտաշխատանքի մշակումն է միայն և այն չափով է միայն արտաքին աշխարհը մասնակից այդ աշխատանքին, որչափով նա համապատասխանում է մտաշխատանքից բխող զգայական մտապատկերների հիմնական հատկություններին և պահանջներին: Առանց Einfühlung-ի չկա գեղարվեստական ստեղծագործություն և ապրում: Կամ որ նույն է, ամենայն գեղարվեստական արժեք ենթադրում է Einfühlung-ի մի ուժածին աղբյուր կամ պահեստ: Սա էլ ճանաչողություն է, բայց գեղարվեստական ճանաչողությունը երբեք չի բարձրացել փիլիսոփայական ճանաչողության (Erkenntnis theorie): Սակայն, եթե մենք հնարավորություն ունենք գիտականից դուրս, որևէ այլ ասպարեզում հասնել մի ճանաչողության, որ մեր կարծիքով այլևս ոչ մի գաղտնիք չի կարող ծածկել իր մեջ, ինչու համար մենք նրան էլ չպիտի կարողանանք այսպես կոչված «գիտա-

կան» ճանաչողության արժեքը տալ: Դրված հարցի կիզման կետը այստեղն է: Բայց նախ պետք է Einfühlung-ի գաղափարը հոգեբանական անհրաժեշտ վերլուծման ենթարկել, հետո նրա և մտատեսության կապերը որոշել, և ապա անցնել դրան:

Ասում ենք Einfühlung-ը գիտակցական մի վիճակ է: Բայց դա այնքան անորոշ է, որքան, եթե ասեինք, թե զգացմունքային մի վիճակ է: Զգացմունքը, իսկապես, հոգեբանական դեռ չխուզարկված բնագավառների ընդհանուր անվանումն է. ամեն բան մտնում է նրա մեջ, նույնիսկ ճանաչողությունն էլ հնարավոր չի եղել ազատել նրանից: Անշուշտ, մեծ նշանակություն ունի փիլիսոփայական աշխարհայացքը՝ հոգեբանական ֆունկցիաների գնահատման գործում: Բայց այստեղ եթե Einfühlung-ը չենք դնում կամքի և մտածողության աշխարհում, այդ նրա համար չէ, որ նա գուրկ է բոլորովին կամային և մտային տարրերից: Նրա ծագումն ու կյանքն ամբողջ մի կամային գործունեություն է, ինչպես և նրա ծավալը միայն դուրս է գալիս դրանց շրջանակից և մտային շատ հատկություններ ստանձնում: Ուրեմն, այս պայմանների տակ պահելով նրան զգացմունքի աշխարհում՝ մենք տեսնում ենք, որ նա ամենից առաջ ունի զգացմունքի թափը և սրությունը՝ մեր ներքին էություն ամենախոր ծալքերը փոթորկելու և թափանցողության ընդունակ դարձնելու մեջ՝ զգացմունքին խորթ մտապատկերների առջև:

Գերազանցապես գեղարվեստական է այն մոմենտը, երբ մեր մեջ գործում է Einfühlung-ը: Ամենից առաջ գեղարվեստական մի երկի ներկայությունն է, որ մեզ դնում է այդ վիճակի մեջ: Մի «գաղափար» է դա, որ մինչև այժմ միայն գեղարվեստական ապրումների հետ է կապված եղել: Բայց քանի որ ոչ մի հաստատուն սահմանափորում չկա գեղարվեստականի և ոչ գեղարվեստականի մեջ, ուստի և կարող ենք ընդունել, թե ոչ թե միայն պատճառը արդյունքն է, այլև արդյունքը՝ պատճառ: Այսինքն ոչ թե գեղարվեստական երկն է միայն, որ մեր մեջ Einfühlung-ի հոգեգործունեությունն է առաջ բերում, այլև նրա ինքնածին և բնածին ինքնագործունեությունն է, որ մի գործին տալիս է գեղարվեստական կամ ոչ գեղարվեստական արժեք: Այստեղն էլ նորից վերադառնում ենք նրա ներքին էության և առանձնահատկության:

Անշուշտ, մեծ նշանակություն ունեն մարդու շրջապատը, միջավայրը, ստացած կրթությունը, ընտանեկան և հասարակական պայմաններն ու դիրքը մարդու գործերի, ապրումների և հոգեկան ուժե-

րի որակի, զարգացման և ուղղութիւն վրա: Բայց, ինչ էլ որ լինեն արտաքին այդ պայմանները, ինչքան էլ մարդը գործելու և ղեկավարվելու լինի սկզբունքներով, օրենքներով և սովորութիւններով, այնուամենայնիվ մարդու մեջ առաջնակարգ դեր են խաղում մի շարք անբացատրելի ուժեր՝ բոլորովին հեռու այդ արտաքին պայմաններից և սկզբունքներից, որոնք մեզ մոտիկ և մեզ հեռու են պահում որևէ առարկայից կամ գործից: Արտաքին պայմանները երբեք երկու եղբոր նույնիսկ, միևնույն մարդը չեն դարձնում: Ինչպես նաև անհատականութիւնն բազմաբովանդակ գաղափարը երբեք չի բացատրի տարբերութիւնները, ինչպես որ կան նրանք: Սկզբունքի քարացումը անկարելի պիտի լիներ այնքան պլաստիկ դարձնել և ստեղծել թշուրիմացութիւնների այն անսահմանութիւնը, որ սկզբունքների մեջ կա, և միայն սկզբունքների մեջ կա: Որովհետև իսկապես մարդու էութիւնը չեն բացատրում դրանցից ոչ մեկն էլ՝ նրա մասնակի վայրկյանները միայն, որոնց վրա իշխում է դարձյալ նրա մեջ հանգչող այդ անբացատրելի ուժը: Մարդը մի հանգույց է անթիվ կապերի և օղակների, որոնք մեկնում են բոլոր իրերից և էակներից ու խաչաձևվում նրա մեջ: Ամենայն ինչ մեզ կապում է և վանում, մեր մեջ մտնում և դուրս գալիս. այս անդադրում և անսահման ներխուժումների մեջ մենք չենք դառնում այն, ինչ որ մեզ լեցնում է, այն պատճառով միայն, որ մենք էլ լցնում ենք այն, որ մեզ կլլել է: Այս փոխհարաբերութիւնների մեջ բարձր է մնում անձնավորութիւն (personnalité) գաղափարը, որովհետև նա է ղեկավարում ամեն բան: Ամեն մարդու համար էլ սերը մնում է անբացատրելի մի խենթութիւն. այդտեղ մարդը երևան է գալիս իր էութիւն ամբողջ թափով, դրա համար էլ նա պիտի մնա անբացատրելի: Միայն գեղարվեստագետն է, որ անբացատրելի կապեր ունի ամեն բանի հետ: Einfühlung-ը ամեն մարդու համար ապրումների բացառիկ մոմենտն է, գեղարվեստագետի համար միայն՝ ապրելու իր տեսակը, իր մենաշնորհը: Այդ պատճառով էլ, ունենալով հանդերձ ընդհանուր-հոգեբանական հիմունք, նա չի դարձել ընդհանուրմարդկային հոգեկան վիճակ: Մենք սիրում ենք մեզ խաբել, թե մենք գործում ենք մեր սկզբունքների համաձայն, կամ հարազատ արդյունքն ենք մեր միջավայրի: Սակայն, մենք գործում ենք իսկապես այն համակրութիւնների (Sympathie) և հակակրութիւնների ազդեցութիւն տակ, որոնք մեր մեջ առաջ են բերում իրերն ու երևույթները: Եթե անպատճառ մի անուն պետք է տալ այդ անբացատրելի ուժերին, ապա և դա մի

տեսակ համակրություն կարող ենք անվանել: Նա դառնում է մեր կյանքի բացարձակ բռնակալը, մարդը նրա ստրուկն է և խաղալիքը. արգարությունը, օրենքը, նույնիսկ ճշմարտությունը վճռվում են նրա հրամանով: Նա իշխում է հոգեկան բոլոր գործառնությունների և գործարանների վրա էլ: Որովհետև դա ապրելու տեսակն է, այդ պատճառով էլ նրա տեսակների տեսակը չէ: Այսինքն, որովհետև նա հոգու էության մասնակցությունն է ամեն բանի մեջ, այդ պատճառով էլ նա հոգու մասնավոր մի գործառնությունը չէ: Բնախոսական և կենսաբանական, ինչպես նաև ուղեղային տեղադրությամբ չի կարելի նրան բացատրել: Ով որ սիրում է հաճախ ինքն իր հետ, իր հոգու հետ առանձին լինել, նա շատ պարզ կհասկանա թե ինչ բան է Einfühlung-ը: Մակերևութային ապրումների և լեզվական խորհրդանշանների տակ չի ընկնում նա: Նրա մասին կարելի է խոսել անվերջ, բայց ոչ մի բույս իսկ նրա էությունը մերկացնել. որովհետև, վերջապես, նա հասկացնելու համար չէ, այլ հասկանալու համար:

Einfühlung-ը գիտակցական մի վիճակ է, կարող ենք ասել մոտավորապես, բայց մի վիճակ, որ կայունություն չունի իր մեջ, այլ եսի – գիտակցության անվերջանելի կորիզի – ինքնագործունեությունն է: Նրա մեջ կարող է մտնել միայն այն, ինչ որ նրա արյունիցն է ու նրա մսից: Բայց, ավելի ճիշտ, նա իր ինքնագործունեությամբ միայն իր մեջն է առնում ամեն բան, ինչ որ պետք է իր գործունեության: Արտաքին աշխարհի մի առարկա ոչ թե արթնացնում է նրա մեջ գտնվող, բայց նիրհած տարրերը, – դա կլինեն սովորական իդեալիզմը և նրանով բացատրված պատճառականությունը, – այլ այդ առարկան գոյություն ունի կամ չունի գիտակցության համար՝ ըստ մարդու գիտակցական գործունեության պահանջին: Առարկայի գոյությունը պայմանավորվում է գիտակցության գոյությամբ ոչ թե միայն նրա համար, որ ճանաչողության տակ չընկնող մի բան չի կարող գոյության տակն ընկնել, այլև նրա համար, որ գոյությունը՝ իբրև մտքի ստորոգություններից մեկը, չի կարող պատշաճել մտքից դուրս գտնված առարկաներին: Առարկան մի մտաշխատանքի խտացումն ու կենտրոնացումն է: Իբրև այդպիսին՝ նա ունի լինելու և դառնալու անթիվ աստիճաններ, որոնց բարձրագույն կատարը հասնում է գեղարվեստական առարկայի մեջ: Բայց դա նշանակում է արդեն, որ գեղարվեստական ճանաչողությունն է բարձրագույն ճանաչողությունը, առարկայի վերջին հնարավորությունը և մտաշխատանքի վերջին իրականությունը: Այդ վերջին հնարավորության և իրականության

մենք հասնում ենք *Einfühlung*-ի միջոցով: Ուրեմն, նա դառնում է ոչ միայն գիտակցական մի վիճակ, այլև ճանաչողական մի գործիք:

Ճանաչողության տեսության այս առեղծվածների մեջ սոցիոլոգիան և պրագմատիզմը մի լույս են սփռում: Առարկայի հոգեբանական գոյության հիմունքների վրա ընդհանուր և պարտադիր ճանաչողության դրոշմը կա. այն, որ մեզ ազատում է սոլիպսիզմի վտանգից, այսինքն, որ թույլ չի տալիս գոյության իրավունք տալ սոսկ անհատական առանձնահատուկ ապրումներին և մտապատկերներին ու բազմության դերն է շեշտում արժեքի առաջ գալու մեջ: Արժեքը դառնում է այն ժամանակ ոչ միայն մտաշխատանքի ընհանրակառուցվածքը և պարտադրությունը, այլև որևէ գոյության գլխավոր պայմանը: Ոսկու ներակա արժեքը ոչնչանում է ճգնափորների աշխարհում և դառնում մի առարկա, որ այնքան գոյություն ունի, որքան քարն ու հողը: Բայց նա, ինչպես և ամենայն արժեք, ստեղծվում է գիտակցության այն ինքնագործունեությամբ, որ առարկայի մեջ դնում է մի ուժածին պահեստ և ենթակայացնում է առարկան: *Einfühlung*-ը՝ իբրև ճանաչողական գործիք, այդ աշխատանքը կատարում է իր ինքնագործունեությամբ: Եթե այդ աշխատանքի մեջ դեր կատարեին սոսկ զգայական, կամ սոսկ իմացողական գործիքները, այն ժամանակ մենք պետք է մի դեպքում մեր ճանաչողությունը համարեինք մի լուսանկարում և արտագրություն, մյուս դեպքում՝ մի կառուցում և իրագործում ոչնչով և ոչնչից: Մատերիալիզմի և իդեալիզմի պայքարը ծնվում է այստեղն ահա: Բայց նա ոչնչանում է, որովհետև առարկայի ճշմարիտ և վերջին ճանաչողությունը այդպես չի կատարվում: Երբեք մեր զգայարանները մեր մեջ չեն բերում մի առարկա իր անվթար և անխարդախ էությունը: Ոչ էլ մեզ դնում մի առարկայի մեջ՝ առանց մեզանից մի բան պակասեցնելու, կամ նրա վրա մի բան ավելացնելու: Ինչպես նաև երբեք մեր իմացողական գործիքները մի շենք չեն շինում մեզ համար, որ ընդօրինակություն չլինի, կամ մեզ մի շենքի մեջ դնում, որ խորթ չլինի: Մեկնելով իրականության հարազատ աղբյուրներից՝ նրանք հեռանում են նրանից, որովհետև բաժանում են անմիջապես զգայական տպավորությունը իմացողական մշակումից և փոխադարձաբար, ու դրանով ստեղծում են «ներքին» և «արտաքին» կոչված աշխարհներ, որոնք միայն իբրև հակասություններ կարող են իրար մոտ դրվել և երբեք էլ չպիտի կարողանան իրար թափանցել և զգայականը իմանալի դարձնել, կամ փոխադարձաբար:

Սակայն ճշմարիտ իրականությունը մեզանից հեռանում է այդպիսի որոնումների մեջ, եթե մենք վերջ չգնենք այդ տատանումներին, եթե թույլ չտանք, որ հաղթանակի մեր երկարամատեան բնության ամենաուժեղ պահանջը՝ միությունը և մոնիզմը: Պետք է ճանաչողության բոլոր գործիքները իրար հետ ձուլել և վերցնել միայն այն, որ մեզ ազատում է սխալ շարժումներից և ուղղություններից: Պետք է մոտենալ առարկային գեղարվեստագետի աչքերով և թափանցողությամբ: Եվ այդ հնարավոր է գեղարվեստի միջոցով: Այսինքն, գեղարվեստական ստեղծագործության և ապրումներին, եթե մենք տանք իմացողական (conceptuel, begrifflich) ձևակերպություն, մենք՝ մի կողմից ընդլայնած կլինենք հենց իր բնագավառը, մյուս կողմից էլ, նույնիսկ որակով՝ բարձրացրած կլինենք նրա տարողությունը՝ հաստատուն կամուրջ ձգելով գիտության և գաղափարի միջև:

IV

Մի քանի խոսքով, եթե հնարավոր լիներ Einfühlung-ի և intuition-ի փոխհարաբերությունները պարզել, այն ժամանակ հնարավոր կլիներ նաև հոգեկան ամենաինքնուրույն գործունեությունաց մեջ տեսնել հոգու երկարմատյան և միապաշտական կառուցվածքը և ձգտումը: Այդ կլիներ մի ճանապարհ դեպի փիլիսոփայական և գեղարվեստական մոնիզմը:

Մինչդեռ Einfühlung-ը կրավորական մի ապրում է ըստ երևույթին, ուր մեծ դեր են խաղում «արտաքին» աշխարհի ազդեցությունները. intuition-ը, ընդհակառակն, մի ինքնագործունեություն է, ուր շարունակական ապրումների մեջ ստեղծվում է մի ընդհատում, մի վերադարձ և մի թռիչք, կամ հանկարծական ապրումների մեջ ստեղծվում է մի կապ, մի շարունակություն, մի դյուտ: Մի դաշտանկարի փիլիսոփայությունը դուք հասկանում եք Einfühlung-ի մոմենտում: Երբ ձեր գիտությունն սպառվել է մի պրոբլեմի վրա, դուք այդ լուծում եք intuition-ի վայրկյանում: Եթե այս երկու օրինակների կոպտությունը մի քիչ պարզում է երկուքի մեջ եղած տարբերությունը, բայց մյուս կողմիցն էլ ստեղծում է անվերածելի մի հակադրություն: Երկուսի մեջն էլ կան ներգործուն և կրավորական մոմենտներ, բայց միայն մոմենտներ, որովհետև երկուսն էլ տարբեր արտահայտություններ են մի հիմնական հոգեվիճակի, ուր սահմանավորող նշանակություն ունի ստեղծագործությունը: Գյուլտի նման մի ստեղծա-

գործութիւնն է անպայման դաշտանկարի մեջ որոնած փիլիսոփայութիւնը:

Ուրեմն, եթէ հիմնականապէս և կարճորեն մի սահմանափորման ենթարկելու լինենք այդ երկուքի տարբերութիւնը, պիտի ընդունենք, որ Einfühlung-ը հոգեկան մի ապրելավիճակ է, ուր բացառապէս գեղարվեստական ստեղծագործութեամբ մշակվում, լրացվում և ամբողջական է դառնում իմացական մտապատկերը զգայական մտապատկերներով: Զգայականի կատարած մշակումը իմացականի վրա անընդունելի է գիտնականի համար: Այդ պատճառով էլ նրա աշխատանքը վնասակար և անօգուտ է համարվում: Բայց դա մի գեղարվեստական ստեղծագործութիւնն է հոգու ներաշխարհում և, որովհետև մի հաշտութիւնն է ստեղծում ներքին և արտաքին աշխարհների, իմացական և զգայական հոգեվիճակների մեջ, այդ պատճառով էլ նա ճանաչողական մի նոր համադրութիւնն է դառնում, մի նորութիւնն է ճշմարտութեան որոնման մեջ: Ոչ թէ նրանից խորշելով, այլ նրան որոշ վարժութեան և փորձի ենթարկելով՝ կարելի է տեսողութեան մի նոր հորիզոն գտնել և ավելի մոտենալ իրականութեան, որ ինքնին և ինքնաբերաբար է առաջարկում մեզ ավելի շուտ, քան արհեստականորեն և կամեցված ձևով:

Երկուքի մեջ եղած տարբերութեան առաջին եզրիցն արդեն պարզ է դառնում նաև երկրորդ եզրը: Զգայական մտապատկերների խառնակութեան մեջ անկարելի է լինում իրականութեան ճշմարիտ ըմբռնումը, եթէ իմացական աշխատանք չկատարվի դրանց վրա: Այստեղն էլ ուրեմն, նյութը տալիս է զգայական աշխարհը, իսկ մշակումը կատարում է իմացական գործիքը: Առաջին դեպքում հակառակն էր: Մի նկար իմացական մի ամբողջութիւնն է, և ինչքան էլ հարազատութեամբ նկարագրվի, մեկնաբանվի ու լուսանկարվի այդ նկարը, դարձյալ հնարավոր պիտի չլինի ստեղծել այն հոգեկան ապրելավիճակը, որ գեղարվեստական մի ստեղծագործութիւնն է դառնում մարդու մեջ միայն՝ իսկականի հանդեպ զգայական մտապատկերների մշակութեան շնորհիվ: Փախադարձաբար, նույնիսկ մաթեմատիկական մի խնդիր, իր կնճիռների մեջ ներկայանում [է] հոգուն, որպէս զգայական մտապատկերների մի խառնակութիւն, երբ բացակայում է հոգեներկայութիւնը, իրականութեան թափանցումը և ըմբռնումը: Եթէ հնարավոր չլինի ստեղծել մի կենտրոնացում, գտում և բեռում, որոնք կատարվում են բացառապէս իմացական մտաշխատանքով, այն ժամանակ խնդիրը կմնա մշտապէս խնդիր և անլուծելի: Ընդհակառակն, դուք հանկարծ մի գյուտ եք կատարում, երբ այլևս ոչ մի բան

չեք տեսնում, բացի լուծումից, որ պատրաստվում է հոգու մեջ, առանց գիտակցական կամեցողության, այլ սոսկ լուծելու անգիտակից կամեցողության կենդանացրած կենտրոնացումից և բևեռումից: Մի սխալ քայլից խուսափում եք դուք այդպիսի ոգեներկայության մոմենտում: Սակայն ճիշտ չէր լինի, իհարկե, intuition-ը նույնացնել ոգեներկայության (Geistesgegenwart) հետ: Երկուքի մեջ ընդհանուր է կազմության արագ և հանկարծակի հատկությունը: Մինչդեռ intuition-ը մի տևողություն է և շարունակություն՝ մի անգամ գտածի և բռնածի: Նա կարող է առաջ գալ ոչ թե մշտապես այսպիսի բաղադրություն ստեղծելով, այլ նրա նշանակության շարունակական վարժության շնորհիվ էլ: Եվ այդ պարագային նա կլինի ոչ թե մի համադրություն, այլ միատարր և պատրաստի գործիք՝ իրականության ավելի մոտիկ և ավելի խոր ըմբռնման: Մեզ զբաղեցնող երկու գաղափարների՝ Einfühlung-ի և intuition-ի մեջ մատնանշված այս տարբերությունը շատ դժվարությամբ ընդունելի պիտի դառնա: Սովորաբար երկուքն էլ համարվում են տեսողական, հայեցողական, զգայական հոգեգործունեություն: Մեր մատնանշած տարբերությունը ավելի մեծ դեղաչափ է գտնում զգայական տարրերից Einfühlung-ի մեջ և ավելի մեծ իմացական՝ intuition-ի մեջ: Ընդունելով հանդերձ, որ երկուքն էլ անընդունակ են begrifflich-մտաշխատանքի, իրենց կենտրոնական և առանձնահատուկ վայրկյանում չեն կարող բառերով և գաղափարներով արտահայտվել կամ ձևակերպվել, այնուամենայնիվ, շատ հեշտությամբ նկատելի է, որ առաջինը մնում է իր ամբողջ տևողության ընթացքին այդ անընդունակության մեջ. մինչդեռ intuition-ը ինքնին անհասկանալի պիտի մնար, եթե վերջիվերջո բառական և գաղափարային մի ելք և ճանապարհ չգտներ արտահայտվելու: Իմացական տարրի ներկայությունը սրանով միայն հիմնավորված կլիներ, եթե նույնիսկ նկատի չուզենայինք ունենալ ինտուիտիվ դաստիարակության, ինտուիտիվ իրավունքի և ինտուիտիվ ճանաչողության տվյալները, որոնք անկարելի կլինեին, եթե սոսկ զգայականորեն լինեին, և ոչ նաև իմացականորեն: Մատնանշելով այս տարբերությունները՝ այժմ անհրաժեշտ է որոնել նրանց գործունեության և տարողության սահմանները՝ հասնելու համար նրանց աղբյուրի ակներին և ընձեռած ճանապարհի արժեքավորման:

Այն վայրկյանը, որ մենք բնորոշում ենք իբրև Einfühlung-ի կամ intuition-ի վայրկյան, իր մեջն ունի մի առարկա, որ կարող է «ներքին» էլ լինել, «արտաքին» էլ: Մեկ կողմ թողնելով առարկայի միամիտ և ժողովրդական հասկացողությունը՝ մենք նրա մեջ տեսնում ենք անհրաժեշտ տարրերը՝ մեզ շահագրգռող հոգեգործունեության վերլուծության տեսակետից:

Եթե կարողանանք առարկայի ինքնուրույն գոյությունը հասկանալ՝ մեկ կողմ թողնելով նրա հոգեբանական բացատրությունները, մենք կտեսնենք, որ նա չի կարող մտապատկեր լինել, ոչ թե, որովհետև հոգեվիճակ լինելուց բացի, առարկան մի ուրիշ բան էլ է, այլ նաև այն պատճառով, որ նրա ներկայությունը և նրա գոյությունը տարբեր մոմենտներ են առարկայի ինքնուրույնությունը: Իբրև ներկայություն՝ նա մի մտապատկեր կարող է լինել, իսկ իբրև մի ինքնուրույն գոյություն՝ նա այլևս չի ծագում արտաքին գրգռներից և ներկայություններից: Նրա ինքնուրույնությունը մեջ կենտրոնանում և համագրվում են մի շարք ստորոգություններ, որոնք առհասարակ որևէ գոյության անհրաժեշտ տարրերն են: Մի մտապատկերի մեջ չեն կարող երբեք այդ ստորոգությունները կազմակերպվել, կամ նույնիսկ գործոն մասնակցություն ունենալ, քանի որ մտապատկերը ինքնին մի թուղցիկ և անհաստատ տևողություն է՝ պայմանավորված չափազանց հակադիր և տարբեր ազդեցություններով: Մինչդեռ առարկան պայմանավորված չէ շրջապատի, լույսի, տեսողության, կամ զգայական անկյունի ազդեցություններով, այլ դրանցից անկախ լինելու, տարբեր լինելու մեջն է պահպանում իր ինքնուրույնությունը և գոյությունը:

Այսպես կոչված «փորձառական» հոգեբանության փորձերը երբեք չպիտի կարողանան առարկայի գոյությունը հիմնավորել և հետևողականորեն պիտի հասնեն առարկայի պայմանավորված գոյության՝ չկարողանալով հասնել պայմանավորված գոյության առարկային:

Մյուս կողմից, առարկայի վերագիրները կամ հատկանիշները (attribut) բավարար չափով չեն լուսաբանում առարկայի ինքնուրույնությունը, եթե հատկանիշների ըմբռնողությունը չընդարձակենք մինչև ստորոգություններ: Այստեղ էլ դարձյալ մի բռնություն կլինի դադափարների վրա, եթե փոփոխական, շարժական և վերլուծական հատկանիշները նույնացնենք ստորոգությունների հետ, որոնք ըստ ամենայնի անփոփոխելի են և գերազանցապես տևողական, որովհետև տևողությունն է այն էական և վճռական մոմենտը, որ հատկանիշը ստորոգություն է դարձնում և մտապատկերը՝ առարկա:

Առարկայի ինքնուրույնությունը մեջ վճռական տեղ են բռնում ուրեմն քանակը, որակը, հարաբերությունը և լինելությունը, այսինքն այն հիմնական ստորոգությունները, որոնք առարկայի պատահական, պայմանավորված և հոգեբանական գոյություն տալիս են տեական, անհրաժեշտ և իմացական հիմունքներ: Եթե առարկան մի մտապատկեր է, այն ժամանակ նրա մեջ չեն կարող գոյություն ունենալ առարկայի գոյության հիմունքները. կամ որ նույն է, առարկան չի կարող մտապատկեր լինել: Սակայն ոչ ոք չի կարող ժխտել առարկայի ինքնուրույնությունը: Հետևաբար նրա մեջ կարելի պիտի լինի գտնել այն անկյունաքարը, որ նրա ինքնուրույնությունը հետ ֆունկցիոնել հարաբերության մեջ է մտնում՝ իմացական դարձնելու անիմանալին:

Եվ, իսկապես, ուրիշ ճանապարհ չկա, եթե հրաժարվում ենք առարկան մտապատկեր ընդունելուց, կամ սոսկ մի մտախր: Այսինքն ոչ թե առարկայի արտաքինությունն է նրա ինքնուրույնության հիմքը, ոչ էլ նրա ներքին մտապատկերումը՝ նրա ինքնուրույնության վախճանը, այլ առարկայի և ենթակայի ստորոգելիական հիմունքներն են ֆունկցիոնել կապակցության մեջ, և այդ պատճառով միայն հնարավոր է դառնում իմացությունը և առարկան: Առարկայի ինքնուրույնության հիմունքները զուգակցվում են իմացության ինքնուրույնության հիմունքներին և «արտաքինը» հնարավոր է լինում՝ «ներքինը» հիմնավորելով, կամ փոխադարձաբար, մեկը մյուսին չի պայմանավորում, ոչ էլ նախընթաց է, բայց զուգակցվում է՝ փոխադարձ ինքնուրույնությունները պահպանելու համար:

Մնալով մեզ հետաքրքրող խնդրի սահմաններում, չենք կարող այնուամենայնիվ չչոչափել իմացաբանական և բնագանցական այս առեղծվածները, որովհետև վերջիվերջո եսի և գիտակցության մեջն են առնում իրենց ծնունդը ամեն տեսակի ապրումները և հոգեվիճակները: Այս կոպիտ բացատրությունը կարող է շատերին մտերիմ լինել, բայց չի կորսնցնում այս մտաչենքի մեջ իր անհրաժեշտ դերը, քանի որ մենք նույնացնում ենք առարկա-ենթակա, արտաքին-ներքին և նման հասկացողությունները, ու ֆունկցիոնել կապակցության մեջ ավելի պատկերավոր և դիտրմբունելի դարձնում: Այս տեսակետից, ոչ նվազ ձեռնտու է նաև մի այլ տեսակի բացատրությունը՝ նույնպես հանրածանոթ, թե գիտակցության ծալքերումն է հանգչում Անգիտակիցը՝ որպես նրա ենթանյութը, նրա նախապայմանը և սկզբնական ձևը: Իմացաբանական մի առեղծված է հանճարի ստեղծագործության յուրաքանչյուր մասնիկի վերլուծությունը, ինչպես նաև նրա ստեղ-

ծագործութեան ամբողջութիւնը, որովհետեւ նրա ստեղծած բազմաթիւ աշխարհները գիտակցութեան ինքնագործունեութեան բարձրագույն զարգացման են հասնում և իմանալի կացուցանում, ինչ որ չէր եղել սովորական և հասարակ մտքի համար: Բայց այդ ստեղծագործութեան ամբողջութիւնը անհերքելիորեն ցույց է տալիս անգիտակից ուժերի կուտակումը՝ թե՛ որպէս հանգչող, չարտահայտվող հոգեգործունեութիւն և թե՛ որպէս վերջիվերջո անիմանալի նպատակների և իդեալների հետապնդում: Կամա-ակամա մարդն ապաստանում է նշանների և նմանութիւնների տակ՝ զգալով հանդերձ, որ ճշմարիտ իրականութիւնը ոչ միայն ավելին է, այլ գուցե նաև բոլորովին տարբեր: Բայց այսպիսի շենքերի արժեքը չի կորսվում երբեք, եթե հնարավոր է լինում անհակասական մի համադրութեան վերածել բացատրութիւնների նոր տեսակը:

Ահա այս վերապահութիւններով պետք է շարունակել Intuition-ի և Einfühlung-ի վերլուծութիւնը և դասավորութիւնը:

Ոչ միայն այդ երկուքը, այլ նաև հոգեկան գործունեութեան բոլոր տեսակներն էլ միևնույն բացատրութիւնն են ընդունում այս շրջանակի մեջ: Թողնելով մյուսները՝ մենք երկու խոսքով պիտի աշխատենք Einfühlung-ի և Intuition-ի ըմբռնումը տալ վերոհիշյալ վերապահումներով:

[Թերի է]

Բնագիր: Ձեռագիր:

[Վարազդաս Տերոյան]

ԿՈՒԵԿՏԻՎ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՄԻ ԶՈՒՇԱՐՁԱՆ

Կոլեկտիվ աշխատանքը՝ իբրև հակադրություն անհատական աշխատանքի, մեծ հավակնություններով առաջադրվում է հատկապես մեր դարաշրջանում, երբ թվում է, թե անհատականությունը սպանել է արդեն իր բոլոր հնարավորությունները, և միակ ճանապարհը, որ նոր է, որ դեռ փորձված չէ, որ լիքն է անասելի հնարավորություններով – այդ միակ ճանապարհը կոլեկտիվ աշխատանքի ճանապարհն է: Ինչքան էլ այն մեկի արժեքը մարդկության դարավոր փորձի անժխտելի հատկություններն ունի, և գուցե, չափազանցություն լինի ասել, թե սպառել է արդեն իր բոլոր հնարավորությունները, այնուամենայնիվ նա անցյալին է վերաբերում, և մեր հայացքը մշտապես կաշկանդում է արդեն մեր հետևում փռված ուղիների և արահետների վրա, առանց հեռանկարի (որ միշտ առջևում պետք է լինի) և առանց ապագայի, որ մենք ուզում ենք նոր լինի և մեր ստեղծագործական աշխատանքի մեջ մեզ ամեն բոլոր ցույց չտա կրկնություն և հնություն:

Սակայն այս պահանջը մեզ ներկայանում է, իբրև կատաղի անհատապաշտություն դեմ բնականորեն առաջ եկած մի հակադրություն, և որպես այդպիսին՝ նրա բնորոշ հատկությունը դառնում է ֆորմալ և բացասական: Կոլեկտիվ աշխատանքի պահանջը մինչև այստեղ դեռ էական և դրական ոչ մի հատկություն ցույց չի տալիս: Եվ, իսկապես, ի՞նչ է նշանակում կոլեկտիվ աշխատանք:

Առանց խոր վերլուծության մեջ մտնելու կարող ենք ասել, որ կոլեկտիվ աշխատանքը տեխնիկայի և ինդուստրիայի մեջ երևան է գալիս գերազանցապես իբրև անհատական ուժերի և էներգիայի ներդրանակում, համաձայնեցում, համադրում և գումարում: Հատկապես այս ասպարեզում աշխատանքի բաժանումը, մեկ կողմից վերջնական զարգացման հասցնելով անհատական ուժերի և էներգիայի օգտագործման մասնագիտացումը, մյուս կողմից անկարելի է դարձնում դրանց նպատակահարմար զարգացումը՝ առանց կոլեկտիվ հարաբերությունների կապերն ավելի սերտացնելու: Ավելի պարզ ասելու համար՝ աշխատանքի բաժանումը, որ մեր դարաշրջանի կուլտուրայի բնորոշ գիծն է, ինքնին արդեն մի անժխտելի ապացույց է, որ մասնագիտացման (անհատականացման) ճանապարհը անվրեպ կերպով տանում է մեզ կոլեկտիվացման ուղիների վրա: Ուրեմն, աշխատանքն ինչքան անհատականանում է, այնքան, և ավելի՝ կոլեկտիվանում: Այստեղ ոչ մի հնարավորություն չկա ավելի մանրամասնորեն կանգ առնելու այս, ըստ երևույթին, անընդունելի տարակերպության վրա: Մեր մտքի թելը շարունակելու համար այսքանն էլ բավական էր որպես մի

առաջադրություն՝ թե տեխնիկայի և ինդուստրիայի աշխարհում մեր կուլտուրայի բնորոշ գիծն է աշխատանքն անհատականացնել կուլեկտիվացնելու համար:

Սակայն, մտքի աշխարհում կուլեկտիվ աշխատանքը մնում է իբրև մի ցանկուկուր միայն, մեթոդական մի նմանողություն, որ մենք ավելի շուտ ձևակերպում ենք, բանաձևում, դնում կուլեկտիվ շրջանակի մեջ, կամ անվան տակ՝ առանց դեռևս հասած լինելու այնտեղ, ուր աշխատանքն, ըստ էության, կուլեկտիվ է դառնում: Մի սեղան շինելու համար, պարզ մասնագիտացման դեպքում, մեկը շինում է ոտները, մի ուրիշը՝ երեսը, երրորդը՝ կողքերը, դարակները, փականքները, հղկումը և այլն: Իսկ որպեսզի մի միտք հանրագուտ նպատակների ծառայի, և իբրև այդպիսին հասարակութայն առաջարկվի, ո՞վ կարող է ցույց տալ, թե ո՞վ շինեց այդ մտքի ոտները, այդ մտքի երեսը, այդ մտքի դարակները և այլն: Ամենամեծ ժողովրդականության և ընդհանուր հավանության արժանացած միտքն անգամ, իր հիմքում ինչքան էլ որ բազմաթիվ աղբյուրներ ունենա, իր ծագման և ձևակերպման մեջ, սակայն, մնում է անհատական: Այն բոլոր ուղղումները, հապավումները և հավելումները, որ կարելի է անել այդ մտքի վրա, դառնում են կրճատումներ և կարկատաններ, հաճախ բառերի փոփոխություններ՝ առանց հիմնական և բաղկացուցիչ տարրերի ստեղծագործությունը խանգարելու:

Եվ, սակայն, կուլեկտիվ աշխատանքը մտքի աշխարհում նույնքան հրամայականորեն տրվում է, որքան տեխնիկայի և ինդուստրիայի մեջ, ըստ որում մեր դարաշրջանի կուլտուրայի բնորոշ գիծը մեզ ցույց է տալիս առաջադիմության մի ճանապարհ միայն՝ աշխատանքի բաժանման շնորհիվ՝ աշխատանքի կուլեկտիվացում: Այդ պահանջը ոչ այնքան արդեն գոյություն ունեցող տվյալների քմահաճ ընդհանրացման արտահայտությունն է, որքան իրական կյանքի զարգացման առարկայական միտումների խոր թափանցողության արդյունքը: Պատմականորեն մեզ հայտնի բոլոր փաստերը մեկ կողմից այդ ձգտման անդիմադրելի դրսևորումը ձևակերպելով՝ ցույց են տալիս մյուս կողմից աշխատանքի այդ մեթոդի բոլոր թերություններն ու առավելությունները: Դրա համար է, որ ովքեր որ լրջորեն շահագրգռված են նրա հաջողություններով, պետք է շտապ ընդհանրացումներից ավելի կանգ առնեն կոնկրետ օրինակների և փաստերի վրա՝ աշխատելով առինքնել այդ օրինակի բոլոր դրական նվաճումները:

Գիտական մտքի կուլեկտիվ աշխատանքի մի հսկա հուշարձան կա այս րոպեի աչքիս առջև, և որ ինձ առիթ տվեց այս փոքրիկ հոդվածով ընթերցողներին ծանոթացնելու համառոտակի այդ մեթոդի մի քանի դրական առավելություններին:

Ինն Հարյուրական թվականներից Փարիզում ծրագրվում է կազմել մի փիլիսոփայական բառարան: Դեռ 1898 թվին Սորբոնի տրամաբանության դասախոս Ա. Լալանդը մի հոգվածով կենտրոնացնում էր ուշադրությունը «փիլիսոփայական լեզվի և փիլիսոփայության մեկություն» (Einheit) վրա: Իսկ 1900 թվին փիլիսոփայության միջազգային կոնգրեսին նույն անձնավորությունը մի տեղեկագիր էր ներկայացնում «փիլիսոփայական լեզվի քննադատության և ամրապնդման» մասին: Մյուս կողմից, մի ուրիշ փիլիսոփա՝ Բ. Լեոն, զանազան միջոցներ էր մտածում հիշյալ համագումարի աշխատանքները շարունակելու համագումարից հետո էլ, որով հնարավոր լինի գիտնականների և փիլիսոփաների միջև մտքերի հաճախակի և սերտ փոխանակություն հաստատել: Այս ընդհանուր տրամադրությունները ջերմ արձագանք գտան ֆրանսիական փիլիսոփայական ընկերության մեջ, որը իր նյութական և մտավորական հովանավորության տակ վերցրեց փիլիսոփայական բառարանի կազմության աշխատանքը: 1902-ից սկսած ընկերությունն իր բյուլետեններում սկսեց հրատարակել բառարանը, և 1923 թվին վերջացավ ամբողջ գործը: Հետագայում արդեն գրքի ձև ստացավ բազմաթիվ ուղղումներով, լրացումներով և հավելվածներով: Իմ ձեռքի տակ գտնվում է 1928 թվի հրատարակությունը՝ երկհատոր, մեծադիր 1104 էջից բաղկացած գիրքը:

Ամբողջ գործը և աշխատանքը, իր սկզբնական տարրերից սկսած, խնամով մտածված և հաջողությամբ կիրառված կոլեկտիվ աշխատանքի մի պերճախոս հաղթանակ է: Այդ շատ պարզ երևում է առաջաբանի հետևյալ մի քանի տողերից, որ թարգմանաբար տալիս են, որովհետև դժվար է ավելի խտացած, ավելի շոշափելի, ավելի ճշգրիտ կերպով պատկերացնել այդ մեթոդը:

«Երկի տեքստը առաջին խմբագրությունում կազմել՝ միջին հաշվով հիսունական էջ ունեցող հատվածներով. տպագրել այդ հատվածները «փորձնական տեսք»-ի ձևով և լայն լուսանցքներով, այնպես որ հեշտությամբ կարելի լինի ծանոթություններ գրել նրա վրա: «Տեսքերն» այդ վիճակի մեջ հղել ընկերության անդամներին և ֆրանսիացի ու այլերկրացի որոշ թվով թղթակիցներին, որոնք այդ ձեռնարկին մեծ շահագրգռություն էին ցույց տալիս. հավաքել ու համեմատել նրանց քննադատությունները, հավելումները և դիտողությունները: Վերջնական տեքստի մեջ պահպանել այն ամենը, ինչ որ ընդունելի էր եղել անվիճելի կերպով, կամ, առնվազն, ընթերցողների գրեթե միաձայն հավանություններ: Փիլիսոփայական ընկերության տարեկան մեկ կամ երկու հավաքություններին ներկայացնել ամենավիճելի կետերը, առաջ բերել մի նոր դիսկուսիա և, հնարավորության սահմաններում, մի ընդհանրական դատողության արտահայտություն ստանալ, — վերջապես բոլորը բաղդատել և այդ բաղդատությունից

Հանել տեքստի վերջնական խմբագրությունը: Ընթացիկ ծանոթություններին ձևով էջերի ներքնահարկում տեղավորել անձնական ու տարամետ կարծիքները, հավաքությունների ընթացքում փոխանակված խորհրդածությունները և լրացուցիչ դիտողությունները, որոնց բնական տեղը բուն իսկ հոդվածի մեջ չէր կարող լինել: Ահա՛, ընդհանուր գծերով, այն կարգը, որին պետք եղավ հետևել այդ երկը կազմելու համար»:

Իհարկե, սկզբից ևեթ, Լալանդը և երկու-երեք ուրիշ փյուխոփաներ (որոնք այդ երկար ժամանակաշրջանում մի քանի անգամ փոփոխվում են այն պատճառով, որ դրանցից երկուսը մեռնում են, ուրիշները, այլ պատճառներով հեռանում անմիջական աշխատակցությունների) իրենց վրա վերցնում են ամբողջ գործի սև աշխատանքը, այսինքն այն բոլոր նախապատրաստական աշխատանքները, որոնք վերևում մեթոդական ձևով խտացված ներկայացվեցին՝ մինչև վերջնական խմբագրության պատրաստությունը: Գիտական համագործակցության այս նոր եղանակը այնքան անակնկալներ ուներ և տարածվեց այնքան երկար ժամանակաշրջանի վրա (ավելի քան քսան տարի), որ ստիպված եղան մի քանի տառեր մեկից ավելի «վերջնական» խմբագրության ենթարկել և, ուրեմն, մի քանի անգամ նոր տպագրել: Ի վերջո Հնարավոր եղավ տեխնիկապես համարյա անթերի մի գործ դուրս բերել, ըստ որում, ինչքան որ մտավորական միավորության (մեկության) համար նախաձեռնողները ներկայացնում էին ամենայն հեղինակավորություն և առավելագույն կարողություն, նույնքան և տեխնիկական դժվարությունները հաղթահարելու համար պակասում էր փորձը և բովանդակությանը համապատասխանող ձևը:

II

Մի քանի խոսքով փորձենք տալ բառարանի նկարագրությունը:

Յուրաքանչյուր հոդված տալիս է առաջադրված տերմինի «տեխնիկական» սահմանավորումը. դրան հետևում է անմիջապես այդ սահմանավորման քննադատությունը, ուր ի միջի այլոց մտնում են բառի և գաղափարի լեզվաբանական առումները և փոփոխությունները, որոնք պատմականորեն առաջ են եկել զանազան դարաշրջաններում: Էջի ներքնահարկում տեղավորված են նույն տերմինի մասին եղած զանազան դիտողություններ և ծանոթություններ, որոնք, ըստ մեծի մասին, կամ տեխնիկական սահմանավորման դեմ տարամերժ և հակառակ կարծիքներ են պաշտպանում, կամ էլ պատմական ու նոր լուսաբանություններ են տալիս բառի սեմանտիկ (նշանակագիտութ-

յուն)¹ արժեքի մասին: Յուրաքանչյուր տերմինի մոտ նշանակված են գերմաներեն, անգլերեն և իտալերեն համապատասխան բառերը: Երբեմն հոդվածի կազմի մեջ, կամ թե նրա քննադատության և ծանոթությունների մեջ նշված են նույն տերմինի տարբեր առումները կամ նշանակությունները՝ այդ լեզուներից մեկի կամ մյուսի մեջ: Եվ վերջապես, այդ բոլորից հետո տրված է նույն բառի միջազգային արմատը:

Արժե մի քանի խոսք ասել այս միջազգային արմատի մասին:

Մարդկային ոչ մի գիտություն այնպես հավակնություն չունի լինել բացարձակ, ընդհանրական և տիեզերական, որպես փիլիսոփայությունը: Եվ, սակայն ոչ մի գիտության մեջ աշխատանքի միջոցներն ու գործիքները (այս դեպքում բառերն ու գաղափարները) այնքան անկայուն, անհաստատ, փոփոխական և առաձգական չեն, որքան փիլիսոփայության մեջ: Առաջին և վերջին սկզբունքների գիտությունը, որ ուզում է ընդհանուր մարդկային արժեք ներկայացնել, ամենից ընդհանրականը և տիեզերականը լինելը, պարտավոր է ունենալ հրամայաբար, իր արտահայտության միջոցների համար գոնե, ընդհանրականորեն և տիեզերականորեն ընդունելի ձևեր և նշաններ: Մաթեմատիկայի օրինակը վարակիչ է, ինչպես նաև երաժշտության օրինակը. երկուսն էլ ունեն ընդհանուր-մարդկային լեզու: Փիլիսոփայության համար այդպիսի լեզու մեծ անհրաժեշտություն էր: Այդ պատճառով էլ փիլիսոփայական ընկերությունն ընդունեց իդո միջազգային լեզվի արմատները իր բոլոր տերմինների համար: Էսպերանտոյի կատարելագործված վերամշակությունն է իդո-ն, որի նախդիրների և ածանցումների ըստ ամենայնի կանոնավոր և կատարյալ կիրառումը այդ արհեստական լեզվին տվել է մեծ ճկունություն և ճշգրտություն. մի բան որ այնքան անհրաժեշտ է փիլիսոփայական լեզվի համար: Այսպես, ուրեմն, միջազգային լեզվի աշակցության դիմելը, թեկուզ միայն արմատների ընտրության հարցում, ոչ միայն տեխնիկապես լուծում էր առաջադրված խնդիրը, այլև ըստ էության, այսինքն, փիլիսոփայության ընդհանուր-մարդկային արժեքի հաստատման տալիս էր իր անհրաժեշտ, պարտադիր տուրքը: «Ընդհանուր լեզու» գտնելու համար անհրաժեշտ է ոչ միայն գաղափարների և կոնցեպտների մասին ունենալ որոշ և հաստատուն սահմանադրումներ, այլև դրանց արտահայտիչ նշանների և բառերի միօրինակ և միատեսակ ձևեր:

¹ Փիլիսոփայության մի նոր ճյուղ, որի համար և ստեղծված է այդ նոր բառը և աշխատում է տպ տերմինների իմաստի պատմական ուսումնասիրությունը իր այն փոփոխություններով, որոնց ենթարկվել է նա զանազան ժամանակներ:

Բոլոր նշանավոր փիլիսոփաներից կան անթիվ մեջբերումներ և քաղվածքներ, հատկապես «քննադատություն» և «ծանոթություններ» բաժնում: Բայց ավելի արժեքավոր են հենց տերմինի սահմանավորման մեջ մտած քաղվածքները: Որևէ ժամանակ, որևէ փիլիսոփա, որ կարողացել է այս կամ այն տերմինին տալ այնպիսի մի սահմանավորում, որ մինչև այժմ էլ մնացել է անվիճելի և անգերազանցելի – այդ սահմանավորումը վերցնում են նույնությամբ՝ տալով հանդերձ նրա թարգմանությունը: Այսպիսով, միևնույն ընդհանուր նպատակին համագործակցելու են գալիս միևնույն կոլեկտիվ աշխատանքի մեջ նաև անցյալ դարաշրջաններում նույն գործի վրա աշխատողներն ևս:

Ոչ մի տեղ մարդկային լեզվի թերություններն ու անկատարություններն այնպես զգալի և շոշափելի չեն, որպես փիլիսոփայությունների մեջ: Այդ մասին շատ փիլիսոփաների մոտ կտեսնեք նմանօրինակ գանգատներ: Որպեսզի հնարավոր լինի յուրաքանչյուր գաղափարին մի տերմին միայն տալ, կամ, ինչ որ նույնն է, յուրաքանչյուր տերմինին միայն մի գաղափար տալ, դրա համար անհրաժեշտ լինե՞ր գուցե շատ երկրներում պատրաստել նմանօրինակ գործեր, որոնց ընդհանրական համեմատությունից կարելի կլինե՞ր պատրաստել մի ընդհանուր-մարդկային փիլիսոփայական լեզու՝ ընդունելի բոլոր լեզուների համար: Այս լայնածավալ մտահոգությունը տիրապետում է սույն բառարանի սկզբից մինչև վերջ: Որպես այդ ընդհանուր նպատակի նախապատրաստման մի տուրք՝ աշխատակիցները ամեն անգամ հրապարակ են բերում միևնույն տերմինի բոլոր այդօրինակ թերությունները: Որպեսզի դա միայն քննադատություն չլինի, այլ նաև ստեղծագործական աշխատանք, յուրաքանչյուր տերմին այնքան սահմանավորման է ենթարկվել՝ համարագրված առանձին հատածներով, որքան տարբեր առումներ որ ունի: Այդ տարբերությունները երբեմն նաև բարդանում են փիլիսոփայության գանազան դիսցիպլինաների մեջ գործածվելու պատճառով:

Վերջապես, երկի նկարագրության համար անհրաժեշտ է մատնանշել ընդարձակ «հավելվածը» և «հավելումները», որոնք անխուսափելի էին դառնում շնորհիվ այն հանգամանքի, որ երկար ժամանակաշրջանում պատրաստվեց գործը, և աշխատակիցները ցրված էին գանազան տեղեր ու երկիրներ, և իրենց դիտողությունները պարտադիր կերպով ու որոշ ժամանակի սահմանում չէ՛ր, որ պետք է հաղորդեին:

Մտածել, թե համագործակցության նման եղանակը կարող է՞ր շարունակվել անվերջանալիորեն, և ունենալ միայն որոշ պերիոդներ, որոնք պետք է հնարավորություն տային այդ ժամանակաշրջանում կատարված աշխատանքների հանրագումարը կատարել և ամբողջա-

ցումը, որպեսզի ավելի մեծ թափով շարունակվեն աշխատանքները – այդ չէ՞ր նշանակում արդյոք վերջ տալ գիտական աշխատանքների անարխիկ վիճակին, որի մեջ գտնվում է նա ներկայումս և կազմակերպությունն մտցնել այնտեղ էլ: Օսվալդի սիրելի մտորումներից է այս, որի համար, սակայն, նա ուրիշ եղանակներ էր առաջարկում:

III

Մի քանի տերմիններից քաղվածներ կատարելով և վերլուծութունը տալով՝ գուցե, հնարավոր լինի ավելի ճիշտ գաղափար կազմել այս գործի որակի մասին: Վերցնում ենք, հատկապես, հետևյալ երեք բառերը. կոմմունիզմ, կոլլեկտիվիզմ, մատերիալիզմ: Թեև նման բառեր, որոնք մեզ հետաքրքիր կարող էին լինել, այնքան էլ շատ չեն, բայց և այնպես այսքանն էլ բավական է ցույց տալու այն մեծ ձգտումը, որ ունեցել են աշխատակիցները՝ պահպանելու հնարավորություն սահմաններում, միևնույն գաղափարի կամ վարդապետությունից բխող չափերի հակառակ, նույնիսկ հակասող արտահայտությունների առարկայական բանաձևումը:

«Կոմմունիզմ

A. Հասարակական կեցություն, որ նկարագրված է Պլատոնի Հասարակապետության մեջ:

B. Տնտեսական և հասարակական ամենայն կազմակերպություն, որի հիմքը անհատական սեփականատիրության հակադրված համայնական սեփականատիրությունն է և հասարակության ակտիվ միջամտությունն՝ անհատների կյանքի մեջ:

C. Մասնավորապես (Կարլ Մարքսի և Էնգելսի Կոմմունիստական մանիֆեստ, 1847) – մի վարդապետություն, որի բնորոշ գծերն են՝ անհատական հողային սեփականատիրության և ժառանգության ոչնչացումը, փոխադրության և արտադրության միջոցների սոցիալիզացիան, հանրային կրթությունը, վարկի կազմակերպումը պետության ձեռքով և աշխատավորների կազմակերպումը՝ նրա ղեկավարությամբ»:

Հողվածի քննադատության մեջ կարգում ենք.

«Այս տերմինը իր ընդհանուր նշանակություն մեջ թե՛ անորոշ է և թե՛ գորեղ. նա առաջադրում է կատարյալ սոցիալիզացիա ոչ միայն արտադրության միջոցների, այլ նաև սպառման առարկաների վերաբերմամբ, նա նույնիսկ սերտորեն միանում է (գուցե վատ հասկացված կամ չափազանցված պղատոնիզմի միջոցով) ընտանիքի քայքայման գաղափարին, ծնողների ու երեխաների ամբողջական բաժանման գաղափարին և պետության կողմից սրանց տրվելիք համայնական կրթության գաղափարին: Այս նշանակությունը, սակայն, կայուն չէ: Փրանքը կոմմունիստներին (որոնք հեղափոխում են միայն սեփակա-

նատիրութիւնը) Հակադրում է ֆալանստերյանները, որոնք խորտակում են նաև ընտանիքը: Բայց այս գանազանութիւնը թվում է, թե քիչ գործածական է: Ներկայումս այս բառը գործածվում է, Հատկապես, բնորոշելու համար այն վարդապետութիւնները, որոնք բխում են մարքսիզմից, ռուսական սովետիզմից և երրորդ ինտերնացիոնալից»:

«Կոլլեկտիվիզմ».

A. Նորաբանութիւն: Այս տերմինը ստեղծվել է Բազելի կոնգրեսում (1869)՝ Հակադրելու համար պետական սոցիալիզմին, որ ներկայացնում էին Հատկապես գերմանական մարքսիստները, ոչ-պետական, ոչ-կենտրոնացնող սոցիալիզմը, որ ներկայացնում էին Հատկապես Ֆրանսիացի, բելգիացի և շվեյցարացի պատգամավորները: Առաջին անգամ գործածել է Լոկլում հրատարակվող շվեյցարական «Պրոգրես» թերթը, 1869 թ. սեպտ. 18-ին:

B. Զանազան անհատական պատճառներով այդ տերմինը փոխել է իր այս մասնավոր իմաստը: Ժ. Գեդը, որ սկզբում միացած էր Ժյուրայի կոլլեկտիվիստական դպրոցին (A նշանակութամբ) շարունակեց նույն անունով բնորոշել իր վարդապետութիւնը, թեև անձնապես նա այդ ձևափոխել էր Հսկայական չափով և մարքսիզմի կողմ կատարած թեքումով: Եվ Ֆրանսիայում կատարած իր պրոպագանդի ազդեցութեան շնորհիվ մարքսիստական, հեղափոխական սոցիալիզմը այնտեղ Հայտնի դարձավ կոլլեկտիվիզմ անունով:

C. Դրա հետևանքն այն եղավ, որ այդ բառն ընթացիկ լեզվի մեջ ձգտում է բռնել սոցիալիզմ տերմինի տեղը՝ ավելի ճշգրտելով ու նեղացնելով վերջինի նշանակութիւնը: Որպես Հակադրութիւն ավելի լայն իմաստով վերցրած սոցիալիզմի (Լերու, Ֆուրիե, Օվուեն և այլն)՝ նա կիրառվում է սոցիալական այնպիսի մի ռեժիմի համար, որի բնորոշ գիծը՝ քաղաքական տեսակետից՝ դեմոկրատիկ սկզբունքն է, իսկ տնտեսական տեսակետից՝ այն հանգամանքը, որ արտադրութեան միջոցների և գործիքների սեփականութիւնը կոլլեկտիվ է, այսինքն, պատկանում է կամ արտադրական ընկերութիւններին, կամ համայնքներին կամ էլ նույնիսկ պետութեան (չնայած բառի ծագման): Տես՝ Վանդերվելդ – Կոլլեկտիվիզմ և տնտեսական էվոլյուցիան: Հեղափոխական բնույթն էլ, իր հերթին, չքանում է նրանից. այդպես է, որ պ. Միլլերանը՝ իր «Ֆրանսիական ռեֆորմիստական սոցիալիզմ» գրքի մեջ, որ նվիրված է Հատկապես բնորոշելու այն, ինչ որ իրեն բաժանում է հեղափոխականներից, իրեն հայտարարում է կոլլեկտիվիստ, և կոլլեկտիվիզմը սահմանավորում է՝ որպես մի դրութիւն, ուր կապիտալիստական սեփականատիրութեանը անհրաժեշտորեն և պրոգրեսիվ կերպով փոխարինելու է սոցիալական սեփականատիրութիւնը (կամ ազգային, կամ մոնիցիպալ)»:

Քննադատության մեջ կարգում ենք.

«Տեղին կլինեն զանազանել հետևյալ գաղափարներ. 1. կոլլեկտիվիստական ռեժիմը. 2. մի վարդապետություն, ըստ որի, այդ ռեժիմը ձգտում է անհրաժեշտորեն կապիտալիստական ռեժիմի տեղը բռնել գործնականապես. 3. մի վարդապետություն, ըստ որի, այդ ռեժիմը ներկայացնում է թե՛ երջանկության և թե՛ արդարության տեսակետից կապիտալիստական սեփականատիրությունից իրավականորեն ավելի բարձր մի ռեժիմ»:

Ծանոթությունների բաժնում առանձին դիտողություններ կան A. և C. հատածների, ինչպես նաև քննադատության մասին՝ հինգ հեղինակությունների կողմից կատարված:

«Մատերիալիզմ»

Մատերիալի և մատերիալիզմի մասին ավելի քան վեց էջի վրա խտացած են փիլիսոփայության մեջ սկզբից ևեթ գոյություն ունեցող ամենակարևոր և հիմնական հայացքներն ու տեսակետները: Այստեղ կարևոր է նշել միայն D նշանակությունը:

Օնտոլոգիական, հոգեբանական և բարոյագիտական մատերիալիզմի սահմանավորումը տալուց հետո կարգում ենք սոցիոլոգիական մատերիալիզմի մասին.

«Պատմական մատերիալիզմ. Այս տերմինը ստեղծել է էնգելսը՝ բնորոշելու համար Կարլ Մարքսի վարդապետությունը, ըստ որի տնտեսական երևույթները հիմքն են կազմում ու պատճառական ազդակը հանդիսանում ամենայն պատմական և սոցիալական իրականությունից: Հասարակության տնտեսական կառուցվածքը այն իրական հիմնաքարն է, որի վրա բարձրանում է որևէ իրավական և քաղաքական վերնաշենք և որին համապատասխանում են հասարակական գիտակցության որոշ ձևեր...: Նյութական կյանքի արտադրության ձևը պայմանավորում է ընդհանրապես սոցիալական, քաղաքական և ոգեկան կյանքի պրոցեսները» (K. Marx. Zur Kritik der politischen Oekonomic, 1859):

Մարքսի այս մեջբերումը լուսարանող մի ուրիշ հատված էլ բերված է էնգելսի Hern Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft, էջ 12-ից: Բայց ավելի հետաքրքիր է ծանոթության մեջ առաջ եկած վեճը պատմական մատերիալիզմ տերմինի մասին. այդտեղ կարգում ենք.

«Պատմական մատերիալիզմ արտահայտությունը հաճախ քննադատվել է և, ինձ թվում է, իրավացի կերպով: Ստուգաբանորեն այդ արտահայտությունը կարող էր կիրառվել նաև Սպենսերի սոցիոլոգիայի վրա, որի հիմքը կենսաբանությունն է: Ինձ թվում է տնտեսական դեմտերմինիզմը շատ ավելի ճշգրիտ կլինեն և հատուկ կոչու-

մը: Լորիան առաջարկում է պատմական էկոնոմիզմ (ծանոթ. Կ. Ռան-ձուլիի):

«Տնտեսական դետերմինիզմը նույնպես երկդիմի կլիներ. այդ կնշանակեր ավելի շուտ «մի վարդապետություն, ըստ որի տնտեսական երևույթները ենթարկվում են դետերմինիզմի», քան թե «մի վարդապետություն, ըստ որի տնտեսական երևույթները որոշում են բոլոր սոցիալական իրերը»:

* * *

Կոմմունիզմ, կոլեկտիվիզմ և մատերիալիզմ գաղափարների սահմանավորումներն ըստ մեծի մասին թարգմանաբար բերելով՝ մենք կարծում ենք՝ որոշ չափով պարզած ենք լինում այդ երկի արժեքը՝ մեզ հետաքրքրող տեսակետից: Թեև պիտի խոստովանել, որ հենց այդ տեսակետից ցանկալի շատ բան էր մնում անելու, որպեսզի կարելի լիներ համաչափություն մտցնել նրա գուտ փիլիսոփայական արժեքի հետ: Ինչքան որ լրիվ, ամբողջական ու բազմակողմանի է տրամաբանության, ճանաչողության տեսության, բարոյագիտության, էսթետիկայի և մետաֆիզիկայի մասին եղած ոչ միայն բառապաշարը, այլ նաև սահմանավորումները, քննադատություններն ու ծանոթությունները, այնքան էլ հաջորդական կերպով պակասում են ոչ միայն բառապաշարը, սահմանավորումները, քննադատություններն ու ծանոթությունները, այլ նաև դրանց որակը, հեղինակավորությունը, հանրաթեք ընդունելիությունը հոգեբանության սոցիոլոգիայի, բիոլոգիայի, պատմության, իրավունքի և տնտեսագիտության վերաբերմամբ: Այս հասկանալի է ինքնին գործի բնույթից իսկ. դրա համար անկարելի է մեղադրանք հնարել: Եվ այդպես լինելով հանդերձ, այդ սահմանների մեջն իսկ, հարևան գիտական դիսցիպլինները միայն զնահատելի տուրք են վերցնում իրենց ամենագործածական տերմինների այսպիսի փիլիսոփայական ձևակերպումից: Ամեն անգամ, երբ մարդիկ խորանում են և մտածում արմատականորեն, կարծում են, թե փիլիսոփայություն են անում: Հատկապես մեր հայկական իրականության մեջ շատերը կան, որոնք, օրինակի համար ասենք, գրական խնդիրների քննության մեջ առատորեն խառնում են փիլիսոփայական տեղեկություններ: Այս վտանգը ամեն բոլորակապես նկատելի է փիլիսոփայության մեջ, և այդ պատճառով էլ «փիլիսոփայության բառգիրքը» անընդհատ հրավիրում է ընթերցողի ուշադրությունը նման շփոթությունների վրա: Պարզ է ուրեմն, որ հարևան գիտությունների բնագավառը ոտնակոխություններ կատարելով՝ հեղինակները միայն ավելի ուժգին կերպով շեշտած են լինում շփոթություններից խուսափելու, շեղումներ և սայթաքումներ չկատարելու անհրաժեշտությունը: «Ընդհանուր լեզու» գտնելու

անվիճելի պահանջը այս բառարանի մեջ մի օրենսգիրք կարող է գտնել:

Մյուս կողմից, «պաշտոնական գիտություն» համար անընդունելի և անճանաչելի մնացած ինչքան արժեքներ մենք տեսնում ենք այստեղ՝ առանց նախապաշարման և կրքի, վերարտադրված հնարավոր ճշտությամբ: Մարքսի, Էնգելսի, Երրորդ ինտերնացիոնալի և սովետիզմի մասին Եվրոպայում սովորություն է, որ «պատկառելի» մարդիկ լռություն են պահում, «անպատկառները»՝ հայհոյում: Մեր տեսած մեջբերումները միայն բավական են խորտակելու այդ սովորությունը, դրանից միայն ավելի է մեծանում որևէ աշխատության արժեքը, հատկապես փիլիսոփայական մի աշխատության, ուր նախապաշարմունքները, եթե մի քանիսին դուրեկան լինեն, արդարացում, սակայն, չեն կարող գտնել ո՛չ պատմության, ո՛չ էլ փիլիսոփայության առջև:

IV

Ի՞նչ չափով Ա. Լալանդի «Տեխնիկական և Քննադատական բառագիրք փիլիսոփայության» աշխատությունը կարելի է համարել կուլտիվ աշխատանքի արդյունք: Արդյոք էլլեկտիվը և սինկրետիզմը չե՞ն տիրապետում այդտեղ միահեծան:

Այս երկու հարցին էլ կարելի է կարճ պատասխան տալ: Մանավանդ երկրորդ հարցը

[Թերի է, անթվակիր]
Բնագիր: Ձեռագիր:

[Վարազդատ Տերոյան]